

รายงานการวิจัย
การก่อเกิด การผลิตซ้ำ และการขยายตัว
ทุนทางสังคมในชนบทอีสาน

โดย
บั้วพันธ์ พรหมพักพิง

โครงการวิจัยหลังปริญญาเอก
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

โครงการ
การก่อเกิด การผลิตซ้ำ การขยายตัวทุนทางสังคม ในชนบทอีสาน

นักวิจัย
นายบัวพันธ์ พรหมพักพิง

นักวิจัยที่ปรึกษา
ศ.ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา

สนับสนุนโดยกองทุนสนับสนุนการวิจัย

(ความเห็นในรายงานการวิจัยนี้ เป็นของผู้วิจัย สกว. ไม่จำเป็นต้องเห็นด้วยเสมอไป)

ประกาศคุณูปการ

งานวิจัยนี้ ผู้วิจัยได้รับการสนับสนุนต่าง ๆ จากบุคคลและคณะบุคคลจำนวนมาก ซึ่งอาจจะกล่าวได้ไม่หมด แต่ที่สำคัญที่ผู้วิจัยใคร่ขอกล่าวถึงมีดังนี้

อันดับแรก ผู้วิจัยขอขอบคุณ ส.ก.ว. ที่ได้ให้ทุนสนับสนุนการวิจัยในครั้งนี้ ตลอดจนมีกระบวนการต่าง ๆ อย่างเช่นการแจ้งข่าวการประชุม จัดหมายข่าว ซึ่งล้วนแต่เป็นประโยชน์ทำให้งานวิจัยนี้ สามารถดำเนินงานมาจนถึงขั้นตอนสุดท้ายได้

ผู้วิจัยขอขอบคุณคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น ที่ได้ให้การสนับสนุนผู้วิจัยในการดำเนินโครงการวิจัยนี้ และอำนวยความสะดวกในด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะการอำนวยความสะดวกในการจัดการสัมมนา ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการทำวิจัยนี้ เรื่อง “ทุนทางสังคม: มรดกเก่าจะนำเราไปรอดจริงหรือ” การอำนวยความสะดวกและความเข้าใจในการะงานการทำวิจัยของผู้บริหารคณะ และเพื่อนร่วมงานที่ภาควิชาพัฒนาสังคม ทำให้ผู้วิจัยสามารถดำเนินโครงการวิจัยนี้มาได้โดยตลอด

งานวิจัยนี้ใช้เวลานานกว่าที่คาดหมายไว้ตั้งแต่แรก และมีผู้ช่วยของผู้วิจัยจำนวนหนึ่งที่ช่วยเหลือผู้วิจัยในด้านต่าง ๆ ในจำนวนนี้มีคุณพิมพ์ภาษณ์ อัดตศรัณย์ คุณสมปราถนา สัตตสุขน คุณสายฝน เล็กนอก คุณสุรัชย์ จีมีมี คุณพรพรรณ ศรีคณพพรหม คุณดรุณี บุตรส และคุณยุวศล นามมูลตรี ทั้ง 3 ท่านสุดท้ายมีส่วนอย่างสำคัญในการจัดเตรียมรายงานฉบับสุดท้าย

ภาระงานวิจัยของโครงการนี้ อันที่จริงและก็มีใช้ภาระที่หนักมาก แต่เมื่อบวกกับภาระงานประจำแล้ว ผู้วิจัยต้องยอมรับว่า เป็นภาระงานที่หนักอึ้ง โดยเฉพาะในสภาวะที่มหาวิทยาลัยกำลังจะต้องปรับตัว ภายใต้การบริหารงานแบบใหม่ของรัฐบาล มีบางครั้งเป็นเวลาติดต่อกันหลายสัปดาห์ที่ผู้วิจัยไม่ได้หยุดพัก และไม่ได้ให้เวลากับครอบครัว แต่ทั้งนี้ผู้วิจัยได้รับทั้งความเข้าใจต่องานที่ผู้วิจัยทำ และกำลังใจจากครอบครัวของผู้วิจัย ในบางครั้งคุณนิลวดี พรหมพักพิงก็ได้ให้ความช่วยเหลือผู้วิจัยในการอ่านต้นฉบับ ความเข้าใจ กำลังใจและความช่วยเหลือเหล่านี้ ทำให้ ผู้วิจัยสามารถทำงานมาจนถึงจุดนี้ได้

ชาวบ้านจากสามหมู่บ้านที่ผู้วิจัยได้เข้าไปเก็บข้อมูล ได้กรุณาผู้วิจัยทุกอย่าง ความช่วยเหลือและความกรุณาต่าง ๆ ของชาวบ้านทั้งสามหมู่บ้าน เกินกว่าที่ผู้วิจัยกล่าวหรือพรรณนาได้หมดในที่นี้

บุคคลสุดท้ายที่ผู้วิจัยจะกล่าวไว้ในที่นี้คือ ศ. ดร. จัทรทิพย์ นาดสุภา ซึ่งเป็นนักวิจัยที่ปรึกษาในโครงการนี้ ผู้วิจัยได้รับความเมตตาจากท่านเป็นอย่างยิ่ง นับตั้งแต่ท่านได้กรุณารับเป็นที่ปรึกษาให้ และได้ให้โอกาสแก่ผู้วิจัยในการเข้าร่วมประชุมสัมมนา ร่วมกับโครงการวิจัยที่ท่านทำอยู่หลายครั้ง ตลอดจนกรุณาส่งเอกสารต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์ให้แก่ผู้วิจัยอย่างสม่ำเสมอ ผู้วิจัยไม่ได้ได้ประโยชน์จากการได้รับคำแนะนำจากท่านในการทำวิจัยเท่านั้น แต่ยังได้เห็นแบบอย่างในการทำงานทางวิชาการที่ท่านอาจารย์ได้ปฏิบัติ ผู้วิจัยต้องขอกราบขอบพระคุณท่านไว้ ณ. ที่นี้

ประโยชน์หรือความดีที่พุดเกิดขึ้นจากงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยใคร่ขอมอบให้ผู้มีส่วนในงานวิจัย ทั้งที่ได้กล่าวไว้ในที่นี้และมิได้กล่าวไว้ ส่วนข้อผิดพลาดข้อบกพร่องของงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยขอรับไว้เพื่อนำไปปรับปรุงแก้ไขในโอกาสต่อไป

บัวพันธ์ พรหมพักพิง

22 มีนาคม 2547

รหัสโครงการ : PDF/87/2544
 ชื่อโครงการ : การก่อเกิด การผลิตซ้ำ และการขยายตัวทุนทางสังคมในชนบทอีสาน
 ชื่อนักวิจัย และสถาบัน : ผศ.ดร.บัวพันธ์ พรหมพักพิง
 ภาควิชาพัฒนาสังคม คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
 มหาวิทยาลัยขอนแก่น
 E-mail Address : buapun@kku.ac.th
 ระยะเวลาของโครงการ : 2 ปี

บทคัดย่อ

งานการวิจัยนี้ มีวัตถุประสงค์สามประการ ประการแรก เพื่อศึกษาการก่อเกิด และการผลิตซ้ำทุนทางสังคมในชนบท ประการที่สอง เพื่อศึกษาการนำเอาทุนทางสังคมมาใช้ในการนํ้าหนักการกระทำทางสังคมในแต่ละระดับ ได้แก่ หน่วย ครัวเรือน ชุมชน และหน่วยที่อยู่เหนือชุมชน เพื่อศึกษายุทธศาสตร์การพัฒนารูปแบบนโยบายที่สนับสนุนการนำเอา ทุนทางสังคมไปใช้ประโยชน์ หรือการขยายตัวของทุนทางสังคม หมู่บ้านชนบทในภาคอีสาน 3 หมู่บ้าน ได้รับการคัดเลือกเป็นพื้นที่เป้าหมายในการศึกษาข้อมูลเชิงประจักษ์ เทคนิคในการศึกษาชุมชนหรือการวิจัยเชิงคุณภาพและการสำรวจครัวเรือน ได้นำมาใช้สำหรับการเก็บข้อมูล ในการสังเคราะห์เอกสารเกี่ยวกับแนวคิดทฤษฎีทุนทางสังคมพบว่า แนวคิดเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคมที่เป็นกระแสหลักในวงวิชาการตะวันตก เน้นในเรื่องประสิทธิภาพของความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ในขณะที่แนวคิดเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคมที่ก่อตัวและพัฒนาขึ้นมาในวงวิชาการไทย ค่อนข้างที่จะให้ความสำคัญกับปัญหาทางจริยธรรมที่เกี่ยวข้องหรือเป็นผลมาจากความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ

การศึกษาข้อมูลเชิงประจักษ์ในชุมชนชนบท 3 ชุมชน มีข้อสรุปที่สำคัญดังนี้

การขยายตัวของรัฐและตลาดเข้าไปในหมู่บ้านภายหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ได้ทำให้เกิดการขยายตัวของเครือข่ายในแนวตั้ง แต่ถึงแม้ว่าจะถูกผนวกเข้ามาในระบบตลาดและรัฐ ชาวชนบทก็ยังคงดำรงความเป็นชุมชนทั้งในแง่ทางกายภาพ ทางสังคม และทางจิตใจ การถูกผนวกรวมเข้ากับเศรษฐกิจและสังคมในระดับกว้าง ในด้านหนึ่ง กลายมาเป็นข้อจำกัดสำหรับการยังชีพของชาวชนบท อย่างไรก็ตาม ครัวเรือนชนบทก็ตอบสนองต่อวงล้อมของ โครงสร้าง โดยได้กระจายแหล่งสำหรับยังชีพให้มีความหลากหลายขึ้น โดยการใช้ทรัพยากรต่าง ๆ ที่มีอยู่ ซึ่งรวมถึงทรัพยากรทางวัตถุ ทรัพยากรมนุษย์ ทรัพยากรทางสังคมและวัฒนธรรม ส่วนในระดับชุมชนพบว่า ภายใต้กระบวนการการพัฒนาชนบทในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา มีการจัดตั้งกลุ่มและองค์กรขึ้นมาจำนวนมาก กลุ่มเหล่านี้ส่วนมาก สลายตัว หรือไม่มีการดำเนินกิจกรรม กลุ่มที่ยอมรับแนวทางตลาด และก่อตั้งขึ้นมาบนพื้นฐานความเชี่ยวชาญบางด้านของทรัพยากรมนุษย์พบว่าการดำเนินงานที่ต่อเนื่องและอยู่ได้นาน ในขณะที่ เดียวกันพบว่ามีความพยายามที่จะสร้างเครือข่ายระหว่างหมู่บ้าน แต่การดำเนินงานของเครือข่ายยังมุ่งที่จะสร้างต่อทรัพยากรจากข้างนอก มากกว่าที่จะส่งเสริมให้มีการแลกเปลี่ยนระหว่างหมู่บ้าน

ส่วนทางด้านสถาบันทางวัฒนธรรมนั้นพบว่า สถาบันทางวัฒนธรรมหลัก ได้แก่ ธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อเรื่องผี และวิถีปฏิบัติทางพุทธศาสนา ก็ยังคงมีการผลิตซ้ำและสืบทอดต่อมา สถาบันเหล่านี้ยังคงเป็นแหล่งของ

ขวัญและกำลังใจสำหรับผู้อพยพ แผลงเครือข่ายความสัมพันธ์ขึ้นมาใหม่ และผนึกเอาชีวิตของชุมชนที่กระจัดกระจายไปหลายรูปแบบ เนื่องมาจากการเปลี่ยนผ่านให้เข้ารวมกันได้

ในความพยายามที่จะแสวงหาคำอธิบายทางทฤษฎี งานวิจัยนี้เสนอว่าทุนทางสังคมเป็นปรากฏการณ์ของการก้าวข้ามไปมาระหว่างโลกทางวัตถุ และโลกทางความคิด งานวิจัยนี้ได้นำเสนอข้อพิจารณาทางนโยบายสามประการ ได้แก่การสร้างเครือข่ายในแนวนอน การผลิตและการบริโภคสินค้าทางวัฒนธรรม และการสร้างทุนมนุษย์

Project code : PDF/87/2544

Project Title : The Creation, Reproduction and Extension of Social Capital In Rural The Northeast of Thailand.

Investigator : Asst. Prof. Dr.Buapun Promphakping
Department of Social Development Faculty of Humanities and Social Sciences
Khon Kaen University.

E-mail Address : buapun@kku.ac.th

Project Period : 2 years

Abstract

The objectives of this study are three folds. Firstly, to study the nature of the creation and reproduction of social capital in rural villages. Secondly, to study the utilization of social capital in different unit of actions, including households, community and inter communities. Thirdly, to evaluate development strategies or policies that support the expansion or the utilization of social capital. Three rural villages were selected for empirical study. Community study techniques and household survey were employed for collecting data. In an analytical review of related literature revealed that concepts and theories of social capital generated from western scholars tend to associate with the promotion of growth efficiency. Instead, the Thai notion of social capital tends to concern with moral problems of the economic growth.

Findings of the empirical study of three villages are summarized below;

The expansion of the state and the market into the village after the Second World War generated vertical types of networks. Albeit an extensive incorporation into the state and the market, villagers continued to maintain their communities, physically socially and spiritually. The incorporation into the wider contexts of rural household has form what can be regarded as the structural constraints. However, rural households are actively managing their resources in response to the structural constraints. They diversify their livelihoods by employed different types of resources they possess, including, material, human, social and cultural resources. At the community level, there were numbers of groups established under the courses of rural development in the past two decades. A number of these groups were dissolved or becoming inactive. The main types of group that are found to be active in rural villages at present are groups related with financial management. There have been also attempts to create horizontal types of link among the village communities, albeit major aims of these links were to trap resources from outside rather than to generate exchange among the village communities.

In respect with cultural institutions, three major cultural institutions, i.e. the tradition practices of heet sip song and kong sip si, beliefs in spirits and popular Buddhism were found to be continually reproduced. These institutions remained sources of moral support for migrants, refining networks or linkages among rural dwellers, integrating of the growing disperse due to the transformation. Households in rural villages adopted divers strategies of earning living in order to sustain in the villages.

In an attempt to seek for theoretical explanation, this study argues that social capital is the phenomena of transcendental between the state of mind and the state of material. Three recommendations regarding policy and development strategy to enhance social capital were proposed. These are the creation of horizontal network, the production and consumption of cultural goods and the creation of human capital.

Executive Summary

The research titled "The Creation, Reproduction and Expansion of Social Capital in Rural the Northeast of Thailand" is the Post-doctoral Research Program of the Research Fund of Thailand under. The budget of this research is amount of 393,000 THB and the period of this project is 24 months. However, the completion of this project took 33 months, or 9 months longer than the original plan. This research is mentored by Prof. Dr. Chattip Nartsupha.

The research question is set in the context of the economic crisis of Thailand began in 1999. This crisis has drawn attention of the scholar on what is termed as social capital. But the empirical investigation of this study focuses on the three rural villages in the Northeast of Thailand. The objective of the research are; to examine the nature of social capital, to examine the ways in which social capital is employed in household level and, to analyze how social capital is implicated by development policies.

The analysis of the previous study of social capital shows that there has long been recognized of social capital within Thai scholars, albeit the termed has just gained popularity after the economic crisis. The treatment of on social capital of Thai studies seems to go beyond the economic notion that laid emphasis on efficiency of economic transaction. This study provided some explanation of how social capital at micro level, i.e. community and household level can be created, reproduced and extended. Moreover, in an attempt to generate theoretical explanation, the analysis of this study suggested that social capital is not a static state, it is rather a dynamic state. In other words, social capital is changing and the change of social capital can be considered as the transcendental between the state of mind and the state of material. In this respect, this study has attempted to point to the new areas in which the exploration of social capital in particular and social sciences as a whole could be extended.

Within the period of 33 months of the research project attempted to promote attentions and the scholars and researchers on social capital. The project, with support of the Faculty of Humanity and Social Sciences organized a seminar in which prominent experts on social capital were invited to present their views and the project also present preliminary findings in this seminar. The proceeding of this seminar was published and a part of the publication cost was funded by the Faculty of Humanities and Social Sciences, Khon Kaen University. Furthermore, I also presented a paper of this project in the National Conference on Sociology organized in Bangkok in the last December. The project also intends to publish the full research report after the end of the project.

In an attempt to publish the research in international journal, this project submitted an article titled "The Use of Social Capital in Rural Development in the Northeast of Thailand" to the Journal of

Southeast Asian Studies, Department of History, NUS in September 25, 2002. However, the paper was declined to publish. This is perhaps due to the fact that at that time, the final report of this project was not finished yet. I will continue to attempt to get a paper of this research to publish after the formal closure of the project. At this moment, I was suggested by the mentor (Prof. Chattip) to submit the paper to the Journal of Thai Culture. I also meet the referee of the Journal of Community Development (Dr. J. Devine) last January that I was encouraged to submit my paper.

One important problem occurred during the course of research is that I was tied with works in my office, as the staffs of the Department of Social Development. This is not a specific problem for only this project, but it seems to be a structural problem. However, the burden at my office was especially paramount in the last few years when the University planed to be independent Universty.

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทที่ 1 บทนำ	
การล่มสลาย และการฟื้นตัวของชุมชนหมู่บ้าน	1
การพัฒนา : การเติบโตของทุนกายภาพและการเสื่อมสลายของชุมชนหมู่บ้าน	3
ทุนทางสังคม และการพัฒนา	5
คำถามการวิจัย	10
วัตถุประสงค์การวิจัย	10
วิธีวิทยาทุนทางสังคม: การตีความสังคมและวัฒนธรรมชนบท	11
สภาพทั่วไปของพื้นที่ที่ศึกษาและขั้นตอนการดำเนินการวิจัย	14
องค์ประกอบของรายงานการวิจัย	17
บทที่ 2 สถานะความรู้ทางทฤษฎีและการวิจัยทุนทางสังคม	
ความนำ	19
ทุนทางสังคม : วาทกรรมตะวันตก	20
ทุนทางสังคมในวาทกรรมวิชาการของไทย	34
สรุป	54
บทที่ 3 ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน : การเปลี่ยนผ่านเศรษฐกิจและสังคมชนบท	
ความนำ	56
ประวัติศาสตร์ของชุมชนทั้งสาม	56
การแพร่เข้าไปของตลาดและรัฐ	60
ชุมชน หมู่บ้าน ภายใต้วิถีเศรษฐกิจเพื่อส่งออก	67
การเปลี่ยนแปลงของประชากร และที่ดินในรอบทศวรรษ	73
สรุป	80

สารบัญ (ต่อ)

เรื่อง	หน้า
บทที่ 4 สถานะของทรัพยากรของครัวเรือน	
บทนำ	81
ความหลากหลายของวิถีการยังชีพของครัวเรือนชาวนาอีสาน	81
ทรัพยากรวัตถุ	85
ทรัพยากรมนุษย์	94
ทรัพยากรทางสังคม และวัฒนธรรม	101
สรุป	108
 บทที่ 5 กลุ่ม องค์กร และเครือข่าย : ทูตทางสังคมในชุมชน	
บทนำ	110
กลุ่มและองค์กรภายในชุมชน	114
เครือข่ายของกลุ่มและองค์กรระหว่างหมู่บ้าน	125
- กรณีมูลนิธิองค์กรชาวบ้านเพื่อการพัฒนาภาคอีสาน	125
- เครือข่ายแพรวพรรณ	128
กลุ่มและองค์กรในบริบทของการพัฒนาชนบทภาคอีสาน	130
สรุป	136
 บทที่ 6 ประเพณี พิธี และพระ : ทูตเก่าทางวัฒนธรรมใน 3 ชุมชน	
บทนำ	138
ความเชื่อเรื่องผี	139
- ผีปู่ตาและจ้าว	139
- ธรรมหรือหมอดธรรม	143
- ผีฟ้า	145

สารบัญ (ต่อ)

เรื่อง	หน้า
วัดและพระสงฆ์	146
ธรรมเนียมประเพณี	150
บุญและทุนในวิถีปฏิบัติของชาวบ้าน	158
สรุป	163

บทที่ 7 บทสรุป

บทนำ	164
แนวคิดเรื่องทุนทางสังคม : ความเจริญเติบโต ตลาดและทุนนิยม	165
ข้อมูลจากการศึกษาเชิงประจักษ์	
- การดำรงสถานะของชุมชนในฐานะที่เป็นบริบทของการผลิตซ้ำทุนทางสังคม	167
- คริวเรือน ทรัพยากร และการแปลงรูปของทุนทางสังคม	168
- การผลิตซ้ำกลุ่ม องค์กร และเครือข่าย	169
- วัฒนธรรมชุมชนและทุนทางสังคม	172
คำอธิบายทฤษฎี	173
ทุนทางสังคมและพลังงานทางสังคม	175
ข้อเสนอเชิงนโยบาย	177
บรรณานุกรม	183
ภาคผนวก ก	188
ภาคผนวก ข	208

บทที่ 1

บทนำ

การล่มสลาย และการฟื้นตัวของชุมชนหมู่บ้าน

ในปี 2540 รัฐบาลภายใต้การนำของพลเอกชวลิต ยงใจยุทธ ได้ประกาศให้ค่าเงินบาทลอยตัว การประกาศนี้ ถือว่าเป็นการยอมรับและเปิดเผยให้เห็นถึงความเป็นจริงที่น่ากลัว ที่ชุกซ่อนอยู่ภายใต้เศรษฐกิจและสังคมไทยมาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน วิฤติการณ์ทางเศรษฐกิจในครั้งนี้ มีจุดเริ่มต้นมาตั้งแต่เกือบทศวรรษก่อนหน้านี้ เนื่องจากยุทธศาสตร์การพัฒนาที่ใช้พลังตลาดและพลังทุนจากภายนอกประเทศ รัฐได้ผ่อนคลายนโยบายในการควบคุมการทำธุรกรรมทางการเงินกับต่างประเทศ ผลก็คือเงินทุนจากภายนอกประเทศ ได้ไหลเข้ามาในระบบเศรษฐกิจของไทยอย่างมหาศาล เนื่องจากนักลงทุนมองว่า การลงทุนในประเทศไทยจะให้ผลตอบแทนเป็นกำไรทางการเงิน (financial profit) สูงในระยะเวลาที่สั้น การที่ระบบเศรษฐกิจมีเงินทุนเหลือเฟือ ทำให้ผู้ประกอบการนักลงทุนทั้งหลาย ใช้จ่ายและลงทุนอย่างไม่ระมัดระวัง ราคาของสินทรัพย์ อย่างเช่นที่ดิน ซึ่งเคยมีราคาไร่ละหมื่นสองหมื่นบาทได้ถีบตัวขึ้นไปเป็นราคาไร่ละแสน มูลค่าสินทรัพย์ซึ่งพุ้งขยายตัวเป็น "ฟองสบู่" เหล่านี้ ได้ถูกนำไปใช้เป็นหลักค้ำประกันในสถาบันการเงินเพื่อนำเอาเงินไปลงทุน การฟุ้งหยาบหรือการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจไทยในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2530 - 2537 ได้ทำให้คนไทยตกอยู่ในอาการฝันถึงชีวิตแบบใหม่ ในขณะที่ชีวิตและความเป็นจริงของเศรษฐกิจและสังคมไทยเองเริ่มที่จะเลือนลาง อาการตกอยู่ในฝันเช่นนี้ไม่ใช่มีเพียงประชาชนคนธรรมดาสามัญทั่วไปเท่านั้น แม้แต่นักนโยบาย หรือนักการเมืองอย่างเช่นนายกรัฐมนตรีของประเทศไทยเองก็ฝัน เมื่อท่านได้กล่าวว่า ภายใต้การเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของไทยที่เป็นไปขณะนั้นภาคเศรษฐกิจการเกษตร สังคมชนบท และชาวนา กำลังจะเลือนหาย และถูกกลืนเข้าไปในระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งภาพความฝันอันนี้ก็คือภาพการ "ล่มสลาย" ของชุมชนหมู่บ้านนั่นเอง

วิฤติเศรษฐกิจไทย เริ่มต้นจากอาการความไม่เชื่อมั่นของนักลงทุนต่างชาติ อันเนื่องมาจากความเป็นจริงปรากฏขึ้นว่า ราคาสินทรัพย์ และปัจจัยพื้นฐานที่ค้ำจุนภาพของความเจริญเติบโตนั้นเป็นราคาเกินจริง เมื่อความจริงเริ่มเปิดเผยนักลงทุนเร่งรัดการถอนเงินลงทุนออกจากประเทศไทย ผลที่เกิดขึ้นในทันทีทันใดคือ สถาบันการเงินหลายแห่งพังทลายไม่สามารถดำเนินการต่อไปได้ ส่งผลเป็นลูกโซ่ต่อไปยังธุรกิจต่าง ๆ ที่ต้องอาศัยเม็ดเงินหมุนเวียนจากสถาบันการเงินเหล่านี้ และต้องปิดกิจการ พนักงานบริษัท ห้างร้านต่าง ๆ ก็ถูกเลิกจ้าง ทำให้มีผู้ตกงานเป็นจำนวนมาก และที่สำคัญก็คือ ผลสะท้อนจากวิฤติเศรษฐกิจอันนี้ เกิดขึ้นในเวลาเพียง

ข้ามคืนเท่านั้น จึงยากยิ่งที่ผู้คนจะปรับตัวรับมือกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น และผลสะท้อนที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วเช่นนี้ เป็นผลมาจากความรวดเร็วในการเคลื่อนย้าย “เงินทุน” คำสั่งในการลงทุนหรือ การถอนการลงทุนจากภายนอกประเทศ ทำให้เกิดผลขึ้นมาได้ภายในเวลาที่น่าเป็นวินาที่

ผู้วิจัยตั้งใจที่จะเริ่มต้นประเด็นปัญหาของงานวิจัยนี้ ด้วยการกล่าวถึงวิกฤติการณ์ทางเศรษฐกิจของประเทศไทย ด้วยเหตุผลที่สำคัญ 2 ประการ คือ ประการแรก วิกฤติทางเศรษฐกิจของไทย อาจจะได้ว่าเป็นวิกฤติ ที่เกิดขึ้นในระบบ “ทุนนิยม” ที่ความเชื่อทางวิชาการบางแขนงมองว่าไม่อาจจะหลีกเลี่ยงได้ คำว่า “ทุน” เป็นส่วนหนึ่งของคำหลัก หรือประเด็นหลักที่ผู้วิจัยมุ่งที่จะศึกษาค้นคว้าในงานวิจัยนี้ แต่มีขอบเขตและความหมายที่แตกต่างไปจาก “ทุน” ที่นำไปสู่วิกฤติทางเศรษฐกิจในตอนนั้น นับตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 15 หน่วยของทุนได้เริ่มต้นเติบโตมาในรูปแบบทุนพาณิชย์ (Commercial capital) ต่อมาเมื่อการปฏิวัติอุตสาหกรรมบนเกาะอังกฤษ กลุ่มทุนหลักที่เข้ามาครอบงำระบบเศรษฐกิจและสังคมได้กลายมาเป็นกลุ่มทุนอุตสาหกรรม (Industrial capital) แต่ทั้งทุนพาณิชย์และทุนอุตสาหกรรม จำเป็นต้องใช้สื่อในการแลกเปลี่ยน เพื่อให้เกิดการขยายตัวของทุนทั้งสอง การขยายตัวของทุนทั้งสองแบบนี้ ได้ทำให้ทุนรูปแบบที่ 3 คือ ทุนการเงิน (Financial capital) เพิ่มความสำคัญขึ้นมา และกลายมาเป็นทุนหลัก (รังสรรค์, 2546, หน้า 23-24) ถึงแม้ว่า ทุนการเงินจะกลายมาเป็นทุนหลัก แต่ทุนทั้ง 3 ก็ยังเป็นส่วนประกอบอย่างสำคัญในการผลักดันระบบเศรษฐกิจและสังคมแบบ “ทุนนิยม” ในยุคปัจจุบันนี้ เราไม่อาจปฏิเสธได้ว่าทุนทั้ง 3 เป็น “พลัง” ที่สำคัญในการผลักดันความก้าวหน้าของสังคมมนุษยชาติ แต่ในการวิจัยนี้เรามุ่งที่จะค้นหา “พลัง” หรือ “ทุน” รูปแบบอื่น ๆ ซึ่งมีรูปแบบแตกต่างไปจากทุนทั้ง 3 แม้ผู้วิจัยจะยอมรับและมีความเชื่อว่า ทุนทั้ง 3 รูปแบบเป็นพลังสำคัญในการขับเคลื่อนสังคมมนุษย์ให้ก้าวไปข้างหน้า แต่ผู้วิจัยก็มองว่าสังคมมนุษย์อาจจะมีทางเลือกมากกว่านี้ การมอง “ทุน” ที่เน้นเฉพาะคุณสมบัติในทางกายภาพ ซึ่งทุนแบบนี้ได้นำไปสู่วิกฤติทางเศรษฐกิจของประเทศไทย ความพยายามที่จะมองหาพลังหรือทุนรูปแบบอื่นที่นอกเหนือไปจากทุนทางกายภาพนี้ จึงเป็นจุดเริ่มแรกของการก่อรูปโจทย์การวิจัยที่ผู้วิจัยจะได้ศึกษาค้นคว้าต่อไป

ประการที่สอง ภายใต้ความตระหนักและความรุนแรงของผลกระทบจากวิกฤติเศรษฐกิจที่ได้กล่าวถึงในตอนต้น ได้เกิดผลในทางบวกขึ้นมาอย่างหนึ่ง ซึ่งน่าจะกล่าวได้ว่า เป็นผลมาจากอาการ “ตื่นจากฝัน” ของระบบเศรษฐกิจและสังคมไทย ผ่านนักวิชาการที่วิพากษ์วิจารณ์ระบบเศรษฐกิจและสังคมแบบทุนนิยม และการพัฒนาที่เน้นสร้างความเจริญเติบโตในทางเศรษฐกิจเริ่มมีเสียงดังขึ้น ประเด็นทางบูรณอย่างหนึ่งที่มีการหยิบยกขึ้นมาพิจารณาก็คือ แรงงานที่ถูกเลิกจ้างจำนวนหนึ่ง ได้เดินทางมุ่งหน้ากลับสู่บ้านเกิดในชนบทหันไปใช้ชีวิตและยังชีพใน

ภาคเกษตร นักนโยบายเริ่มตระหนักว่า สังคมชนบท หรือชุมชนหมู่บ้านสามารถที่จะบรรเทาผลกระทบอันเนื่องมาจากวิกฤติเศรษฐกิจได้ ความตระหนักนี้ได้เริ่มขยายขอบเขตไปถึงว่า สังคมชนบท ชุมชนหมู่บ้านแท้ที่จริงแล้ว เป็นรากฐานของเศรษฐกิจและสังคมไทย แม้จะมีนักวิชาการและนักพัฒนาโดยเฉพาะในหมู่ NGOs ที่เคยชี้มาก่อนแล้วว่า แนวทางการพัฒนาประเทศ ที่มุ่งสร้างความเจริญเติบโต จะทำให้ฐานรากของสังคมผุพังร่อน แต่ในช่วงที่เศรษฐกิจสังคมไทยตกอยู่ในอาการฝืน เสียงเช่นนี้ไม่เคยได้ยินถึงนักนโยบาย ภายหลังวิกฤติทางเศรษฐกิจ แม้ นักเศรษฐศาสตร์ที่อยู่ในคอกคิดของธนาคารโลก ก็ยังหันมาพูดถึง "ฐานราก" ทางเศรษฐกิจและสังคมมากขึ้น ธนาคารโลกเองก็ให้เงินกู้แก่ประเทศไทย ซึ่งส่วนหนึ่งได้นำไปใช้จ่ายภายใต้โครงการกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม (SIF) หน่วยงานราชการ นักวิชาการ นักการเมืองต่างก็หันมาพูดถึงเรื่อง "ชุมชนเข้มแข็ง" สิ่งเหล่านี้เราอาจพูดได้ว่าวิกฤติทางเศรษฐกิจในด้านหนึ่งกลับกลายเป็นพลังเสริมให้ชนบทฟื้นตัวขึ้นมาอีกครั้ง หลังจากที่ถูกกดขี่ เบียดขับ โดยกระแสการพัฒนาที่มุ่งไปสู่การสร้างความสำเร็จเติบโตทางเศรษฐกิจมาเป็นช่วงเวลานาน แนวคิดที่มองว่า ชุมชนหมู่บ้านมีความสำคัญต่อการพัฒนานี้ แน่นนอนว่ามีความต้องการคำอธิบายในทางทฤษฎี ทั้งนี้มิใช่เพียงเพื่อการรักษาชุมชนหมู่บ้านที่กำลังเกิดและสลายเนื่องจากอดีต ให้สามารถดำรงอยู่ได้เท่านั้น แต่รวมถึงการมองให้เห็น "พลัง" ที่มีอยู่ในเศรษฐกิจสังคมของหมู่บ้าน และสามารถที่จะทำนายหรือคาดการณ์ทิศทางการพัฒนาของสังคมไทยในอนาคตได้อย่างถูกต้อง

การพัฒนา : การเติบโตของทุนกายภาพและการเสื่อมสลายของชุมชนหมู่บ้าน

พลังอำนาจของระบอบเศรษฐกิจและสังคมแบบทุนนิยมที่ได้กล่าวข้างต้น ส่วนหนึ่งปรากฏภายใต้แนวคิดและกิจกรรมที่เรียกว่า "การพัฒนา" จุดเริ่มต้นของแนวคิดดังกล่าว ได้รับอิทธิพลจากทฤษฎีวิวัฒนาการของ Charles Darwin ซึ่งได้เขียนหนังสือชื่อ The Origins of Species ไว้ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 18 แต่แนวคิดดังกล่าวนี้ ได้แพร่หลายภายหลังจากสงครามโลกครั้งที่สอง ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่การขยายตัวของระบบทุนนิยมภายใต้ลัทธิอาณานิคมแบบดั้งเดิมที่ใช้แสนยานุภาพทางทหารเสื่อมคลายลง ประเทศโลกที่สามได้รับการปลดปล่อยจากการควบคุมโดยตรงจากประเทศจักรวรรดินิยมตะวันตก อย่างไรก็ตาม แม้อำนาจการควบคุมทางกำลังทหารภายใต้การปกครองแบบอาณานิคมจะหมดไปแต่อำนาจการควบคุมแบบอื่นของประเทศตะวันตกยังมีการผลิตซ้ำต่อเนื่องมา และที่สำคัญก็คือ "การพัฒนา" กลายมาเป็นกลไก และเป็นกระบวนการอย่างหนึ่งในการผลิตซ้ำความสัมพันธ์ระหว่างประเทศโลกที่สาม และประเทศอุตสาหกรรมตะวันตก

แนวคิดในเรื่อง "การพัฒนา" ที่ก่อตัวและแพร่ขยายภายหลังจากสงครามโลกครั้งที่สองนั้น มีหลักคิดพื้นฐานอยู่ที่เรื่องความเจริญเติบโต ปัจจัยหลักที่จำเป็นสำหรับการสร้างความเจริญ

เติบโตก็คือ “ทุน” แนวคิดนี้ปรากฏชัดในสมการการของความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจที่นำเสนอโดย Harrod และ Domar สมการดังกล่าวนี้ยังคงเป็นรากฐานที่สำคัญของแนวคิดการพัฒนากระแสหลักในปัจจุบัน Harrod และ Domar มองว่าการออมภายในประเทศ จะนำไปสู่การลงทุน ซึ่งผลก็คือความเจริญเติบโต แต่ปัญหาหลักของประเทศที่กำลังพัฒนาทั่วโลกก็คือ ประเทศเหล่านี้ยังไม่มีพลังการผลิตเพียงพอที่จะทำให้เกิดการออมและนำมาใช้ในการพัฒนา ทางออกในเรื่องนี้ก็คือ ประเทศเหล่านี้ต้องอาศัยการลงทุนจากต่างประเทศหรือการกู้ยืมมาเพื่อการลงทุน นอกจากนี้ภายใต้แนวคิดความเจริญเติบโตก็ยังคงมีความเชื่อว่า ถนนที่จะนำไปสู่ความเจริญเติบโตหรือการจะบรรลุผลของการพัฒนาก็คือการเป็นอุตสาหกรรม สภาวะทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศด้อยพัฒนาในขณะนั้น ได้รับการอธิบายว่าเป็น “โอกาสทอง” ที่จะสร้างอุตสาหกรรมขึ้นมา อย่างเช่น Arthur Lewis มองว่าการที่ประเทศด้อยพัฒนา มีประชากรจำนวนมากอาศัยอยู่ในชนบทหรือทำงานในภาคเกษตร มีแรงงานจำนวนมากที่ยังไม่ได้ใช้อย่างเต็มประสิทธิภาพ ไม่ว่าจะเนื่องจากการว่างงานตามฤดูกาล การว่างงานแฝงหรือการทำงานต่ำกว่าระดับ การที่ชนบทมีแรงงานเหลือ (surplus labour) จำนวนมากเช่นนี้ ทำให้แรงงานมีราคาถูกและเป็นโอกาสที่จะพัฒนาอุตสาหกรรมขึ้นมา โดยการโยกย้ายเอาแรงงานเหล่านี้มาทำงานในภาคอุตสาหกรรม ผลผลิตที่ได้จากการผลิตของแรงงานที่มีราคาถูกเช่นนี้ จะมีต้นทุนที่ต่ำ ซึ่งทำให้มีความสามารถในการแข่งขันโดยเปรียบเทียบ

สำหรับประเทศไทย คำว่าการพัฒนาได้เข้ามามีบทบาทนับตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 2490 เริ่มแรกธนาคารโลกได้ทำการสำรวจเศรษฐกิจประเทศไทย ข้อเสนอแนะต่อแนวทางการพัฒนาที่ปรากฏอยู่ในรายงานเศรษฐกิจประเทศไทยครั้งนั้น ได้กลายมาเป็นแม่พิมพ์ของแผนการพัฒนาประเทศ คือแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับแรกและฉบับต่อ ๆ มาหลักการพื้นฐานในการพัฒนาตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจ (และสังคม) แห่งชาติที่ผ่านมาก็คือ การใช้ทุนทางกายภาพเป็นตัวขับเคลื่อนและก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง เริ่มตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติสองฉบับแรก เน้นการสร้างโครงสร้างพื้นฐาน อย่างเช่นถนนและระบบโทรคมนาคม เชื้อเพลิง (พลังงาน) เป็นต้น แนวคิดที่อยู่เบื้องหลังการพัฒนาในแนวนี้นี้ก็คือ ความเชื่อในทางทฤษฎีที่ว่า “ตลาด” จะเป็นกลไกที่สำคัญในการจัดสรรทรัพยากร (ทุน) เพื่อให้เกิดประสิทธิภาพสูงสุด แนวคิดเช่นนี้ยังมีความเชื่อว่า ปัจจัยทางสังคมและวัฒนธรรม อย่างเช่นความเชื่อ ค่านิยม หรือระเบียบแบบแผนในประเพณีดั้งเดิม เป็นอุปสรรคขัดขวางต่อการทำงานของกลไกตลาด ดังนั้น การจะสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจขึ้นมา จึงจำเป็นที่จะต้องขจัดปัญหาอุปสรรคอันนี้ออกไป

ผลของการพัฒนาที่ผ่านมากว่าสี่ทศวรรษก็คือ ประเทศไทยเกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะในทางวัตถุ การเปลี่ยนแปลงนี้อาจแสดงให้เห็นได้ ด้วยอัตราความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจที่อยู่ในระดับสูงต่อเนื่องกันหลายปี ก่อนที่จะเริ่มแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม

แห่งชาตินั้น รายได้ต่อหัวของประชากรไทยอยู่ในระดับต่ำกว่าหลายประเทศในทวีปแอฟริกา ในปัจจุบันรายได้ต่อหัวของประชากรไทยสูงกว่ารายได้ต่อหัวของประชากรประเทศเอธิโอเปียประมาณห้าเท่า สูงกว่าประเทศเปรูในทวีปอเมริกาใต้ประมาณสองเท่า ถ้าหากเราจะกล่าวโดยสรุป ผลของการพัฒนาได้ทำให้เกิดการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมหรือภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ แต่ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของประเทศไทยนี้ เกิดจากการโยกย้ายเอาทรัพยากรจากภาคเกษตรเข้ามาใช้ในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ โดยเราจะพบว่า การเปลี่ยนแปลงหรือการขยายตัวของภาคเกษตรในช่วงสามทศวรรษแรกของแผนพัฒนา เป็นผลจากการขยายพื้นที่เพาะปลูกมากกว่า การเพิ่มผลผลิต ผลก็คือพื้นที่ป่าไม้ลดลงอย่างรวดเร็ว มีปัญหาในเรื่องการเสื่อมโทรมของดินสำหรับเพาะปลูก และปัญหาเกี่ยวกับทรัพยากรน้ำติดตามมา ภาพที่ปรากฏจากการพัฒนาในช่วงสี่ทศวรรษที่ผ่านมาจึงมีลักษณะที่ว่า มีความเจริญก้าวหน้าทางด้านวัตถุในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ ในขณะที่เดียวกันเราพบการเสื่อมถอย การผูกพันของชนบท หรือเศรษฐกิจภาคเกษตร

การเสื่อมสลาย หรือการผูกพันของภาคเศรษฐกิจแบบดั้งเดิมนี้ ก็คือการเสื่อมสลาย หรือการผูกพันของ "ชุมชนหมู่บ้าน" อันที่จริงแล้วทั้งในทางทฤษฎีกระแสหลัก (mainstream) และทฤษฎีมาร์กซิสต์ ต่างทำนายว่า ชุมชนหมู่บ้านหรือเกษตรกรรมแบบดั้งเดิมจะเสื่อมสลาย เมื่อเกิดการพัฒนา รูปธรรมของการเสื่อมสลายของชุมชนดั้งเดิมคือการเปลี่ยนแปลงแบบแผนการผลิต (ที่หันไปผลิตเพื่อขาย) การเปลี่ยนแปลงรูปแบบการบริโภค การเสื่อมสลายของความเชื่อ วัฒนธรรมดั้งเดิม เป็นต้น ในปัจจุบันนี้ในชนบทอีสานมีหมู่บ้านที่ถูกจัดให้เป็นเขตชนบทจำนวนกว่า 3 หมื่นหมู่บ้าน และกว่าร้อยละ 80 ของประชากรในภูมิภาคนี้ อาศัยอยู่ตามหมู่บ้านในเขตชนบท ซึ่งกระจายอยู่ทั่วภูมิภาค ชาวชนบทเหล่านี้ แม้ว่ามีได้ยังชีพโดยอาศัยการเกษตรทั้งหมดแต่วิถีชีวิตส่วนใหญ่ก็ยังคงผูกพันอยู่กับอาชีพการเกษตร ถ้าหากเรามองในภาพนี้ เราจะพบว่ารูปธรรมที่เกิดขึ้นมิได้สอดคล้องกับการทำนายของทฤษฎี คือชุมชนหมู่บ้านยังคงดำรงอยู่ แม้ว่าสาระสำคัญหลายอย่างของชุมชนหมู่บ้านจะเปลี่ยนไป ผู้วิจัยมองว่า ความขัดแย้งระหว่างรูปธรรมและคำอธิบายทางทฤษฎีดังกล่าวนี้ ทำให้เรามีความจำเป็นที่จะต้องแสวงหาคำอธิบายใหม่ ๆ และการแสวงหาคำอธิบายถึงการดำรงอยู่ของชุมชนหมู่บ้าน รวมทั้งการมองเส้นทางในอนาคตของชุมชนหมู่บ้านส่วนหนึ่งอาจจะมาจากแนวคิดเรื่อง "ทุนทางสังคม" นั่นเอง

ทุนทางสังคม และการพัฒนา

ทุนสังคม เริ่มปรากฏอย่างแพร่หลายในวาทกรรมการพัฒนาในประเทศไทย ภายหลังจากวิกฤตทางเศรษฐกิจ ที่เริ่มตั้งแต่ปี 2540 การแพร่หลายของแนวคิดดังกล่าวนี้ ด้านหนึ่งเป็นผลมาจากกระแสทางวิชาการในระดับนานาชาติเกี่ยวกับทุนทางสังคม และกระแสดังกล่าวก็ได้รับการขานรับจากองค์กรระหว่างประเทศโดยเฉพาะธนาคารโลก ทำให้แนวคิดนี้แพร่หลายอย่างรวดเร็ว

อีกด้านหนึ่ง การปรากฏของทุนทางสังคมในวาทกรรมการพัฒนาในประเทศไทย เป็นผลมาจากการตระหนักถึงข้อผิดพลาดและข้อจำกัดต่าง ๆ ของยุทธศาสตร์การพัฒนาประเทศที่ผ่านมา กล่าวคือตลอดระยะเวลา 50 ปีที่ผ่านมา การพัฒนาชนบทจะถูกจัดลำดับให้มีความสำคัญรองจากการพัฒนาด้านอุตสาหกรรม แต่การที่ชนบทมีการ “ผลิตซ้ำ” อย่างต่อเนื่องและยังสามารถดำรงอยู่ในปัจจุบัน แม้จะถูกกลืนตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา ทำให้หลายฝ่ายเริ่มตระหนักถึง “พลัง” ที่มีอยู่ในภาคชนบทและความสำคัญของชนบทในฐานะที่เป็น “ฐานราก” ของการพัฒนาประเทศ อันที่จริงการตระหนักถึงความสำคัญของภาคชนบทในช่วงที่ประเทศประสบปัญหาวิกฤติเศรษฐกิจ เลยมไปถึงขั้นที่ว่า ชนบทเป็นภาคเศรษฐกิจที่จะสามารถช่วยให้ประเทศไทยรอดพ้นจากวิกฤติอันนี้ได้ ภายใต้การตระหนักในข้อนี้ มีกระแสแนวคิดที่สำคัญอย่างหนึ่งคือ ในชุมชนชนบท ยังคงมี “ทุนทางสังคม” หลงเหลืออยู่พอที่จะฟื้นฟูและนำมาใช้ เพื่อที่จะนำไปสู่การบรรลุเป้าหมายทางด้านการพัฒนา หรือสามารถที่จะเยียวยาความเสียหายของสังคมไทย อันเกิดจากการรับเอายุทธศาสตร์ของการพัฒนาที่ผิดพลาดในช่วงที่ผ่านมาได้

ความจริงแล้วการนำเอาสิ่งที่เรียกว่า ทุนทางสังคมมาใช้ในการพัฒนาในประเทศไทย เป็นเรื่องที่มีมานาน แม้ว่าจะยังไม่ปรากฏและใช้คำว่า “ทุนทางสังคม” โดยตรง ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดในเรื่องนี้ก็คือนโยบายในเรื่อง “วัฒนธรรมชุมชน” ซึ่งแพร่หลายในองค์กรพัฒนาเอกชน (จะกล่าวต่อไปในบทที่ 2) แต่คำว่าทุนทางสังคมเพิ่งเป็นที่ปรากฏและแพร่หลาย ภายหลังจากที่ประเทศไทยประสบภาวะวิกฤติทางเศรษฐกิจ โดยทางรัฐบาลไทยได้ขอความช่วยเหลือจากธนาคารโลก (เงินกู้) ในโครงการกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม (Social Investment Fund - SIF) โดยทั่วไปแล้วบทบาทของธนาคารโลกในด้านการพัฒนาในประเทศไทยในช่วงที่ผ่านมา เป็นที่เคลือบแคลงสงสัย โดยเฉพาะในหมู่นักพัฒนาขององค์กรพัฒนาเอกชนและนักวิชาการบางกลุ่ม ข้อสงสัยดังกล่าวนี้อยู่ในประเด็นที่ว่า โครงการพัฒนาของธนาคารโลก มักจะส่งผลกระทบในด้านลบต่อกลุ่มคนผู้ด้อยโอกาส อย่างเช่นโครงการการสร้างเขื่อนขนาดใหญ่ โครงการเช่นนี้มักจะทำให้คนในชนบทจำนวนมากไร้ที่ดินทำกิน ในขณะที่โครงการดังกล่าวมุ่งที่จะผลิตพลังงานไฟฟ้าให้กับภาคอุตสาหกรรม อย่างไรก็ตาม โครงการของธนาคารโลกในระยะหลัง ได้พยายามที่จะป้องกันหรือแก้ไขผลกระทบในทางลบต่อกลุ่มผู้ด้อยโอกาส ในกรณีวิกฤติเศรษฐกิจในประเทศไทย ธนาคารโลกได้ทุ่มความช่วยเหลือ (ผ่านรัฐบาลไทย) ต่อภาคธุรกิจ และในขณะเดียวกัน ก็ให้ความสำคัญต่อ “ภาคสังคม” ควบคู่ไปด้วย วัตถุประสงค์อย่างหนึ่งของโครงการ SIF ก็เพื่อที่จะสนับสนุนให้นำทุนทางสังคมมาใช้ เพื่อบรรเทาผลกระทบจากวิกฤติทางเศรษฐกิจ และเพื่อที่จะทำให้เกิดความยั่งยืนในการพัฒนาในระยะยาวนั่นเอง

คำว่าทุนทางสังคมในวงวิชาการด้านการพัฒนาในระดับระหว่างประเทศ โดยทั่วไปแล้วหมายถึง ปทัสถาน ระบบความสัมพันธ์และสถาบันทางสังคม ที่ก่อให้เกิดความเป็นอันหนึ่ง

อันเดียวกัน (cohesion) ทูทางสังคมเป็นรากฐานของความร่วมมือ (cooperation) ซึ่งจะส่งผลต่อประสิทธิภาพขององค์กร ความอยู่ดีกินดี หรือความมั่งคั่งของสังคมนั้น ๆ แนวคิดดังกล่าวนี้ สอดคล้องกับแนวคิดนักวิชาการทางด้านเศรษฐศาสตร์กลุ่มที่มีชื่อเรียกว่า New Institutional Economics-NIEs อย่างเช่น North (1980) ที่มองว่า สถาบันทางสังคม เป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดประสิทธิภาพในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ โดยการลดต้นทุนที่เกิดจากการโยกย้ายทรัพยากร (transaction costs) ต้นทุนดังกล่าวนี้ รวมถึงต้นทุนในการที่จะได้มาซึ่งข้อมูลข่าวสาร ที่จะนำไปสู่การตัดสินใจต่าง ๆ ของหน่วยกระทำการทางเศรษฐกิจ แนวความคิดเรื่องทุนทางสังคมได้แพร่เข้ามาและเป็นที่ถกเถียงในวงวิชาการด้านการพัฒนา ในแง่ที่ว่า ทุนทางสังคม จะเป็นปัจจัยที่สำคัญอย่างหนึ่งที่จะนำไปสู่การจัด “ความยากจน” ได้ แม้ในสถานะที่ขาดแคลนทุนทางกายภาพ (physical capital) แนวคิดเช่นนี้ ได้รับการตอบรับจากธนาคารโลก และดังที่ได้กล่าวข้างต้น การยอมรับขององค์กรระหว่างประเทศที่ทำหน้าที่ให้การสนับสนุนการพัฒนา เป็นผลให้แนวคิดในเรื่องทุนทางสังคมเป็นที่รู้จักแพร่หลายทั้งในวงวิชาการ และในวงการพัฒนา คำว่า ทุนทางสังคม จึงถูกนำมาใช้และเป็นที่รู้จักในประเทศไทย พร้อม ๆ กับการเกิดขึ้นของโครงการกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม ซึ่งเป็นโครงการที่ได้รับการสนับสนุนจากธนาคารโลกนั่นเอง

แนวคิดหลักในเรื่องการนำเอาทุนทางสังคมมาใช้ในการพัฒนาในกรณีของโครงการ SIF มีแกนหลักอยู่ที่ “ความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน” ประเด็นเรื่ององค์กร มีปรากฏในวาทกรรมพัฒนามายาวนานนับสองทศวรรษ คือเริ่มตั้งแต่แผนพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 5 การวิจัยในเรื่องนี้ก็มีมาอย่างต่อเนื่อง อย่างไรก็ตาม การสร้างความเข้มแข็งให้แก่องค์กรชุมชน ตามแนวคิดเรื่องทุนทางสังคม มิใช่แนวคิดที่เรียกว่า Institutional Transfer คือการสร้างองค์กรแบบสมัยใหม่ขึ้นมารับใช้เป้าหมายด้านการพัฒนา หากแต่เป็นการเน้นในเรื่องปทัสถาน หรือวัฒนธรรมที่เกี่ยวกับ “องค์กร” หรือความร่วมมือในรูปแบบต่าง ๆ ที่มีอยู่เดิม ซึ่งถือว่าเป็น “สต็อก” (stock) ของทุนทางสังคม สต็อกดังกล่าวนี้เองที่สามารถทำให้เกิดประสิทธิภาพขององค์กร ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ และ/หรืออาจนำมาใช้เพื่อทำให้เกิดความอยู่ดีกินดีของคนในชุมชนได้ ประเด็นที่ควรตั้งเป็นข้อสังเกตในที่นี้คือ แนวคิดในเรื่องทุนทางสังคม ที่เน้นในการสร้างความเข้มแข็งให้แก่องค์กรชุมชน เป็นที่ยอมรับในหมู่นักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชนและนักวิชาการส่วนมาก และประเด็นดังกล่าวนี้เอง ได้ลดความเคลือบแคลงสงสัยที่มีต่อโครงการของธนาคารโลกเช่นโครงการ SIF อย่างเห็นได้ชัด

อาจกล่าวได้ว่า แนวความคิดเรื่องทุนทางสังคม ได้ก้าวพ้นไปจากแนวคิดสังคมศาสตร์กระแสหลักแบบเดิม ในการมองปัจจัยทางสังคมและวัฒนธรรมในการพัฒนา กล่าวคือปัจจัยทางสังคมมิใช่อุปสรรคของการพัฒนา หากแต่เป็นปัจจัยที่จำเป็นสำหรับการที่จะบรรลุเป้าหมายของการพัฒนา อย่างไรก็ตามยังคงมีปัญหาที่เกี่ยวข้องกับทั้งทางด้านทฤษฎี และแนวทางในการ

ปฏิบัติการ ซึ่งประเด็นปัญหาเหล่านี้ ล้วนชี้ให้เห็นว่า ยังคงมีความจำเป็นที่จะต้องทำการศึกษาวิจัยควบคู่ไปกับการนำเอาแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมมาใช้ในการพัฒนา ปัญหาที่สำคัญสรุปได้เป็นสามประการคือ

ประการแรก ทุนทางสังคมโดยทั่วไปแล้ว มีคุณสมบัติที่เรียกว่าเป็น "สินค้าสาธารณะ" หรือ public goods สมาชิกของสังคมทุกคนต่างก็มีส่วนในการก่อเกิด การผลิตซ้ำ และการขยายตัวของทุนทางสังคม¹ ปัญหาประการแรกที่เกี่ยวข้องในเรื่องแนวคิดทฤษฎีในเรื่องทุนทางสังคมในแง่ก็คือ ทุนทางสังคมมีลักษณะที่เป็น "ปัจจัยเชิงโครงสร้าง" กล่าวคือทัศนะทางทฤษฎีที่อยู่เบื้องหลังแนวคิดในเรื่องทุนทางสังคม เป็นทัศนะแบบที่เรียกว่า Structural Determinism ทัศนะนี้มองว่า พฤติกรรมของมนุษย์ถูกกำหนดโดยปทัสถาน กรอบทางวัฒนธรรม หรือกฎของสถาบัน ทัศนะทางทฤษฎีดังกล่าวนี้มองข้ามการกระทำทางสังคมที่อยู่นอกกรอบของโครงสร้าง ดังนั้น ทุนทางสังคมในทัศนะดังกล่าว มีแนวโน้มที่คนจนหรือกลุ่มคนที่อยู่ "ชายขอบ" ของสังคม จะถูกละเลยหรือถูกกีดกันออกจากทุนทางสังคม ปัญหาประการต่อมาเกี่ยวข้องกับการผลิตซ้ำและการขยายตัวของทุนทางสังคมโดยตรง กล่าวคือ ทุนหรือทรัพย์สินที่เป็นสาธารณะ มักจะมีปัญหาในเรื่องการบำรุงหรือการดูแลรักษา ปรากฏการณ์ที่เป็นปัญหาโดยทั่วไปของการพัฒนาในชุมชนชนบทก็คือ ในช่วงที่ผ่านมามีการจัดตั้งกลุ่มต่าง ๆ ขึ้นมามากมาย แต่กลุ่มเหล่านี้ส่วนมากในระยะต่อมาอยู่ในสภาพที่หยุดนิ่ง หรือไม่มีกิจกรรมที่ต่อเนื่อง ความสลับซับซ้อนของทุนทางสังคม มิใช่อยู่ที่เรื่องคุณสมบัติในแง่ที่เป็นทรัพย์สินสาธารณะของทุนทางสังคมเท่านั้น หากแต่รวมไปถึงว่า ทุนทางสังคมมีสภาพทั้งที่เป็น "ทรัพยากร" (Resource) และ "กฎเกณฑ์" (Rules) ที่เกี่ยวข้องกับการเข้าถึงหรือการใช้ประโยชน์ทรัพยากรด้วย ผู้วิจัยมองว่า การมองทุนทางสังคมโดยเน้นความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน เป็นการมองในทัศนะ Structural Determinism และให้ความสำคัญแก่ปัจจัยเชิงโครงสร้างมากเกินไป ทำให้ไม่สามารถเข้าใจทุนทางสังคมในภาพที่เป็นพลวัต ผู้วิจัยมองว่า ทุนทางสังคมมิได้มีความหมายเพียงปัจจัยอันเป็นองค์ประกอบของ "ความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน" เท่านั้น หากแต่รวมถึงปัจจัยอันเป็นองค์ประกอบที่เกี่ยวข้องกับการกระทำ (Actions) ของครัวเรือนและสมาชิกในฐานะที่เป็นปัจเจกด้วย

ประการที่สอง การดำรงอยู่ของทุนทางสังคม เป็นเรื่องในระดับท้องถิ่น (locality) กล่าวอีกนัยหนึ่งปทัสถานทางสังคม องค์กรและสถาบันที่เกี่ยวข้องกับความร่วมมือของคนในชุมชน

¹ ในเรื่องนี้ ผู้วิจัยมองทุนทางสังคมตามแนวคิดของ Anthony Giddens (1984) ซึ่งเขามองว่าในชีวิตประจำวัน พฤติกรรมของมนุษย์ถูกกำหนดโดยโครงสร้างสังคม (ซึ่งปรากฏและดำรงอยู่ก่อนการกระทำ) และการกระทำของมนุษย์เอง ก็ผนวกรวมเข้าไปเป็นโครงสร้างสังคม (คือก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง) การมองสังคมในแบบดังกล่าวนี้เป็นฐานคิดของกลุ่มนักวิชาการทางด้านการพัฒนาที่เรียกว่า actor-oriented approach (ดูอย่างเช่น Norman Long, 1992)

มีลักษณะเฉพาะของตนเองในแต่ละพื้นที่ ปัญหาความเป็น "ท้องถิ่น" ของทุนทางสังคม เกี่ยวข้องกับปัญหาในเชิงนโยบายด้านการพัฒนาอย่างน้อยสองด้าน ด้านแรก ทุนทางสังคมมีข้อจำกัดในการโยกย้าย กล่าวคือทุนทางสังคมที่มีการสร้างขึ้นในพื้นที่หนึ่ง ๆ ไม่สามารถที่จะโยกย้ายหรือนำไปใช้ในท้องถิ่นอื่น ๆ ได้เหมือนทุนทางกายภาพ ด้านที่สอง เมื่อทุนทางสังคมเกี่ยวข้องกับพื้นที่ปัญหาที่ตามมาจึงเป็นข้อจำกัดในเรื่องของ "ขนาด" (scale) ของทุนที่สามารถสะสมได้ ทั้งนี้ ถ้าหากเรามองทุนทางสังคมตามแนวคิดของ David Putnam ที่ว่า ทุนทางสังคมเป็นเรื่องของการสานทอ หรือเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวราบ เราจะเห็นว่า การจะสะสมทุนทางสังคมให้มีขนาดใหญ่ เพื่อที่จะให้เกิดพลังในการขับเคลื่อนสังคมในด้านกว้าง ย่อมมีข้อจำกัด

การที่ทุนทางสังคมมีลักษณะที่เป็น locality อาจทำให้เราตระหนักถึงข้อจำกัด หรือผลในทางลบของทุนทางสังคม ในกระแสของการพัฒนาปัจจุบัน เรามุ่งที่จะลดขนาดขององค์การภาครัฐ และสนับสนุนให้เกิดองค์การในรูปแบบที่เรียกว่า "ประชาสังคม" กระแสดังกล่าวนี้นับสนับสนุนให้เกิดการนำเอาทุนทางสังคมมาใช้ในการพัฒนา อย่างไรก็ตามในปัจจุบันเราจะพบว่า ภาคส่วน (sectors) ต่าง ๆ ของสังคม ก็ได้มีการผลิตและการสะสมทุนทางสังคมของตนเอง ปัญหาเชิงรูปธรรมที่เราประสบอยู่ในปัจจุบันก็คือ การสร้าง การผลิตซ้ำและการขยายตัวทุนทางสังคมของกลุ่มที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับใกล้ชิดกับรัฐ อย่างเช่น ราชการ พ่อค้าท้องถิ่น เจ้าพ่อ นายทุน ผู้มีอิทธิพล มีขนาดใหญ่กว่าการสะสมทุนทางสังคมของกลุ่มผู้ด้อยโอกาส และมีแนวโน้มที่จะครอบงำกลุ่มผู้ด้อยโอกาส หรือกลุ่มคนยากจนในชนบทเข้าเป็นส่วนหนึ่งด้วย แน่นอนที่สุด ทุนทางสังคมในกลุ่มเหล่านี้ก็ก่อให้เกิดความร่วมมือและ "ประสิทธิภาพ" แต่ทุนทางสังคมในรูปแบบดังกล่าวนี้ มิได้มีส่วนในการสนับสนุนให้เกิดการกระจายทรัพยากร ในทางตรงกันข้าม เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมแบบนี้กลับจะก่อให้เกิดความเหลื่อมล้ำ การกระจุกตัวของทรัพยากร หรือนำไปสู่ "การผลิตซ้ำความยากจน" นั่นเอง

ประการที่สาม ซึ่งเกี่ยวข้องกับปัญหาทั้งสองด้านที่ได้กล่าวในตอนต้นคือ ในกระบวนการพัฒนา ทุนทางสังคมเกี่ยวข้องกับหน่วยกระทำการทางสังคม (social action units) ในหลายระดับ ทั้งในระดับสำนักและการรับรู้ส่วนบุคคล ระดับครัวเรือน และระดับองค์กรทางสังคมในวงที่กว้างขึ้นไป ลักษณะหรือธรรมชาติของทุนทางสังคมในแง่ดังกล่าวนี้ มีนัยยะที่สำคัญ 2 ประการ ประการแรก การวัด "ความหนาแน่น" หรือปริมาณ และผลที่เกิดจากการใช้ทุนทางสังคมในการพัฒนา ในหน่วยการกระทำที่แตกต่างกัน ย่อมจำเป็นต้องใช้เครื่องมือ หรือวิธีการที่แตกต่างกันออกไป อย่างเช่น ในระดับบุคคล ถ้าหากมองผลกระทบจากทุนทางสังคม อาจจะมองในรูปของคุณภาพชีวิต ในระดับครัวเรือน เราอาจจะมองทุนทางสังคมในแง่ของทรัพยากร หรือความสามารถของครัวเรือนในการที่จะแปลงทรัพยากร ให้เป็นวัตถุที่ใช้สำหรับการยังชีพ ส่วนในระดับของการกระทำร่วม ทุนทางสังคมอาจจะปรากฏในรูปความเข้มแข็งขององค์กรชุมชนหรืออื่น ๆ

เป็นต้น ประการที่สอง การกำหนดโครงการต่าง ๆ (interventions) เพื่อที่จะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงหรือการพัฒนา จะวางเป้าหมายการกระทำทางสังคมไว้ที่หน่วยใด หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ทุนทางสังคมจะเข้าไปเป็นองค์ประกอบของยุทธศาสตร์การพัฒนาประเทศในส่วนใด ยุทธศาสตร์อื่น ๆ มีส่วนหนุนช่วย หรือเป็นอุปสรรคในการนำเอาทุนทางสังคม มาใช้เพื่อการพัฒนาหรือไม่ อย่างไร

เพื่อทำความเข้าใจปัญหาพื้นฐานเกี่ยวข้องกับทุนทางสังคมทั้งสามด้านในชุมชนชนบท ผู้วิจัยมองว่า จะต้องทำความเข้าใจเกี่ยวกับธรรมชาติของการก่อเกิด การผลิตซ้ำ และการขยายตัวของทุนทางสังคม ซึ่งในประเด็นดังกล่าวนี้ ผู้วิจัยมองว่า ทุนทางสังคมในชุมชนชนบท มีความสำคัญต่อยุทธศาสตร์การพัฒนาประเทศ การทำการศึกษาวิจัยในเรื่องนี้ จึงน่าจะเป็นประโยชน์ทั้งในวงวิชาการและในด้านนโยบายการพัฒนา

คำถามการวิจัย

เมื่อมองจากความเป็นมา และความสำคัญของปัญหา ตลอดจนการพิจารณาในเบื้องต้นในเรื่องทุนทางสังคม ที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนา ผู้วิจัยมองว่า มีปัญหา 3 ประการที่ต้องการความกระจ่าง กล่าวคือ ประการแรก ธรรมชาติของทุนทางสังคมเป็นอย่างไร ต่อประเด็นคำถามดังกล่าวนี้ ผู้วิจัยมองว่า ธรรมชาติของทุนทางสังคมมีทั้งด้านที่เป็น "สถานะ" หรือ "สต็อก" กับด้านที่เป็นพลวัต ดังนั้นหากเราจะทำความเข้าใจเรื่องการก่อเกิด การผลิตซ้ำ และการขยายตัวของทุนทางสังคม เราจึงจำเป็นต้องทำความเข้าใจทั้งสองด้าน ประการที่สอง ทุนทางสังคมจะมีความหมาย มีมูลค่า และมีคุณค่าเมื่อมนุษย์นำมาใช้ประโยชน์ ดังนั้นคำถามในการวิจัยต่อมาก็คือ ผู้คนในชนบทได้นำเอาทุนทางสังคมมาใช้ประโยชน์ในการต่อสู้เพื่อยังชีพของเราอย่างไร และประการสุดท้าย เป็นคำถามเชิงนโยบายถ้าหากเรามองหรือค้นพบว่า ทุนทางสังคมมีความสำคัญต่อความอยู่ดีมีสุขของผู้คน เราจะมีมาตรการอย่างไรที่จะทำให้ทุนทางสังคมมีความเข้มแข็ง มีการเจริญเติบโตและสามารถนำมาใช้เพื่อให้เกิดความเจริญก้าวหน้าของมนุษย์ได้และถ้าหากเราจะนำคำถามการวิจัยนี้ มาสรุปเป็นวัตถุประสงค์สำหรับการวิจัยครั้งนี้ ก็อาจจะสรุปออกมาได้ดังนี้

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาธรรมชาติของการก่อเกิด การผลิตซ้ำและการขยายตัวของทุนทางสังคมในชนบท
2. เพื่อศึกษาถึงรูปแบบการนำเอาทุนทางสังคมมาใช้ในหน่วยการกระทำทางสังคม ทั้งในระดับครัวเรือน ชุมชน และเครือข่ายของชุมชน และผลที่เกิดจากการใช้ทุนทางสังคมนั้น ๆ

3. เพื่อวิเคราะห์ยุทธศาสตร์การพัฒนาว่าส่งผลอย่างไรต่อทุนทางสังคม และการนำเอาทุนทางสังคมมาใช้ในการกระบวนการพัฒนาว่า มีแนวทางหรือวิธีการอย่างไร และมีปัญหาอุปสรรคอะไรบ้าง

วิธีวิทยาทุนทางสังคม: การตีความสังคมและวัฒนธรรมชนบท

วัตถุประสงค์ของการวิจัยที่ได้กล่าวไว้แล้วในตอนต้น ถ้าหากจะกล่าวอีกในแง่หนึ่งก็คือ การพยายามตอบคำถามที่ว่า ลักษณะหรือองค์ประกอบทางสังคมและวัฒนธรรมของชาวชนบทจะสามารถนำมาใช้ประโยชน์เพื่อให้บรรลุถึงความอยู่ดีมีสุข หรือในการพัฒนาได้หรือไม่ ดังได้กล่าวไว้บ้างแล้วในตอนต้นว่า ทิศทางการพัฒนากระแสหลัก ก่อนข้างจะมองปัจจัยทางสังคมและวัฒนธรรมของชาวชนบทไปในทางลบ คือมองว่าเป็นปัญหาอุปสรรคต่อการพัฒนาดังนั้น การพยายามที่จะตอบคำถามการวิจัยดังกล่าวไว้ข้างบน จึงมีความจำเป็นที่จะต้องมองหาวิธีการตีความหรือการมองความหมายของปัจจัยทางสังคมและวัฒนธรรมที่นอกเหนือออกไปจากกรอบการมองแบบดั้งเดิม คำว่า “สังคมและวัฒนธรรม” นี้ ผู้วิจัยจะได้ตีกรอบความหมายภายใต้แนวคิดเรื่องทุนทางสังคมในภายหลัง การมองความหมายของสังคมและวัฒนธรรมนี้ มีความจำเป็นที่จะต้องมองและตีความคำว่า “การพัฒนา” ใหม่ด้วย ผู้วิจัยเสนอว่า เป้าหมายสูงสุดของการพัฒนาก็คือ การปลดปล่อยให้มนุษย์หลุดพ้นจากพันธนาการต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นพันธนาการทางความคิดหรือทางวัตถุ การพัฒนาที่เป็นพลังข้างนอกหรือกำหนดขึ้นโดยวัตถุเพียงด้านเดียว จึงยากยิ่งที่มนุษย์จะหลุดพ้นออกมาจากพันธนาการ ดังนั้นการพัฒนาจึงจำเป็นต้องเป็นการเริ่มต้นจากพลังที่มีอยู่ภายในสังคม ชุมชน หรือพลังที่มีอยู่ในตัวมนุษย์ ถ้าหากเรามองเช่นนั้น สังคมและวัฒนธรรมชนบทจะไม่ได้มีความหมายในแง่ที่เป็นปัญหาอุปสรรคต่อความทันสมัยอีกต่อไป

แม้ว่าเราจะมองว่า การพัฒนาโดยใช้ทุนทางวัตถุเป็นปัจจัยชี้้นำ (การสร้างความมั่งคั่งทางวัตถุ) จะมีวิธีการที่จะปลดปล่อยมนุษย์ให้มีเสรี แต่เราก็ไม่อาจปฏิเสธพลังดังกล่าว กล่าวอีกนัยหนึ่ง ในสภาวะที่มนุษย์ขาดแคลนปัจจัยยังชีพก็เป็นการยากยิ่งที่จะพูดถึงเสรีภาพของมนุษย์ ดังนั้นแนวคิดการพัฒนาจึงมิใช่เรื่องการปฏิเสธความก้าวหน้าทางวัตถุ เทคโนโลยี ประเด็นนั้นอยู่ที่ว่า “คน” ที่เป็นเป้าหมายหลักในกระบวนการพัฒนานั้น มีความสามารถที่จะควบคุมกำกับสภาพแวดล้อมทางวัตถุได้หรือไม่ กรอบแนวคิดในการวิจัยครั้งนี้จึงก้าวเลยออกไปจากข้อถกเถียงในเรื่องนี้ แนวคิดพื้นฐานที่ชี้นำการวิจัยนี้มองว่าทุนทางสังคม เป็นผลของการกระทำในอดีต ที่ตกผลึกและได้รับการผลิตซ้ำสืบทอดมา สิ่งที่เราจะต้องยึดถือเป็นหลักในการตีความทุนทางสังคมก็คือ ประเพณีวัฒนธรรม ความเชื่อ จารีตประเพณี หรือปทัสฐานทางสังคมเรา ถือเอาว่าเป็น “ทุนทางสังคม” เป็นโครงสร้างทางสังคมที่มีส่วนในการกำหนดการกระทำของมนุษย์

แต่การกำหนดการกระทำนี้มีได้มีลักษณะที่ตายตัว แต่น่าจะเปรียบเปรยได้กับอาณาบริเวณภายในห้องโถงที่มีพื้นที่พอเพียงที่จะขยับไปมา ที่สำคัญคือห้องโถงอันนี้เป็นทั้งกรอบจำกัด (constraining) และเป็นสิ่งที่อำนวยความสะดวก (enabling) เกิดการกระทำของมนุษย์ไปพร้อม ๆ กันด้วยการมองหรือการตีความทุนทางสังคมแบบนี้เราเชื่อว่า จะทำให้เรามองเห็นมนุษย์ในฐานะที่เป็นผู้สร้าง ผู้ผลิตซ้ำ เป็นผู้ใช้ประโยชน์ รวมทั้งเป็นผู้ที่ได้รับผลกระทบหรือถูกกำหนดโดยทุนทางสังคมอย่างรอบด้าน เช่นเดียวกัน ปัจจัยทางเศรษฐกิจหรือทุนทางกายภาพ ก็เป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นเมื่อมันได้ถูกสร้างขึ้นมาและดำรงอยู่ (exist) ก็อาจเป็นทั้งสิ่งที่กำหนดการกระทำของมนุษย์ และสิ่งที่เอื้ออำนวยความสะดวกให้เกิดการกระทำของมนุษย์ด้วย

การมองปัจจัยทางสังคมและวัฒนธรรม และทัศนภาพทุนทางสังคมจากที่ได้กล่าวไว้ข้างบนนี้ ทำให้การศึกษาเรื่องการก่อเกิด การผลิตซ้ำ และการขยายตัวทุนทางสังคม จะต้องวางหมุด (locate) ของการศึกษาไว้ที่สาระสำคัญสองด้าน ด้านแรก เป็นเรื่องเกี่ยวกับสิ่งที่นักวิชาการทางสังคมศาสตร์เข้าใจร่วมกันว่าเป็น “สถาบัน” ซึ่งเราจะต้องเน้นย้ำอีกครั้งว่า สถาบันในที่นี้ มิได้มองแบบแน่นอนตายตัว แต่เป็นเสมือนสิ่งที่ตกผลึกจากการกระทำของ “ผู้กระทำการระยะไกล” (remote actors) นอกจากนั้นในตัวสถาบันเองเราก็จะต้องมองให้เห็นพลวัตร และไม่จำกัดอยู่เฉพาะ “สถาบันชุมชน” เท่านั้น แต่จะต้องพิจารณารวมถึงสถาบันรัฐและสถาบันตลาด พัฒนาการที่ผ่านมา ได้ทำให้อาณาบริเวณของสถาบันขยายเข้าไปซ้อนทับซึ่งกันและกัน ดังที่ Geof Woods เรียกว่า institutional triangles ทุนทางสังคมในฐานะที่เป็นการตกผลึกจากผู้กระทำการระยะไกล อาจจะฝังอยู่ในสถาบันตลาด สถาบันรัฐ และสถาบันชุมชน เนื่องจากว่าสถาบันทั้งสามมีอาณาบริเวณที่ซ้อนทับกันอยู่มาก

การทำความเข้าใจหรือการวิเคราะห์สถาบันในการศึกษารั้งนี้ เราจะวางประเด็นหลักไว้ที่สามประเด็น ประเด็นแรกผู้วิจัยจะทำการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ชุมชน โดยเริ่มตั้งแต่มีการก่อตั้งเป็นหมู่บ้านขึ้น การวิเคราะห์นี้มุ่งจะทำความเข้าใจว่า ปฏิสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านกับรัฐและตลาดเป็นมาอย่างไร การคลี่คลายขยายตัวภายในหมู่บ้านเป็นไปอย่างไรบ้าง ประเด็นที่สอง ผู้วิจัยจะวิเคราะห์กลุ่ม องค์กร และเครือข่ายที่มีบทบาทในการพัฒนามหาหมู่บ้าน ประเด็นสุดท้าย ผู้วิจัยจะทำการวิเคราะห์วัฒนธรรมชุมชน ซึ่งในที่นี้รวมถึงธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อเรื่องผี และพุทธศาสนา รายละเอียดในทั้งสามประเด็นนี้ จะแสดงให้เห็นถึงการซ้อนทับกันอยู่ของสถาบันทั้งสาม ซึ่งได้แก่สถาบันรัฐ ตลาด และชุมชนนั่นเอง

ด้านที่สอง การผลิตซ้ำและการขยายตัวของทุนทางสังคม เป็นส่วนหนึ่งของการกระทำของมนุษย์ เมื่อเรามองเช่นนี้ เราจะต้องศึกษา “ผู้กระทำการ” หรือผู้แสดง (actors) และการกระทำ (actions) ในแง่นี้ อย่างที่เราได้กล่าวแล้วว่าเราจะก้าวให้พ้นไปจากทัศนะทางสังคมที่มองว่า ผู้แสดงในฐานะที่เป็น agency ถูกกำหนดโดยโครงสร้างอย่างตายตัว มนุษย์ในฐานะที่เป็น agency

มีความสามารถในการตระหนักรู้ (acknowledgeable) ต่อโครงสร้างหรือทุนทางสังคมที่อยู่รอบตัวเขา ในสถานะที่มนุษย์มีการกระทำที่เป็นปฏิปักษ์หรือส่งผลลบต่อตัวเขาเอง จึงมิใช่สถานะที่เรียกว่าเป็นจิตสำนึกที่ผิดพลาด หากแต่เป็นเรื่องของการตระหนักรู้ถึงข้อจำกัดและโอกาส คำว่าผู้แสดงหรือผู้กระทำการทางสังคมในที่นี้ หมายความว่ารวมถึงผู้กระทำการที่เป็นปัจเจก และผู้กระทำการที่เป็นกลุ่ม ในที่นี้เรามองว่า สำหรับผู้กระทำการที่เป็นครัวเรือนนั้น เราได้ใช้ประโยชน์จากแนวคิดเรื่อง Resource Profile Approach – RPA ซึ่งพัฒนาขึ้นมาโดยกลุ่มนักวิจัยที่มหาวิทยาลัย Bath ประเทศสหราชอาณาจักร ² แนวคิดของ RPA มองว่า “ครัวเรือน” และ “สมาชิกของครัวเรือน” มี สติของทรัพยากรจำนวนหนึ่ง ครัวเรือนจะใช้ทรัพยากรอย่างมีกลยุทธ์ (คือไม่ใช่ทำตามบุญตามกรรม หรือเป็นการทำที่ไม่ได้ตระหนักถึงผลในอนาคต) ภายใต้ข้อจำกัดและโอกาส เพื่อให้บรรลุผลที่ดีที่สุดที่เป็นไปได้ ข้อเสนอที่สำคัญในแนวคิดของ RPA ก็คือ การจำแนกทรัพยากรของครัวเรือนออกเป็น 4 ประเภท ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

<u>ทรัพยากรวัตถุ</u>	ได้แก่ที่ดิน ทรัพย์สิน เงินทอง สติของมูลค่ารูปแบบต่าง ๆ นอกจากนี้ ทรัพยากรทางวัตถุอาจจะปรากฏในรูปแบบของ กระแสหมุนเวียนของรายได้ รายจ่าย และการบริโภค
<u>ทรัพยากรมนุษย์</u>	ได้แก่ความรู้ (การศึกษา) ภูมิปัญญา ทักษะฝีมือภาวะสุขภาพ องค์ประกอบด้านประชากรของครัวเรือน ตลอดจนกำลังแรงงาน
<u>ทรัพยากรทางวัฒนธรรม</u>	ในระดับชุมชน ทรัพยากรวัฒนธรรมได้แก่ ความเชื่อ ค่านิยม ระเบียบประเพณี ต่าง ๆ สำหรับในระดับครัวเรือน ทรัพยากรของครัวเรือนได้แก่ “สถานภาพ” ของครัวเรือนนั้น ๆ ซึ่งได้มาโดยระบบความเชื่อ หรือการให้คุณค่าของคนในชุมชน
<u>ทรัพยากรทางทางสังคม</u>	ในระดับชุมชนได้แก่ กลุ่ม/องค์กร หรือระบบการกระทำร่วมที่มีอยู่ในชุมชน ส่วนในระดับครัวเรือน ได้แก่ เครือข่ายความสัมพันธ์ ที่ครัวเรือนมีกับหน่วยตัวแทนต่าง ๆ ในชุมชน

² คุราชละเอียตใน J.A.McGregor, 1998 A Poverty of agency : Resource management amongst the poor in Bangladesh ; Paper submitted to the Fifth Workshop of the European Network of Bangladesh Studies ; 18-20 April, 1998

กล่าวโดยสรุปการตีความ หรือการมองทุนทางสังคม โดยวางหลักไว้ที่สถาบันทางสังคม และการกระทำได้กำหนดวิถีวิทยาในการศึกษาวิจัยในเรื่องนี้ใน 2 ประเด็น ประเด็นแรก เราจะต้องศึกษาและทำความเข้าใจถึง “โครงสร้าง” ซึ่งทุนทางสังคมสถิตหรือฝังตัวอยู่ และประการที่สอง เราจะต้องศึกษาถึงวิถีการปฏิบัติในชีวิตประจำวันของชาวบ้าน ว่าเขาทำมาหากินอย่างไร และมี ส่วนใดในวิถีชีวิตของชาวบ้านที่จะนำมาสะท้อนถึงการ สร้าง และการผลิตซ้ำของทุนทางสังคม วิถีวิทยาแบบนี้ ผู้วิจัยจะเรียกว่า “เศรษฐศาสตร์การเมืองจุลภาค” (Micro-Political Economy) ซึ่ง ผู้วิจัยเชื่อว่า จะทำให้เรามองเห็นพลังจากสองด้าน คือพลังจากโครงสร้าง และพลังจากผู้กระทำ การทางสังคม ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

สภาพทั่วไปของพื้นที่ที่ศึกษาและขั้นตอนการดำเนินการวิจัย

การศึกษาในครั้งนี้ได้เลือกเอาหมู่บ้าน 3 หมู่บ้านในจังหวัดขอนแก่นเป็นพื้นที่เป้าหมาย การคัดเลือกหมู่บ้านทั้ง 3 มิได้มีเป้าหมายเพื่อที่จะให้เป็นตัวแทนของชุมชนในภาคอีสาน แต่ก็มุ่งที่จะให้ครอบคลุมถึงสถานะการณ์ที่แตกต่างกัน 3 สถานการณ์ที่ผู้วิจัยเชื่อว่าจะทำให้เราสามารถทำความเข้าใจการก่อเกิด การผลิตซ้ำ และการขยายตัวทุนทางสังคมในภาคอีสานได้ เกณฑ์ทั่วไปที่พิจารณาในการคัดเลือกหมู่บ้านก็คือ หมู่บ้านที่ได้รับการคัดเลือกมีระยะห่างจากตัวเมืองหลักที่แตกต่างกัน โดยผู้วิจัยมองว่า ระยะห่างจากเมืองเป็นเครื่องอย่างหนึ่งถึงการผนวกรวมเอาชุมชนหมู่บ้าน เข้ามาอยู่ในเศรษฐกิจสังคมแบบใหม่ และระดับการผนวกรวมเข้ากับเศรษฐกิจสังคมใหม่นี้ น่าจะเกี่ยวข้องกับการผลิตซ้ำทุนทางสังคม หมู่บ้านทั้งสามที่คัดเลือกให้เป็นพื้นที่เป้าหมายในการศึกษามีดังนี้

บ้านเหล่าเกวียนหัก เป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ใกล้เมืองขอนแก่น เมื่อ 20 ปีก่อน หมู่บ้านนี้ยังคงเป็นชนบทที่ค่อนข้างที่จะ “ห่างไกลจากความเจริญ” อย่างไรก็ตาม 20 ปีที่ผ่านมาได้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว โดยเมื่อกว่า 10 ปีที่ผ่านมามีการขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรม ในเขตจังหวัดขอนแก่น การขยายตัวของเมืองขอนแก่น ได้ทำให้ชาวบ้านเหล่าเกวียนหักมีทางเลือกแบบใหม่ในการประกอบอาชีพ นับตั้งแต่การเป็นเกษตรกร การเป็นกรรมกรรับจ้าง กรรมกร ถีบสามล้อ ตลอดจนการรับเอางานของโรงงานมาทำที่บ้าน (โรงงานแหวน) ในช่วงที่เศรษฐกิจประเทศไทยบูมและราคาที่ดินรอบเมืองถีบตัวสูงขึ้นอย่างไม่เคยมีมาก่อนนั้น ชาวบ้านจำนวนหนึ่งได้ขายที่ดิน บางคนก็เป็นนายหน้าติดต่อซื้อขายที่ดิน มีโครงการบ้านจัดสรรเกิดขึ้นรอบ ๆ หมู่บ้านเหล่าเกวียนหัก แต่เมื่อเศรษฐกิจประสบปัญหาวิกฤติ บ้านจัดสรรเหล่านี้ต้องหยุดดำเนินการ บ้านส่วนมากยังสร้างไม่เสร็จและยังไม่มีคนเข้าไปอยู่อาศัย บางแห่งกำลังเริ่มต้น โครงการ บ้านที่สร้างยังไม่เสร็จเหล่านี้ถูกปล่อยให้ทิ้งร้าง สายไฟฟ้า กรอบหน้าต่าง และอุปกรณ์อื่น ๆ ที่ได้รับการติดตั้งแล้วถูกขโมยไปจนหมด ที่ดินที่ทิ้งร้างไว้ได้ทำให้ชาวบ้านผู้ยากจนไม่มีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง

มีสถานที่สำหรับเลี้ยงวัว (เป็นโครงการพัฒนาที่หน่วยงานข้างนอกมักสนับสนุน) แต่ถึงแม้ว่าชาวบ้านเหล่าเกวียนหักจะมีความหลากหลายหลากหลายในการทำมาหาเลี้ยงชีพ การทำการเกษตรก็ยังคงเป็นแหล่งยังชีพที่สำคัญสำหรับชาวบ้านเหล่าเกวียนหัก

บ้านกระพีเป็นหมู่บ้านที่สองที่ผู้วิจัยคัดเลือกเป็นพื้นที่เป้าหมายในการศึกษา และอยู่ห่างจากตัวเมืองขอนแก่นมากกว่าบ้านเหล่าเกวียนหัก เช่นเดียวกันบ้านกะพีนี้ก็เคยเป็นหมู่บ้านที่ห่างไกลจากความเจริญ ในช่วง 20 ปีที่ผ่านมาได้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ขึ้นอย่างมาก การทำมาหาเลี้ยงชีพของชาวบ้านกะพีได้รับอิทธิพลจากเมืองขอนแก่นน้อยกว่าบ้านเหล่าเกวียนหัก คนหนุ่มสาวจำนวนหนึ่งได้อพยพไปทำงานที่กรุงเทพฯ ถ้าหากจะเปรียบเทียบระหว่างบ้านกะพีกับบ้านเหล่าเกวียนหัก เราจะเห็นว่าบ้านกะพียังมีคนที่อาศัยยังชีพจากการเกษตรมากกว่าบ้านเหล่าเกวียนหัก

หมู่บ้านที่สามที่ผู้วิจัยคัดเลือกเป็นหมู่บ้านเป้าหมายในครั้งนี่คือ บ้านฝางน้อย ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกลออกไปจากตัวเมืองมากที่สุด ในจำนวนสามหมู่บ้าน ชาวบ้านที่หมู่บ้านฝางน้อย ยังคงประกอบอาชีพทางการเกษตรเป็นหลัก แต่สมาชิกของหมู่บ้านจำนวนหนึ่งก็ได้เข้าไปทำมาหากินในภาคเมือง รวมไปถึงการไปทำงานต่างประเทศ

โครงการวิจัยนี้ ได้รับความกรุณาจากศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา รับเป็นอาจารย์ที่ปรึกษา (mentor) ผู้วิจัยไม่เคยรู้จักท่านมาก่อน เพียงแต่เคยได้อ่านงานของท่านที่ในระหว่างที่ผู้วิจัยกำลังเตรียมโครงการที่จะขอทุนจาก สกว. ผู้วิจัยมองว่า แนวคิดเรื่องวัฒนธรรมชุมชน และแนวคิดประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชน ที่ ศ.ดร.ฉัตรทิพย์ ริเริ่มไว้ น่าจะมีประโยชน์ต่อการศึกษาก่อนเกิดการผลิตซ้ำ และการขยายตัวของทุนทางสังคม และมองว่าน่าจะขยายแนวคิดนี้ไปเป็นแนวทางในการศึกษาสังคมศาสตร์แขนงอื่น ๆ โดยผู้วิจัยเองมุ่งทำวิจัยในสาขาการพัฒนา (Development Studies) นอกจากนั้นผู้วิจัยมองว่าแนวคิดเรื่องประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชน และวัฒนธรรมชุมชนยังให้น้ำหนักต่อสิ่งที่เราเรียกว่า day-to-day practice หรือการปฏิบัติจริงในวิถีชีวิตประจำวันน้อยอยู่ ซึ่งผู้วิจัยตั้งใจจะขยายแนวคิดดังกล่าวไปสู่เรื่องเหล่านี้ ผู้วิจัยก็ได้เขียนโครงการวิจัยพร้อมทั้งส่งจดหมายถึง ศ.ดร.ฉัตรทิพย์ แล้วผู้วิจัยก็ได้รับความกรุณา รับเป็นอาจารย์ที่ปรึกษาของโครงการ

ผู้วิจัยเริ่มต้นงานวิจัยขั้นแรกโดยการอ่านบททวนเอกสาร ความตั้งใจเริ่มต้นคือ ผลของการทบทวนนี้ ผู้วิจัยจะเขียนออกมาเป็นบทความทางวิชาการ โดยตั้งใจจะวิพากษ์แนวคิดทางสังคมศาสตร์ ที่มอง "โครงสร้างทางสังคม" เป็น "constraint" ของการกระทำในการมองทุนทางสังคม ถ้าหากเรามองโครงสร้างเป็นตัว constraint ทั้งหมด เราก็จะกลับเข้าไปสู่แนวคิดกระแสหลักแบบดั้งเดิม ผู้วิจัยตั้งใจจะเสนอว่า โครงสร้าง หรือทุนทางสังคม ไม่เพียงแต่เป็น constraint แต่เป็นการอำนวยความสะดวกให้เกิดการกระทำ หรือ enabling ด้วย ในช่วงที่เริ่มต้นนั้น ผู้วิจัยได้เข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของ

โครงการวิจัยที่ ศ.ดร.ฉัตรทิพย์ และคณะกำลังดำเนินการอยู่ แต่ผู้วิจัยทำงานภายใต้ รศ.สุวิทย์ ธีรศาศวัต โดยรับผิดชอบวิจัยกรณีศึกษา 1 หมู่บ้าน³ และช่วย รศ. สุวิทย์ ประมวลผลข้อมูลเชิงปริมาณ

การที่ผู้วิจัย ได้มีโอกาสเข้าร่วมในโครงการวิจัย ที่ ศ.ดร.ฉัตรทิพย์ เป็นหัวหน้าโครงการนั้น ผู้วิจัยได้รับประโยชน์อย่างมาก และเป็นประโยชน์โดยตรงต่อโครงการวิจัยที่ผู้วิจัยดำเนินการอยู่ในโครงการนี้ มีนักวิจัยจากทั่วประเทศ มีการประชุม และสัมมนาที่สำคัญ ที่ผู้วิจัยได้มีโอกาสเข้าร่วมถึง 3 ครั้ง ซึ่งการเข้าไปอยู่ในโครงการวิจัยนี้ ทำให้ผู้วิจัยได้เรียนรู้ และมองเห็นแง่มุมที่จะทำงานวิจัยที่ตนเองรับผิดชอบ ได้กว้างขวางมากขึ้น

ในการเก็บข้อมูลสนาม ผู้วิจัยได้แบ่งออกเป็น 2 ช่วง คือ ช่วงแรกผู้วิจัยได้ทำความรู้จักคุ้นเคยกับชาวบ้าน และผู้นำหลังจากนั้นผู้วิจัยได้เริ่มสัมภาษณ์ชาวบ้านและเก็บข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องประวัติศาสตร์ชุมชน สถาบันความเชื่อทางวัฒนธรรม วิถีชีวิตการทำมาหากินและข้อมูลเชิงคุณภาพด้านอื่น ๆ

หลังจากดำเนินงานเก็บข้อมูลสนามไปได้ช่วงหนึ่งผู้วิจัยได้ร่างแบบสอบถามขึ้นมาชุดหนึ่งเพื่อเก็บข้อมูลในระดับครัวเรือน ตามกรอบแนวคิดที่ผู้วิจัยวางไว้แต่แรกนั้นการศึกษาข้อมูลในระดับชุมชนก็เพื่อเราจะได้ทำความเข้าใจ “โครงสร้าง” ซึ่งเป็นที่สถิตของทุนทางสังคม การศึกษาข้อมูลครัวเรือน เป็นการพยายามมองหรือวิเคราะห์ “การกระทำ” ภายใต้โครงสร้างนั้น ๆ ประเด็นหลักของข้อมูลที่เก็บในระดับครัวเรือนคือทรัพยากร 4 ด้านคือ ทรัพยากรวัตถุ ทรัพยากรมนุษย์ ทรัพยากรสังคม และทรัพยากรทางวัฒนธรรม (ดูแบบสำรวจในภาคผนวก 1) การออกแบบสำรวจสำหรับเก็บข้อมูล 2 ประเด็นแรก (ทรัพยากรวัตถุ และทรัพยากรมนุษย์) ไม่มีข้อยุ่งยากมากนักเนื่องจากข้อมูลดังกล่าวเป็นรูปธรรม และมีแบบสำรวจที่ใช้และพัฒนามาขึ้นมาก จนอาจจะถือได้ว่าเป็นรูปแบบมาตรฐาน ส่วนข้อมูลเกี่ยวกับทรัพยากรทางสังคมและวัฒนธรรมนั้น มีข้อยุ่งยากในการออกแบบสำรวจอยู่มาก มีงานวิจัยในต่างประเทศที่พยายามจะจัดทำแบบสำรวจทุนทางสังคมแต่นิยามเชิงปฏิบัติการที่ใช้สำหรับการจัดทำแบบสำรวจนั้น เป็นนิยามที่ใช้ภายในสภาพแวดล้อมของสังคมและวัฒนธรรมนั้น ๆ จึงไม่ค่อยมีประโยชน์มากนักการออกแบบสำรวจข้อมูลเกี่ยวกับสถานะของ “ทรัพยากร” ทางสังคม และวัฒนธรรมของครัวเรือน ในที่นี้จึงค่อนข้างอิงอยู่กับกรอบแนวคิดเรื่อง Resource Profile Approach และประสบการณ์ของผู้วิจัยเอง

การสำรวจข้อมูลครัวเรือน สำหรับการวิจัยครั้งนี้มีเป้าหมายให้ครอบคลุมทุกครัวเรือน แต่ในตอนที่ยุ่ช่วยนักวิจัยลงไปสำรวจข้อมูลนั้น มีครัวเรือนจำนวนหนึ่งที่ไม่อยู่บ้าน หรือบางครัวเรือน

³ การศึกษานี้ได้เขียนเป็นรายงานการวิจัย บัณฑิต ธรรมพิทักษ์ “เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยห้าทศวรรษ หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 กรณีศึกษานันทา” 2543

มีคนอยู่บ้านแต่ไม่สามารถให้ข้อมูลได้ การสำรวจครั้งนี้จึงครอบคลุมครัวเรือนประมาณ 70% ของครัวเรือนในหมู่บ้าน

ในช่วงปลายของการทำวิจัย ที่ผู้วิจัยได้เริ่มวิเคราะห์ข้อมูลและเขียนรายงานนั้น ผู้วิจัยได้จัดสัมมนาทางวิชาการเรื่อง "ทุนทางสังคม : มรดกเก่าจะนำเราไปรอดจริงหรือ" วัตถุประสงค์ของการจัดสัมมนาครั้งนี้ก็เพื่อผู้วิจัยจะได้รับฟังแนวคิด และการวิพากษ์วิจารณ์ของนักวิชาการผู้เชี่ยวชาญต่องานของผู้วิจัยโดยตรงและนอกจากนั้น ยังมุ่งกระตุ้นให้นักวิชาการหันมาให้ความสนใจ และทำวิจัยในเรื่องทุนทางสังคมกว้างขวางขึ้น ในการสัมมนาครั้งนี้ มีการนำเสนองานวิจัยหลัก 2 ชิ้น คืองานวิจัยของ รศ.สุวิทย์ อธิระศาวัต และงานของผู้วิจัยเอง ซึ่งบทความทั้ง 2 ปรากฏอยู่ในเอกสารประกอบการสัมมนา นอกจากนี้ผู้วิจัยได้จัดพิมพ์การสรุปผลการสัมมนาเป็นหนังสือ โดยรวบรวมคำบรรยายของผู้ทรงคุณวุฒิ และเนื้อหาการอภิปรายในช่วงของการสัมมนา หนังสือนั้นนอกจากจะแจกจ่ายให้แก่ผู้เข้าร่วมสัมมนาและห้องสมุดทั่วไปแล้ว แล้วผู้วิจัยได้ขอให้ภาควิชาพัฒนาสังคม คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยผู้สนใจทั่วไปด้วย

องค์ประกอบของรายงานการวิจัย

บทที่ 2 นำเสนอผลการสำรวจเอกสารเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคม โดยผู้วิจัยได้สำรวจแนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับทุนทางสังคมในประเทศตะวันตก และแนวความคิดเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคมในวงวิชาการไทย การสำรวจนี้ผู้วิจัยได้คัดเลือกงานวิชาการที่ผู้วิจัยมองว่ามีความสำคัญ และมีการอ้างอิงถึงมากในเรื่องทุนทางสังคม

บทที่ 3 นำเสนอการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน โดยเน้นตั้งแต่ภายหลังสงครามโลกครั้งที่สองมาถึงปัจจุบัน การวิเคราะห์ครอบคลุมถึงเรื่องการแทรกตัวเข้าไปของรัฐและตลาด กระบวนการพาณิชย์กรรมและการเกษตร การปรากฏตัวของทุนท้องถิ่นและทุนต่างชาติในชุมชน ตลอดจนเงื่อนไขการคลี่คลายขยายตัวจากภายในชุมชนเอง

บทที่ 4 วิเคราะห์ให้เห็นถึงความหลากหลายของการต่อสู้เพื่อการยังชีพของชาวบ้าน และวิเคราะห์สถานะทรัพยากรของครัวเรือนทั้งสี่ด้าน ซึ่งได้แก่ทรัพยากรวัตถุ ทรัพยากรมนุษย์ ทรัพยากรทางสังคม และทรัพยากรวัฒนธรรม

บทที่ 5 นำเสนอผลการวิเคราะห์กลุ่ม องค์กร และเครือข่ายที่มีอยู่ในชุมชน ในการวิเคราะห์กลุ่มที่จัดตั้งขึ้นมาเพื่อการพัฒนาหมู่บ้านนั้น ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ในสามมิติ คือปัญหาการก่อตั้ง ภาวะชะงักงันและการเลิกกลุ่ม เช่น กลุ่มผู้หญิง และกลุ่มต่าง ๆ ทางด้านการเงิน ส่วนการวิเคราะห์เครือข่ายนั้น ผู้วิจัยหมายถึงความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้าน

บทที่ 6 วิเคราะห์สถาบันวัฒนธรรมหลัก 3 อย่างคือ ธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อเรื่องผี และแนวปฏิบัติเกี่ยวกับวัดและพระพุทธศาสนา

บทที่ 7 สรุปผลการวิจัย และคำอธิบายทางทฤษฎีต่อทุนทางสังคม

บทที่ 2

สถานะความรู้ทางทฤษฎีและการวิจัยทุนทางสังคม

ความนำ

ในบทนี้ ผู้วิจัยจะสำรวจสถานะความรู้ทางทฤษฎี และการวิจัยเกี่ยวกับทุนทางสังคม การสำรวจนี้เป็นการประเมินว่า แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคมและการวิจัยที่ผ่านมา ได้ที่ทางไว้อย่างไรในการวิเคราะห์การก่อเกิด การผลิตซ้ำ และการขยายตัวของทุนทางสังคม ในการประเมินสถานะของความรู้นี้ ผู้วิจัยได้แบ่งออกเป็นสองส่วน ส่วนแรกเป็นแนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับทุนทางสังคมในทางสากล หรือที่มีการศึกษาวิจัยในต่างประเทศโดยเฉพาะ ในวชิชาการของประเทศตะวันตก ส่วนที่สองเป็นการประเมินสถานะความรู้ และการวิจัยเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคมในวงวิชาการไทย

สิ่งที่ผู้วิจัยใคร่อยากจะทำกล่าวไว้ในเบื้องต้นในที่นี้คือการหนึ่งคือ ประเพณีของการวิจัยทางสังคม ได้ถูกครอบงำโดยแนวคิดทางวิทยาศาสตร์มาเป็นระยะเวลานาน ผลที่สำคัญของการครอบงำอันนี้ อย่างหนึ่งก็คือ การศึกษาวิจัยสังคมได้แยกออกเป็นสาขา (disciplines) และมีการแบ่งความชำนาญการออกเป็นสาขาต่าง ๆ ได้แก่ เศรษฐศาสตร์ สังคมวิทยา มานุษยวิทยา จิตวิทยา สังคม หรือศาสตร์ประยุกต์ตามสังคมอื่นๆ อย่างเช่น การเมือง การบริหารและการจัดการ เป็นต้น ถ้าหากจะถือความชำนาญเฉพาะด้าน คำว่า “ทุนทางสังคม” นี้ ก็น่าจะตกอยู่ในขอบข่ายความคิดของพวกนักเศรษฐศาสตร์ หรือสังคมวิทยาอย่างไรก็ตาม การมองทุนทางสังคมโดยอาศัยความชำนาญตามสาขาวิชาแบบนี้ น่าจะไม่ใช่ความเหมาะสมและไม่รอบด้าน นับเป็นเวลากว่า 2 ทศวรรษมาแล้ว ที่วงวิชาการพยายามที่จะทำลาย “รั้วกันคอก” ความชำนาญการออกมา อย่างที่เราจะเคยได้ยินคำกล่าวหรือวลีต่างๆ ที่สะท้อนถึงคำพูดนี้ เช่น “สหวิทยาการ”¹ หรือ “การมองโลกแบบองค์รวม” หรือ “การบูรณาการ” เป็นต้น ดังนั้นในการพิจารณาแนวคิด ทฤษฎีต่าง ๆ ในที่นี้ ผู้วิจัยพยายามจะหลีกเลี่ยงที่จะลงไปลึกในสาขาวิชาใดวิชาหนึ่งเพียงด้านเดียว แต่พยายามที่จะมองจากหลายมุม หลายมิติ ดังนั้นในการทบทวนเอกสารในที่นี้จึงจำเป็นที่จะต้องก้าวข้ามสาขาวิชาต่าง ๆ ที่แบ่งตามประเพณีปฏิบัติ ที่ผ่านมา

¹ ตัวอย่างของความพยายามที่จะทำลายกำแพงความชำนาญเฉพาะด้านนี้ อาจพิจารณาได้จาก พัฒนาการของ RRA กล่าวคือแนวคิดในการศึกษาวิจัย ที่เรียกว่า - การประเมินสถานะเร่งด่วนของชนบท - (Rapid Rural Appraisal) โดยพยายามที่จะรวมเอานักวิชาการที่มีความชำนาญเฉพาะสาขา มาทำการศึกษาวิจัยร่วมกัน

ทุนทางสังคม : วาทกรรมตะวันตก

ความรู้ หรือทฤษฎีที่เราศึกษา มิได้กำเนิดขึ้นมา และดำรงอยู่ที่แยกต่างหากออกไป จากความเป็นจริงทางสังคมด้านอื่น ๆ ที่หล่อหลอมการเกิด และการดำรงอยู่ของทฤษฎีนั้น ๆ ตามแนวคิด ของพวกหลังทันสมัยนิยม (Postmodernism) ความรู้เป็นวาทกรรมชุดหนึ่ง วาทกรรมดังกล่าวนี้ถูก ผลิตขึ้นมาภายใต้ความสัมพันธ์เชิงอำนาจแบบใดแบบหนึ่ง การจะทำความเข้าใจวาทกรรมอันนี้ จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องเผยให้เห็นถึง “รอยปริ” ของความสัมพันธ์เชิงอำนาจนั้นอันทำให้เกิด “วาทกรรม” ชุดนั้น ๆ ขึ้นมา ถ้าเรามองในแง่นี้จะทำความเข้าใจแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมซึ่งเป็นแนวคิดจาก ทางตะวันตกนั้นเราจะต้องพิจารณาอย่างน้อย 2 ด้าน คือ ด้านแรก เราต้องพิจารณาว่า “วาทกรรม” หรือแนวคิดนั้น ๆ ว่าด้วยเรื่องอะไร มีรายละเอียดอย่างไรและด้านที่ 2 เราจะต้องพิจารณาถึงบริบท ของการเกิด และการดำรงอยู่ของแนวคิดนั้น ๆ แต่ด้วยเหตุผลของการวิจัยนี้โดยเฉพาะ การพิจารณา แนวคิดเรื่องทุนทางสังคมในฐานะที่เป็นวาทกรรมตะวันตก เราจะเน้นพิจารณาเพียงด้านแรก ซึ่ง ผู้วิจัยจะได้นำเสนอรายละเอียดเป็นลำดับต่อไป

ก.สถาบันที่อำนวยความสะดวกให้เกิดความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ : ทุนทางสังคมในทัศนะ

นักเศรษฐศาสตร์สถาบันใหม่

คำว่าสถาบัน เป็นคำที่ปรากฏอยู่ในเอกสารตำราทางสังคมศาสตร์ทั่วไป และรวมทั้งปรากฏ ในภาษาที่ใช้สื่อสารกันในชีวิตประจำวันด้วย อย่างไรก็ตาม แม้ว่าคำดังกล่าวจะปรากฏอยู่ทั่วไป แต่ความหมายของคำดังกล่าวก็ยังใช้ไม่ตรงกันนัก ในบางครั้งคำว่า “สถาบัน” มีความหมาย เท่ากับ คำว่า “องค์กร” ในทางสังคมศาสตร์ โดยทั่วไปแล้วสถาบันหมายถึงกฎ กติกา ระเบียบ แบบแผน ที่เป็นรูปพิมพ์ของพฤติกรรม และการกระทำระหว่างกันของมนุษย์ เศรษฐศาสตร์ก็เป็น วิชาการแขนง หนึ่งที่มีความสนใจสถาบัน โดยเฉพาะที่เป็นกฎกติกาที่ควบคุมกำกับการแลกเปลี่ยน (exchange) ทรัพยากรระหว่างมนุษย์ ซึ่งก็คือ สถาบันตลาดนั่นเอง

เมื่อประมาณ 2 ทศวรรษที่ผ่านมา นักเศรษฐศาสตร์กลุ่มหนึ่งได้หันมาให้ความสนใจ เรื่องความเจริญก้าวหน้า หรือความเจริญเติบโต ที่มีได้เกิดจากปัจจัยทางเศรษฐกิจโดยตรงเพียง อย่างเดียว ในวงวิชาการด้านการพัฒนา ความพยายามในการแสวงหาคำอธิบายใหม่เกี่ยวกับ “ความเจริญเติบโต” หรือความเจริญก้าวหน้านี้ ส่วนหนึ่งมาจากความล้มเหลวของการพัฒนา ในช่วง 2 ทศวรรษก่อนหน้านี ในทัศนะของผู้เขียน แนวความคิดของนักเศรษฐศาสตร์สถาบันใหม่ (New Institutional Economics - NIEs) ก็ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของความพยายามที่จะอธิบาย ความเจริญเติบโตในแง่มุมใหม่ และผู้วิจัยมองว่า วาทกรรมเกี่ยวกับทุนทางสังคมของ

นักเศรษฐศาสตร์ มีรากฐานทางความคิดที่อยู่กับแนวความคิดเศรษฐศาสตร์สถาบันใหม่ จึงนำเสนอเอาไว้ในที่นี้

ดักลาส นอร์ท (Douglas North) เป็นนักคิดที่สำคัญคนหนึ่งในกลุ่มนักเศรษฐศาสตร์สถาบันใหม่ เขาเสนอข้อคิดเกี่ยวกับเรื่องนี้ ไว้ในหนังสือของเขาชื่อ *Institutions, Institutional Change and Economic Performance* (1990) นอร์ท มองว่า สิ่งที่สำคัญที่สุดที่กำหนดความเจริญเติบโตหรือ การพัฒนาทางเศรษฐกิจ ก็คือต้นทุนสำหรับการโอนย้ายทรัพยากร หรือ "transaction cost" เช่นเดียวกับนักเศรษฐศาสตร์ทั่วไป นอร์ท ก็ยอมรับโดยนัยว่า การค้าขายแลกเปลี่ยน หรือ "การโอนย้าย" ทรัพยากรระหว่างผู้กระทำการ หรือผู้แสดงทางเศรษฐกิจ (economic actors) นั้น มีความจำเป็นต่อความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ แต่สิ่งที่ นอร์ท ต้องการชี้ให้เห็นมากกว่านั้น ก็คือ การโอนย้ายทรัพยากรนั้น มีต้นทุนเกิดขึ้นจำนวนมาก ต้นทุนที่สำคัญอย่างหนึ่งก็คือ ต้นทุนสำหรับการแสวงหาข้อมูลข่าวสารที่จะนำไปสู่การตัดสินใจของผู้กระทำการทางเศรษฐกิจ เขามองว่า "สถาบัน" ที่ปรากฏ และดำรงอยู่ในสังคมในช่วงเวลานั้น ๆ ได้ทำหน้าที่ในการลดต้นทุนการโอนย้ายทรัพยากร (transaction cost) ตัวอย่างรูปธรรมที่จะทำให้เราเข้าใจเรื่องนี้ได้ง่ายก็คือ สมมติว่ามีคนคนหนึ่งอยากจะซื้อรถยนต์สักคัน เขาอาจจะจำเป็นต้องมีความรู้และข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับเรื่องสี ขนาด คุณสมบัติของเครื่องยนต์ ข้อบ่งชี้ในเรื่องการใช้งานของรถยนต์แต่ละประเภท ฯลฯ ซึ่งข้อมูลต่างๆ เหล่านี้จะทำให้เขาตัดสินใจเลือกอย่างใดอย่างหนึ่งในที่สุด และสมมติว่าคนคนนั้น ไม่เคยรู้เรื่องรถยนต์มาก่อนเลย เขาอาจจะต้องใช้เวลาและใช้ทรัพยากรอย่างมาก ที่จะแสวงหาข้อมูลข่าวสาร เพื่อจะให้เกิดการตัดสินใจที่ถูกต้อง หรือหากเขาไม่รู้เรื่องและไม่มีข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับรถยนต์เลย การโอนย้ายทรัพยากร หรือการซื้อรถยนต์ของเขาก็จะไม่เกิดขึ้นเลย แต่ในชีวิตจริงของคนผู้นั้น เขามีข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับรถยนต์มาก่อน ซึ่งข้อมูลข่าวสารเหล่านี้อาจจะมิได้มาจากการโฆษณาของบริษัทรถยนต์เพียงอย่างเดียว แต่อาจจะรวมทั้งความรู้ ข้อมูลข่าวสารจากเพื่อน ญาติพี่น้อง คนรู้จัก ฯลฯ นอร์ท จึงมองว่า ในชีวิตจริงของมนุษย์ "สถาบัน" ได้มีบทบาทอย่างสำคัญ ในการไหลเวียน (Flow) ของข้อมูลข่าวสารเหล่านี้ และผลที่สำคัญก็คือ ทำให้ต้นทุนค่าใช้จ่ายในการแสวงหาข้อมูลข่าวสารลดลงมาก ซึ่งต้นทุนดังกล่าวนี้รวมอยู่ในต้นทุนในการโอนย้ายทรัพยากรด้วย

คำว่า "สถาบัน" ที่นอร์ท พูดถึงนี้ มีความหมายที่กว้างออกไปกว่าสิ่งที่นักเศรษฐศาสตร์พูดถึง "สถาบันตลาด" (market institutions) ซึ่งมองเฉพาะ "กฎ" ที่ควบคุม (govern) การแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการระหว่างผู้กระทำการทางเศรษฐกิจ ผู้กระทำในการแลกเปลี่ยนมีสถานะเป็น "ปัจเจก" และมีวิธีคิด การตัดสินใจที่อยู่บนหลักเหตุผล และหลักเหตุผลที่ว่านั้นคือ หลักอรรถประโยชน์นิยม (utilitarianism) ในทัศนะแบบดั้งเดิมนั้น ความสัมพันธ์แบบญาติพี่น้องหรือสถาบันทางสังคมแบบดั้งเดิมเป็นสถาบันที่มีได้ตั้งอยู่บนหลักเหตุผล จึงเป็นปัญหาอุปสรรคต่อการ

แลกเปลี่ยนสินค้า แต่ในทัศนะของ นอร์ธ สถาบันเหล่านั้นได้ทำหน้าที่ทำให้เกิดการลดต้นทุนในการถ่ายโอนทรัพยากรได้ โดยเฉพาะต้นทุนในการแสวงหาข้อมูลข่าวสาร อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่านักเศรษฐศาสตร์สถาบันใหม่อย่าง นอร์ธ จะก้าวออกมาจากมุมมองอันคับแคบแบบดั้งเดิมของนักเศรษฐศาสตร์ แต่จุดสุดท้าย ของแนวคิดกลุ่มนี้ ก็ได้แตกต่างจากนักเศรษฐศาสตร์กลุ่มอื่น ๆ กล่าวคือ การผลิตและการแลกเปลี่ยน เป็นวิธีเดียวที่จะทำให้เกิดความเจริญก้าวหน้า ต้นทุนของการโอนย้ายทรัพยากร (transaction cost) ที่นอร์ธได้สาธยายไว้ในหนังสือของเขา ก็คือ ต้นทุนของความพยายามในการประเมินมูลค่าของสินค้าของแต่ละฝ่ายที่ตนเองครอบครอง (ซึ่งก็คือต้นทุนของการแสวงหาข้อมูลข่าวสาร) การแลกเปลี่ยนหรือการโอนย้ายทรัพยากรจะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อ ต่างฝ่ายต่างก็มองว่า “มูลค่า” ที่ตนเองจะได้รับจากการค้าขายแลกเปลี่ยน จะมากกว่ามูลค่าของสินค้า/บริการที่ตนเองนำมามอบให้คู่สัญญาในการค้าขายแลกเปลี่ยนนั้น ๆ

หากจะกล่าวโดยรวมแล้ว แนวความคิดของนักเศรษฐศาสตร์สถาบันใหม่ มีใจความสำคัญอยู่ที่ว่า เส้นทางในการสร้างความเจริญเติบโตนั้น อาจมีเส้นทางใหม่ที่นอกเหนือไปจากการใช้พลังทางด้านตลาดเพียงอย่างเดียว และระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่ดำรงอยู่ หรือที่นักสังคมศาสตร์ทั่วไปเรียกว่า “สถาบัน” เป็นปัจจัยพื้นฐาน (infrastructure) จะทำให้เกิดความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ของแนวคิดแบบนี้เป็นพื้นฐานที่สำคัญในการผลิตวาทกรรมทางด้านการพัฒนาของธนาคารโลก² และที่ปรากฏชัดเจน คือ การวิเคราะห์ของธนาคารโลก เรื่องความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของประเทศในแถบเอเชียตะวันออกไกล ซึ่งได้แก่ เศรษฐกิจของประเทศต่าง ๆ อย่างเช่น ญี่ปุ่น เกาหลี ไต้หวัน ยองกง หรือประเทศสิงคโปร์ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้สาระสำคัญของวาทกรรมที่ธนาคารโลกสร้างขึ้นมาอยู่ในประเด็นที่ว่า ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจในประเทศเหล่านี้ มิใช่เป็นพลังของตลาดชั้นนำ หรือที่เรียกว่า market-led growth หากแต่เป็นการกระทำของ “รัฐ” มากกว่า ประสบการณ์ในเรื่องความเจริญเติบโตของประเทศเหล่านี้ท้าทายต่อแนวคิดดั้งเดิมของ เศรษฐศาสตร์นีโอคลาสสิก ที่มองว่า สถาบันดั้งเดิม รวมทั้งกลไกและการกระทำของรัฐ เป็นการบิดเบือนกลไกราคา ซึ่งจะเป็นปัญหาอุปสรรคต่อการเจริญเติบโต ในที่สุดการศึกษาของ Stiglitz (1996) และของธนาคารโลก (World Bank 1993) ชี้ว่าการเจริญเติบโต

² เมื่อราว 10 ปี ที่ผ่านมา กลุ่มนักเศรษฐศาสตร์ที่สังกัดธนาคารโลก ได้หันไปให้ความสนใจเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคมอย่างมาก มีการจัดสัมมนาของนักวิชาการกลุ่มนี้หลายรอบ ภายใต้ชื่อโปรแกรม Social Capital Initiative ความพยายามดังกล่าวก้าวไปถึงการสร้างตัวชี้วัด (ดูอย่างเช่น Christiaan Grootaert and Thierry van Bastelaer : Social Capital : Form Definition to Measurement) วาทกรรมเรื่องทุนทางสังคมของธนาคารโลกได้ถูกนำมาใช้ในการพัฒนาประเทศไทยเมื่อเกิดวิกฤติเศรษฐกิจ ภายใต้โครงการ Social Investment Fund นอกจากนั้น ยังมีการศึกษาวิจัยในเรื่องทุนทางสังคม ภายใต้การสนับสนุนของธนาคารโลกด้วย (ดูอย่างเช่น World Bank, 2000. Thailand Social Monitor: Social Capital and the Crisis)

ของประเทศในเอเชีย ตะวันออก เป็นผลของความร่วมมือระหว่างภาครัฐและเอกชน โดยผู้นำของ ประเทศเหล่านี้ ได้สร้างสถาบันขึ้นมา และสถาบันนี้อำนวยความสะดวกโดยนักวิชาการ (technocrats) เพื่อเสริมสร้างความสามารถในการแข่งขันให้แก่ภาคเอกชน การสร้างสถาบันของรัฐเพื่อสนับสนุน ให้เกิดการเจริญเติบโตนี้ ได้รับการสนับสนุน โดยนโยบายและมาตรการอื่น ๆ อย่างเช่น นโยบาย ปฏิรูปที่ดินและนโยบายเรื่องที่อยู่อาศัย การปรับปรุง และปฏิรูปกฎหมายความร่วมมือระหว่าง ภาครัฐและเอกชนดังกล่าว ได้ส่งผลให้เกิดการสะสม และการเพิ่มขึ้นของทุนมนุษย์ และ ทุนทาง กายภาพ และนำไปสู่ความเจริญเติบโตอย่างที่ปรากฏ บทเรียนของประเทศเอเชีย ตะวันออก จึงชี้ไปในทำนองว่า ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจนั้น มิได้เกิดจากการสร้างและทดแทน สถาบันอื่น ๆ ที่มีอยู่ในสังคม ด้วยสถาบัน “ตลาด” หากแต่ว่าสถาบันอื่นนอกเหนือสถาบันตลาด ก็สามารถสร้างความเจริญเติบโตให้เกิดขึ้นได้

นอกจากแนววิเคราะห์ของนักเศรษฐศาสตร์สถาบันใหม่ที่ได้กล่าวไว้ในตอนต้น ยังมีกลุ่ม นักคิดที่มีแนวการวิเคราะห์ในแนวคล้ายกันนี้ แต่สนใจเฉพาะประเด็นการพัฒนาและสิ่งแวดล้อม การวิเคราะห์ในเรื่องนี้ มีจุดกำเนิดมาจาก (หรือเป็นปฏิกิริยาต่อ) วลีที่เป็นที่รู้จัก แพร่หลายคือ “โศกนาฏกรรมส่วนรวม” หรือ “Common Tragedy” กล่าวคือ ถ้าหากว่าทรัพยากรใด ที่ไม่มีเจ้าของ หรือเป็นของส่วนรวมก็จะมีแต่คนเข้าไปเอาประโยชน์ และไม่บำรุงรักษา ซึ่งในระยะเวลายาวก็จะส่ง ผลให้ทรัพยากรนั้นเสื่อมโทรม ข้อเสนอจากแนววิเคราะห์แบบนี้ก็คือ ควรจะให้ เอกชนมีกรรมสิทธิ์ เหนือทรัพยากร เนื่องจากเป็นการสร้างแรงจูงใจในการดูแลและบำรุงรักษา สามารถที่จะกีดกันมิให้ผู้ ที่ไม่ได้เป็นเจ้าของเข้ามาใช้ประโยชน์ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ควรจะใช้สถาบันตลาดหรือกลไก ราคาค่า ในการจัดการทรัพยากร ซึ่งจะส่งผลให้มีการบำรุงรักษา และสามารถ ใช้ประโยชน์ได้อย่างยืน ยาว ศูนย์กลางของข้อเสนอและข้อโต้แย้งต่อแนวคิดนี้ อยู่ที่เรื่อง “สถาบัน” นั้นเอง

เอลสเตอร์ม (Elinor Ostrom) เป็นนักวิชาการคนหนึ่งที่โต้แย้งแนวการวิเคราะห์ที่เรียกว่า โศกนาฏกรรมส่วนรวม ในหนังสือที่เขาเป็นบรรณาธิการ ร่วมกับผู้อื่นชื่อ Rethinking Institutional Analysis and Development : Issues , Alternative and Choices (1993) เขาชี้ให้เห็นว่า ระบบ กรรมสิทธิ์ หรือ property right regimes ซึ่งเป็นสถาบันที่กำกับการจัดการทรัพยากร อาจจะมีหลาย รูปแบบมากกว่าที่เป็นกรรมสิทธิ์เอกชน และกรรมสิทธิ์ของรัฐ กล่าวคือ ระบบกรรมสิทธิ์อาจจะ จำแนกออกเป็นกรรมสิทธิ์ของรัฐ (state property) กรรมสิทธิ์ของเอกชน (private property) กรรมสิทธิ์ของชุมชน (communal property) และทรัพยากรที่ไม่มีเจ้าของเลย (open access) ประเด็นสำคัญที่เขาได้เสนอคือว่า ระบบกรรมสิทธิ์เอกชนและกลไกราคา อาจจะไม่ใช่วิธีทางเลือกที่ เหมาะสมและดีที่สุดในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติเสมอไป มีตัวอย่างในหลายกรณีชี้ให้เห็นว่า

กรรมสิทธิ์ของชุมชน ก็สามารถทำให้เกิดการทำนุบำรุงรักษา และการกระจายผลประโยชน์ได้ดีเช่นกัน

ถ้าหากเรามองโดยผิวเผินแล้ว อาจจะมองได้ว่าข้อเสนอเกี่ยวกับการจำแนกสถาบัน การจัดการทางทรัพย์สินของออสเตรอมนั้น เป็นเพียงการเพิ่ม "ประเภท" ของสถาบันทรัพย์สินเข้ามา ในวาทกรรมของนักเศรษฐศาสตร์กระแสหลักให้มากขึ้นเท่านั้น อย่างไรก็ตาม ถ้าหากเราพิจารณา โดยละเอียดแล้วจะพบว่า ข้อเสนอของออสเตรอมช่วยให้เราตั้งคำถามที่ท้าทายต่อแนวคิดการพัฒนา ในปัจจุบัน ที่วางน้ำหนักไว้ที่การสร้าง และการส่งเสริมระบอบกรรมสิทธิ์เอกชนว่าในที่สุดแล้ว จะทำให้เกิดประสิทธิภาพสูงสุดจริงหรือ และรวมไปถึงคำถามเรื่องความเป็นธรรม และการกระจาย ซึ่งเป็นปัญหาที่ประเทศกำลังพัฒนา โดยเฉพาะประเทศไทยกำลังเผชิญอยู่ ระบอบกรรมสิทธิ์เอกชน เป็น รากฐานของระบบเศรษฐกิจและสังคมทุนนิยมตะวันตก แม้ว่าข้อเสนอของออสเตรอมจะมีได้ ไปไกลถึงขั้นว่า ระบอบกรรมสิทธิ์เอกชนเป็นระบอบที่ทำลายระบบ "คุณค่า" ของสังคมในประเทศ กำลังพัฒนา แต่ก็ช่วยให้เราสามารถตั้งคำถามได้ว่า มีทางเลือกของการพัฒนาอย่างอื่นหรือไม่ นอกเหนือจากการเดินตามกรอบแคบ ๆ ของระบอบกรรมสิทธิ์เอกชน โดยมีเป้าหมายมุ่งไปสู่ การสร้างสังคมอุตสาหกรรมทุนนิยมแบบตะวันตก และที่สำคัญก็คือ ระบอบของ "ชุมชนหมู่บ้าน" เป็นระบอบที่มีพัฒนาการที่ยาวนานและปัจจุบันยังคงดำรงอยู่ในสังคมไทย ข้อเสนอของออสเตรอม ในเรื่องการจำแนกระบอบกรรมสิทธิ์ จึงน่าจะเป็นประโยชน์ในการวิเคราะห์ การก่อเกิด การผลิตซ้ำ และการขยายตัวของทุนทางสังคม อันที่จริงมีงานการศึกษาวิจัยในประเทศไทย ที่อยู่ในแนวแบบนี้ ซึ่งเราจะได้กล่าวถึงภายหลังในบทนี้

ในขณะที่นอร์ธและนักคิดเศรษฐศาสตร์สถาบันใหม่ในช่วงแรก ๆ มิได้ใช้คำว่า "ทุนทางสังคม" โดยตรงในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับสถาบันที่อำนวยความสะดวกให้เกิดการโอนย้ายทรัพยากร แต่ออสเตรอม ซึ่งวิเคราะห์สถาบันทรัพย์สินที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ได้ใช้แนวคิด เรื่องทุนทางสังคมในการทำความเข้าใจเรื่องนี้ด้วย ในบทความเรื่อง ซึ่งเป็นหนังสือที่พิมพ์โดย ธนาคารโลก ออสเตรอมได้วางกรอบในการวิเคราะห์ทุนทางสังคมไว้ โดยมองว่า คำว่าทุนทางสังคม อาจมีความหมายได้หลายแง่ ครอบคลุมถึง ปทัสถานร่วม (shared norm) ความไว้วางใจ (trust) หรือเครือข่าย (network) ซึ่งสิ่งเหล่านี้ล้วนแต่เป็นคุณลักษณะที่มีอยู่ในองค์กรหรือสถาบัน ออสเตรอมชี้ว่า ความหมายของ ทุนทางสังคมที่มีความหลากหลายแตกต่างกันเหล่านี้ มีลักษณะร่วม ที่สำคัญ 3 ประการ คือ

ประการแรก ทุนทางสังคมต้องใช้เวลายาวนานในการก่อรูป และทุนทางสังคมแฝงอยู่ใน สิ่งที่อาจจะเรียกได้ว่าเป็น "ความเข้าใจร่วม" มากกว่าฝังรากอยู่ในโครงสร้าง กฎระเบียบ ที่ปรากฏ ชัดแจ้ง

ประการที่สอง ความเข้าใจร่วมที่ว่านี้ ยากที่จะตกผลึกและมีความหมายที่เฉพาะเจาะจง และขัดแย้งในภาษาใด ๆ

ประการที่สาม ความเข้าใจร่วมนี้ สามารถที่จะเสื่อมสลายได้โดยง่าย - ถ้าหากว่ามีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว และมีคนจำนวนมากเข้าร่วมการเปลี่ยนแปลงนั้น

นอกจากการมองในแง่ของลักษณะร่วมของทุนทางสังคม ออสตรอมยังได้ชี้ให้เห็นถึงลักษณะเฉพาะที่ทำให้ทุนทางสังคมมีลักษณะที่แตกต่างไปจากทุนทางกายภาพหรือทุนรูปแบบอื่น ซึ่งมีอยู่ 4 ประการคือ (น. 179 - 182)

ประการแรก ทุนทางสังคมมิได้เสื่อมค่าจากการใช้ แต่จะเสื่อมค่าจากการที่ไม่ได้นำมาใช้ อันที่จริงแล้วทุนทางสังคมจะเกิดการปรับปรุง หรือเพิ่มประสิทธิภาพ เมื่อสมาชิกยังคงมีความผูกพันหรือปฏิบัติตามบรรทัดฐานทางสังคม ในทางตรงข้าม ถ้าหากสมาชิกไม่มีความผูกพันหรือไม่ปฏิบัติตามบรรทัดฐาน ทุนทางสังคมก็จะเสื่อมสูญลงได้โดยเร็ว เมื่อประเพณีของกลุ่มซึ่งอยู่ในความทรงจำของปัจเจก แต่ไม่ได้รับการปฏิบัติอยู่เป็นประจำ ประเพณีอันนั้นก็อาจจะเลือนลางไปจากความจำของปัจเจก ในแง่นี้ทุนทางสังคมยังคงมีลักษณะบางด้านเหมือนทุนมนุษย์ อย่างเช่นเมื่อบุคคลไม่ได้ใช้ทักษะของตนเองในการทำงานเป็นประจำ ในไม่ช้าทักษะนั้น ๆ ก็จะไม่เลือนลางไปจากเขา

ประการที่สอง ทุนทางสังคมโดยธรรมชาติแล้ว ยากที่จะสังเกตเห็นและวัดปริมาณออกมา อย่างเช่นทุนทางกายภาพ ลักษณะดังกล่าวนี้ ทำให้นักวิชาการนิยามคำว่าทุนทางสังคมออกมาหลายหลาก บางครั้งคำนิยามก็ระบุถึงแหล่งกำเนิดหรือที่ที่ทุนทางสังคมฝังอยู่ บางครั้งทุนทางสังคมก็นิยามในลักษณะที่เป็นผลที่ตามมาจากการมีและการใช้ทุนทางสังคม ธรรมชาติของทุนทางสังคมอันนี้ มิได้เป็นปัญหาเฉพาะการศึกษาในเชิงประจักษ์เท่านั้น แต่รวมถึงปัญหาในทางนโยบาย กล่าวคือทุนทางกายภาพและทุนมนุษย์ สามารถที่ใช้มาตรการเข้าไปแทรกแซงหรือจัดการ (manipulate) เพื่อให้เกิดการพัฒนาได้ชัดเจน ในขณะที่ทุนทางสังคมค่อนข้างที่จะทำได้ยาก

ประการสุดท้าย เกี่ยวเนื่องมาจากประการที่สองคือ ทุนทางสังคมยาก (ไม่สามารถ - ผู้วิจัย) ที่จะสร้างจากพลังหรือปัจจัยภายนอก หรืออย่างน้อยก็ยากกว่าการสร้างทุนทางกายภาพที่สามารถที่จะถ่ายโอนมาจากภายนอก ประเด็นดังกล่าวนี้ ถือว่าเป็นประเด็นที่มีการถกเถียงและการวิพากษ์วิจารณ์กันอย่างมาก ในวงวิชาการด้านการพัฒนาทฤษฎีการพัฒนากระแสหลักส่วนมากอาศัยพลังจากข้างนอก เป็นแรงขับ ผลในเชิงประจักษ์ที่เกิดขึ้น นอกจากจะเป็นการหยุดยั้งการเจริญเติบโตของหรือ การทำลายทุนทางสังคมแล้ว ยังเป็นปัญหาที่สำคัญของการพึ่งพาด้วย

ประการสุดท้าย สถาบันของรัฐทั้งระดับชาติและระดับท้องถิ่น มีผลอย่างมากทั้ง ต่อระดับ

และรูปแบบของทุนทางสังคม สำหรับปัจจัยที่จะนำไปใช้เพื่อให้ความพยายามในการพัฒนาในระยะยาวสามารถบรรลุได้ สถาบันของรัฐบาลกลางและรัฐบาลท้องถิ่น จะมีผลต่อความร่วมมือระหว่างปัจเจกและการสร้างทุนทางสังคม โดยเฉพาะในการกระทำที่อยู่นอกเหนือจากภารกิจ ของรัฐและการกระทำนั้น ๆ จำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือระหว่างปัจเจก ถ้าหากว่าสถาบันของรัฐในระดับชาติ และระดับท้องถิ่นทำหน้าที่ในการเอื้ออำนวย (โดยเฉพาะในแง่ของทรัพยากร) ต่อการกระทำเหล่านี้ ก็จะส่งผลในทางบวก แต่ถ้าเมื่อไหร่ก็ตามสถาบันของรัฐในระดับชาติ และท้องถิ่นเข้าไปทำหน้าที่ แทนหรือปิดกั้นมิให้การกระทำต่าง ๆ ที่อยู่นอกภารกิจของรัฐเกิดขึ้น อย่างเช่น โรงเรียน การศึกษา การรักษายาบาล ฯลฯ เมื่อนั้นทุนทางสังคมก็จะเสื่อมสลาย การกระทำการของสถาบันของรัฐ แบบนี้จะนำไปสู่การสร้างพลเมืองที่พึ่งพาต่อรัฐ มากกว่าที่จะสร้างพลเมืองมีความสามารถที่จะ สร้างสรรค์และเพิ่มทุนทางสังคมต่อไป

กล่าวโดยสรุป ข้อใหญ่ใจความของทุนทางสังคมในทัศนะของนักเศรษฐศาสตร์ที่เราได้กล่าว มาข้างต้น อยู่ที่การประเมิน "มูลค่า" องค์ประกอบทางสังคมและวัฒนธรรมแบบใหม่ ซึ่งแต่เดิมที่ นักเศรษฐศาสตร์มองว่าค่อนข้างจะมีผลในทางลบ หรือมีผลโดยตรงต่อความเจริญเติบโตทาง เศรษฐกิจน้อย แต่นักเศรษฐศาสตร์สถาบันใหม่ ได้แสดงให้เห็นว่าทุนทางสังคมช่วยลดต้นทุนในการ โอนย้ายทรัพยากร และนักเศรษฐศาสตร์อื่น ๆ ก็ได้ชี้ให้เห็นว่า ทุนทางสังคมส่งผลต่อประสิทธิภาพ ของความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ

ข. โครงสร้างสังคมคือทุนทางสังคม : ทัศนะนักสังคมวิทยา

แนวคิดแบบดั้งเดิมของนักสังคมวิทยาเกี่ยวกับเรื่องโครงสร้างสังคม มักจะมองโครงสร้าง ทางสังคมในฐานะที่เป็นตัวกำหนดการกระทำทางสังคม คำว่า "โครงสร้าง" หรือที่ในภาษาอังกฤษ ใช้คำว่า structure นี้มีความหมายรวมถึงสิ่งต่าง ๆ อย่างเช่น กรอบกฎหมาย ค่านิยม ปทัสถานร่วม สิ่งเหล่านี้ได้ถูกซึมซับเอาเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของปัจเจก (internalize) การมองโครงสร้างทางสังคม ของนักสังคมวิทยาแบบดั้งเดิมดังกล่าวนี้ ถูกกล่าวหาว่ามองปัจเจกในลักษณะที่เป็น over-socialized conception of human action (Wrong, 1961) มากเกินไป ปัญหาในเรื่องความ ไม่ลงรอย หรือความไม่สอดคล้องต้องกันระหว่าง "โครงสร้าง" และ "การกระทำ" ในวงวิชาการ ทางสังคมศาสตร์ เป็นปัญหาที่มีมานาน ในกรณีของไทยนักวิชาการที่เข้ามาศึกษาสังคมไทย ตอน แรก ๆ ได้ตั้งข้อสังเกตว่าสังคมไทยเป็นสังคมที่มีโครงสร้างหลวม เนื่องจากว่าโครงสร้าง (ปทัสถาน ค่านิยม กฎระเบียบ) ไม่ค่อยตรงหรือสอดคล้องกับการกระทำที่เกิดขึ้นจริงของผู้คน ในสังคม ในปัจจุบันนี้วงวิชาการสังคมศาสตร์ได้หันมาให้ความสนใจ "ผู้กระทำการ" มากขึ้นโดยมอง ว่าผู้กระทำการไม่ใช่จะอยู่ในลักษณะที่ "ยอมจำนน" หรือ อยู่ในสภาวะที่เรียกว่า

"จิตสำนึกที่ผิดพลาด" ในการปฏิบัติตามกรอบกำหนดของโครงสร้าง แต่ผู้กระทำการเหล่านี้สามารถที่จะตระหนักรู้ (Knowledgeable) ต่อการมีอยู่ของโครงสร้าง เขาอาจจะมีพฤติกรรมที่สอดคล้องกับโครงสร้าง แต่มีเป้าหมายหรือมีความหมายของการกระทำที่จำเพาะ แนวคิดแบบนี้ถือว่าความสัมพันธ์ระหว่าง "โครงสร้าง" และ "ผู้กระทำ" (agency) มิได้มีลักษณะเป็นโครงสร้างกำหนดแบบตายตัว แต่มีลักษณะแบบวิภาษวิธีตามที่ Anthony Giddens ได้อธิบายและ Norman Long ได้กล่าวไว้ดังนี้ :

"ในชีวิตประจำวันต่อ ๆ มา ฉันได้ช่วยในการผลิตซ้ำสถาบันทางสังคม ซึ่งมีอยู่ก่อนแล้ว และฉันไม่ได้มีส่วนทำให้สถาบันนั้นก่อเกิดขึ้นมา สถาบันเหล่านี้ทำหน้าที่มากกว่าการเป็นเพียงสิ่งแวดล้อมของการกระทำของฉัน เนื่องจากว่า...สถาบันเหล่านี้เข้าไปผนวกอยู่ในสิ่งใดก็ตามที่ฉันทำในฐานะที่เป็นตัวตน ในทำนองเดียวกัน การกระทำของฉันก็ผนวกอยู่ในสถาบันซึ่งเป็นเงื่อนไขของสถาบันที่ (ส่งผลต่อ...ผู้วิจัย) การกระทำของผู้อื่น เจกเช่นที่การกระทำของผู้อื่นเป็นเงื่อนไขสถาบัน กำหนดการกระทำของฉัน ดังนั้น กิจกรรมที่ฉันได้กระทำมักอยู่ในสถาบัน เป็นส่วนประกอบของสถาบัน และเป็นโครงสร้างของคุณสมบัติต่าง ๆ ของสถาบันที่ขยายออกไปนอกเหนือจากตัวฉัน ทั้งกาล และเทศะ (Giddens : 1987 : 11 อ้างใน Norman Long : 1992, P 24)

เจมส์ โคลแมน ถือว่าเป็นนักสังคมวิทยามีส่วนบุกเบิกแนวคิดเรื่องทุนทางสังคม และที่สำคัญก็คือเขาได้ก้าวออกไปจากแนวคิดสังคมวิทยาแบบดั้งเดิมที่มองโครงสร้างสังคมกำหนดการกระทำแบบตายตัว หรือมองพฤติกรรมแบบทัศนะปัจเจกชนนิยม ในปี 1988 เจมส์ โคลแมน ได้ตีพิมพ์บทความใน American Journal of Sociology ชื่อ Social capital in the creation of human capital ในบทความนี้เขาได้นำเอาแนวคิดในเรื่อง "การกระทำที่มีเหตุผล" หรือ rational action ซึ่งใช้ในการวิเคราะห์โดยทั่วไปของนักเศรษฐศาสตร์ มาประยุกต์ใช้สำหรับการวิเคราะห์ปรากฏการณ์ทางสังคมที่นอกเหนือไปจากระบบเศรษฐกิจ โดยใช้แนวคิดในเรื่องทุนทางสังคม เขาได้นิยามคำว่าทุนทางสังคมไว้ดังนี้

"ทุนทางสังคมนิยามได้โดยหน้าที่ของมันเอง ทุนทางสังคมมิใช่สารัตถะอย่างใดอย่างหนึ่งเพียงอย่างเดียว แต่มีหลายอย่างที่แตกต่างกันและประกอบกันอยู่ สารัตถะที่ถือว่าเป็นทุนทางสังคมเหล่านี้ มีลักษณะร่วมที่สำคัญสองประการ ประการแรก ทุนทางสังคมเป็นส่วนประกอบอันหนึ่งของโครงสร้างสังคม ประการที่สอง ทุนทางสังคมเอื้ออำนวยต่อการกระทำของผู้กระทำหรือผู้แสดง (actors) ในสังคม ทุนทางสังคมก็มีลักษณะเช่นเดียวกับทุนทางด้านอื่น ๆ กล่าวคือให้ผลผลิต สามารถทำให้บรรลุเป้าหมายที่จำเพาะบางอย่าง

ที่ถ้าหากปราศจากทุนทางสังคมแล้วไม่อาจจะบรรลุได้หรืออาจจะบรรลุได้ยากเช่นเดียวกับ
ทุนทางด้านอื่น ๆ ทุนทางสังคมมิใช่จะมีประโยชน์หรือผลในทางบวกเสมอ ทุนทางสังคม
อาจจะอำนวยความสะดวกการกระทำการทางสังคมที่เฉพาะในบางอย่างในขณะที่ในสถานการณ์
อื่น ๆ ทุนทางสังคมอาจจะไม่มีประโยชน์หรืออาจจะส่งผลในทางลบ" (น. 16)

ดังที่เราได้กล่าวในตอนต้นแล้วว่า โดยพื้นฐานแล้วปัญหาหลักที่นักสังคมวิทยาให้ความสนใจคือ อะไรเป็นแบบแผนของการกระทำของมนุษย์ที่ทำให้มนุษย์อยู่ร่วมกันเป็นสังคม หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ความสนใจหลักของนักสังคมวิทยาอยู่ที่ "โครงสร้างสังคม" โดยมองว่า โครงสร้างเหล่านี้เป็นกรอบกำหนดพฤติกรรมหรือการกระทำของคน แต่เจมส์ โคลแมน มิได้มองว่า "โครงสร้าง" อันนี้เป็นปัจจัยกำหนดการกระทำของมนุษย์ในลักษณะที่เป็น "Constraining" เท่านั้น แต่ยังเป็นแหล่งที่ทำให้เกิดความสามารถในการกระทำการด้วย (enabling) ในหนังสือของเขาชื่อ Foundation of Social Theory ในภาคที่ 2 เขาได้กล่าวถึงโครงสร้างของการกระทำทางสังคมไว้โดยละเอียด และในภาคนี้ของหนังสือก็มีบทหนึ่ง (บทที่ 9) ว่าด้วยเรื่องทุนทางสังคมโดยเฉพาะ เมื่อกล่าวถึงระบบการแลกเปลี่ยนทางสังคม (Social exchange) ซึ่งเป็นส่วนสำคัญของโครงสร้างการกระทำทางสังคม ดังที่ได้กล่าวไว้ในตอนต้นว่า เจมส์ โคลแมน ได้ใช้แนวคิดของนักเศรษฐศาสตร์มาเป็นรากฐานสำคัญในการวิเคราะห์ เขาจึงมองว่าระบบการแลกเปลี่ยนทางสังคมมีลักษณะเช่นเดียวกับระบบการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ สังคมหนึ่งจะประกอบด้วย ระบบย่อย ซึ่งระบบย่อยแต่ละระบบจะมีลักษณะที่พึ่งพากัน ภายในระบบการกระทำทางสังคมนี้ เจมส์ โคลแมน เสนอให้แยกองค์ประกอบหลักของระบบย่อยออกเป็น 3 องค์ประกอบ (น.132) คือ ผู้กระทำ (actor) ทรัพยากรหรือเหตุการณ์ (resource or event) และกฎระเบียบของสังคมที่เกี่ยวข้องกับการควบคุมทรัพยากรหรือผู้กระทำ

เมื่อทุนทางสังคมสถิตอยู่ในสิ่งที่เราเรียกว่า "โครงสร้าง" การนิยามความหมายของทุนทางสังคมจึงไม่อาจที่จะบ่งชี้ตายตัวลงไป แต่เราสามารถที่จะนิยามได้โดย "หน้าที่" ของมันหรือดูว่าเมื่อมีทุนทางสังคมที่สถิตอยู่ในโครงสร้างแล้ว จะส่งผลอย่างไรบ้างซึ่งเจมส์ โคลแมน ได้ชี้ถึงหน้าที่ของทุนทางสังคม 3 อย่างคือ

หน้าที่อย่างแรก ทุนทางสังคมที่ปรากฏในรูปของ *ความคาดหวัง* *ภาระหน้าที่* และ*ความไว้วางใจ*ต่อโครงสร้าง ในโครงสร้างทางสังคมหนึ่ง ๆ สมาชิกของสังคมสามารถที่จะมีความคาดหวังต่อสมาชิกผู้อื่นว่า คนเหล่านั้นจะปฏิบัติต่อตัวเขาอย่างไรในสถานการณ์ต่าง ๆ ในขณะเดียวกันสมาชิกคนนั้นก็จะมีภาระหน้าที่หรือข้อผูกพันที่จะปฏิบัติหรือตอบสนองต่อสมาชิกผู้อื่นในทางที่คนเหล่านั้นคาดหวัง ความคาดหวังและภาระหน้าที่และข้อผูกพันอันนี้ จะมีผลก็ต่อเมื่อ

สมาชิก มีความไว้วางใจกัน ซึ่งเจมส์ โคลแมนเปรียบเทียบสิ่งเหล่านี้ว่าเป็นเหมือนสลিপของเครดิตที่สมาชิกแต่ละคนถือไว้ สลิปเครดิตอันนี้ทำให้สมาชิกผู้ที่ถือ สามารถที่จะเรียกร้องเอาสินค้าหรือบริการจากสมาชิกคนอื่น ๆ ได้

หน้าที่อย่างที่สอง ทูทางสังคมทำหน้าที่เป็นช่องทางการไหลเวียนของข้อมูลข่าวสาร ข้อมูลข่าวสารดังกล่าวนี้ มีความสำคัญยิ่งต่อการกระทำทางสังคม และดังที่ได้กล่าวไว้ในตอนต้นแล้วว่า การแสวงหาและการได้มาซึ่งข้อมูลข่าวสารมีต้นทุน การแสวงหาหรือการไหลเวียนของข้อมูลข่าวสารนี้ ส่วนใหญ่ผ่านระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีอยู่ ในแง่นี้ความสัมพันธ์ทางสังคมที่เอื้ออำนวยต่อการไหลเวียนถ่ายเทของข้อมูลข่าวสาร จึงถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของทุนทางสังคม

หน้าที่อย่างที่สาม ทูทางสังคมอาจจะปรากฏในรูปของบรรทัดฐานและประสิทธิผลของการบังคับให้การกระทำเป็นไปตามบรรทัดฐานของสังคม ประเด็นดังกล่าวนี้มีลักษณะที่เหมือนกับสิ่งที่นักเศรษฐศาสตร์ที่สนใจประเด็นปัญหาเรื่องทรัพยากรส่วนรวม (common property) โดยมองว่าทุนทางสังคมมีลักษณะเช่นเดียวกับสินค้าสาธารณะ (public goods) ซึ่งมีปัญหาพื้นฐานเรื่องพวกชอบของฟรีจะไม่รับผิดชอบที่จะดูแลรักษา แต่ในกรณีของ "ทุนทางสังคม" บรรทัดฐานของสังคมหรือกฎระเบียบต่าง ๆ เหล่านี้ต้องมีการบังคับให้เป็นไปตามกฎ ซึ่งการบังคับนี้อาจจะมีทั้งทางบวกและทางลบ (การลงโทษ และการให้รางวัล) ในหลายกรณีการบังคับให้มีการปฏิบัติตามบรรทัดฐานจำเป็นต้องใช้ทรัพยากรมาก และมีประสิทธิภาพต่ำ ในบางกรณีโดยเฉพาะในสถาบันที่ไม่เป็นทางการ การบังคับให้เป็นไปตามบรรทัดฐานใช้ทรัพยากรน้อย และมีประสิทธิภาพมาก

ถึงแม้ว่า โคลแมน จะได้รับการกล่าวอ้างถึงว่าเป็นผู้มีส่วนอย่างสำคัญในการพัฒนาแนวคิดเรื่องทุนทางสังคม แต่โคลแมนเองก็มีได้นิยาม "ทุนทางสังคม" ที่จำเพาะเจาะจงลงไปว่ามันคืออะไร และถ้าหากเราดูองค์ประกอบของทฤษฎีการกระทำทางสังคมซึ่ง เจมส์ โคลแมน ได้จำแนกระบบย่อยของการกระทำออกเป็น 3 ระบบ คือ ผู้กระทำการ ทรัพยากรหรือเหตุการณ์ และกฎระเบียบที่เกี่ยวข้องและควบคุมการกระทำ การเราอาจจะพิจารณาได้ว่าทุนทางสังคมอาจจะปรากฏในรูปของทุนมนุษย์ โครงสร้างทางสังคม หรือแม้บางครั้งแปรรูปไปเป็น หรือแฝงอยู่ในทรัพยากรทางด้านวัตถุ การแปลงรูปของทุนทางสังคมนี้ ถือได้ว่าเป็นส่วนที่สำคัญที่เราต้องการคำอธิบายในทางทฤษฎี ต่อไป ในการศึกษาเชิงประจักษ์เจมส์ โคลแมน ก็ได้พยายามชี้ให้เห็นว่าทุนทางสังคมคือความใกล้ชิดระหว่างผู้ปกครอง (คือทุนทางสังคม) สามารถถ่ายทอดไปสู่ทุนมนุษย์ ในรูปของผลสัมฤทธิ์ของการศึกษาของบุตร ซึ่ง (คาดหมายได้ว่า) จะส่งผลต่อการเจริญเติบโตหรือการพัฒนา

ค. เครือข่ายพันธมิตรทางพลเรือน และปทัสสถานของการปฏิบัติต่างตอบแทน

วาทะกรรมเรื่องทุนทางสังคม ได้แพร่ขยายเข้าไป และมีการศึกษาในหมู่นักรัฐศาสตร์ การศึกษาที่มีการ อ้างอิงถึงมากอีกอันหนึ่งคือ Making Democracy Work : Civic Traditions in Modern Italy โดย Robert D. Putnam (1992) พูทน์มเริ่มต้นหนังสือเล่มนี้ด้วยคำถาม 4 - 5 ประเด็น (น.1) ซึ่งเป็นเนื้อหาหลักในหนังสือของเขาในเล่มนี้ คำถามเหล่านี้คือ เพราะอะไรการปกครองระบอบประชาธิปไตยโดยบางประเทศจึงดำเนินการไปได้ แต่ในบางที่ล้มเหลว สถาบันที่เป็นทางการได้ส่งผล อย่างไรต่อการปฏิบัติในทางการเมือง การปกครอง ถ้าเราปฏิรูปสถาบัน จะส่งผลหรือถูกนำมาใช้ใน ทางปฏิบัติ (ส่งผลต่อการเปลี่ยนพฤติกรรม) หรือไม่ และถ้าเรา "ปลูกถ่าย" สถาบันประชาธิปไตยไปสู่ ที่ใหม่ สถาบันนั้นจะดำเนินการได้เช่นเดียวกับที่ที่มันกำเนิดขึ้นมาหรือไม่ คำถามเหล่านี้ล้วน แล้วแต่เป็นคำถามในทางทฤษฎีที่ต้องการหลักฐานเชิงประจักษ์ ในการตอบคำถาม

ประเด็นซึ่งเป็นความสนใจร่วมระหว่างงานของ พูทน์ม และของนักเศรษฐศาสตร์ และนักสังคมวิทยาที่กล่าวมาแล้วก็คือ เรื่อง "สถาบัน" (แม้ว่าในหมู่นักสังคมวิทยา อย่างเช่น เจมส์ โคลแมน จะใช้คำว่า "โครงสร้าง" แต่สำหรับผู้วิจัย คำดังกล่าวนี้มีความหมายเท่ากับคำว่า "สถาบัน") ในทางรัฐศาสตร์แบบวิถีของการอธิบายเกี่ยวกับพฤติกรรม (performance) ของสถาบัน นั้น อาจจะแบ่งได้เป็น 3 แบบ แบบแรกคือ กลุ่มนักคิดการออกแบบสถาบัน (Institutional design) ซึ่งมีรากเหง้ามาจากการศึกษาทางกฎหมาย การศึกษาในแนวนีให้ความสำคัญขององค์ภาพของ สถาบันในส่วนที่เป็นทางการ และองค์ภาพเหล่านี้ก็อิงอยู่กับกฎระเบียบหรือกฎหมาย การอธิบาย พฤติกรรมของสถาบันแบบที่สองอิงอยู่กับปัจจัยเศรษฐกิจสังคม (socioeconomic factors) แนวคำ อธิบายดังกล่าวนี้ อิงอยู่กับแนวคิดที่เรารู้จัก และอาจเรียกรวม ๆ ได้ว่าทฤษฎีความทันสมัย (Modernization) และแนวคิดกลุ่มที่สาม เป็นคำอธิบายเกี่ยวกับพฤติกรรมของสถาบัน ซึ่งยึดหลัก ปัจจัยสังคม และวัฒนธรรม (sociocultural factors) โดยงานกลุ่มหลังนี้ให้ความสนใจอิทธิพล วัฒนธรรมทางการเมืองของประชาชนต่อการกระทำหน้าที่ของสถาบันการเมืองการปกครองใน ระบอบประชาธิปไตย

ในงานเล่มนี้ เดวิด พูทน์ม อธิบายว่า องค์การปกครองในภูมิภาคทางเหนือของอิตาลี มีประสิทธิภาพในการทำงานในระบอบประชาธิปไตยมากกว่าในภูมิภาคทางภาคใต้ เหตุผลหลัก ที่เป็นเช่นนี้ ก็เนื่องมาจากว่า ในภูมิภาคทางภาคเหนือนั้น มีวัฒนธรรมพลเรือน (civic culture) ที่อุดมสมบูรณ์มากกว่า วัฒนธรรมพลเรือนนี้ เป็นสิ่งที่ช่วยให้เกิดการเชื่อมประสานกันในแนวนอน (horizontal links) ซึ่งได้แก่ การเกิดสมาคม กลุ่มต่าง ๆ ในท้องถิ่นนั่นเอง และสิ่งเหล่านี้ก็คือ ทุนทางสังคมในความหมายทางวิชาการที่เราพูดถึงในปัจจุบันนั่นเอง

ในบทที่ว่าด้วยเรื่องทุนทางสังคม เดวิด พูทน์ม ได้เริ่มต้นโดยการอธิบายปัญหาทางทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับ "การกระทำร่วม" (collective action) คำอธิบายหลักในเรื่องนี้ มาจากทฤษฎี game theory ซึ่งมองว่า ผู้ไม่ให้ความร่วมมือในการกระทำร่วมจะได้รับผลลบ หรือมีต้นทุนจากการไม่ให้ความร่วมมือที่สูง หรืออีกนัยหนึ่งผู้ที่อยู่ในสถานการณ์ภายใต้ทฤษฎีเกม (game theory) นี้ ย่อมมีการกระทำที่มีเหตุผลเสมอ อย่างไรก็ตาม เดวิด พูทน์ม ชี้ว่า การที่คนที่อยู่ในสถานการณ์ของเกม ไม่ให้ความร่วมมือ มิได้หมายความว่า เขาไม่ตระหนักหรือเพิกเฉยต่อความคิดในเชิงเหตุผล ทฤษฎี Game จึงอาจจะชี้นำเราในทางที่ไม่ค่อยถูกต้องหลายเรื่อง อย่างเช่น (น.163)

- ในข้อถกเถียงเรื่องโศกนาฏกรรมของส่วนรวม (common tragedy) เจ้าของปศุสัตว์ มิได้ถูกกีดกันโดยคนอื่นในการเข้าไปใช้ทุ่งหญ้าสาธารณะ ถ้าหากว่า ตัวเขาเองจำกัด การใช้ทุ่งหญ้าของตนเอง เจ้าของปศุสัตว์ผู้นั้นจะเป็นผู้สูญเสียผลประโยชน์ (จากการใช้ทุ่งหญ้า) กระนั้นก็ตามการใช้ทุ่งหญ้าสาธารณะโดยไม่มีขอบเขตจำกัด จะนำความหายนะมาสู่ส่วนรวม ซึ่งรวมไปถึงเจ้าปศุสัตว์คนนั้น ๆ ด้วย
- สินค้าสาธารณะ (public goods) อย่างเช่น อากาศที่สะอาด หรือย่านที่อยู่อาศัยที่ปลอดภัย เป็นสิ่งที่ทุกคนสามารถได้รับประโยชน์ ถึงแม้ว่าเขาจะไม่มีส่วนในการจัดหาหรือก่อให้เกิดสินค้าสาธารณะนั้น ๆ ดังนั้นจึงไม่มีแรงจูงใจที่จะทำให้ผู้ใช้ประโยชน์ จัดหาหรือบำรุงรักษาสินค้าสาธารณะ อย่างไรก็ตาม การใช้ประโยชน์โดยไม่มีการบำรุงหรือการผลิตเพิ่ม ในที่สุดแล้วจะทำให้ทุกคนต้องได้รับผลในทางลบ
- ในแนวคิด ความไม่ลงรอยของนักโทษ (prisoner's dilemma) ซึ่งมี 3 สถานการณ์ เมื่อมีคน 2 คนร่วมกันกระทำผิด สถานการณ์แรก ถ้านักโทษ คนแรกกล่าวหาเพื่อนของเขา ตัวเขาอาจจะพ้นผิดในขณะที่เพื่อนของเขาอาจได้รับโทษ สถานการณ์ที่สองคือ ตรงกันข้ามนักโทษคนแรกจะไม่ให้การ แต่เพื่อนของเรากล่าวหาว่าเราทำผิดเขาอาจจะได้รับโทษเพียงลำพัง สถานการณ์สุดท้ายคือ ต่างคนต่างเงียบ ซึ่งทั้งสองฝ่ายอาจจะได้รับประโยชน์ แต่ก็ยากที่คนทั้งสองที่จะประสานเรื่องราวของแต่ละคนให้เป็นเรื่องเดียวกันได้ ต่างคนจึงมีแนวโน้มที่จะพูดเรื่องของตนเองได้ดีกว่าที่จะพูดว่า อีกคนจะทำอะไร

เดวิด พูทน์ม ได้ชี้ว่า ทฤษฎี Game เหล่านี้ ค่อนข้างที่จะประหม่น หรือคาดการณ์เกี่ยวกับการกระทำร่วมโดยสมัครใจต่ำกว่าความเป็นจริง คำถามไม่ได้อยู่แค่เพียงว่า เราจะเข้าใจการกระทำที่ไม่ให้ความร่วมมือ (defectors) ได้อย่างไร แต่เป็นคำถามที่ว่า เพราะอะไรการกระทำที่ไม่ให้ความร่วมมือ จึงมิได้เกิดขึ้นมากมาย อย่างที่ทฤษฎี Game ได้กล่าว หรือทำนายไว้

เดวิด พูทน์มชี้ว่า ความร่วมมือโดยสมัครใจ (voluntary cooperation) เกิดขึ้นและพบได้ง่าย ในชุมชนที่ได้รับมรดกตกทอด ที่อาจเรียกได้ว่าเป็น "สต็อก" ของทุนทางสังคม ซึ่งปรากฏในรูปของ ปทัสถานของการปฏิบัติต่างตอบแทน (norms of reciprocity) วัฒนธรรมเกี่ยวกับเครือข่ายที่มีพันธะผูกพันกันระหว่างปัจเจกในทางพลเรือน (network of civic engagements) ทั้งปทัสถานของการปฏิบัติต่างตอบแทน และเครือข่ายของความผูกพันกันทางพลเรือน เน้นสาระสำคัญของการ ลานทอกันในแนวนราบ เขาได้ขยายความและสาธยายปทัสถานของการปฏิบัติต่างตอบแทนไว้ว่า มีวิวัฒนาการสืบต่อกันมาในสังคมชุมชนภาคเหนือของอิตาลี และได้ทำให้ต้นทุนการโอนย้ายทรัพยากรต่ำ (transaction costs) พร้อมกับอำนวยความสะดวกให้เกิดความร่วมมือ คำว่าปทัสถานของการปฏิบัติต่างตอบแทน อาจมีความหมายได้สองนัย นัยแรก หมายถึง การแลกเปลี่ยนสิ่งของที่แต่ละฝ่ายนำมาแลกเปลี่ยนมีมูลค่าเท่ากัน และการแลกเปลี่ยนนี้เป็นไปอย่างต่อเนื่องซึ่งปทัสถานการปฏิบัติต่างตอบแทนแบบนี้ อาจจะใช้เรียกได้ว่าเป็นประเภทที่จำเพาะ หรือมีความเฉพาะ (specific or balanced) ส่วน นัยที่สอง เป็นการแลกเปลี่ยนที่ ณ เวลาหนึ่งเวลาใด ไม่จำเป็นต้องมีความเท่าเทียมของสิ่งของที่แลกเปลี่ยน แต่เป็นความสัมพันธ์ที่มีความต่อเนื่อง ซึ่งความสัมพันธ์ดังกล่าว ดำรงอยู่ได้ด้วยมีความคาดหวังว่า ผลประโยชน์ที่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งยกให้ในเวลานี้ จะได้รับตอบแทนจากฝ่ายที่รับในเวลาใดเวลาหนึ่งในอนาคต ปทัสถานการปฏิบัติต่างตอบแทนแบบนี้ อาจจะใช้เรียกได้ว่าเป็นแบบทั่วไป (generalized) และเป็นองค์ประกอบที่มีส่วนอย่างสำคัญที่ทำให้ทุนทางสังคม มีผลิตภาพ (productive) ชุมชนมีทุนทางสังคมประเภทนี้ จะช่วยยับยั้งพวกนักฉวยโอกาส (opportunism) ที่มักจะเกิดขึ้นในระบบของการกระทำร่วม ทุนทางสังคมประเภทนี้ ยังเกี่ยวข้องกับ ความหนาแน่นของเครือข่ายของการแลกเปลี่ยน เนื่องจากจากว่าทุนทางสังคมประเภทนี้ให้ความมั่นใจว่า การแลกเปลี่ยนที่เกิดขึ้นซ้ำแล้วซ้ำอีก ก็จะทำให้เกิดปทัสถานของการปฏิบัติต่างตอบแทนด้วย

ส่วนเครือข่ายของความผูกพันกันทางพลเรือนนั้น พูทน์ม ชี้ว่าเป็นรูปแบบหนึ่งของการ ลานกันแนวนราบ (horizontal link) โดยปรกติแล้วสังคมมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นสังคมสมัยใหม่ หรือสังคมแบบดั้งเดิม เผด็จการ หรือประชาธิปไตย ฯลฯ ส่วนแต่มีเครือข่ายของการติดต่อสื่อสาร และการแลกเปลี่ยนระหว่างบุคคล ซึ่งอาจจะมีทั้งเป็นทางการและไม่เป็นทางการ เครือข่ายเหล่านี้ บางเครือข่ายก็มีลักษณะเป็นเครือข่ายในแนวนราบ "โดยมีตัวแทน" (agents) ของเครือข่ายเป็นผู้ที่มี สถานภาพและอำนาจอยู่ในระดับเดียวกัน (น.173) ส่วนเครือข่ายในแนวตั้งนั้น เป็นความสัมพันธ์ ระหว่างตัวแทนเครือข่าย ที่มีสถานภาพและอำนาจแตกต่างกัน มีลักษณะของสายการบังคับบัญชา และไม่มีอิสระจากกัน (dependence) ในชุมชนที่มีเครือข่ายของความผูกพันกันทางพลเรือนหรือ เครือข่ายแนวนราบมากหรือหนาแน่น ชุมชนเหล่านั้นจะมีความสามารถที่จะได้รับความร่วมมือ

เพื่อประโยชน์ของส่วนรวมสูง เครือข่ายของพันธมิตรผูกพันทางพลเรือน จึงเป็นทุนทางสังคมที่มีความสำคัญ ซึ่งเดวิด พูทน์ม ได้สาธยายไว้เป็นประเด็นย่อ ๆ ดังนี้ (น.173 - 174)

- เครือข่ายของพันธมิตรผูกพันทางพลเรือน จะทำให้ต้นทุนของผู้ไม่ให้ความร่วมมือสูงขึ้นในการโอนถ่ายทรัพยากร พวกนักถกถวญโอกาสย่อมเสี่ยงต่อผลประโยชน์ที่เขาจะได้รับในอนาคต ถ้าหากเขาจากเขาผลประโยชน์เฉพาะหน้า โดยการเอาเปรียบจากการแลกเปลี่ยนที่เขาเข้าไปผูกพันอยู่ในปัจจุบัน
- เครือข่ายของพันธมิตรผูกพันทางพลเรือน เสริมสร้างปทัสถานของการปฏิบัติต่างตอบแทน ปทัสถานเหล่านี้ถูกบังคับใช้ (ให้มีผล) โดยเครือข่ายของความสัมพันธ์ซึ่งวางอยู่บนรากฐานของภาพพจน์เกี่ยวกับการรักษาพันธะสัญญา และการยอมรับปทัสถานของชุมชนท้องถิ่น
- เครือข่ายพันธมิตรผูกพันทางพลเรือน อำนวยให้เกิดการติดต่อสื่อสารและปรับปรุงการไหลเวียนของข้อมูลข่าวสารที่เกี่ยวกับความสามารถที่จะไว้วางใจได้ของบุคคล ความไว้วางใจ และความร่วมมือขึ้นอยู่กับข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับพฤติกรรมของบุคคลในอดีต ยิ่งมีการ แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารมากขึ้น ความไว้วางใจซึ่งกันและกันก็จะมีมากขึ้นไปด้วย ซึ่งผลตามมาก็คือ ความร่วมมือระหว่างกันนั่นเอง
- เครือข่ายผูกพันทางพลเรือน ผนวกเอาความสำเร็จที่เกิดขึ้นในอดีตในการทำงานร่วมกัน และจะให้นิยามทางวัฒนธรรมต่อรูปแบบความสำเร็จแบบเดียวกัน ที่เกิดจากการทำงานร่วมกันในอนาคต

เป็นเรื่องที่น่าคิดว่า แนวคิดของพูทน์มเกี่ยวกับเรื่องวัฒนธรรมพลเรือนนี้ เป็นสิ่งที่อาจจะพบได้ทั่วไป หรือเป็นลักษณะเฉพาะของวัฒนธรรมอิตาลีเท่านั้น ถ้าหากเราจะพิจารณาในกรณีของสังคมไทย เราจะพบว่าวัฒนธรรมไทยมีทั้งลักษณะที่เป็นการสานกันในแนวตั้ง (vertical links) อย่างเช่นภพภิระบบอุปถัมภ์ (ดูการวิเคราะห์ในอัมรา; 2547) และการสานกันในแนวนอน อย่างเช่นแนวคิดเรื่องวัฒนธรรมชุมชน อย่างไรก็ตาม การอธิบายเรื่องทุนทางสังคมของพูทน์ม ผูกโยงไว้กับเรื่องประสิทธิภาพของสถาบันทางด้านการปกครอง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งหนึ่งแม้ว่า พูทน์มจะให้ความสำคัญต่อเรื่องทุนทางสังคม แต่ก็มีสถานะเป็นเพียงองค์ประกอบย่อยที่จะทำให้เกิดประสิทธิภาพของการทำงานขององค์กรทางด้านการปกครอง ซึ่งอยู่ภายใต้ระบอบที่เราเรียกว่าประชาธิปไตย ประเด็นพื้นฐานที่อาจจะเป็นข้อโต้แย้งต่อแนวคิดในเรื่องทุนทางสังคมของพูทน์ม จึงมิใช่เรื่องวัฒนธรรมพลเรือนเท่านั้น แต่เป็นประเด็นที่ว่า คำว่าประสิทธิภาพขององค์กรปกครองที่พูทน์มพูดถึงนั้นคืออะไรด้วย

นอกเหนือจากแนวคิดเรื่องทุนทางสังคม ที่ได้กล่าวไว้ใน 3 กลุ่มที่ได้กล่าวในตอนต้นแล้ว ยังมีผู้เสนอแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมคนอื่น ๆ อีก ซึ่งอาจจะมีรายละเอียดปลีกย่อยที่แตกต่างกันออกไปบ้าง อย่างเช่น Bourdieu (1985) พูดถึงสิทธิและอำนาจที่ปัจเจกได้รับการเข้าไปเป็นสมาชิกเครือข่าย Fukuyama (1995) มองว่าทุนทางสังคม คือความไว้วางใจ หรือ "Trust" นอกจากนี้ ความแตกต่างของแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมยังอาจจะจำแนกได้ตาม "แหล่งที่มา" ของทุนทางสังคม แต่ความแตกต่างเหล่านี้ก็มีจุดร่วมกันที่สำคัญในแง่ของแนวคิดหลักเกี่ยวกับทุนทางสังคม ซึ่งเป็นทุนหรือสต็อกของมูลค่า ที่อยู่นอกเหนือจากทุนทางกายภาพ นั่นเอง ซึ่งผู้วิจัยจะไม่ยกมากล่าวในที่นี้ ประเด็นที่ผู้วิจัยได้ตั้งเป็นข้อสังเกตไว้ในตอนท้ายนี้คือวาทกรรมเรื่องทุนทางสังคมที่ผลิต ในวงวิชาการตะวันตกเป็นการเสนอให้ "ต่อยอด" การขับเคลื่อนเศรษฐกิจสังคมแบบทุนนิยมที่เดิมมองว่า ทุนทางกายภาพจะเป็นพลังหลัก แนวคิดทุนทางสังคมที่เราได้กล่าวไว้ข้างต้นล้วนแต่เสนอว่า "ทุนทางสังคม" จะช่วยเพิ่มประสิทธิภาพของการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ เมื่อวาทกรรมชุดดังกล่าว ได้รับการขยายตัวและนำไปใช้โดยหน่วยงานที่ควบคุมกำกับทุนทางกายภาพ อย่างเช่น ธนาคารโลก ก็อาจจะทำให้เรามองได้ว่า ทุนทางสังคม เป็นเพียงตัวเร่งอย่างหนึ่งที่จะไปเพิ่มแรงขับ ให้แก่การเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ

ทุนทางสังคมในวาทกรรมวิชาการของไทย

ถึงแม้ว่า คำว่า "ทุนทางสังคม" จะเพิ่งปรากฏในวงวิชาการเมื่อไม่นานมานี้ แต่แนวคิดและการศึกษาสังคมไทยในแนวนี้นอกเหนือไปจากการให้ความสำคัญของพลังของทุนทางกายภาพ ก็มีมานานพอสมควรแล้ว เพื่อให้เห็นถึงพัฒนาการของแนวคิดเหล่านี้ การสำรวจเรื่องทุนทางสังคมในการศึกษาสังคมไทยในที่นี้จึงจะขยายขอบเขตออกไปกว้างขวางกว่าแนวคิด และความหมายของคำว่าทุนทางสังคมที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน และเพื่อให้การสำรวจเอกสาร และการวิพากษ์วิจารณ์ มีความกระชับยิ่งขึ้น ผู้วิจัยจะได้แบ่งแนวคิดทุนทางสังคมกับการศึกษาสังคมไทยออกเป็นกลุ่มแนวคิดต่าง ๆ อย่างไรก็ตาม การแบ่งกลุ่มแนวคิดออกเป็นกลุ่ม ๆ ในที่นี้ มิได้หมายความว่า กลุ่มแนวคิดทุนทางสังคมในการศึกษาสังคมไทยแต่ละกลุ่ม มีรากฐานทางความคิดที่แตกต่างกันโดยสิ้นเชิง ในทางตรงกันข้าม รากฐานทางด้านความคิดหลายอย่างของหลายกลุ่มนี้ก็มิได้แตกต่างกันมาก แต่แน่นอนที่สุดว่ากลุ่มแนวคิดแต่ละกลุ่มมีจุดเด่น หรือประเด็นที่จำเพาะที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องทุนทางสังคม ซึ่งเราจะได้นำเสนอในรายละเอียดต่อไป

ก. สำนักฉัตรทิพย์ : แนวความคิดเรื่องวัฒนธรรมชุมชน

ถ้าหากเรามองว่า แนวความคิดเรื่องทุนทางสังคม เป็นปฏิกิริยาต่อความล้มเหลวของการพัฒนาที่เน้นพลังทางวัตถุ เน้นความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจตามแนวคิดนักเศรษฐศาสตร์นีโอคลาสสิก การวิพากษ์วิจารณ์ในเรื่องนี้ ในวงวิชาการทางสังคมศาสตร์ก็มีมาช้านานแล้วเช่นกัน ที่น่าอาจจะยกให้เห็นได้ชัดเจนน่าจะได้แก่แนวคิดที่รู้จักภายใต้ discipline ที่เรียกว่า "เศรษฐศาสตร์การเมือง" ซึ่งงานที่ได้รับการกล่าวถึงมากในยุคต้น ๆ คือ จิตร ภูมิศักดิ์ (โหมหน้าศักดินาไทย) อย่างไรก็ตาม ความสนใจทางเศรษฐศาสตร์การเมืองในยุคต้น ก็ได้ก้าวไกลไปจากพวกนักเศรษฐศาสตร์กระแสหลักมากนักในแง่ที่ว่า นักรักของการวิเคราะห์ยังเชื่อว่า พลังทางวัตถุ หรือที่เรียกในภาษาทางเศรษฐศาสตร์การเมืองว่า พลังการผลิต จะเป็นพลังที่จะผลักดันสังคมมนุษย์ให้ก้าวหน้า แม้จะมีข้อถกเถียงกันในเรื่องว่าระหว่าง "โครงสร้างส่วนล่าง" และ "โครงสร้างส่วนบน" (ซึ่งได้แก่ ระบบกฎหมาย อุดมการณ์ ฯลฯ) นั้น อะไรเป็นตัวกำหนดชี้ขาดถึงความเป็นไปของสังคม แต่นักนักหรือหลักก็ยังอยู่กับเรื่องโครงสร้างส่วนล่าง ซึ่งเป็นเงื่อนไข หรือปัจจัยทางเศรษฐกิจ สิ่งที่นักเศรษฐศาสตร์สำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง มองแตกต่างออกไปจากนักเศรษฐศาสตร์กระแสหลักก็คือ การมองว่าความสัมพันธ์ทางสังคม หรือความสัมพันธ์ทางการผลิตในปัจจุบันก้าวตามไม่ทันกับความก้าวหน้าทางวัตถุ เป็นตัวจุดรั้งมิให้สังคมก้าวไปข้างหน้าตามที่ควรจะเป็น และในแง่ของจริยธรรม ความสัมพันธ์ทางการผลิต (แบบทุนนิยม) ยังส่งเสริมการกดขี่ขูดรีด การเอารัดเอาเปรียบกันระหว่างกลุ่มคนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจแตกต่างกัน และแนวคิดเศรษฐศาสตร์การเมืองเลือกที่จะยืนข้างกลุ่มผู้ถูกเอารัดเอาเปรียบเหล่านั้น

การศึกษาของกลุ่มเศรษฐศาสตร์การเมือง ที่ผู้วิจัยมองว่า ก้าวหน้าไปอีกขั้นหนึ่งจากแนวคิดเศรษฐศาสตร์การเมืองกลุ่มแรก ๆ คือ การศึกษาของสำนักฉัตรทิพย์ ซึ่งมีศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา เป็นผู้บุกเบิก และเป็นผู้นำทางความคิด และการศึกษาวิจัยเชิง "แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน" ความจริงแล้วประเด็นอันเป็นปฐมบทของสำนักฉัตรทิพย์ คือแนวคิดเรื่อง "วิถีผลิตเอเซีย" (Asiantic Mode of Production) เองก็มีการวิพากษ์วิจารณ์ในการศึกษาเศรษฐศาสตร์การเมืองมา ตั้งแต่ต้น แต่สำนักฉัตรทิพย์ได้ก้าวไกลกว่าข้อวิพากษ์วิจารณ์ ในเรื่องความเหมือนความต่างระหว่างวิถีการผลิตเอเซีย และที่เกิดขึ้นในยุโรป (เช่น เรื่องสังคมไทยไม่เคยผ่านขั้นตอนการเป็นสังคมทาส เจ้าที่ดินขนาดใหญ่ในสังคมไทยมีเพียงในทางทฤษฎี แต่ในทางปฏิบัติไม่มี เป็นต้น) โดยได้ลงไปทำการศึกษาวิจัยสนามอย่างกว้างขวาง สนามของการศึกษาวิจัยของสำนักฉัตรทิพย์ ก็คือชุมชนหมู่บ้าน ความสนใจของกลุ่มนักวิจัยอยู่ที่ว่า แม้ว่าสังคมไทยจะเปลี่ยนผ่านระบอบเศรษฐกิจสังคมและ การเมืองแบบดั้งเดิมมาสู่ระบอบใหม่ ชุมชนหมู่บ้านก็ยังคงดำรงอยู่ ชุมชนหมู่บ้านจึงเป็นสาระหลักอย่างหนึ่งในการอบแนวคิดวิถีผลิตเอเซีย ตามแนวคิดของสำนักฉัตรทิพย์ หากตั้งคำถามว่า แนวคิด วัฒนธรรม

ชุมชนคืออะไร ผู้วิจัยขอยกข้อความสั้น ๆ ที่ศาสตราจารย์ฉัตรทิพย์เขียนไว้ ซึ่งน่าจะอธิบายความหมายของแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนได้รวบรัดที่สุดดังนี้

“อาจสรุปได้ว่า แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน เป็นผลลัพธ์ของการวิเคราะห์พฤติกรรมของชาวนาในสถานะด้านจริยธรรม ทั้งในแง่ของประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม คือ ความดีงามเปี่ยมด้วยน้ำใจ ที่ปรากฏในชุมชนชาวนาดั้งแต่โบราณกาลมา และในแง่ของความรัก และเห็นแก่ผู้อื่นในศาสนาคริสต์และศาสนาพุทธ”
(ฉัตรทิพย์ และคณะ 2541 : น. 250)

และอีกที่หนึ่ง ซึ่งศาสตราจารย์ฉัตรทิพย์ ได้เขียนไว้ และคริสต์ เบเคอร์ ได้นำมาอ้างไว้ในปฐมบทของงานวิจัยของเขา ดังนี้

“แนวคิดเรื่องวัฒนธรรมชุมชน ที่มีการศึกษาวิจัยในกลุ่มสำนักฉัตรทิพย์ มีขอบเขตความหมายที่กว้างขวาง กล่าวคือ รวมถึงแนวคิดที่มีการศึกษาค้นคว้า และเป็นแนวทางในการทำงานพัฒนาในหมู่ของ NGOs อย่างเช่น งานของบาทหลวงนิพนธ์ เทียนวิหาร บำรุง บุญปัญญา อภิชาติ ทองอยู่ ดร.เสรี พงศ์พิศ แนวคิดของนักวิพากษ์วิจารณ์สังคมตามแนวทางศาสนาพุทธ อย่างศาสตราจารย์ประเวศ วะสี ไปจนถึงงานของนักวิชาการอย่าง ศ.ดร.ยศ สันตสมบัติ ดร.อานันท์ กาญจนพันธ์ เป็นต้น แม้ว่าแนวคิดเกี่ยวกับเรื่องวัฒนธรรมชุมชนของนักคิดแต่ละคน แต่ละกลุ่ม เหล่านี้ จะมีพื้นฐานความเป็นมาที่แตกต่างกันออกไป แต่ศูนย์กลางของการวิเคราะห์ ของนักคิดเหล่านี้ ส่วนแต่มีจุดร่วมอันเดียวกันคือ ให้ความสำคัญแก่ “ชุมชน / หมู่บ้าน” เป็นหลักนั่นเอง”(คริสต์ เบเคอร์ 2545)

ในทัศนะของผู้วิจัยแล้ว แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน ส่วนหนึ่งเป็นของกระแสปฏิรูปการศึกษาสังคมในกรอบเสรีนิยมของชนชั้นกลาง ซึ่งได้รับอิทธิพลจากทฤษฎีสังคมศาสตร์จากประเทศตะวันตก ที่มักจะมอง “ชนบท” ในลักษณะที่เป็นส่วนล้าหลัง และรอคอยที่จะถูกดูดกลืนเข้ามาสู่ภาคอุตสาหกรรม แนวคิดดังกล่าวนี้ปิดกั้น หรือทำให้มองไม่เห็นความเป็นจริงของชุมชนหมู่บ้านด้านอื่น ๆ โดยเฉพาะด้านที่เป็นพลังที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง อิทธิพลและการครอบงำทางทฤษฎีจากสังคมตะวันตก อาจจะยกตัวอย่างให้เห็นได้ อย่างเช่น การศึกษาทางสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา เริ่มมาจากข้อเสนอในเรื่องโครงสร้างหลวม และนำมาขยายในงานวิจัยของนักวิจัยจากมหาวิทยาลัยคอร์เนล ภายใต้โครงการบางชั้น การศึกษาของนักเศรษฐศาสตร์กระแสหลักก็เริ่มมาจากการสำรวจเศรษฐกิจไทยของธนาคารโลก ในช่วงต่อระหว่างพุทธศตวรรษที่ 2400 – 2500 ส่วนการเรียนการสอน

และการวิจัยในทางรัฐศาสตร์ ก็ได้ให้ความสำคัญกับการสร้างสถาบันของรัฐและการบริหารราชการ
 คำถามหรือประเด็นความสนใจในทางวิชาการเหล่านี้จะจำกัดแคบ โดยมีสมมติฐานที่อยู่เบื้องหลัง
 ความสนใจในทางวิชาการคือ สังคมไทยจะเปลี่ยนแปลงหรือก้าวไปสู่สังคมอุตสาหกรรมตามแบบ
 ตะวันตกได้อย่างไร ความสนใจเหล่านี้มองข้าม "ชุมชนหมู่บ้าน" และสิ่งที่มีอยู่ในชุมชน

ภายหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 วงวิชาการไทยได้เริ่มตั้งคำถามว่า "ความเป็น
 จริง" ของสังคมไทยคืออะไรกันแน่ คำถามนี้ ได้สะท้อนให้เห็นถึงจุดอ่อนของการศึกษา สังคมไทย
 ตามแนวคิดทฤษฎีตะวันตกที่สำคัญ 2 ประการคือ ประการแรก นักวิชาการไทยมิได้เข้าใจทฤษฎีการ
 ศึกษาสังคมของประเทศตะวันตกอย่างถ่องแท้ มีการศึกษาอย่างผิวเผินทำให้ภาพสังคมไทยที่ได้จาก
 งานเหล่านั้นยังคงขาดความสมบูรณ์ ประการที่ 2 นักวิชาการไทยในขณะนั้น ห่างเหินจากรูปธรรม
 ความเป็นจริงของสังคมไทยเอง ความพยายามและการศึกษาวิจัยในทางวิชาการที่ทุ่มเทลงไป
 เป็นการมุ่งที่จะรับใช้ทุนและรัฐมากกว่าสร้างความเข้าใจที่ถ่องแท้ทางวิชาการ ภายหลังจาก
 เหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 วงวิชาการไทย ประเด็นความสนใจของนักวิชาการทาง
 สังคมศาสตร์ จึงได้ขยายออกไปจากกรอบที่ได้กล่าวข้างต้น และชุมชนหมู่บ้านก็เป็นประเด็นหนึ่งที่
 อยู่ในความสนใจ โดยในเรื่องนี้การศึกษาวิจัยของศาสตราจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ
 คณะลูกศิษย์ก็มีส่วนร่วมอย่างสำคัญ ในการจรรโลงการศึกษาในแนวนี้ แนวคิดทฤษฎี การวิจัยของ
 สำนักฉัตรทิพย์ เกี่ยวกับเรื่อง วัฒนธรรมชุมชน มีรากฐานความคิดมาจากแหล่งใหญ่ ๆ ดังนี้คือ

ก. แนวคิดการพัฒนาของ NGO ในพุทธศตวรรษที่ 20 หลังจากที่พรรคคอมมิวนิสต์
 แห่งประเทศไทยยุบตัวเองไป การทำงานพัฒนาชนบทของ NGOs เริ่มเป็นที่แพร่หลาย และพร้อม ๆ
 กันนั้น แนวคิดที่เรียกว่า วัฒนธรรมชุมชน ก็ได้รับการยอมรับและนำมาใช้ในการทำงาน จุดเริ่มต้น
 ของแนวคิดนี้ส่วนหนึ่งมาจากแนวคิดการทำงานของคริสตจักร แนวความคิดนี้ต่อมาได้รับการยอมรับ
 อย่างแพร่หลายในหมู่นักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชน สารสำคัญของแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนนี้
 คือการมองกระแสธารทางวัฒนธรรมที่แบ่งออกเป็นสองกระแส กระแสแรกคือวัฒนธรรมของรัฐและ
 ทุน กระแสที่สองคือวัฒนธรรมของชาวบ้าน บาทหลวงนิพนธ์ เทียนวิหาร มองว่า ชุมชนมีวัฒนธรรม
 ของตนเองอยู่ แล้ว มีระบบคุณค่า ซึ่งสั่งสมและตกทอดมาจาก ประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมชุมชนเป็น
 วิถีคิด (จิตสำนึก) และวิถีปฏิบัติของคนในชุมชนนั้น ๆ แกนกลางของวัฒนธรรมชุมชน คือ การให้
 ความสำคัญแก่ความเป็นคน และแก่ความผสมกลมกลืนกันของคนในชุมชน นอกจากนั้น บำรุง
 บุญปัญญา นักคิดคนสำคัญในกลุ่มวัฒนธรรมชุมชน ชี้ว่า วัฒนธรรมของชาวบ้านมีความเป็นอิสระ
 จากวัฒนธรรมชนชั้นกลาง และชนชั้นสูง เป็นรูปแบบของสังคมที่มีอายุยืนนานมากกว่าเพื่อน
 ไม่ว่าโลกข้างนอกจะเปลี่ยนไปอย่างไร ความเป็นหมู่บ้าน และชุมชนก็ยังคงทนมาหลายร้อยปี
 (ฉัตรทิพย์ : 2541 , 264 - 247) ความจริงแล้ว การเริ่มต้นศึกษาวิจัยหมู่บ้านของอาจารย์ฉัตรทิพย์

และคณะ มิได้เริ่มมาจากการงานของนักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชน งานการวิจัยหมู่บ้านของกลุ่ม จิตรทิพย์ ได้เริ่มต้นก่อนยุคของการขยายตัวขององค์กรพัฒนาเอกชนในงานพัฒนาชนบท (2524 ขึ้นมา) แต่ประเด็นความสนใจและข้อค้นพบเป็นประเด็นร่วมกัน กล่าวคือ ศ. ดร. จิตรทิพย์และคณะ มีความสนใจอยู่ที่เรื่องสาเหตุใดชุมชนหมู่บ้าน จึงไม่ถูกผนวกกรวมเข้าไปสู่ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม หรือเปลี่ยนแปลงไปช้ากว่าการคาดการณ์ทางทฤษฎี และพบว่า สิ่งที่สำคัญที่ทำให้หมู่บ้านยังคงดำรงอยู่คือวัฒนธรรมของชุมชน ซึ่งยังมีพลังอันเนื่องมาจากมีแรงเกาะเกี่ยว เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ภายหลังจากแนวคิดของ ศ. ดร. จิตรทิพย์และคณะ กับแนวคิดการทำงานขององค์กรพัฒนาเอกชนจึงได้มาบรรจบกัน

ข. ทฤษฎีอนาธิปัตย์นิยม ข้อเสนอลหลักของทฤษฎีอนาธิปัตย์นิยม คือ การสร้างสังคมที่ปราศจากรัฐ แนวคิดอนาธิปัตย์นิยม ถือกำเนิดในยุโรปในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 ซึ่งเป็นช่วงที่ทุนนิยมอุตสาหกรรมก่อตัวขึ้นมาในระยะต้น นักคิดที่สำคัญในกลุ่มอนาธิปัตย์นิยม ได้แก่ Peter Kropotkin , Mikhail A. Bakunin (ชาวรัสเซีย) และ Pierre - Jossep Prodhon (ชาวฝรั่งเศส) การที่สังคมจะก้าวไปสู่สังคมไร้รัฐได้นั้น สังคมจะต้องประกอบไปด้วยหน่วยขนาดย่อยที่เป็นอิสระในขณะเดียวกัน ภายในแต่ละหน่วยและระหว่างหน่วย จะต้องมีการร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ซึ่งการร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกันนั้น จะต้องเป็นไปด้วยความสมัครใจ ไม่มีการบังคับ และเนื่องจากว่า แต่ละหน่วยย่อยต่างเป็นอิสระ และมีการร่วมมือช่วยเหลือกันโดยสมัครใจนี้เอง จึงไม่จำเป็นต้องมีรัฐมาใช้อำนาจบังคับ แนวคิดอนาธิปัตย์นิยม ที่กล่าวโดยย่อข้างบนนี้ ไม่ค่อยเป็นที่แพร่หลายเท่าไรนัก

ค. ทฤษฎีสำนักรงค์กรการผลิตของ ชายานอฟ ทฤษฎีสำนักรงค์กรการผลิตของ ชายานอฟ (Peasant Farm Organization) ซึ่งมี เอ.วี. ชายานอฟ (Alexander Vasil' evich Chayanov 1888 - 1939) เป็นนักคิดคนสำคัญในสำนักนี้ และเป็นผลผลิตของสถานการณ์ทางเศรษฐกิจสังคมรัสเซีย ระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 18 - 19 ในช่วงนั้นประเทศรัสเซียกำลังเปลี่ยนผ่านจากระบบทาสกรรมกรรมดั้งเดิมไปสู่ระบบใหม่ ในระยะแรกได้มีขบวนการชาวนาของรัสเซีย พยายามที่จะปลดปล่อยชาวนาจากรัฐแบบเอเชียแต่ก็ถูกปราบปราม ต่อมาในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ได้เกิดขบวนการนารอดนิก (Narodnik) สำคัญของขบวนการนี้ก็คือ ชื่นชมและนิยมชาวบ้านธรรมดา หรือชาวนาของรัสเซีย ขบวนการนารอดนิก ต้องการให้ชาวนาของรัสเซียเป็นอิสระจากเจ้าที่ดิน แต่ในขณะเดียวกันก็ต้องการที่จะ หลีกเลียงพัฒนาการแบบทุนนิยม แนวความคิดดังกล่าวนี้ ต่อมาได้รับการยอมรับและกลายมาเป็นนโยบายของพรรคการเมืองที่ชื่อว่า พรรคปฏิวัติสังคม (Social Revolutionary) ต่อมา

ในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 พวกปัญญาชนมาร์กซิสต์ได้จัดตั้งพรรคการเมืองขึ้นมา คือพรรค Russian Social Democratic Labour Party แนวความคิดของกลุ่มมาร์กซิสต์ มีความขัดแย้งกับพวกแนวคิดนารอดนิก และท่ามกลางความขัดแย้งทางความคิดนี้ ก็ได้เกิดทฤษฎีสำนักองค์การการผลิตของชาวนา ซึ่งเสนอโดยชายานอฟขึ้นมา ทฤษฎีองค์การการผลิตของชาวนา มององค์ประกอบหลักขององค์การการผลิตชาวนา โดยแยกออกเป็น 3 ส่วน ส่วนแรกคือ ครอบครัวชาวนา ส่วนที่สอง เป็นการจัดองค์กรในระดับสูงขึ้นไปจากครัวเรือน ซึ่งได้แก่ สหกรณ์ และส่วนสุดท้ายคือ สถานะทางเศรษฐกิจชาวนาในระบบเศรษฐกิจแห่งชาติ

ข้อไขใจความของทฤษฎีองค์การการผลิตชาวนา อยู่ที่ประเด็นคำถามว่า ครัวเรือนชาวนาสามารถดำรงอยู่ได้อย่างไร ภายใต้สถานการณ์ที่สังคมรอบด้านได้เปลี่ยนไปเป็นระบบทุนนิยมหรือระบบตลาดแล้ว คำถามดังกล่าวนี้ล้วนแต่ถูกละเลยจากนักทฤษฎี ทั้งในทางทุนนิยม และทางมาร์กซิสต์ โดยสองทฤษฎีมองว่า วิธีการผลิตแบบชาวนา และครัวเรือนชาวนาจำเป็นต้อง ล่มสลายเป็นขั้นตอนที่มีความจำเป็นเพื่อจะยกระดับพลังการผลิต อย่างไรก็ตาม แม้ในปัจจุบัน คำถามดังกล่าวนี้ก็ยังเป็นคำถามที่สอดคล้องกับสถานการณ์อยู่ เนื่องจากว่าครัวเรือนชาวนา และวิธีการผลิตชาวนาในประเทศกำลังพัฒนาส่วนใหญ่มิได้ล่มสลายลงไป แม้เผชิญกับการแพร่ขยายเข้าไปครอบงำของระบอบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม

คำอธิบายของชายานอฟ ต่อประเด็นของการดำรงอยู่ของครัวเรือน เป็นเรื่องวิธีการบริหารจัดการ "ทุนมนุษย์" หรือของ แรงงานครัวเรือน กล่าวคือ ในวิธีการผลิตแบบชาวนา หน่วยการผลิตแบบชาวนา (farm - peasant household) จะมีลักษณะที่แตกต่างไปจากหน่วยการผลิตในระบบเศรษฐกิจทุนนิยม (firm) กล่าวคือ เป้าหมายสูงสุดของการผลิตมิได้อยู่ที่กำไร หรือมิได้อยู่ที่การมุ่งผลิตให้มีมูลค่าของผลผลิตจากแรงงานสูงสุด แต่เป้าหมายการผลิตของครัวเรือนชาวนา อยู่ที่ความมั่นคงของการบริโภค นอกเหนือจากนั้น การใช้แรงงานของครัวเรือนชาวนายังมีลักษณะยืดหยุ่นได้ตามสถานการณ์ คือ ในสถานการณ์ที่ย่ำแย่ มีผลผลิตออกมาน้อยไม่เพียงพอต่อการบริโภค ครัวเรือนชาวนาอาจจะทุ่มเท เพิ่มความพยายามมากขึ้นไป หรือรวมทั้งการลดปริมาณการบริโภคลงมาในทางกลับกัน ถ้าหากในสถานการณ์ที่มีผลผลิตออกมามาก ชาวนาจะไม่เพิ่มความพยายามหรือทุ่มเทกำลังแรงงานไปจนถึงจุดสูงสุดของความสามารถที่จะผลิตของแรงงาน ลักษณะการใช้แรงงานของครัวเรือน ที่ยืดหยุ่นในแง่นี้ เราอาจจะมองได้ว่า "วิธีการจัดการแรงงาน" ของครัวเรือนชาวนานั้นส่วนหนึ่งอาจจะจะเป็นหลักเหตุผล หรือวิถีคิด และอาจจะจะเป็นทั้งวัฒนธรรม คือระบบคุณค่าที่ได้รับการสืบทอด และปฏิบัติอยู่ในระดับครัวเรือน สิ่งเหล่านี้อาจจะมองได้ว่าเป็นทุนทางสังคมของชาวนา เช่นนี้ ทำให้ครัวเรือนชาวนาและวิธีการผลิตแบบชาวนา สามารถจะยืนหยัดอยู่ได้ แม้ว่าระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม จะสถาปนาขึ้นมาและเข้าไปครอบเศรษฐกิจชาวนาเอาไว้ก็ตาม

กล่าวโดยสรุป การศึกษาวิจัยภายใต้สำนักฉัตรทิพย์ ในช่วงเวลากว่า 2 ทศวรรษที่ผ่านมา มีลักษณะที่สำคัญดังนี้คือ ประการแรกทีเดียว งานศึกษาเหล่านี้ ล้วนแต่ให้คุณค่าความเป็นชุมชนหมู่บ้าน ในงานเขียนของศาสตราจารย์ฉัตรทิพย์เอง ก็ตอกย้ำให้เห็นเสมอว่า หมู่บ้านเกิดมาก่อนรัฐ และมีพัฒนาการที่สืบเนื่อง ดำรงความเป็นตัวของตัวเองมาตลอด และอาจกล่าวได้ว่า "หมู่บ้าน" เป็นหน่วยการวิเคราะห์หลักที่ปรากฏอยู่ในงานของศาสตราจารย์ฉัตรทิพย์และคณะ ประการที่สอง การศึกษาหมู่บ้านของสำนักฉัตรทิพย์ มีนัยบ่งชี้ถึงสังคมอุดมคติตามแนวคิดอนาธิปัตย์นิยม กล่าวคือ รัฐและระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมถูกมองว่า เป็นเงื่อนไขสำคัญที่จะทำให้วัฒนธรรมชุมชน หรือ หมู่บ้านถูกทำลายลงไป การที่จะทำให้วัฒนธรรมชุมชน หรือหมู่บ้านดำรงอยู่ได้ ย่อมจำเป็นที่จะต้องขจัดหรืออย่างน้อยก็ต้องจำกัดบทบาทของรัฐ และทุนนิยม ประการสุดท้าย งานศึกษาของสำนักฉัตรทิพย์ ได้ให้รายละเอียดวิถีการผลิตชาวนา และครัวเรือนชาวนาในภูมิภาคต่าง ๆ ตลอดจน การต่อสู้ และการปรับตัวของครัวเรือนชาวนา ศาสตราจารย์ฉัตรทิพย์มองว่า การศึกษาในแนววัฒนธรรมชุมชน มีทิศทางหลัก ๆ 4 เรื่อง คือวัฒนธรรมชุมชน โลกทัศน์ของชาวนา เกษตรผสมผสาน และการพึ่งตนเอง (ฉัตรทิพย์ และคณะ 2541 : น. 251)

ผู้วิจัยมองว่า แนวคิดเรื่องทุนทางสังคมในปัจจุบันที่เรากล่าวถึง และพยายามที่จะนำมาใช้ในการพัฒนาในประเทศไทย ส่วนหนึ่งได้รับอิทธิพลมาจากแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนของสำนักฉัตรทิพย์ หากจะมองอย่างจำเพาะ แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนได้ชี้แนวในการทำความเข้าใจและการวิเคราะห์เรื่องทุนทางสังคมในสองระดับ ระดับแรกคือการมีอยู่ของ "น้ำใจ" "ความเอื้ออาทร" และสิ่งอื่น ๆ ในชุมชนหมู่บ้าน เป็นสิ่งที่ชาวบ้านยังคงมีอยู่ และสิ่งเหล่านี้ก็สามารถที่จะอำนวยให้เกิดความอยู่ดีมีสุข แก่ปัจเจกที่เป็นสมาชิกของชุมชนนั้น ๆ ระดับที่สองวัฒนธรรมชุมชน เป็นพลังทางสังคม กล่าวคือวัฒนธรรมชุมชนนี้ เป็นส่วนประกอบหรือเป็นรากฐานของอุดมการณ์แบบหนึ่ง และสามารถที่จะนำไปสู่การจัดระเบียบ การจัดองค์กร ที่จะสามารถทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงได้

ข. วาทกรรมพุทธศาสตร์และทุนทางสังคม

ในช่วงพุทธทศวรรษที่ 2520 ซึ่งเป็นช่วงที่พรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยประกาศ ยุบตัวลง การยุบตัวของ พคท. นี้ ส่วนหนึ่งได้ถูกใช้เป็นเหตุผลสนับสนุนความคิดและข้อโต้แย้งทางวิชาการที่ว่า แนวคิดสังคมนิยมหรือทฤษฎีมาร์กซิสต์ ไม่สามารถที่จะประยุกต์ใช้กับสังคมไทยได้ และในขณะเดียวกันแนวคิดในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแบบทุนนิยมดูจะสามารถประยุกต์ใช้กับสังคมไทยได้ดีกว่า อย่างไรก็ตาม ความพยายามที่จะแสวงหา "ทางเลือก" ที่น่าจะเหมาะสมกว่า การก้าวไปเป็นอุตสาหกรรมทุนนิยมแบบประเทศตะวันตกก็ยังคงมีอยู่อย่างต่อเนื่อง แหล่งของความ

คิดทางเลือกของสังคมไทย ที่ได้ถูกนำเสนอในวงวิชาการนับตั้งแต่พุทธทศวรรษที่ 2520 ที่สำคัญอย่างหนึ่งมาจากหลักจริยธรรมของศาสนาพุทธนั่นเอง

ในช่วงแรก ๆ การนำเสนอจะออกไปในทำนองที่ว่า แนวคิดในศาสนาพุทธมิใช่เป็นเพียง "ความเชื่อ" หรือพิธีกรรมเท่านั้น แต่มีความเป็นวิทยาศาสตร์และสามารถที่จะนำมาใช้อธิบายความเป็นไปทางสังคมได้ งานที่สำคัญที่ได้รับความสนใจในช่วงต้นมาจากปัญญาชนในพุทธศาสนา อย่างเช่นงานของท่านพุทธทาสภิกขุ เรื่อง "ธรรมิกสังคม"³ ซึ่งในปาฐกถาของ ศ.นพ.ประเวศ วะสี ได้ขยายแนวคิดของท่านพุทธทาสภิกขุ เรื่องธรรมิกสังคม ระบุว่า คำว่า ธรรมิกสังคม หมายถึง

"สังคมที่มีธรรมหรือความถูกต้อง กล่าวคือ เป็นสังคมที่มีอิสระภาพหรือความสงบสุข...อิสระภาพคือการหลุดพ้นจากการบีบคั้น... การมีความสุขคือการหลุดพ้นจากการบีบคั้น คือการมีอิสระภาพ ความบีบคั้น (เป็นอุปสรรคนำไปสู่ธรรมิกสังคม - ผู้เขียน) มีอยู่ สี่ประการด้วยกันคือ ประการแรกความบีบคั้นทางกาย หรือทางวัตถุ ประการที่ 2 เป็นความบีบคั้นทางสังคม ประการที่ 3 เป็นความบีบคั้นทางจิต และประการสุดท้าย เป็นความบีบคั้นทางปัญญา ลักษณะของธรรมิกสังคม ก็คือความหลุดพ้นจากความบีบคั้นทั้งสี่ประการนั่นเอง" (ประเวศ วะสี, 2542 : 12)

งานที่ถือว่าได้พยายามนำเอาหลักคำสอนของศาสนาพุทธมาใช้อธิบาย ชีวิต และความ เป็นไปของสังคมในแง่ที่เป็น "วิทยาศาสตร์" อีกชิ้นหนึ่งคือ "พุทธธรรม : กฎธรรมชาติและคุณค่า สำหรับชีวิต" โดยพระราชวรมุณี ตีพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ ปี 2514 หลักธรรมคำสอนที่ได้รับการหยิบยกมา ใช้ในการอธิบายสังคมมีอยู่ 4 หมวดคือ ขันธ์ 5 (รูป - Coporeality เวทนา - Feeling or Sensation สัญญา - Perception สังขาร - Mental Formation และวิญญาณ - Consciousness) ไตรลักษณ์ (อนิจจตา - Impermanence , ทุกขตา - Conflict และอนัตตา - Soullessness หรือ non - self) ปฏิจสมุปบาท (เป็นหลักคำสอนเกี่ยวกับกระบวนการเกิดและดับของสรรพสิ่งต่าง ๆ ในโลก⁴ ซึ่งสามารถนำมาประยุกต์ใช้อธิบายวิวัฒนาการของโลก ชีวิต รวมทั้งอธิบายการเกิด - ดับ แห่งชีวิต และความทุกข์ สุขของบุคคล) และสุดท้าย คือหลักคำสอนเกี่ยวกับมัชฌิมาปฏิปทา หรือที่รู้จักในภาษาทั่วไปว่า ทางสายกลางตามหลักพระพุทธศาสนานั้นเอง แต่ถึงแม้ว่ามีความพยายามจะยกระดับแนวคิดพุทธศาสนาให้มีสถานะเป็นทฤษฎีสากล การศึกษา วาทกรรมพุทธศาสนาก็มีอิทธิพลต่อการ ศึกษาวิจัยทางสังคมในสถาบันการศึกษาน้อยมาก

³ ศ.นพ.ประเวศ วะสี 2542 ปาฐกถาพุทธทาสภิกขุมหาเถระ ครั้งที่ 1 ธรรมิกสังคม กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง

⁴ องค์ประกอบย่อยของหลักปฏิจสมุปบาท มี 12 ประการคือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภาพ ชาติ และชรา มรณะ

การนำเอาหลักคิดของศาสนาพุทธ มาใช้ในการอธิบายสังคมไทยแบบนี้ ได้รับการโต้แย้ง หรือการวิพากษ์วิจารณ์ว่า ศาสนาพุทธโดยรากฐานแล้ว เสนอทางหลุดพ้นให้แก่ปัจเจก กล่าวคือ การหลุดพ้น หรือนิพพานตามแนวคิดทางศาสนา เป็นความพยายาม และการกระทำในระดับบุคคล ศาสนาพุทธไม่ได้เสนอทางออกให้กับสังคม แตกต่างไปจาก มาร์กซ์ ซึ่งเสนอให้มีการปฏิวัติทางชนชั้น และให้ชนชั้นกรรมาชีพเป็นผู้กุมอำนาจทางการเมืองเป็นต้น อย่างไรก็ตาม การวิพากษ์วิจารณ์แบบนี้ มาจากจุดยืนทางทฤษฎี และระบบคุณค่าทางจริยธรรมแบบตะวันตก ซึ่งมองทางเลือก หรือเส้นทางเดินของสังคมที่จำเพาะ ข้อวิพากษ์วิจารณ์อันนี้ยังสะท้อนว่า การยกระดับ ศาสนาพุทธจากวิถีปฏิบัติ ไปสู่ทฤษฎี หรือความเป็นศาสตร์ที่เป็นสากลนั้น แท้ที่จริงแล้วเป็นการต่อสู้ทางการเมืองรูปแบบหนึ่ง ดังเช่น โทมัส คูห์น (Thomus Khun) ได้กล่าวไว้ กล่าวคือ พาราไดม์ (paradigm) แบบตะวันตก ได้รับการสนับสนุนโดยพลังทางวัตถุของระบบทุนนิยม ด้วยอำนาจหนุนหลังอันนี้ ทำให้ paradigm ทางตะวันตกมีสถานะที่เหนือกว่า (dominant paradigm) และได้รับการยอมรับว่าเป็น “ศาสตร์”

นอกเหนือจากความพยายามที่จะยกระดับของพุทธศาสนาขึ้นมาเป็น “ศาสตร์” ในระดับสากล ซึ่งเป็นแนวความพยายามของปัญญาชนในศาสนา (พระ) แล้วระยะต่อมามีความพยายามจากนักวิชาการที่เป็นฝ่ายฆราวาส ความพยายามดังกล่าว มิได้จำกัดอยู่เพียงแค่การตีความ หรือการทำให้แนวคิดศาสนาพุทธมีความเป็นศาสตร์สากลเท่านั้น แต่ยังก้าวไปถึงการเน้นย้ำให้ระบบคุณค่าทางจริยธรรมมีความชัดเจน และเป็นกรอบของการปฏิบัติ ชี้นำแนวทางการพัฒนาประเทศ ไปสู่ออนาคตด้วย นักวิชาการศาสนาพุทธที่เป็นฆราวาส และเป็นที่รู้จักกันอย่างกว้างขวางท่านหนึ่ง ก็คือ ศาสตราจารย์ นพ. ประเวศ วะสี

อันที่จริงแล้ว ศ.นพ.ประเวศ วะสี ได้รับอิทธิพลแนวคิดทางด้านพุทธศาสนาจากท่าน พุทธทาสภิกขุอย่างลึกซึ้ง ตัวอย่างเช่น ปาฐกถาของท่านเรื่อง ธรรมิกสังคม ซึ่งได้กล่าวถึงแล้วในตอนต้น นอกจากนั้น ศ.นพ.ประเวศ วะสี ได้พยายามโยงแนวคิดทางพุทธศาสนา กับความเป็นไปทางสังคม ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น พร้อมทั้งเสนอแนะแนวทางแก้ไข จากทัศนะทางพระพุทธศาสนาไว้ด้วย ข้อเขียนของท่านในช่วงที่ผ่านมา เกี่ยวกับเรื่องการทำความเข้าใจกับปัญหาวิกฤติสังคมไทย การนำเอาแนวคิดทางพุทธศาสนามาใช้ในการพัฒนาประเทศ เช่น ข้อเขียนเรื่องเศรษฐกิจพอเพียง และประชาสังคม เป็นต้น⁵ กล่าวโดยสรุป ศ.นพ.ประเวศ มองว่า พลังทางศีลธรรมในสังคม

⁵ ตัวอย่างเช่น ประเวศ วะสี 2542 เศรษฐกิจพอเพียง และประชาสังคม : แนวทางพลิกฟื้นเศรษฐกิจสังคม กรุงเทพฯ : หมอชาวบ้าน . ประเวศ วะสี 2541 ปาฐกถา ปรัชญา จิตภาวกร : พุทธศาสตร์เพื่อความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจ สังคม และศีลธรรม กรุงเทพฯ : หมอชาวบ้าน

ไทย ซึ่งมีรากฐานมาจากศาสนาพุทธ เป็นหนึ่งองค์ประกอบในพลัง 5 อย่าง ซึ่งอาจเรียกได้ว่า "ขั้น 5" (อีก 4 องค์ประกอบได้แก่ ปัญญา เศรษฐกิจ รัฐ และสังคม) พลังทางศีลธรรมดังกล่าวนี้เป็นองค์ประกอบอยู่ในข้อเสนอเกี่ยวกับแนวทางแก้ไขปัญหาวิกฤติของสังคมไทย ที่ค่อนข้างได้รับการยอมรับในปัจจุบัน เช่น ชุมชนเข้มแข็ง เศรษฐกิจพอเพียง เป็นต้น ซึ่งในเรื่องเศรษฐกิจพอเพียงก็เชื่อมโยงกับหลักทางศาสนาเกี่ยวกับการพึ่งตนเอง การบริโภคพอประมาณ และการแสวงหาความสุข โดยการละจากการบริโภคฟุ่มเฟือย เป็นต้น

นักวิชาการมหาวิทยาลัยอีกท่านหนึ่งที่มีส่วนอย่างสำคัญในการนำเอาหลักทางศาสนาพุทธมาประยุกต์ใช้กับวิชาการทางโลก คือ ศาสตราจารย์ ดร.อภิชัย พันธเสน โดยเฉพาะการประยุกต์แนวคิดศาสนาพุทธของท่านมาใช้ในวิชาเศรษฐศาสตร์ ซึ่งเป็นยอดแห่งวิชาโลกียะ เนื่องจากเป็นวิชาที่ว่าด้วยต้นทุนของมนุษย์ ในการสัมมนา⁶ เรื่อง "ทุนทางสังคม : มรดกเก่าจะนำเราไปรอดจริงหรือ" ศาสตราจารย์อภิชัย พันธเสน ได้นำเสนอในการบรรยายพิเศษหัวข้อ พุทธเศรษฐศาสตร์ และทุนทางสังคม พุทธเศรษฐศาสตร์นี้ เป็นชื่อหนังสือที่ศาสตราจารย์ ดร.อภิชัย พันธเสน เขียนขึ้นมาด้วย ซึ่งตีพิมพ์เมื่อปี 2544 ศาสตราจารย์อภิชัย อธิบายว่า คำว่าพุทธเศรษฐศาสตร์มิใช่เศรษฐศาสตร์สำหรับชาวพุทธ แต่เน้นการประยุกต์หลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ว่าด้วยกฎธรรมชาติ รวมทั้ง ธรรมชาติของความเป็นมนุษย์ เข้ากับวิชาเศรษฐศาสตร์ ที่พัฒนามาจากตะวันตก ศาสตราจารย์อภิชัย ได้ให้เหตุผลถึงความจำเป็นที่จะต้องประยุกต์เอาหลักศาสนาพุทธมาใช้ หรือจำเป็นต้องทำความเข้าใจพุทธเศรษฐศาสตร์ก็เนื่องมาจากว่า วิชาเศรษฐศาสตร์ตะวันตก มีจุดบกพร่องที่อาจเรียกได้ว่าเป็น "Autistic Economics" คือเข้าใจมนุษย์ไม่รอบด้าน กล่าวคือ เศรษฐศาสตร์ตะวันตก หรือ Autistic Economics ให้ความสำคัญเกี่ยวกับด้านมีดของความเป็นมนุษย์คือ เรื่อง pleasure ซึ่งมีความหมายใกล้เคียงกับคำว่า ความพึงพอใจ (ใน รูป รส กลิ่น เสียง ความพึงพอใจจากการบริโภค) ซึ่งก็คือ กิเลสตัณหา pleasure หรือ ตัณหา นี้ เป็นสิ่งที่เศรษฐศาสตร์ ตะวันตก มองว่า โดยธรรมชาติแล้วมนุษย์ถวิลหา อยากมี อยากได้ และพยายามหลีกเลี่ยงคำว่า pain คือความเจ็บปวดรวดร้าว ในทางพุทธศาสนา คำว่า pain อาจจะเทียบได้กับความทุกข์ แต่คำว่า pleasure มิได้หมายความว่าความสบาย-happiness เมื่อเศรษฐศาสตร์ตะวันตก สนับสนุนให้แสวงหา pleasure ซึ่งเป็นกิเลส ตัณหา ในทางพุทธศาสนาแล้วกลับมองว่า

⁶ การสัมมนาทางวิชาการนี้ จัดที่คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ ในวันที่ 25 มีนาคม 2546 และจัดโดยโครงการวิจัยนี้ร่วมกับคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ สรุปผลการสัมมนากำลังอยู่ในระหว่างการตีพิมพ์ โดยภาควิชาพัฒนาสังคม มหาวิทยาลัยขอนแก่น

นี้เป็นหนทางไปสู่ความทุกข์ มิใช่ไปสู่ความสุข เศรษฐศาสตร์ตะวันตกเสนอให้สร้างความพึงพอใจสูงสุด บริโภคมากที่สุด ผลที่ตามมาคือ เกิดการทำลายล้างทรัพยากร ซึ่งจะเป็นผลลบต่อตัวมนุษย์ ในทางตรงข้ามพุทธศาสนาได้เสนอให้มนุษย์ แสวงหาความสุขโดยการลดกิเลส ตัณหา ลดการบริโภค นี่คือข้อแตกต่างที่เห็นได้ชัดเจนระหว่าง พุทธเศรษฐศาสตร์และเศรษฐศาสตร์ตะวันตก

ความสำคัญของวาทกรรมพุทธศาสตร์ ที่ผู้วิจัยยกมากล่าวไว้ในตอนต้นนี้ มิได้อยู่ที่ อรรถาธิบายเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคม หากอยู่ที่ว่า แนวคิดทางพุทธศาสนา เป็นรากฐานที่สำคัญ สำหรับการนิยาม "การพัฒนา" ขึ้นมาใหม่ ในช่วงกว่า 40 ปี ที่ผ่านมา แนวคิดการพัฒนาของไทย ตกอยู่ภายใต้แนวคิดเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก และแน่นอนว่า "ปัจเจกบุคคล" ตามแนวคิดของ อדם สมิธ ผู้ที่มีอิทธิพลสำคัญในกลุ่มแนวคิดเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก ย่อมไม่เหมือนกับ "ปัจเจก" ตามแนวพุทธศาสนา มนุษย์ตามแนวคิดของนักเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก โดยธรรมชาติแล้วเป็น นักอรรถประโยชน์นิยม แสวงหาความพึงพอใจสูงสุด ในขณะที่มนุษย์ตามแนวคิดทางศาสนาพุทธ แสวงหา "ความสุข" ซึ่งความสุขที่ว่านี้ มิได้เกิดจากเพียงการบริโภค หรือการเสพเท่านั้น หากแต่รวมไปถึง สุขที่เกิดจากการให้การบริจาคทาน การเผื่อแผ่ ข้อเสนอทางด้านการพัฒนาในทฤษฎีใหม่ หรือที่เรียกว่า "เศรษฐกิจพอเพียง" ก็ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในเนื้อแท้ก็คือ "พุทธเศรษฐศาสตร์" นั่นเอง (อภิรัชย์ 2544 : น. 570)

ค. วัฒนธรรมคือทุน

คำว่า "ทุน" เป็นคำที่โดยทั่วไปแล้วเป็นคำที่อยู่ในอาณาจักรทางวิชาการของนักเศรษฐศาสตร์ ซึ่งศาสตราจารย์อภิรัชย์ พันธเสน ได้ชี้ว่าคำว่าทุนในทางเศรษฐศาสตร์ หมายถึงสิ่งที่ใช้แล้วสามารถ นำกลับมาใช้ได้ใหม่ในพจนานุกรมภาษาอังกฤษทั่ว ๆ ไป คำว่าทุนหมายถึง การสะสมของความมั่งคั่ง (accumulation of wealth) นอกจากนั้น คำว่า "ทุน" มีความหมายที่แตกต่างไปจาก "ต้นทุน" (Cost) และปัจจัยการผลิต ซึ่งคำหลังนี้มีความหมายที่ใกล้เคียงกับคำว่าทุน คือ หมายถึงที่ดิน และแรงงาน แม้กระนั้นก็ตาม ในความคิดของนักเศรษฐศาสตร์ ดังที่เราได้กล่าวมาก่อนแล้วว่า คำว่าทุนมีความหมายแคบ คือ หมายถึงสภาวะทางกายภาพของเครื่องจักร โรงงาน ดึก อาคาร รวมไปถึงเงินทุน (ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นผลมาจากการสะสมของความมั่งคั่ง) ดังนั้น การมองว่าวัฒนธรรมเป็นทุนอย่างหนึ่ง จึงจำเป็นที่จะต้องก้าวพ้นออกไปจากแนวความคิดดั้งเดิมของนักเศรษฐศาสตร์เหล่านั้น และแน่นอนที่สุด คำว่าทุนทางวัฒนธรรม แม้ว่าจะใช้คำว่า "ทุน" ในนั้นด้วย แต่มิได้มีความหมายเช่นเดียวกับ แนวคิดนักเศรษฐศาสตร์แบบดั้งเดิม

คำถามที่ว่า ทุนทางวัฒนธรรม ถือรวมเป็นส่วนหนึ่งของทุนทางสังคมหรือไม่ อาจจะยังสามารถเปิดให้มีการถกเถียงได้ แม้คำนิยามของคำว่า "ทุนทางสังคม" เอง ในปัจจุบันในทางวิชาการ

ก็ยังไม่ถึง ในทัศนะของ ศ.ดร.อมรา พงศาพิชญ์⁷ คำว่าทุนทางสังคม มีความหมายครอบคลุมสามประการ ประการแรกคือ รูปแบบต่างๆ ของระบบเครือข่าย หรือความสัมพันธ์ทางสังคม อย่างเช่นระบบอุปถัมภ์ ระบบเครือญาติ เป็นต้น ประการที่สองได้แก่ทุนมนุษย์ ซึ่งมีได้ความหมายเพียงแต่กำลัง แรงงานเท่านั้น แต่รวมถึง "ภูมิปัญญา" ทักษะ ภาวะสุขภาพ ฯลฯ ประการสุดท้ายคือ ทุนทางวัฒนธรรม ซึ่งเราจะได้กล่าวถึงต่อไป แต่ถึงแม้ว่า นักวิชาการบางท่าน จะมีได้จัดให้ทุนทางวัฒนธรรม เป็นประเภทหนึ่งของทุนทางสังคม ทุนทางวัฒนธรรมก็จำแนกออกมาจากทุนทางกายภาพอย่าง ชัดเจน ซึ่งในที่นี้เรามองว่า ทุนทางสังคม คือทุนที่ไม่ใช่ทุนทางกายภาพ

แนวคิดที่ว่า "วัฒนธรรม" เป็นปัจจัยหนึ่งที่นำมาซึ่งการพัฒนา (ในความหมายที่เฉพาะ) ในวงวิชาการไทยมีการศึกษาวิจัยมานานพอสมควร กลุ่มนักวิชาการที่สำคัญกลุ่มหนึ่ง คือกลุ่มแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน ซึ่งเราได้กล่าวไปแล้ว แต่คำว่าวัฒนธรรมคือทุน ที่เราจะกล่าวถึงในที่นี้เป็นแนวคิดของนักวิชาการสองท่าน คือ รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ (2539) และศ.ดร.ชัยอนันต์ สมุทรวณิช (2540)

รังสรรค์ ซึ่งเป็นนักเศรษฐศาสตร์ ได้นำเอาแนวคิดเศรษฐศาสตร์นีโอคลาสสิก เรื่อง "การฝังตัว" (embodement) มาปรับใช้ โดยเขามองว่า วัฒนธรรมฝังตัวหรือผนวกอยู่กับการผลิตสินค้าและบริการทางวัฒนธรรม ในทัศนะของรังสรรค์ วัฒนธรรมจะเติบโตใหญ่กล้าแข็งได้ ก็ด้วยการผลิตสินค้าทางวัฒนธรรม (cultural production) แบบอุตสาหกรรม คือมีการผลิตจำนวนมากแบบ mass production นั่นเอง การเติบโตของทุนทางวัฒนธรรม จึงเกี่ยวข้องกับกระบวนการสองอย่าง คือ กระบวนการแปรวัฒนธรรมให้เป็นสินค้า (commodification of culture) และกระบวนการเทคโนโลยีนาวิตร (televisionization of culture) นั่นเอง

การมองทุนวัฒนธรรม ของรังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ นี้เกี่ยวข้องหรือมีรากฐานมาจากทัศนะการมองพัฒนาการของรูปแบบของทุน โดยรังสรรค์มองว่า นับตั้งแต่ศตวรรษที่ 15 เป็นต้นมา มีการขยายตัวของการค้า ทำให้ทุนการค้า (commercial capital) กลายมาเป็นรูปแบบหลัก เมื่อศตวรรษที่ 18 ที่มีการปฏิบัติอุตสาหกรรมรอบแรก ก็ได้ทำให้ทุนอุตสาหกรรมกลายมาเป็นทุนหลัก ภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ทุนการเงินได้พัฒนาขยายตัวขึ้นมา ทุนการเงินนี้เป็นส่วนหนึ่งของทุนบริการ และกลายมาเป็นทุนหลักแทนทุนอุตสาหกรรม ทุนวัฒนธรรมมีขาน้อยอยู่ในทั้ง 2 ทุน คือ ทุนอุตสาหกรรม และทุนบริการ ในภาวะที่โครงสร้างทางเศรษฐกิจของประเทศมหาอำนาจจะก้าวไปสู่เศรษฐกิจการบริการ (Service Economy) ทุนทางด้านการบริการจึงจะกลายเป็นทุนหลัก

⁷ อมรา พงศาพิชญ์ "มุมมองเรื่อง "ทุนสังคม" "ทุนวัฒนธรรม" และ "ทุนมนุษย์" ในบริบทของวิกฤติเศรษฐกิจและผลกระทบทางสังคม บทความนำเสนอในการประชุมสมาคมวิจัยเชิงคุณภาพ ประจำปี 2542 ณ ศูนย์สารนิเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ 18 พฤษภาคม 2543

(dominant capital) แต่จะมีสาขาที่หลายหลากแตกต่างออกไป นอกเหนือจากบริการด้านการเงิน การธนาคาร ซึ่งได้แก่ บริการสื่อสารมวลชน โทรคมนาคม สันทนาการ อาหารและภัตตาคาร บริการการศึกษา และบริการโฆษณา สินค้าที่ผลิตขึ้นภายใต้อุตสาหกรรมบริการต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนแต่มีวัฒนธรรมฝังตัวอยู่ ดังนั้นพัฒนาการขั้นล่าสุดของระบบทุนนิยมจึงจะเป็นขั้นตอนของ การสะสม และการขยายตัวทุนทางวัฒนธรรมนั่นเอง

ในหนังสือชื่อ "วัฒนธรรมคือทุน" ของ ศ.ดร.ชัยอนันต์ สมุทวณิช ได้วิจารณ์ทัศนะข้างบนของ รัสเซลล์ ธนะพรพันธ์ ว่า มองวัฒนธรรมแบบ passive วัฒนธรรมเป็นเพียงสิ่งที่แฝงอยู่ในตัวสินค้า แต่มีใช้สาระหลัก ดังนั้น วัฒนธรรมจึงแปรเปลี่ยนไปตามการแปรเปลี่ยนของสินค้า

"การฝังตัวของวัฒนธรรมในสินค้า จึงเท่ากับที่บางส่วนของวัฒนธรรมถูกกลายกลืน และอาจสูญเสียเอกลักษณ์ไป เพราะถูกตัวสินค้า บริการ และกระบวนการซื้อขายแลกเปลี่ยนกำหนด การเสนอ หรือแสดงออกซึ่ง "นัยทางวัฒนธรรมนั้น" จนในที่สุด สินค้าก็ก่อให้เกิดการกลาย วัฒนธรรม หรือแปลความหมายใหม่ หรือเสนอและแสดงรูปลักษณะใหม่" (น.20)

ตามความเห็นของผู้วิจัยแล้ว แนวคิดเรื่องการฝังตัวของวัฒนธรรมในวงวิชาการสังคมวิทยา และมานุษยวิทยา มิใช่เรื่องใหม่ อย่างแนวคิดเรื่อง หน้าที่แฝง หรือ Latent function เป็นแนวคิด ที่มีอยู่ในวงวิชาการสังคมวิทยามานานแล้ว ปัญหาที่จะต้องขบคิดต่อจากที่รัสเซลล์มองว่า มีวัฒนธรรมแฝงตัวอยู่ในสินค้าก็คือว่า เมื่อมนุษย์บริโภคหรือใช้สินค้ามันจะเกิดผลอย่างไร หรือในทางกลับกัน วัฒนธรรมที่แฝงตัวอยู่ในสินค้านั้น มันมีอำนาจในการกำหนดมนุษย์ซึ่งบริโภคสินค้านั้นเข้าไปอย่างไรบ้าง ในสังคมวิทยา Marxist ก็มีแนวคิดในเรื่องลัทธิบูชาสินค้า (commodity faithism)^๑ กล่าวคือผู้บริโภคสินค้าเป็นผู้หลงผิด หันไปยกย่องให้คุณค่า หรือบูชาสินค้าที่เขาบริโภค มากกว่าความเป็นมนุษย์ที่มีอยู่ในตัวเขาเอง ทัศนะแบบนี้อาจจะรวม ๆ เรียกว่า "จิตสำนึกที่ ผิดพลาด" ถ้านามมองแบบนี้การที่ทุนทางวัฒนธรรม จะเกิดการสะสม และขยายตัวขึ้นมากลายเป็น ทุนหลัก ได้นั้น จำต้องมีมวลชนผู้บริโภคจำนวนมากที่บริโภคสินค้าวัฒนธรรมโดยมีจิตสำนึกที่ ผิดพลาด การบริโภคแบบนี้ในที่สุดจะส่งผลลบต่อตัวเขาเอง ซึ่งปัญหาหลักในการมองหรือการ วิเคราะห์แบบนี้คือ ปัญหาของ structural determinism ซึ่งเราได้กล่าวไว้แล้ว การวิเคราะห์ในแนวนี มีปัญหาและมีข้อโต้แย้งอยู่มาก

เมื่อมองเช่นนี้ ศ.ดร.ชัยอนันต์ จึงเสนอว่า วัฒนธรรม มิใช่เป็นเพียงสิ่งที่แฝง (embodiment) อยู่ในตัวสินค้าเท่านั้น แต่ "วัฒนธรรมคือทุน" มีสต็อกของวัฒนธรรม ของสังคมใดสังคมหนึ่ง

^๑ ดูอย่างเช่น Israel, C. 1971. Alienation: From Marx to Modern Sociology Boston: Allyn and Bacon Inc.

และการเปลี่ยนแปลงของสต็อกวัฒนธรรม ในทางที่ทำให้ทุนเดิมหรือมรดกทางวัฒนธรรม สามารถรักษาคุณค่าไว้ และมีการเพิ่มพูนขึ้น เมื่อวัฒนธรรมเป็นทุน วัฒนธรรมก็อาจมีผลผลิต แต่เป็นผลผลิตด้านการสร้างคนที่มีความรอบด้าน ซึ่งมีความหมายมากกว่าการเป็น “มนุษย์เศรษฐกิจ” การลงทุนทางวัฒนธรรม จึงจะนำไปสู่ “ความมั่งคั่งของชาติ” ซึ่งมีความหมายที่กว้างไกลออกไปกว่าความร่ำรวยด้านการเงินและวัตถุนั่นเอง

ในหนังสือเล่มเดียวกันนี้ ศ.ดร.ชัยอนันต์ ได้อธิบายถึงการลงทุนทางวัฒนธรรมที่นำโดยพระมหากษัตริย์ไทย ในช่วงรัชกาลที่ 5 ที่ประเทศทางตะวันตกแผ่ขยายอิทธิพลมาทางตะวันออก และเข้ามาไทยนั้น ประเทศมหาอำนาจตะวันตก มีแสนยานุภาพทางทหารและมีพลังทางเศรษฐกิจ ซึ่งประเทศไทยไม่อาจจะเทียบทานได้ ดังนั้นประเทศไทยจึงจำเป็นต้องมีการเปลี่ยนแปลง การปฏิรูปในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นความพยายามเปลี่ยนจากรัฐดั้งเดิมไปสู่รัฐประชาชาติ การเปลี่ยนแปลงนี้ทำให้เกิดวัฒนธรรม ข้าราชการ การปฏิรูปจึงเป็นการสร้างรัฐราชการขึ้นมา ก่อนที่จะสร้างรัฐชาติ วัฒนธรรมราชการมีความคับแคบ และมีความอ่อนแอ เนื่องจากว่า ระบบกฎหมาย ระเบียบต่าง ๆ ของราชการมันเข้ารูปอยู่กับวัฒนธรรมแบบอุปถัมภ์ สภาพดังกล่าวนี้ กลายเป็นปัญหาสืบเนื่องเข้ามาสู่รัฐสมัยต่อมา หรือ แม้กระทั่งปัจจุบัน

เพื่อที่จะต้านทานวัฒนธรรมราชการนี้ รัชกาลที่ 6 ได้มีการลงทุนทางวัฒนธรรมในรูปแบบต่าง ๆ มากมาย ในทัศนะของ ศ.ดร.ชัยอนันต์ การสร้างสมาคมเสือป่า หรือสมาคมต่าง ๆ ของรัชกาลที่ 6 ก็เป็นการเริ่มวางรากฐานสังคมพลเรือน (Civic society) ซึ่งอาจจะเป็นพลังคอยควบคุม ถ่วงดุลสังคมข้าราชการขึ้นมาได้ หนังสือเล่มนี้ ได้ชี้ให้เห็นว่า ในสมัยรัชกาลที่ 6 มีประเภทของศิลปวัฒนธรรม และมีกิจกรรมการสร้างวัฒนธรรมเกิดขึ้นมากมาย บางอย่างก็ยังคงคุณค่า และเป็น “ทุนคงคลัง” ทางวัฒนธรรมอยู่ การลงทุนทางวัฒนธรรมนี้บางส่วนก็เป็นรายจ่ายส่วนพระองค์ ซึ่งทำให้ค่าใช้จ่ายส่วนพระองค์ของราชสำนักไทย สูงกว่าในประเทศอื่น ๆ มาก ภายหลัรัชสมัยรัชกาลที่ 6 การลงทุนทางวัฒนธรรมก็สะดุดหยุดลง ต่อมาไม่มีรัฐบาลใด ๆ ที่มโนนโยบายทางวัฒนธรรมที่ชัดเจนอีกเลย (น.91)

ศ.ดร.ชัยอนันต์ ได้จำแนกให้เห็นถึงวัฒนธรรม 3 แบบ แบบแรกคือ วัฒนธรรมนานาชาติ ที่ทั้งทุนและองค์กร คือบริษัทข้ามชาติ และเครือข่ายสื่อสารเป็นเครื่องมือ เพื่อสร้างความเป็นนานาชาติ ซึ่งได้แก่การบริโภคที่คล้ายคลึงกัน มีระบอบประชาธิปไตย เป็นตัวแบบทางการเมือง นานาชาติที่วัฒนธรรมแบบนี้ให้การสนับสนุน สังคมที่เป็นวัฒนธรรมนิยมนานาชาติมากเกินไป จนเกินความพอดี ก็อาจจะมีปัญหาได้ อย่างเช่น สังคมอเมริกา ซึ่งอาจจะกล่าวโดยสรุปว่า เป็นสังคมที่รวยแต่ไม่มีความสุข มีความมั่งคั่ง แต่ไม่มีความมั่นคงทางจิตวิญญาณ

วัฒนธรรมแบบที่ 2 คือ วัฒนธรรมแบบรัฐนิยม ตัวอย่างที่เกิดขึ้นในสังคมไทย คือวัฒนธรรมที่ก่อรูปขึ้นมา เริ่มตั้งแต่รัชกาลที่ 5 เมื่อประเทศไทยถูกทำลายจากวัฒนธรรมนานาชาติ วัฒนธรรมรัฐนิยม เน้นความเหนือกว่าของรัฐเหนือสิ่งอื่นใด โดยเฉพาะรัฐแบบราชาการ เน้นให้คนจำนนและภักดีต่อรัฐ แม้ว่า วัฒนธรรมแบบนี้จะถูกสร้างขึ้นมากเพื่อคัดค้านกับวัฒนธรรมนานาชาติ แต่ก็ได้พิสูจน์ให้เห็นว่า ไม่สามารถที่จะเผชิญหน้ากับวัฒนธรรมดังกล่าวได้เลย ทั้งนี้เนื่องจากว่าวัฒนธรรมรัฐนิยมคับแคบ มุ่งทำลายความหลากหลายที่มีอยู่ภายในรัฐ เพื่อสร้างความเป็นเอกภาพ แต่ในขณะเดียวกันก็ทำให้ประชาชนและชุมชน ที่มุ่งจะธำรงคุณค่า เอกลักษณ์ย่อยของตนเอง เป็นปฏิปักษ์ต่อรัฐ วัฒนธรรมชาตินิยมจึงมีความเปราะบาง และอ่อนแอ

วัฒนธรรมแบบที่ 3 คือวัฒนธรรมที่รัชกาลที่ 6 พยายามที่จะส่งเสริม ปลุกฝัง เผยแพร่ ซึ่ง ศ.ดร.ชัยอนันต์ เรียกว่า เป็น "วัฒนธรรมสากล" ตัวอย่างที่ได้อธิบายไว้ อย่างเช่น การยอมรับเสรีภาพของสื่อมวลชน การสนับสนุนองค์กร/กลุ่มนอกราชการ ซึ่งเรียกในภาษาทางวิชาการว่า สังคมพลเรือน (Civil society) ตลอดจนจนถึงการให้ความสำคัญต่อเด็กและสตรี

ถ้าหากเรามองว่า ทุนวัฒนธรรมที่ ศ.ดร.ชัยอนันต์ พูดถึงเป็นประเภทหนึ่งของทุนทางสังคม เราอาจพบว่า แนวความคิดของ ศ.ดร.ชัยอนันต์ ในเรื่องนี้ คล้ายกับแนวคิดของ เดวิท พูทน์ม โดยเฉพาะในแง่ที่ว่า วัฒนธรรมในฐานะที่เป็นทุนนั้น เป็นสมบัติของกลุ่มคนกลุ่มใหญ่ที่รวมกันอยู่ภายใต้อาณาเขตของรัฐ ซึ่งเราได้มีการวิพากษ์วิจารณ์แนวคิดของเดวิท พูทน์ม มาในระดับหนึ่งแล้ว ในส่วนของ ศ.ดร.ชัยอนันต์ การเสนอเรื่อง "วัฒนธรรมสากล" ดูจะเป็นการเสนอการเสนอแนวทางสายกลางระหว่างวัฒนธรรมรัฐนิยม และวัฒนธรรมแบบนานาชาตินิยม คือในด้านหนึ่งก็หลีกเลี่ยงที่จะทำลายวัฒนธรรมย่อย และความหลากหลาย และในอีกด้านหนึ่งก็พยายามที่จะรับเอาวัฒนธรรมแบบนานาชาติเท่าที่จำเป็น และสอดคล้องกับวิถีชีวิตของคนในสังคม หรือไม่ถึงกับปฏิเสธวัฒนธรรมนานาชาติ แต่ก็มีไม่เปิดรับเอาอย่างไร้ขอบเขตจำกัด

ผู้วิจัยใคร่ตั้งเป็นข้อสังเกตไว้ 2 ประเด็นคือ ประเด็นแรกก็คือ เราจะส่งเสริมให้เกิดวัฒนธรรมสากล ในขณะที่เดียวกัน ยังคงความหลากหลายภายในไว้ ดูเหมือนว่าจะมีคำถามในทางปฏิบัติว่า จะเป็นไปได้หรือไม่ อย่างไร ตัวอย่างเช่น เมื่อการยอมรับเสรีภาพของสื่อมวลชน ซึ่งมักจะเป็นเครื่องมือของการขยายวัฒนธรรมนานาชาติ หรือวัฒนธรรมบริโภคนิยม และทำลายความหลากหลายลงไปถึงความจริงแล้วในการจำแนกวัฒนธรรมทั้ง 3 แบบนั้น ก็ได้ชี้ชัดว่าวัฒนธรรมย่อยที่อยู่ภายใต้ วัฒนธรรมรัฐนิยมว่าจัดอยู่ในแบบไหนมีสถานะเป็นอย่างไร

ประการที่สอง ผู้วิจัยเห็นด้วยกับแนวคิดเรื่องการสร้างสังคมพลเรือนและวัฒนธรรมพลเรือน ซึ่งการมองเรื่อง Civic society ที่รัชกาลที่ 6 ทรงสนับสนุนให้เกิดสมาคม หรือกลุ่มต่างๆ นอกกระบวนการราชการก็ดูจะสอดคล้องกับแนวคิดเรื่องสังคมล้อมรัฐ (society surrounding the state) ที่

ศ.ดร.ชัยอนันต์ กล่าวถึงในหนังสือเรื่อง รัฐ อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยมองว่า ตัวอย่าง Civic society ที่ รัชกาลที่ 6 ได้ทรงดำริไว้นั้น น่าจะเป็นพลังของวัฒนธรรมนานาชาติมากกว่าจะเป็นสังคมพลเรือน หรือสังคมที่อยู่นอกกรอบของรัฐ ในกรณีของสังคมไทยพลังทางสังคมที่อยู่นอกรัฐที่สำคัญอย่างหนึ่ง น่าจะเป็นชุมชนหมู่บ้าน และถ้าหากเราจะมองในแง่นี้อาจจะเห็นได้ว่า เรามีสต็อคทางวัฒนธรรมที่ยังคงเหลือรอดมาอยู่ คือการผนึกसानกันภายใน แต่อาจจะมีข้ออ่อนในเรื่องการสาน หรือการ ถักทอกันในแนวราบ การสร้างสังคมนอกรัฐของเราจึงควรจะต้องเริ่มต้นตรงนี้ มิใช่สมาคมอาชีพ กลุ่มของผู้มีผลประโยชน์แบบเดียวกันตามแบบวัฒนธรรมทุนนิยมตะวันตก

ข้อเสนอของทั้ง ศ. ดร. ชัยอนันต์ และรังสรรค์ มีส่วนที่คล้ายคลึงกันอย่างหนึ่ง คือมีความจำเป็นที่จะต้องลงทุนและผลิตวัฒนธรรมออกมา เพียงแต่รังสรรค์มองว่า การผลิตวัฒนธรรมนั้น มีกระบวนการและกลไกอันเดียวกับการผลิตสินค้าและบริการทั่ว ๆ ไป เพียงแต่ ศ. ดร. ชัยอนันต์ มองว่า การลงทุนในการผลิตทางวัฒนธรรมโดยภาคเอกชน จะทำให้วัฒนธรรมเป็นฝ่ายที่ “ถูกกระทำ” ดังนั้นเพื่อให้วัฒนธรรมมีความหมายในทางที่เป็นฝ่ายผู้กระทำ (คือมีคุณค่า และคุณค่า อันนั้นเป็นรากฐานทางจริยธรรมที่ชี้นำการพัฒนาของสังคมได้ – ผู้วิจัย) ศ. ดร. ชัยอนันต์ จึงเสนอให้ รัฐเป็นผู้ลงทุนทางวัฒนธรรม อย่างไรก็ตาม การแทรกแซงและการกำกับ (intervention and manipulation) ทางวัฒนธรรมนี้ เป็นเรื่องที่นักสังคมศาสตร์หลายท่าน ไม่ค่อยเห็นด้วย ถึงแม้ว่า การแทรกแซงและการกำกับนั้น จะมีเป้าหมายเพื่อการพัฒนาก็ตาม ทั้งนี้เนื่องจากว่าแก่นสารของ วัฒนธรรม เป็นเรื่องของระบบคุณค่า การลงทุนในทางวัฒนธรรม ไม่ว่าจะโดยรัฐหรือโดยเอกชน ย่อมเสี่ยงที่จะเป็นการทำลาย (violate) โดยตรง แต่ทั้งนี้ มิได้หมายถึงว่า วัฒนธรรมหรือระบบคุณค่า เป็น สิ่งที่ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงแก้ไขได้ หากแต่ว่า แนวคิดที่โต้แย้งแนวคิดเรื่องการเปลี่ยนวัฒนธรรม โดยรัฐหรือตลาดนี้ ไม่เห็นด้วยถ้าการเปลี่ยนแปลงนั้น ๆ เป็นการกระทำของรัฐหรือของตลาดเพียง ด้านเดียว โดยที่ชุมชนหรือประชาชนที่เป็นเจ้าของวัฒนธรรม เป็นเพียงวัตถุที่ถูกกระทำ แม้กระนั้น ก็ตาม ข้อเสนอทั้งของรังสรรค์ ธนพรพันธุ์ และ ศ. ดร. ชัยอนันต์ สมุทวณิช ก็มีประโยชน์อย่างยิ่ง ต่อการวิเคราะห์การผลิตซ้ำทุนทางสังคม ซึ่งในการศึกษานี้มองว่า วัฒนธรรมเป็นส่วนหนึ่งของ ทุนทางสังคมด้วย

4. สิทธิอำนาจของชุมชนและทุนทางสังคม

กลุ่มสุดท้ายของแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับทุนทางสังคมในวงวิชาการสังคมไทย คือการศึกษา วิจัยที่ทำโดยนักสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา กลุ่มนี้มีประเด็นในการศึกษาวิจัยอย่างกว้างขวาง แต่ในปัจจุบันอาจกล่าวได้ว่าแนวคิดในเรื่อง “สิทธิชุมชน” เป็นวาทกรรมที่สามารถจะรวมเอา หรือเชื่อมโยงเอาการศึกษาวิจัยของนักวิชาการกลุ่มนี้เข้ามาไว้ด้วยกันได้ ในทัศนะของผู้วิจัย

ประเด็นเรื่องสิทธิของชุมชนอยู่ในขอบเขตที่เราสามารถจะมองหรือวิเคราะห์ได้ว่าเป็นทุนทางสังคมอย่างหนึ่ง ดังจะได้กล่าวโดยละเอียดต่อไป

การศึกษาวิจัยชุมชนของนักสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาตามแบบแผนทางวิชาการสมัยใหม่ในประเทศไทยเริ่มต้นมาตั้งแต่ช่วงก่อนทศวรรษที่ 1960 ภายหลังจากที่จอห์น เอ็มบรี (John Embree) ได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับเรื่อง "โครงสร้างหลวม" โครงการศึกษาวิจัยหมู่บ้านบางชั้นซึ่งเป็นหมู่บ้านชนเมืองกรุงเทพฯ ของนักสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา จากมหาวิทยาลัยคอร์เนล เป็นการศึกษาเชิงประจักษ์ ภายใตกรอบแนวคิดดังกล่าวนี้ ผู้เขียนมองว่าทฤษฎีโครงสร้างหลวมแม้ว่าจะได้รับการโต้แย้งว่าสังคมไทยมิใช่สังคมโครงสร้างหลวม แต่ทฤษฎีก็ได้สร้างประเพณีการศึกษาวิจัย ที่สำคัญในทางสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาไทย และมีการสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน ประเพณีที่ว่านั้นได้แก่การใช้ "ชุมชน" เป็นทั้งหน่วยการวิเคราะห์และเป็นวิธีวิทยาการศึกษาสังคมไทย

อันที่จริงการมอง และการตีความ "ชุมชนหมู่บ้าน" ในหมู่นักวิชาการ มีความหลากหลาย และมีความไม่ลงรอยกันในหลายด้าน ในบทความเรื่อง "หมู่บ้านในสังคมไทย : ข้อโต้แย้งทางความคิด" ของ ดร.อาณันท์ กาญจนพันธ์ (2543) ได้ให้ภาพความหลากหลายของแนวคิดเกี่ยวกับหมู่บ้านไว้ค่อนข้างครอบคลุม โดย ดร.อาณันท์ จำแนกกลุ่มความคิดเกี่ยวกับชุมชนหมู่บ้านออกเป็น 4 กลุ่ม คือ กลุ่มที่มองหรือศึกษาหมู่บ้านในเชิงคุณค่า กลุ่มที่ศึกษาหมู่บ้านในเชิงประจักษ์ กลุ่มที่ศึกษาหมู่บ้านในเชิงประวัติศาสตร์ และกลุ่มสุดท้ายเป็นการมองและศึกษาหมู่บ้านในเชิงวาทกรรม ในทัศนะของผู้วิจัย การมองหรือการตีความชุมชนหมู่บ้านในแบบสุดท้ายมีประเด็นที่สำคัญ ที่แตกต่างไปจากกลุ่มอื่น ๆ คือ การมองว่าหมู่บ้านเป็น "ตัวแทน" หรือ "agent" ในแง่นี้ความเป็นชุมชนหมู่บ้านมิได้มีสถานะเป็นเพียงพื้นที่ทางกายภาพ หรือเป็นเพียงรูปพิมพ์ของ "จินตนาการร่วม" ของคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งเท่านั้น แต่ความเป็นชุมชนหมู่บ้าน วางอยู่บนรากฐานของความสามารถ ที่จะกระทำการ (action) ดังข้อความที่ ดร.อาณันท์ กาญจนพันธ์ (2544) เขียนไว้ดังนี้

...ขอบเขตการเคลื่อนไหวเหล่านี้ ชี้ให้เห็นว่าความเป็นชุมชนเป็นศักยภาพในความสัมพันธ์ทางสังคมที่ผลิตใหม่ได้ ภายใต้งื่อนไขคือ ความขัดแย้งในการใช้ทรัพยากร ทั้งนี้เพราะความเป็นชุมชนวางอยู่บนหลักการเกี่ยวกับสิทธิอำนาจในการจัดการทรัพยากร หรือการมีส่วนร่วมส่วนนั้นเอง ดังนั้นหากถูกปฏิเสธ ชุมชนก็จะรวมตัวกันเรียกร้องสิทธิดังกล่าวซึ่งอาจถือได้ว่าเป็นสิทธิชุมชน

...ความเป็นชุมชนจึงหมายถึงอุดมการณ์อำนาจ สิทธิของการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากร ด้วยการร่วมสร้างกฎเกณฑ์ขึ้นมาจัดการ ภายใต้งื่อนไขระหว่างชุมชนและรัฐ ที่ผลิตซ้ำในบริบททางวัฒนธรรมและการเปลี่ยนแปลงทางสังคม... (น. 57)

อำนาจของชุมชน คืออะไร ในเรื่องนี้ ดร.อานันท์ กาญจนพันธ์ ได้ขยายความต่อไปว่า อาจจะมีความหมายได้ 3 นัย (น.168-170) นัยแรก อำนาจเป็นอุดมการณ์หรือเป็นระบบการให้ "คุณค่า" รากฐานของระบบการให้คุณค่าที่สำคัญก็คือ การให้คุณค่าต่อตนเอง หรือการให้คุณค่าต่อความเป็นมนุษย์ ผลของการจัดระบบหรือการให้คุณค่าต่อตนเอง และต่อสิ่งต่าง ๆ ที่อยู่รอบตัวมนุษย์ ก็จะทำให้เกิดการจัดระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ (ตนเอง) และสิ่งต่าง ๆ ที่อยู่รอบตัวมนุษย์อย่างเช่น การให้คุณค่าต่อพื้นดินในฐานะที่เป็น "แม่ธรณี" หรือมองว่าแม่น้ำเป็น "แม่คงคา" ก็จะทำให้มนุษย์มีความสัมพันธ์กับพื้นดิน แม่น้ำ ไม่เพียงแต่ในฐานะที่จะเข้าไปเป็นเจ้าของ แต่คุณค่าแบบนี้กำหนดพฤติกรรมของมนุษย์ในด้านอื่น ๆ ที่จะต้องให้ความเคารพยำเกรงหรือจะต้องบำรุงรักษาทรัพยากรเหล่านั้นด้วย นัยที่สอง อำนาจจะปรากฏในรูปของกฎเกณฑ์ที่กำหนดกระทำของมนุษย์แต่ว่ากลไกในการบังคับให้คนปฏิบัติตามกฎเกณฑ์มิได้แยกออกมาต่างหาก แต่มันรวมอยู่ในระบบคุณค่าที่กำหนดรูปพิมพ์ของกฎเกณฑ์นั้น ๆ อย่างเช่นกฎเกณฑ์ในเรื่องจารีตประเพณี ซึ่งมีพื้นฐานอยู่ที่เรื่องการที่คนในชุมชนให้คุณค่าและให้การยอมรับต่อเรื่องนั้น ๆ และได้ยึดถือเป็นแนวปฏิบัติ แม้ว่าจะมีการลงโทษ (sanction) ต่อผู้ที่ไม่ยอมรับและฝ่าฝืน แต่ว่ากลไกในการบังคับและลงโทษที่มีได้แยกออกมาจากระบบการให้คุณค่านั้น ๆ หรือมิได้แยกออกมาจากความเป็นชุมชนนั่นเอง

ในแง่ที่ 3 อำนาจของชุมชนก็คือ "สิทธิชุมชน" หรือเป็นเหรียญ 2 ด้าน กล่าวอีกนัยหนึ่งสิทธิชุมชน วางอยู่บนระบบคุณค่าและความสัมพันธ์เชิงอำนาจนั่นเอง

ก่อนที่จะลงไปขยายความเรื่องสิทธิ ของชุมชนในฐานะที่เป็นทุนทางสังคม ผู้วิจัยขอย้อนกล่าวถึงอำนาจ 2 นัยแรกที่ได้กล่าวไว้ในตอนต้น ผู้วิจัยใคร่ขอตั้งข้อสังเกตไว้ 2 ประการ ประการแรกระบบคุณค่าและกฎเกณฑ์ในฐานะที่เป็นอำนาจชุมชนนั้น มิได้ "ปฏิบัติการ" ในลักษณะที่เป็นการ "ซึมซับเอา" (internalize) คุณค่าและกฎเกณฑ์เหล่านั้นเข้าไปอยู่ในปัจเจก และทำให้ปัจเจกของชุมชนมีพฤติกรรมที่สอดคล้องกับคุณค่าหรือกฎเกณฑ์เท่านั้น แต่ปฏิบัติการในเรื่องนี้มีลักษณะที่เป็นความสัมพันธ์แบบ dialectical process ระหว่าง structure และ agency ซึ่งผู้วิจัยได้กล่าวไว้แล้ว ประการที่สอง ดร.อานันท์ มองว่า กฎเกณฑ์ เป็นส่วนหนึ่งหรือไม่ได้แยกออกมาจากระบบคุณค่าในแง่นี้ทำให้แนวคิดเรื่องทุนทางสังคม มีลักษณะที่สลับซับซ้อนไปมากกว่าเรื่อง "ประสิทธิภาพ" ในการบังคับกฎเกณฑ์ปทัสฐานต่าง ๆ ตามแนวคิดของ James Coleman ที่ผู้วิจัยได้กล่าวไว้แล้ว ความซับซ้อนนี้ ชี้ให้เห็นได้โดยความซับซ้อนของระบอบสิทธิที่มีกฎเกณฑ์ควบคู่กันอยู่หลายระบอบความซับซ้อนในการมอง หรือให้ความหมาย (ให้คุณค่า) ต่อทรัพยากร หรือสิ่งแวดล้อมรอบตัว รวมถึงการอ้างหรือการเรียกร้องสิทธิด้วย

วาทกรรมสิทธิของชุมชน ถือว่าเป็นปฏิกิริยาต่อกระแสการพัฒนาภายใต้ระบบเศรษฐกิจ และสังคมแบบทุนนิยม ซึ่งให้ความสำคัญกับระบอบกรรมสิทธิ์เอกชน หรือที่ ดร.อาณันท์ กาญจนพันธ์ เรียกว่าสิทธิเชิงเดี่ยว หลักการของสิทธิเอกชนคือ การให้สิทธิและอำนาจแก่ปัจเจก บุคคลในการเป็นเจ้าของครอบครองเหนือทรัพย์สินหรือทรัพยากรต่าง ๆ ในขณะเดียวกัน สิทธิ ดังกล่าวนี้อำนาจแก่ปัจเจกบุคคลนั้น ๆ ที่จะกีดกันมิให้ผู้อื่นเข้าไปถือครองใช้ประโยชน์ ระบอบกรรมสิทธิ์เอกชนนี้ เป็นรากฐานอันสำคัญของความเจริญก้าวหน้าและการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจ และสังคมแบบทุนนิยม ดังนั้นเมื่อประเทศต่าง ๆ ในโลกที่สามเริ่มก้าวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ระบอบกรรมสิทธิ์เอกชนก็ได้รับเผยแพร่ และก้าวเข้ามาแทนที่ระบอบสิทธิแบบอื่น ๆ ระบอบกรรมสิทธิ์เอกชนนี้เองยังเอาทรัพยากรเข้าไว้กับสถานะความเป็นบุคคลตามกฎหมายเพียงด้านเดียว และมีได้ให้ความสำคัญแก่ด้านอื่น ๆ จึงถือได้ว่าเป็นสิทธิเชิงเดี่ยว

ตรงกันข้ามกับสิทธิเชิงเดี่ยว สิทธิชุมชนเป็นสิทธิของส่วนรวม อย่างเช่น แนวคิดเรื่อง “สิทธิหน้าหมู” ซึ่งปรากฏอยู่ในชุมชนหมู่บ้านทางภาคเหนือของประเทศไทยใช้สำหรับการจัดการและควบคุมทรัพยากรในท้องถิ่นหลายประเภท เช่น ระบบเหมืองฝาย ป่าต้นน้ำ เป็นต้น กรรมสิทธิ์ส่วนรวมของชุมชนหมู่บ้านแบบนี้ มิได้ให้ความสำคัญต่อการเป็นเจ้าของ หรือความเป็นเจ้าของเหมือนทรัพยากรของปัจเจกไม่ได้นิยามอย่างชัดเจนเด็ดขาด แต่สิทธิชุมชนผูกโยงกับเรื่อง “คุณค่า” ที่ชาวบ้านมองหรือนิยามทรัพยากรนั้น ๆ มากกว่า นอกจากนั้นสิทธิของชุมชนยังผูกโยงกับแนวคิดเรื่องการใช้ประโยชน์ (useful right) ในที่นี้เราอาจจะยกตัวอย่างให้เห็นถึงความซับซ้อนของสิทธิชุมชนได้ อย่างเช่น ที่ดินของชาวนาในหมู่บ้านในหน้าฝนที่เจ้าของใช้ประโยชน์โดยการทำนา ผู้อื่นจะเข้าไปใช้ประโยชน์ไม่ได้ แต่เมื่อถึงฤดูแล้งผิวนานั้นกลายเป็นทุ่งเลี้ยงสัตว์ที่ทุกคนเข้าไปใช้ได้ นอกจากนี้ต้นมะม่วง หรือไม้ผลที่เกิดอยู่บนที่ดินเอกชน เมื่อต้นไม้นั้นให้ผล และผลนั้นยังอยู่บนต้นไม้นี้ยังถือว่าผลไม้นั้นเป็นของเจ้าของ แต่เมื่อผลไม้หล่นลงมาบนพื้นดินก็ถือว่าเป็นทรัพยากรส่วนรวมที่เมื่อใครไปพบก็สามารถเก็บเอาไปใช้ประโยชน์ได้ ความสลับซับซ้อนของระบอบสิทธิชุมชนนี้ ดร.อาณันท์ กาญจนพันธ์ เรียกว่า ระบอบสิทธิเชิงซ้อน เมื่อเป็นเช่นนี้ระบบการจัดการทรัพยากรที่ตามมา จึงมิได้เน้นในเรื่องการกีดกันมิให้ผู้อื่นมาเอาประโยชน์จากทรัพยากรเพียงด้านเดียว แต่การจัดการก็ต้องมีความสลับซับซ้อน หรือมีหลายมิติตามมาด้วย

แนวความคิดเรื่องสิทธิ และอำนาจของชุมชนนี้เกี่ยวโยงไปถึงเรื่องทัศนะและแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมของ ดร.อาณันท์ กาญจนพันธ์ ด้วยในบทความเรื่อง “ทุนทางสังคมกับสิทธิชุมชน” (2541) ดร.อาณันท์ กาญจนพันธ์ ได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ 3 ประเด็นคือ

ประการแรก พื้นฐานทางความคิด และอุดมการณ์ของระบบสวัสดิการในสังคมไทยนั้น มีรากเหง้ามาจากความอุดมสมบูรณ์หรือความสมบูรณ์พูนสุขของชีวิตจะเห็นได้จากในสังคมไทย

ดั้งเดิม ที่เรามีพิธีกรรมเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ (fertility rites) มากมาย อุดมการณ์แบบนี้ นำไปสู่การจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมที่เห็นการสร้างหลักประกันให้เกิดความอยู่ดีมีสุขของชุมชน หรือที่เรียกว่าจริยธรรมของการยังชีพ (Jame C. Scott 1997) ต่อมาเมื่อสังคมไทยรับเอาศาสนาพุทธเข้ามาอุดมการณ์เกี่ยวกับเรื่องสวัสดิการในสังคมได้เพิ่มเรื่องการทำบุญทำทานเข้าไปอีกเรื่องหนึ่ง และได้ทำให้วัดกลายเป็นสถาบันที่สำคัญในการจัดสวัสดิการในสังคมไทยด้วย

ประการที่สอง องค์การอิสระที่อยู่นอกอำนาจของรัฐอย่างเช่น วัดหรือชุมชน ไม่ได้มีการพัฒนาให้ก้าวหน้าเติบโตขึ้นมาเพราะว่ามีการรวมศูนย์อำนาจรัฐไว้ที่ส่วนกลาง ภายหลังเหตุการณ์เดือนตุลาคม 2516 ถือได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นขององค์การอิสระที่เข้ามาร่วมเป็นพลังทางสังคมอย่างหนึ่งในปัจจุบัน พลังดังกล่าวนี้ "เป็นกลุ่มคนที่ไม่ได้ยึดติดกับพันธนาการ และจารีตของระบบค่านิยม ... ในด้านหนึ่งนั้นพยายามจะปลุกตัวเป็นอิสระจากรัฐข้าราชการ และอีกด้านหนึ่งหลุดออกมาจากชุมชนในชนบท" (น.142) พลังองค์การอิสระดังกล่าวนี้เดิมได้พัฒนาขึ้นมาจากชนชั้นกลาง และได้รับอิทธิพลแนวคิดปรัชญาแบบมนุษยธรรมเสรีนิยม (Liberal Humanism)

ทั้งแนวคิด และอุดมการณ์เกี่ยวกับสวัสดิการสังคม และองค์การอิสระอันเป็นรากฐานของทุนทางสังคมของไทยนั้นล้วนแต่เกี่ยวข้องกับผูกพันอยู่กับเรื่องสิทธิและอำนาจของชุมชน กล่าวคือจริยธรรมของการยังชีพ ซึ่งโยงยึดอยู่กับอุดมการณ์ของความอุดมสมบูรณ์ และอุดมการณ์ของการทำบุญสุนทาน เป็นรากฐานของหลักสิทธิการใช้ประโยชน์ (usefruct) และหลักสิทธิตามธรรมชาติ นอกจากนี้ถึงแม้ว่าความคิดขององค์การอิสระ โดยเฉพาะกลุ่ม NGOs ในประเทศไทย จะได้รับอิทธิพลปรัชญาแบบมนุษยธรรมเสรีจากสังคมตะวันตก "แต่การเสนอทางเลือกใหม่ในการพัฒนาขององค์การพัฒนาเอกชน วางอยู่บนพื้นฐานความคิดเรื่องความเป็นธรรมในสังคม และการมีส่วนร่วมของชาวบ้านเป็นหลัก... ซึ่งสามารถเชื่อมโยงกับความคิดเรื่องพื้นที่ทางวัฒนธรรมของชุมชนได้เป็นอย่างดี" (น.144)

ประการที่สาม ด้วยรากฐานเกี่ยวกับทุนทางสังคมทั้ง 2 ประการทำให้ ดร.อานันท์ กาญจนพันธุ์ มองว่าในอนาคตสังคมจะเผชิญกับปัญหารากฐานในการระดมทุนทางสังคมที่สำคัญ 3 ประการ คือ ประการแรก ชนชั้นกลางที่เริ่มมีพลังในสังคมนั้น เป็นกลุ่มคนที่ได้รับผลประโยชน์จากการขยายตัวของระบบทุนนิยม ในขณะที่ชนชั้นกลางยังคงเป็นคนกลุ่มหนึ่งของสังคม ดังนั้นถึงแม้ว่าจะเป็นกลุ่มที่มีพลัง แต่พลังดังกล่าวนี้ก็ไม่สนองตอบสนองต่อผลประโยชน์ของคนหมู่มากเสมอไป ประการที่สองในช่วงที่ผ่านมาอุดมการณ์แบบปัจเจกนิยม ได้รับการส่งเสริมและสนับสนุนให้แข็งแกร่ง ไม่เพียงแค่นั้นในหมู่มชนชั้นสูง และชนชั้นกลางเท่านั้น แต่รวมไปถึงชนชั้นล่างด้วย อุดมการณ์แบบนี้ทำให้พื้นที่ภาคสาธารณะ หรือภาคสังคมหดตัวลงไปด้วย ประการสุดท้ายภาคราชการมีการขยายตัวอย่างมาก ภายใต้ข้ออ้างของการสร้างรัฐชาติการขยายตัวเช่นนี้

ทำให้เกิดสภาวะที่ ดร.อานันท์ กาญจนพันธุ์ เรียกว่า “การเป็นอัมพาตทางโครงสร้าง” กล่าวคือคนในสังคมไม่สนใจที่จะเข้ามามีบทบาทต่อสาธารณะ และมองว่าเรื่องสาธารณะหรือเรื่องของสังคมส่วนรวม อยู่ในความรับผิดชอบและเป็นหน้าที่ของรัฐ ปัญหารากฐานทั้ง 3 นี้ ล้วนจะส่งผลให้ทุนทางสังคมในสังคมไทยเสื่อมสลายลง หากไม่ได้รับการเยียวยาแก้ไข

สรุป

การตรวจสอบแนวคิดทางทฤษฎีไทย ที่ผู้วิจัยนำเสนอที่ผ่านมา มิได้จำกัดอยู่ที่ว่า นักวิชาการไทยได้ให้ความหมายทุนทางสังคมไว้อย่างไร หรือทุนทางสังคม มีองค์ประกอบอย่างไรบ้าง แต่ทบทวนวรรณกรรมครอบคลุมถึงประเด็นกว้าง ๆ ที่ว่ามีพลังอะไรที่ขับเคลื่อนให้สังคมไทย ก้าวหน้าไปได้ ถ้าหากเราจะมองย้อนกลับไปพิจารณาแนวคิดหลัก 4 กลุ่มของไทยที่ผู้วิจัยนำเสนอ ไว้ในที่นี้ แม้ว่าในขั้นแรก แนวคิดทั้ง 4 กลุ่ม มิได้แยกออกจากกันโดยเด็ดขาด แต่เมื่อมองโดยภาพรวมแล้วก็ทำให้เราได้ภาพของวาทกรรมหลักที่เกี่ยวข้องกับทุนทางสังคมเป็น 4 ภาพหลัก ซึ่งมีอยู่ในสังคมไทย กลุ่มแรกเป็นวาทกรรมที่นำเสนอว่า ทุนทางสังคม เป็นสิ่งที่มีอยู่เดิมในชุมชนหมู่บ้านในระบอบเศรษฐกิจสังคม และวัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชน ทุนทางสังคมเหล่านี้มีอยู่เพียงพอที่จะฟื้นฟูขึ้นมาและชี้นำทิศทางการพัฒนาประเทศได้ วาทกรรมทุนทางสังคมนี้นำเสนอโดยสำนักจักรทิพย์ กลุ่มที่สองมองเรื่องรากฐานทางจริยธรรมพุทธศาสนา ซึ่งเป็นกรอบอ้างอิงความรู้ศาสตร์ของและทฤษฎี กลุ่มนี้มีได้มองเพียงแค่ว่า ทุนทางสังคมเป็นระบบทางสังคมความสัมพันธ์ หรือความไว้วางใจซึ่งกันและกันของหมู่สมาชิกเท่านั้น แต่เป็นรากฐานทางทฤษฎีความรู้ที่แตกต่างไปจากทฤษฎีตะวันตก โดยเฉพาะทัศนะการมองปัจเจกซึ่งในรากฐานทางจริยธรรมตะวันตกมองว่าปัจเจกจะแสวงหาความพึงพอใจ หรือกำไรอันเป็นพลังขับเคลื่อนระบบเศรษฐกิจทุนนิยม ส่วนจริยธรรมพุทธศาสดรมองว่ามนุษย์จะแสวงหาความสุข ซึ่งรวมไปถึงการบริจาค การให้ทาน ความรู้ และทฤษฎีนี้ ทำให้เราสามารถจะนิยามการพัฒนาใหม่ ซึ่งมีได้เน้นเรื่องการเจริญเติบโตเท่านั้น แต่เน้นสร้างความสมดุลด้านอื่น ๆ ของมนุษย์ด้วย กลุ่มที่สามมองทุนวัฒนธรรมในฐานะเป็น คุณสมบัติร่วมของกลุ่มคน ซึ่งสต็อกของทุนดังกล่าวนี้ กำลังหดหายโดยพลังของกระแสโลกาภิวัตน์ (วัฒนธรรมนานาชาติ) และวัฒนธรรมของรัฐที่เน้นความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ข้อเสนอของกลุ่มวัฒนธรรมคือทุนนี้ ในด้านหนึ่งเป็นการประนีประนอมกับพลังของระบอบทุนนิยม แต่อีกด้านนี้ก็เสนอให้มี “ทางเลือกที่สาม” คือการนำเอาสต็อกของวัฒนธรรม มาลงทุนขยายต่อเติมขึ้นมา กลุ่มสุดท้าย มองระบบความสัมพันธ์โดยเฉพาะระหว่างรัฐ และประชาชนในฐานะที่เป็นเงื่อนไขของทุนทางสังคม ในแง่ของกระบวนการทุนทางสังคมจึงมีลักษณะเป็นความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ทัศนะแบบนี้มิได้มองว่าทุนทางสังคม หรือพลังของการเปลี่ยนแปลงของคนข้างล่าง เป็นสิ่งที่มีอยู่ เพียงพออยู่แล้ว หากอยู่ที่เงื่อนไขความ

สัมพันธ์เชิงอำนาจ และมีความจำเป็นที่จะต้องเสริมสิทธิและอำนาจของชุมชนให้สามารถจัดการทรัพยากรของตนเองได้

บทที่ 3

ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน: การเปลี่ยนผ่านเศรษฐกิจและสังคมชนบท

ความนำ

วัตถุประสงค์ในการนำเสนอผลการวิเคราะห์ในบทนี้มีสองประการ ประการแรก เพื่อให้เข้าใจถึงการคลี่คลายขยายตัว หรือการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชุมชนทั้งสาม การมองเห็นภาพของการคลี่คลายขยายตัวของหมู่บ้านนี้ จะทำให้เราสามารถที่จะเชื่อมโยงหรือเข้าใจ "ผู้ทำการระยะไกล" หรือการกระทำของผู้กระทำการในอดีต ซึ่งการกระทำดังกล่าวนี้ได้ตกผลึกไปอยู่ในรูปของสถาบัน ซึ่งเป็นทั้งกรอบกำหนดการกระทำ และเป็นทรัพยากรหรือเป็นทุนทางสังคมในปัจจุบัน ประการที่สอง การวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ของหมู่บ้าน เพื่อเผยให้เห็นถึงการแทรกตัวเข้าไปของรัฐและตลาด ซึ่งจะเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้เราเข้าใจถึงยุทธศาสตร์การพัฒนา และผลของการใช้ยุทธศาสตร์การพัฒนาต่อการผลิตซ้ำทุนทางสังคม อย่างไรก็ตาม การวิเคราะห์การแทรกเข้าไปของรัฐและตลาดในที่นี้ มิได้หมายความว่า จะนำไปสู่การเสื่อมสลาย (disintegration) ของทุนทางสังคมเพียงมิติเดียว เราควรจะพิจารณาด้วยว่า ชาวบ้านได้พยายามใช้ปัจจัยต่าง ๆ ที่เพิ่มเข้ามาใหม่ ไปประกอบเป็นพลัง หรือความสามารถของเขาเอง ในการต่อสู้เพื่อยังชีพได้หรือไม่เพียงใดด้วย การนำเสนอผลการวิเคราะห์จะประกอบไปด้วยสี่ส่วน ส่วนแรกเป็นการนำเสนอประวัติการก่อเกิดหรือการก่อตั้งหมู่บ้านทั้งสามว่ามีความเป็นมาอย่างไร ส่วนที่สองวิเคราะห์การแทรกตัวเข้าไปของรัฐและตลาดในช่วงราว ๆ 50 ปีที่ผ่านมาและผลกระทบที่เกิดขึ้น ส่วนที่สามฉายภาพให้เห็นถึงบริบททางเศรษฐกิจและสังคมในปัจจุบัน ซึ่งอาจจะเรียกได้ว่าเป็นเศรษฐกิจเพื่อการส่งออก ส่วนสุดท้ายจะวิเคราะห์ผลที่เกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลง และพัฒนาการในช่วงกว่า 10 ปีที่ผ่านมา โดยเน้นการเปลี่ยนแปลงในสองด้าน อันได้แก่การเปลี่ยนแปลงในเรื่องที่ดินและประชากรของชุมชน

ประวัติศาสตร์ของชุมชนทั้งสาม

การตั้งหลักแหล่งของชุมชนในภาคอีสานของกลุ่มคนที่มีเชื้อสายไทลาวในระยะแรก ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากความขัดแย้งภายในราชสำนักลาว และอีกส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการกวาดต้อนอพยพ ซึ่งเป็นวิธีการจัดการกับกำลังคนของรัฐไทยภาคกลาง เพื่อไม่ให้มีประชากรในฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงมีมาก พอที่จะสามารถนำไปสู่การคุกคามต่อรัฐไทยในลุ่มน้ำเจ้าพระยา แต่ภายหลังสงครามระหว่างไทยและลาวที่ฝ่ายไทยเรียกว่า "กบฏเจ้าอนุวงศ์" สิ้นสุดลง การก่อตั้งชุมชนหมู่บ้านในภาคอีสาน เป็นผลมาจากปัจจัยหลัก 3 ด้านคือ ฝนแล้ง โรคระบาด และการขยายตัว

ของประชากร สำหรับการก่อตั้งชุมชนทั้ง 3 ชุมชนที่เป็นเป้าหมายในการศึกษาครั้งนี้ และ พัฒนาการในช่วงก่อตั้ง เราจะได้พิจารณาต่อไป

บ้านฝางน้อย

หลักฐานจากการบอกเล่าของคนเฒ่าคนแก่ชี้ว่าการตั้งถิ่นฐานที่บ้านฝางที่สืบทอดมาจนถึง ปัจจุบันเริ่มมาตั้งแต่ปี 2458 อย่างไรก็ตาม มีหลักฐานว่ามีคนตั้งหลักแหล่งอยู่บ้านฝางน้อย ก่อนหน้านั้น แล้วจึงให้ชุมชนร้างไป สาเหตุที่ชุมชนบ้านฝางน้อยร้าง เนื่องมาจากสงครามระหว่าง เจ้าอนุวงศ์กษัตริย์เวียงจันทน์และทางกรุงเทพฯ สงครามครั้งนี้ทำให้ผู้คนต้องอพยพหนีภัยสงคราม ภายหลังจากสงครามสงบหลายปี จึงมีชาวบ้านย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่บ้านฝางน้อยใหม่อีกครั้ง (สุวิทย์ : 2533)

ชาวบ้านกลุ่มแรกที่มาตั้งถิ่นฐานที่บ้านฝางน้อย มาจากบ้านโนนทอง ซึ่งอยู่ห่างจาก บ้านฝางน้อยออกไปทางทิศตะวันออกราว 4 กิโลเมตร สาเหตุของการย้ายจากบ้านโนนทอง มาตั้งบ้านเรือนที่นี้ก็เนื่องจากว่า ความหนาแน่นของประชากรที่บ้านโนนทองเพิ่มสูงขึ้น การเพิ่มขึ้น ของประชากรทำให้ต้องขยายที่ดินทำกินไกลออกไปจากหมู่บ้านมากขึ้น กลุ่มชาวบ้านโนนทอง 6 ครัวเรือนแรก ที่อพยพมาที่นี้ เป็นครัวเรือนที่มีที่ดินทำกินอยู่ใกล้บริเวณที่ตั้งบ้านฝาง ตามปกติ ครัวเรือนที่มีที่ดินทำกินไกลออกไปจากหมู่บ้าน จะพักค้างอยู่ที่นาเมื่อถึงฤดูปักดำ และฤดูเก็บเกี่ยว เมื่อเสร็จจากงานเกษตรจึงอพยพกลับเข้ามาในหมู่บ้าน การย้ายมาตั้งบ้านเรือนที่บ้านฝางน้อย ของชาวบ้านทั้ง 6 จึงเพื่อให้มีที่อาศัยอยู่ใกล้ที่ดินทำกิน

นอกจากชาวบ้านโนนทอง 6 ครัวเรือนนี้แล้ว ยังมีชาวบ้านอพยพมาจาก ที่อื่น ๆ อีก กล่าวคือจากบ้านปวน อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย จำนวน 6 ครัวเรือน (พ.ศ. 2458) จากบ้านเปือย ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ใกล้เคียง จำนวน 1 ครัวเรือน จากบ้านหนองคู อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น 1 ครัวเรือน (พ.ศ. 2458) จากบ้านแห่ย์ปอแดง อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด จำนวน 5 ครัวเรือน สำหรับชาวบ้านกลุ่มหลังนี้ อพยพเข้ามาเพื่อแสวงหาที่ดินทำกินใหม่ ประเด็นที่น่าสังเกต ประการหนึ่งก็คือ โดยทั่วไปแล้วการอพยพโยกย้ายของประชากรภายในภาคอีสานเมื่อก่อนนี้ มีลักษณะของการปฏิสัมพันธ์ระหว่างระบบภูมิทัศน์สองระบบ คือ ระบบภูมิทัศน์ที่ลุ่ม และระบบ ภูมิทัศน์ที่สูง (Hafner and Sumreong; 1995) กล่าวคือเมื่อประชากรเริ่มมีความหนาแน่นในที่ลุ่ม โดยเฉพาะแถบลุ่มแม่น้ำชีตอนกลางที่ดินมีความอุดมสมบูรณ์การอพยพ และการขยายตัวของชุมชน หมู่บ้าน ก็จะค่อย ๆ คืบคลานขึ้นมาตามลำน้ำสาขาของแม่น้ำชี ไปสู่ที่สูงขึ้นไป (Keyes; 1976) แต่ในกรณีของกลุ่มชาวบ้าน 5 ครอบครัวที่อพยพมาจากจังหวัดเลยนั้น เป็นการอพยพที่ซึ่งถือว่า

อยู่ทางต้นน้ำ ลงมาสู่ที่ลุ่มกว่า ภายหลังพบพยานคน 5 คนมาขอรับจาก จังหวัดน่าน เพื่อมาอยู่
บ้านฝางน้อยนี้ ทำให้เห็นว่าพื้นที่ที่ขังน้ำที่อยู่ที่สูงทางเหนือมีขนาดต้นน้ำก็เดิมมีประชากรอาศัยอยู่มาแต่เดิม
100 ปีมาแล้ว

บ้านกะพี้

ประวัติบ้านกะพี้ที่ได้จากคำบอกเล่าของชาวบ้านอพยพระมวลได้ว่า บ้านกะพี้เริ่มก่อตั้งขึ้นใน
ชุมชนเมื่อราว ๆ ปี 2390 หรือราว ๆ 150 ปีมาแล้ว (เมื่อประมาณปลายของหมู่บ้าน คำนวณมาจากชื่อ
เวลาการทำหน้าที่ของผู้นำ ตามประวัติบ้านกะพี้ ชาวบ้านเคยว่าก่อนมาแต่ ราชัน ราชัน
ตำแหน่งผู้นำในปี 2472 มีผู้นำท่านนี้ชื่อปกครองหมู่บ้านมาแล้ว 3 คน รวมระยะเวลาการปกครอง
ของผู้นำทั้ง 3 คนได้ 77 ปี) กลุ่มคนที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานครั้งแรกก็ มาจากบ้านเอืงเพ็ญ อยู่ทาง
ทิศตะวันออกของตัวเมืองขอนแก่นในปัจจุบัน (บ้านเอืงเพ็ญอยู่ในเขตจังหวัดมหาสารคาม) สาเหตุ
ของการอพยพเข้ามาอยู่บ้านกะพี้ก็คือ ได้เกิดความแห้งแล้ง และเกิดความอดอยากขึ้นในหมู่บ้าน
เอืงเพ็ญ ชาวบ้านที่เดินทางมาครั้งแรกมี 6 ครอบครัว มองเห็นว่า "คนเอืงเพ็ญ" อันเป็นสถานที่ตั้ง
บ้านกะพี้ในปัจจุบัน มีความอุดมสมบูรณ์ มีดินฟ้าอากาศเหมาะสม ชาวคนเอืงเพ็ญต่างทิศได้ยืม
ลำห้วย และรอบ ๆ ตอนเอืงเพ็ญมีที่เพาะที่จะปลูกผักเพื่อทำนา จึงตัดสินใจตั้งถิ่นฐานอยู่ที่นี่
อยู่ต่อมาอีก 2 ปีบ้านกะพี้มีครัวเรือนเพิ่มขึ้นเป็น 15 ครัวเรือน ซึ่งภายหลังมานี้ เป็นการอพยพเข้ามา
สมทบของครัวเรือนจากที่ต่าง ๆ

บ้านเหล่าเกวียนหัก

ตามคำบอกเล่าของชาวบ้าน บ้านเหล่าเกวียนหักน่าจะมีความมาแต่ 100 ปีแล้ว โดย
ผู้ก่อตั้ง หมู่บ้านมี 3 คน คือ พ่อเต่าติดคำ พ่อใหญ่ช้างเหล็ก และขุนศรีบุญ ผู้นำทั้ง 3 คนนี้ มา
จาก บ้านท่ม ซึ่งตั้งอยู่ห่างจากบ้านเหล่าเกวียนหักออกไปทางทิศเหนือประมาณ 3 กิโลเมตร ตาม
ประวัติแล้วบ้านท่มเคยเป็นที่ตั้งของเมืองขอนแก่นมาก่อน แต่เพียงช่วงระยะเวลาสั้น ๆ ภายหลัง
ผู้นำต้องพาราษฎรย้ายไปอยู่ที่ริมแม่น้ำชี เนื่องจากจำที่บ้านท่มมีปัญหาระบาดนี้ นอกจากนั้นบ้าน
ท่มเคยเป็นเส้นทางเดินทัพของฝ่ายไทย ในการเดินทางขึ้นไปเวียงจันทน์ ซึ่งหมู่บ้านเหล่าเกวียนหัก
จึงพอจะสันนิษฐานได้ว่า หมู่บ้านนี้ตั้งอยู่ใกล้กับเส้นทางคมนาคมในสมัยโบราณ ซึ่งใช้เกวียนเป็น
พาหนะเช่นเดียวกับบ้านฝางน้อย การอพยพเข้ามาตั้งบ้านเรือนที่บ้านเหล่าเกวียนหัก มีสาเหตุ

¹ ผู้วิจัยเคยได้อ่านคำที่ชาวบ้านเรียกคนบางคนว่า "ขุน" และมีเรื่องสงสัยว่าหมายถึงอะไร จากการสอบถามชาวบ้านได้คำตอบดังนี้ได้ว่า
เป็นคำแสลงทางการหรือไม่ บางคนก็ถูกเรียกว่า "ขุน" ก็เป็นเพียงผู้มีที่กระหรือ ความชำนาญพิเศษบางด้าน แต่บางคนก็เป็นผู้นำ
หรือผู้ปกครองชุมชน

เนื่องจากว่าประชากรที่บ้านห่มมีการขยายตัว และทำให้ครัวเรือนบางครัวเรือนต้องแสวงหาที่ดินทำกินไกลออกจากหมู่บ้านไปมากขึ้น และทำให้เวลาเดินทางนานในฤดูกาลทำนามักจะอาศัยอยู่ที่นา และกลับเข้ามาในหมู่บ้านภายหลังจากเสร็จฤดูทำนาแล้ว เมื่อมีกลุ่มคนที่มีที่นา อยู่ใกล้เคียงกัน จำนวนเพียงพอ คนเหล่านี้จึงรวมตัวกันตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้กับที่ดินทำกินอย่างถาวร และเกิดเป็นหมู่บ้านใหม่ในเวลาต่อมา

มีประเด็นสำคัญ 2 ประการที่เกี่ยวข้องประวัติศาสตร์ชุมชนกับการตั้งบ้านเรือนของชาวบ้านในช่วงแรก ประการแรก ดังที่เราได้กล่าวไว้แล้วในตอนต้นว่า ปัจจัยผลักดันที่ทำให้เกิดหมู่บ้านใหม่ที่สำคัญมี 3 ประการ คือ ฝนแล้ง เกิดโรคระบาด และการขยายตัวของประชากร การตั้งหมู่บ้านทั้ง 3 ที่เราได้กล่าวมาในตอนแรกก็อยู่ในแนวนี้ อย่างไรก็ตามนอกจากปัจจัยทั้ง 3 ด้านแล้ว ชาวบ้านก็จะต้องมีภูมิปัญญาหรือความรู้ว่าจะตั้งหมู่บ้านที่ไหน อย่างไร และจะจัดระเบียบความสัมพันธ์ระหว่างครัวเรือนอย่างไรบ้าง ในการเลือกสถานที่ก่อตั้งหมู่บ้านนั้น คนแก่ในหมู่บ้านทั้งสามมักจะพูดว่าบรรพบุรุษของพวกเขาที่เข้ามาตั้งหมู่บ้านมีลักษณะเป็น “โคกกวาง ปาแปน” คำว่าโคกในภาษาอีสานไม่ได้หมายถึงที่เนินอย่างเดียว แต่ที่เนินนั้นมีป่าไม้ขึ้นด้วย ซึ่งคำกล่าวนี้ทำให้มองเห็นได้ว่าการยังชีพของชาวบ้านในช่วงแรกต้องอาศัยทรัพยากรธรรมชาติ ส่วนคำว่าปาแปนนั้น หมายถึงทุ่งราบซึ่งยังคงเป็นป่าอยู่ แต่เหมาะหรือสามารถที่จะบุกเบิกมาใช้ทำนาได้ นอกจากนั้นการตั้งหมู่บ้านก็ต้องคำนึงถึงองค์ประกอบด้านอื่น ๆ เช่น มีสถานที่พอจะใช้เป็นป่าช้าได้ไหม มีดอนหรือป่าตรงไหนที่จะใช้เป็นป่าปูล่า เป็นต้น สิ่งต่างๆ เหล่านี้เป็นภูมิปัญญา หรือความรู้ที่ ผู้ก่อตั้งหมู่บ้านมีจากการสืบทอดมาจากคนรุ่นก่อน ๆ ส่วนการจัดระเบียบความสัมพันธ์ภายในหมู่บ้าน ในระยะแรกก่อตั้งหมู่บ้านนั้น พอจะอนุมานได้ว่า คนรุ่นก่อตั้งหมู่บ้านใช้กฎเครือญาติเป็นหลักเพราะกลุ่มผู้ก่อตั้งล้วนแต่เป็นเครือญาติกัน

ประการที่สอง ปัจจัยที่สำคัญอย่างหนึ่งที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง และการคลี่คลายขยายตัวของชุมชนในอดีต คือสัดส่วนระหว่างทรัพยากรมนุษย์และที่ดินทำกิน ในช่วงแรกของการก่อตั้งหมู่บ้านนั้น ยังมีประชากรน้อยมีที่ดินทำกินมากจึงมีครัวเรือนจากที่ต่าง ๆ ย้ายเข้าไปตั้งบ้านเรือนทำมาหากินในหมู่บ้าน อย่างเช่นในกรณีบ้านฝางน้อยที่เราได้กล่าวไว้ในตอนต้น และที่บ้านเหล่าเกวียนหัก ภายหลังจากที่มีการก่อตั้งหมู่บ้านก็มีประชากรจากที่อื่น ๆ อพยพเข้ามาสมทบ เช่น จากจังหวัดอุบลราชธานี จากตำบลท่าพระ อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น หรือจากบ้านห่มเอง แต่เมื่ออยู่มาสักระยะหนึ่ง ประชากรได้เพิ่มขึ้นตามธรรมชาติ ทำให้ที่ดินทำกินเริ่มน้อยลง ก็จะมีการอพยพไปสู่ที่อื่น อย่างเช่นในกรณีของบ้านกะพี้ เมื่อปี พ.ศ.2472 พ่อเที่ยง เครื่องจำปา ซึ่งเป็น

ผู้ใหญบ้านในชวานั้นได้ลาออก และนำครอบครัวของญาติพี่น้องจำนวน 7-8 ครอบครัว อพยพไปจากหมู่บ้านกะพีเพื่อหาที่ดินทำกินใหม่ พลวัตของการตั้งหมู่บ้าน การขยายตัวของประชากร และการลดลงของสัดส่วนของที่ดินทำกินต่อประชากร เป็นพลวัตที่เกิดขึ้นทั่วภูมิภาคอีสาน และในระยะหลัง ๆ คือช่วงระหว่าง 2490 - 2520 ที่ดินในภูมิภาคอีสานเริ่มลดลง ทำให้การอพยพเพื่อแสวงหาที่ทำกินไกลออกไปถึง ภูมิภาคอื่น ๆ ของประเทศหรือเริ่มเข้าไปบุกเบิกป่าไม้ที่อยู่ลึกและสูงมากขึ้น แน่นนอนที่สุดว่าสัดส่วนระหว่างที่ดินทำกินต่อจำนวนประชากร เป็นปัจจัยที่สำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของชุมชน ภายหลังจากที่ได้ก่อตั้งเป็นหมู่บ้านขึ้นมา แต่ในระยะเร็ว ๆ มา นี้ โดยเฉพาะเมื่อประมาณ 40 ปีที่ผ่านมา ปัจจัยที่ทำให้เกิดการคลี่คลายขยายตัว หรือการเปลี่ยนแปลงภายในชุมชน มิได้มีเพียงสัดส่วนระหว่างประชากรและที่ดินทำกินเท่านั้น พลวัตภายในชุมชน เกี่ยวข้องกับการขยายตัวของรัฐและตลาดเข้าไปในชุมชนด้วย ซึ่งเราจะได้พิจารณาต่อไป

การแพร่เข้าไปของตลาดและรัฐ

การมองว่า การแพร่เข้าไปของตลาด และรัฐในชุมชน ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชาวบ้านนั้น เป็นเรื่องที่ยอมรับในทางวิชาการ และมีการศึกษาอย่างกว้างขวางพอสมควร มีประเด็นที่สำคัญสองประเด็นที่ควรจะต้องกล่าวไว้ในตอนแรกเกี่ยวกับการวิเคราะห์การแพร่เข้าไปของตลาดและรัฐในชุมชน ประการแรก มีความพยายามที่จะสร้างเส้นแบ่งระหว่างยุค ที่เป็นเศรษฐกิจดั้งเดิม หรือที่เรียกว่าเศรษฐกิจยังชีพ และเศรษฐกิจแบบแลกเปลี่ยน หรือเศรษฐกิจการตลาดขึ้นมา ในกรณีของไทยเส้นแบ่งดังกล่าวนี้ มักจะอยู่ที่ พ.ศ. 2398 ซึ่งเป็นปีที่มีการ เสนอสนธิสัญญาบาวริง สนธิสัญญาดังกล่าวได้ทำลายอำนาจการผูกขาดของพระมหากษัตริย์ ในการค้าขายกับต่างประเทศ ซึ่งเป็นการจำกัดพลังทางการผลิตเอาไว้ เส้นแบ่งดังกล่าวนี้ ภายหลังถูกวิจารณ์ว่าเป็นเพียงมายาคติ หรือ myth (Bovies 1992) ซึ่งทำให้เรามองไม่เห็นการแลกเปลี่ยนซึ่งมีอยู่ในท้องถิ่นมาก่อนเส้นแบ่งนี้ สำหรับในการศึกษานี้ เราจะเน้นตั้งแต่มีการก่อตั้งชุมชน ซึ่งส่วนมากเกิดภายหลัง พ.ศ. 2398 โดยเฉพาะเราจะเน้นภายหลังสงครามโลกครั้งที่สองเป็นต้นมา กระนั้นก็ตาม เราไม่ควรจะมองในแง่ลบเดียวที่ว่า เมื่อมีเศรษฐกิจแลกเปลี่ยนหรือมีเศรษฐกิจการตลาดปรากฏ จะทำให้เศรษฐกิจยังชีพต้องล่มสลาย ซึ่งอาจจะทำให้เรามองไม่เห็นพลังของระบบเศรษฐกิจหรือวิถีชีวิตแบบดั้งเดิม หรือแบบยังชีพ

ประการที่สอง การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนในภาคอีสาน มีแนวโน้มไปทางที่มองว่า ชุมชนในแถบนี้ ที่เกิดขึ้นภายหลังจากการเสื่อมถอยของอาณาจักรขอม เคยอยู่ในสุญญากาศของอำนาจของกลุ่มผู้ปกครอง กล่าวคืออิทธิพลของรัฐทางลุ่มน้ำเจ้าพระยา และรัฐที่อยู่ฝั่งขวาของแม่น้ำโขง ในแถบนี้มีเจือจาง เนื่องจากอุปสรรคของการเดินทาง ติดต่อกันระหว่างภาค และการมีประชากรที่

เบาบาง ไม่เป็นแรงจูงใจให้รัฐแผ่อำนาจเข้ามาควบคุม แนวความคิดเช่นนี้ มีแนวโน้มที่จะทำให้เรามองว่า ชาวบ้านได้วิวัฒน์ (evolved) วัฒนธรรมของตนเองขึ้นมา และปราศจากอำนาจการครอบงำของผู้ปกครอง ถึงแม้ว่าพื้นที่แถบนี้จะเคยมีอำนาจรัฐ ที่เจือจางจริง แต่ไม่ได้หมายความว่าอิทธิพลของรัฐในเชิงอุดมการณ์จะแพร่เข้ามาไม่ถึง ดังที่เราจะได้นำเสนอในบทต่อไปว่า ประเพณีฮัตสึบะสองคองสิบสี่ที่รวบรวมขึ้นมา โดยปัญญาชนร่วมสมัย มีข้อความที่ชี้ให้เห็นว่า มีอิทธิพลของรัฐอยู่มาก ในความเป็นจริง ผู้นำท้องถิ่นต่างก็แสวงหาการคุ้มครองจากอำนาจที่สูงขึ้นไปเหนือตน เพื่อเป็นเครื่องมือสนับสนุนตนเอง² อย่างไรก็ตาม การศึกษาในที่นี้จะครอบคลุมช่วงที่มีอำนาจรัฐแพร่เข้ามาอย่างเข้มข้นแล้ว

ก. กระบวนการพาณิชย์กรรมเกษตร (Agricultural Commercialization) 2490 - 2520

หมู่บ้านทั้งสามที่ทำการศึกษาคั้งนี้ ล้วนมีอายุมากกว่า 100 ปี หรือ ก่อตั้งมาก่อนที่ทางรถไฟจะมาถึงขอนแก่น ดังนั้น การทำมาหากินของชาวบ้าน ในช่วงแรก จึงเป็นเศรษฐกิจแบบยังชีพเป็นหลัก อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยเน้นที่จะกล่าวถึงการทำมาหากินของชาวบ้านช่วงตั้งแต่ราวปี 2490 หรือหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ขึ้นมา ซึ่งกระบวนการที่เราเรียกว่าพาณิชย์กรรมเกษตร (Agricultural Commercialization) ในชุมชนทั้ง 3 มีความชัดเจนขึ้น และส่งผลต่อพลวัตภายในชุมชนทั้ง 3 อย่างมาก

บ้านฝางน้อยในช่วงราว ๆ ปี 2490 นั้น ยังคงถือว่าอยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางหรือความเจริญ และการคมนาคมลำบาก การติดต่อกับภายนอกในฤดูฝนต้องใช้การเดินเท้ามาที่บ้านโนนทอง ซึ่งเป็นระยะทางราว ๆ 3 กิโลเมตร บ้านฝางน้อยถือว่าเป็นหมู่บ้าน ที่ค่อนข้างที่จะอุดมไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติโดยเฉพาะป่าไม้ ก่อนปี 2500 ชาวบ้านยังคงดำรงชีวิตโดยการผลิตแบบยังชีพเป็นหลัก แต่ก็มีการค้าขายกับภายนอกด้วย ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ความต้องการฝ้ายมีมากชาวบ้านบางคนเริ่มปลูกฝ้ายขาย แต่ภายหลังสงครามฝ้ายมีราคาไม่ดี ประกอบกับมีโรคแมลงรบกวนมาก การปลูกฝ้ายเพื่อขายเริ่มซาลงไป ก่อนปี 2500 ชาวบ้านเริ่มปลูกปอ โดยในระยะแรกเป็นการปลูก “ปอขูด” กล่าวคือจะเอาต้นปอสดมาขูดเอาเปลือกนอกออก แล้วเอาเส้นใยตากให้แห้งจึงนำไปขาย แต่หลังจากปี 2500 ชาวบ้านเริ่มปลูกปอที่แช่น้ำและลอกเอาเส้นใย สำหรับพื้นที่ที่ปลูกปอส่วนมากก็เป็นหัวไร่ปลายนา ที่บ้านฝางน้อยมีที่สาธารณะ ซึ่งเรียกว่า “โคกหินขาว” ที่ชาวบ้าน

² ยกตัวอย่างเช่น ในประวัติความเป็นมาของเมืองขอนแก่น ผู้ปกครองคือเจ้าเมืองที่มีเชื้อสายผู้ปกครองทางฝั่งขวาแม่น้ำโขง ได้แสวงหาความคุ้มครองจากรัฐทางภาคกลางโดยการส่งน้องสาวมาเป็นสนมของกษัตริย์

ได้นำมาจัดสรรให้ครัวเรือนในหมู่บ้านเข้าไปปลูกปอ ภายหลังจากที่การปลูกปอได้หมดไปราว ๗ ปี 2517 ที่สาธารณะแห่งนี้ก็กลับคืนไปสู่ที่สาธารณะของชุมชนอย่างเดิม

ที่บ้านกะพีมีลักษณะที่แตกต่างไปจากบ้านฝางน้อย คือมีข้อจำกัดเรื่องที่หัวไร่ปลายนา ที่ดินที่บ้านกะพีในช่วงราว ๗ ปี 2500 ส่วนใหญ่ได้กลายเป็นที่นาหมดแล้ว ดังนั้น จึงมีเพียงไม่ถึง 10 ครัวเรือนในบ้านกะพีที่ปลูกปอ นอกจากปลูกปอ ชาวบ้านบางครัวเรือนก็ต้มเกลือขาย บ้านเหล่าเกวียนหัก ถึงแม้ว่าจะตั้งอยู่ไม่ไกลตัวเมืองขอนแก่นแต่สภาพการดำรงชีพในช่วงแรก ก็มีได้แตกต่างออกไปจากหมู่บ้านอีก 2 หมู่บ้าน ซึ่งอยู่ห่างไกลเมืองขอนแก่นออกไปอีก และในราว พ.ศ.2500 มีชาวบ้านจำนวนหนึ่งทำการปลูกปอ แต่ก็ไม่มาก เนื่องจากที่หัวไร่ปลายนามีจำกัด สิ่งที่น่าจะถือได้ว่าเป็นบ้านเหล่าเกวียนหักมีข้อแตกต่างจากอีก 2 หมู่บ้านในเรื่องของการทำมาหากิน คือ บ้านเหล่าเกวียนหักมีพ่อค้านำเกวียนไปซื้อฝ้ายทางเมืองเลยมาขายในหมู่บ้านแถบเมืองขอนแก่น ด้วย

ความจริงแล้วกระบวนการพาณิชย์กรรมเกษตร ไม่ได้เริ่มต้นจากการนำพืชเศรษฐกิจเข้ามาปลูกในชุมชน (ปอ) แต่เริ่มมาก่อนหน้านั้นแล้ว ในงานศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชน อย่างเช่นของสุวิทย์ อีระศาสตร์ ได้ชี้ให้เห็นว่า มีการเก็บบังคับเรียกเก็บภาษีจากรัฐ ซึ่งเดิมที่รัฐเรียกเก็บเป็นสิ่งของ ภายหลังเรียกเก็บเป็นเงินสด ซึ่งการเรียกเก็บภาษีนี้ ทำให้ครัวเรือนชาวนามีความจำเป็นต้องหาเงินมาเพื่อจ่ายภาษี การบังคับเก็บภาษีโดยรัฐจึงเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดกระบวนการพาณิชย์กรรมเกษตร โดยการขายข้าว และต่อมาก็มียี่ห้อยใหม่ ๆ เข้าไปปลูก ในหมู่บ้านทั้ง 3 ได้มีกระบวนการย่อย 3 อย่างเกิดขึ้นติดตามาคือ ประการแรก ชาวบ้านได้เปลี่ยนแปลงแบบแผนของการบริโภค ทั้งนี้ภายหลังจากเส้นทางคมนาคมระหว่างภาคอีสาน กับภาคกลางมีความสะดวกขึ้น เนื่องมาจากการสร้างทางรถไฟนั้น ทำให้สินค้าที่ผลิตจากที่อื่น ส่งเข้าไปถึงหมู่บ้าน อย่างเช่น น้ำมันก๊าด เสื้อผ้า ข้าวของ เครื่องใช้อื่น ๆ สินค้าอุปโภคบริโภคเหล่านี้ จำเป็นต้องใช้เงินเป็นตัวกลางในการแลกเปลี่ยน

ประการที่สอง กระบวนการพาณิชย์กรรมเกษตรไม่ได้ทำลายระบบการผลิต และการบริโภคแบบดั้งเดิมลงโดยสิ้นเชิงกล่าวคือ ครัวเรือนยังคงปลูกข้าว และผลผลิตส่วนหนึ่งเก็บไว้บริโภค ที่เหลือก็ขาย การพาณิชย์กรรมเกษตรแบบนี้ยังคงมีมาอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน นอกจากนี้ การจัดสรรทรัพยากรที่ดินก็สอดคล้อง และทำให้ระบบการผลิตแบบดั้งเดิมยังคงอยู่ และในขณะเดียวกัน ก็มีระบบการผลิตเพื่อสนองต่อความต้องการของตลาดควบคู่ไปด้วย กล่าวคือชาวบ้าน

จะจัดที่หัวไร่ปลายนา หรือที่สูงไว้สำหรับปลูกปอ ปลูกพืชไร่ซึ่งส่วนมากเป็นพืชพาณิชย์ สำหรับที่นา ยังคงปลูกพืชหลักคือข้าวต่อไป การที่พืชหลักคือข้าวได้กลายไปเป็นพืชพาณิชย์ ส่วนหนึ่ง และชาวบ้าน การจัดแบ่งที่ดินส่วนหนึ่งปลูกพืชพาณิชย์ และอีกส่วนหนึ่งปลูกพืชยังชีพ ทำให้ชาวบ้านก้าวเข้าสู่กระบวนการพาณิชย์กรรมเกษตรโดยที่การผลิตแบบดั้งเดิม ไม่ได้ถูกทำลายไปทั้งหมด

ประการที่สาม กระบวนการพาณิชย์กรรมเกษตร เกี่ยวข้องกัน และส่งผลต่อการจัดการ แรงงานของครัวเรือนด้วย กล่าวอีกนัยหนึ่งกระบวนการพาณิชย์กรรมเกษตร (Commercialization) มิได้เกิดขึ้นกับสิ่งของอันเป็นผลผลิตของแรงงานที่มนุษย์ค้าขายแลกเปลี่ยน กันเท่านั้น แต่เกิดขึ้นกับแรงงานของมนุษย์โดยตรงด้วย ในกรณีของ 3 หมู่บ้านพบว่า มีแรงงาน ไร่จ้างในหมู่บ้านเกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการแพร่เข้าไปของพืชพาณิชย์ในกรณีของบ้านกะพี้ ชาวบ้าน เล่าว่ามีแรงงานไร่จ้างชุดหัวต่อ หรือบุกเบิกที่ของครัวเรือนในหมู่บ้านอื่น ๆ เพื่อปลูกพืชไร่ (ปอ) ไร่จ้างชุดดิน (ชุดสระ) ทำคันทนา เป็นต้น ชาวบ้านเล่าว่า ผู้ชายในวัยแรงงานส่วนมาก จะออกไปหา ไร่จ้างในหมู่บ้านอื่น ๆ ในช่วงที่ว่างจากงานของครัวเรือนตนเอง บางครั้งแรงงาน ไร่จ้างเดินทางไป ไกลถึงอำเภอศรีบุญเรือง จังหวัดอุดรธานี หรืออำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น เป็นต้น การปรากฏ ของแรงงานไร่จ้างในท้องถิ่นนี้มีไม่มากนักเนื่องจากว่าครัวเรือนเองก็มีขีดจำกัดในการจ้างแรงงาน แต่สิ่งที่เกิดขึ้นโดยทั่วไปก็คือ การเพิ่มความเข้มข้นของการใช้แรงงานของครัวเรือน ดังที่พ่อเสาร์ ชาวบ้านกะพี้ได้เล่าไว้ ซึ่งขอยกข้อความสั้น ๆ มาดังนี้

ในตอนนั้นผมขายเป็นสามแถว ผมอยากจะขายนานหน่อย อยากจะเรียนหนังสือ แต่ก็ได้ขายเพียง 4 เดือนเท่านั้น พ่อก็ขอร้องให้เลิก เพราะไม่มีใครช่วยพ่อทำงาน ผมจึงเลิกออกไปช่วยพ่อล้มเกลือ และต่อมาก็ปลูกปอ"

ความเข้มข้นของการใช้แรงงาน ที่ปรากฏชัดเจนก็คือ ชาวบ้านใช้เวลาในการผลิตยาวนาน ขึ้น เดิมทีพ่อเสาร์จากการทำนา ชาวบ้านก็จะมีเวลาเพียงพอที่จะทำอย่างอื่น เช่น ทอผ้า จักสาน ซ่อมเครื่องไม้เครื่องมือ แต่เมื่อเข้าสู่กระบวนการพาณิชย์กรรมเกษตร เวลาส่วนใหญ่ตลอดปีของ แรงงานต้องทุ่มเทให้กับการผลิต การจัดการแรงงานก็ส่งผลต่อการดำรงอยู่ และการผลิตที่ครัวเรือน ทำนา ซึ่งเราจะได้กล่าวในตอนต่อ ๆ ไป

ผลของกระบวนการพาณิชย์กรรมการเกษตร ที่ได้กล่าวไว้ในตอนต้น ได้ส่งผลกระทบต่อการผลิตข้าพทุทางสังคมในช่วงเวลาต่อมา สิ่งที่เห็นได้ชัดเจนมี 2 ประการ ประการแรก ดังที่พ่อเสาร์บ้านกะพี ได้เล่าและยกมาอ้างไว้ในตอนต้น คือ การเข้าร่วมกระบวนการพาณิชย์กรรมของครัวเรือนทำให้สถาบันวัฒนธรรมเริ่มเสื่อมคลายลง ในกรณีข้างบนคือ คนบวชเข้ามาในวัดมีจำนวนน้อยลง ซึ่งเราจะได้วิเคราะห์เรื่องนี้ในบทต่อไป การที่คนบวชเข้ามาอยู่ในวัดน้อยลงมิได้หมายความว่าเพียงเฉพาะจำนวนแรงงาน ที่จะเข้ามาทำงานให้วัดน้อยลงเท่านั้น แต่ยังส่งผลกระทบต่อการศึกษาสถาบันวัฒนธรรมอื่น ๆ อย่างเช่น การสืบทอดภูมิความรู้ และภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งหลายอย่างทำโดยผ่านวัด ประการที่สอง การเข้าร่วมกระบวนการพาณิชย์กรรมการเกษตร ได้ทำให้ระบบการกระทำกลุ่ม (common action) โดยเฉพาะการแลกเปลี่ยนแรงงานเริ่มหดหายไป

ข. การแทรกตัวเข้าไปของรัฐ

ที่เกิดขึ้นควบคู่ไปกับกระบวนการพาณิชย์กรรมการเกษตร ระหว่างปี 2490-2520 และสืบเนื่องเรื่อยมาจนถึงปัจจุบันก็คือการที่หมู่บ้านทั้ง 3 ได้เข้าไปเกี่ยวข้องกับกระบวนการการพัฒนาของรัฐ หรือหากจะกล่าวในทางกลับกันก็คือ การแทรกตัวของรัฐเข้าไปในหมู่บ้าน

จากคำบอกเล่าของชาวบ้าน ทำให้เรามองได้ว่าอันที่จริงแล้วรัฐได้เข้าไปปรากฏตัวอยู่ในหมู่บ้านพร้อม ๆ กับการก่อตั้งหมู่บ้านด้วยซ้ำไป ชาวบ้านเหล่าเกวียนหักบอกว่า ขุนอรัญ ยักแธ ซึ่งเป็นผู้ก่อตั้งหมู่บ้าน เป็นผู้ใหญ่บ้านคนแรกที่บ้านกะพีก็พบว่า นายเที่ยง เครื่องจำปา ซึ่งดำรงตำแหน่งผู้ใหญ่บ้าน ได้ลาออกเมื่อปี 2472 และพาญาติพี่น้องอพยพไปอยู่ที่อื่น ก่อนนายเที่ยงเครื่องจำปา มีผู้ใหญ่บ้านดำรงตำแหน่งอยู่ก่อนแล้ว 2 คน คือ พ่อวิชัย สุทธา และพ่อบัว พุดระ ซึ่งทั้ง 2 คน ไม่สามารถระบุปีที่ดำรงตำแหน่งได้ พ่อบัว พุดระ เป็นหนึ่งในกลุ่มผู้อพยพมาตั้งถิ่นฐานที่บ้านกะพีในตอนแรกด้วย ส่วนที่บ้านฝางน้อย มีผู้ใหญ่บ้านปกครองสืบต่อกันมาตั้งแต่ นายก้อนศรีสุวรรณ ซึ่งอยู่ในตำแหน่งจนถึง ปี 2466 การที่กล่าวถึงตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านที่มีอยู่ในหมู่บ้านมานานแล้วในที่นี่ ถึงแม้ว่าจะไม่บอกอย่างชัดเจนว่าความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่บ้านกับรัฐก่อนปี 2490 เป็นอย่างไร แต่การที่ชาวบ้านบอกว่า ผู้นำเหล่านั้นเป็น "ผู้ใหญ่บ้าน" ก็แสดงให้เห็นว่า ชาวบ้านมองว่า ผู้นำเหล่านั้นเข้าไปเกี่ยวข้องกับรัฐ ผู้ใหญ่บ้าน เป็นแกนที่สำคัญในการเชื่อมระหว่างรัฐ และชาวบ้าน และยังคงมีบทบาทสำคัญสูง

บทบาทของผู้ใหญ่บ้าน ในด้านการพัฒนาเริ่มปรากฏชัดเจนขึ้นนับตั้งแต่ราวปี 2490 เป็นต้นมา อย่างที่บ้านเหล่าเกวียนหัก ในช่วงของการดำรงตำแหน่งของผู้ใหญ่สง วัดถึง

(2490-2516) ได้มีการสร้างถนนเชื่อมระหว่างบ้านท่ม และบ้านเหล่าเกวียนหัก ซึ่งทำให้การเดินทางติดต่อไปเมืองขอนแก่นสะดวกยิ่งขึ้น ที่บ้านกะพี ทางอำเภอ (ในขณะนั้นบ้านกะพีขึ้นกับอำเภอเมืองขอนแก่น) ได้เข้าไปมีบทบาท ในการแนะนำ หรือตั้งหลักเกณฑ์ในการเลือกผู้ใหญ่บ้าน โดยแนะนำให้ชาวบ้านเลือกผู้ที่มีการศึกษา ในระหว่างปี 2500 - 2510 ผู้ใหญ่บ้านดังกล่าวนี้ ภายใต้คำแนะนำ และการสนับสนุนของทางราชการ ได้ขยายถนนภายในหมู่บ้าน และตัดถนนเชื่อมระหว่างบ้านกะพี และหมู่บ้านข้างเคียงขึ้นมา

ที่บ้านฝางน้อย บทบาทของผู้ใหญ่บ้านในด้านการพัฒนาระหว่างปี 2490-2520 นั้นแตกต่างออกไปจาก 2 หมู่บ้าน และในกรณีบ้านฝางน้อย เป็นตัวอย่างชี้ให้เห็นถึงข้อจำกัดของการแทรกตัวเข้าไปของรัฐในหมู่บ้าน บ้านฝางน้อยก่อนปี 2520 ได้ชื่อว่าเป็น "หมู่บ้านโจร" ทั้งนี้เนื่องจากว่าชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านนี้จำนวนหลายครัวเรือน มีอาชีพหลักขโมยควาย หรือปล้นชาวบ้านหมู่บ้านข้างเคียง รู้จักบ้านฝางน้อยในภาพพจน์ที่เป็นหมู่บ้านโจร ครัวเรือนเหล่านี้มีเครือข่ายกว้างขวาง และเครือข่ายส่วนหนึ่งอยู่ในเขตอำเภอภูเวียง ซึ่งเป็นชัยภูมิที่เหมาะสมแก่การหลบซ่อนตัวให้รอดพ้นจากการจับกุม เมื่อคนเหล่านี้ออกปล้น หรือขโมย และมีการติดตามจับกุมตัว ก็มักจะหนีไปหลบซ่อนในเขตอำเภอภูเวียงเสมอ³ นักเลงปล้นวัวควายเหล่านี้ สามารถ ทำมาหากินอยู่ร่วมกับผู้อื่นในบ้านฝางน้อย และไม่ถูกผู้ใหญ่บ้านจับกุมส่งให้ตำรวจแม้ว่าจะมีผู้ใหญ่บ้านปกครองอยู่ พ่อดอนทองคง ซึ่งเคยเป็นผู้ใหญ่บ้านบ้านฝางน้อยแล้วว่า คนเหล่านี้ ขโมยควายมาได้ ก็จะเอามาเชือดและเอาเนื้อควายใส่ตะกร้ามาแขวนไว้ที่หน้าบ้านของชาวบ้านก่อนฟ้าสาง ชาวบ้านผู้ได้รับเนื้อควายก็จะรับรู้ว่าเป็นคนเอามาให้ และจะนำเงินไปจ่ายให้ภายหลัง เมื่อราว ๆ ปี 2520 โจรกลุ่มหนึ่งที่บ้านฝางน้อยไปปล้นรถโดยสารที่ อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม แต่ถูกตำรวจวางแผนจับกุมโดยปลอมตัวเป็นผู้โดยสาร มีการยิงต่อสู้ทำให้ฝ่ายโจรได้รับบาดเจ็บ และต้องหนีการจับกุมจากบ้านฝางน้อยไปอยู่ที่อื่น (ส่วนหนึ่งถูกจับได้) หลังจากนั้นมาก็ไม่มีใครไปประกอบอาชีพหลักขโมยอีก ตัวอย่างที่ได้เล่ามาข้างบนชี้ให้เห็นว่า แม้อำนาจอรัฐจะแทรกตัวเข้าไปในหมู่บ้านมานานแล้ว แต่ตัวแทนอำนาจอรัฐในแต่ละที่ก็ไม่ได้มีอำนาจ หรือมีพฤติกรรมในการใช้อำนาจที่เหมือนกันในทุกที่ ทุกแห่ง อย่างที่บ้านฝางน้อย ทั้งผู้ใหญ่บ้าน และลูกบ้านส่วนหนึ่งซึ่งโจรเป็นก็ดำรงอยู่ร่วมกันในหมู่บ้านเดียวกันกว่า 2 ทศวรรษ

³ คุราชละเขียนใน สุวิทย์ ชีรสดวกดี, 2533 "ศักราชของชุมชนอีสาน : กรณีศึกษากันฝาง" (รายงานการวิจัยสนับสนุนโดยสถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา และสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนา)

สิ่งที่ควรจะกล่าวไว้ในที่นี้ก็คือ การแทรกตัวของรัฐเข้าไปในหมู่บ้านมิได้มีเพียงทางด้านสถาบัน หรือที่เรียกเป็นภาษาวิชาการว่า "การสร้างสถาบัน" (Institutional Building) เท่านั้น แต่รวมถึงการแทรกตัวหรือการเข้าไปปรากฏตัวของรัฐในแง่อุดมการณ์ด้วย ซึ่งการแทรกซึมทางด้านอุดมการณ์นี้ มีความลึกซึ้งมากกว่าการแทรกซึมโดยการจัดระเบียบองค์กรผ่านทางผู้ใหญ่บ้านด้วยซ้ำไป ถ้าหากเราจะมองจากภาพกว้าง การแทรกซึมทางด้านอุดมการณ์ของรัฐเข้าไปในหมู่บ้านอาจทำได้ 3 ทางคือ ทางแรกผ่านทางด้านศาสนาซึ่งในกรณีของวัดใน 3 หมู่บ้านเราจะได้กล่าวในรายละเอียดในบทต่อไป ทางที่สองผ่านสถาบันการศึกษา ที่บ้านเหล่าเกวียนหักมีโรงเรียนประถมศึกษาขึ้นมาตั้งแต่ พ.ศ.2482 และที่บ้านฝางน้อย มีโรงเรียนประจำหมู่บ้านตั้งแต่ปี 2497 ส่วนที่บ้านกะพี้ ไม่มีโรงเรียนประจำหมู่บ้าน (นักเรียนต้องเดินทางไปเรียนที่บ้านเขื่อน) โรงเรียนเหล่านี้สอนภาษาไทย วรรณคดีไทย และประวัติศาสตร์ไทยภาคกลาง ซึ่งแน่นอนว่า เนื้อหา หลักสูตรเหล่านี้แฝงไว้ด้วยอุดมการณ์ของรัฐ โรงเรียนเหล่านี้ ได้ดำเนินการในการถ่ายทอดอุดมการณ์ของรัฐในหมู่บ้านมากกว่า 50 ปีแล้ว ช่องทางที่สามที่รัฐแทรกตัวเข้าไปในหมู่บ้าน คือ สื่อสารมวลชน โดยเฉพาะวิทยุกระจายเสียง ในต้นพุทธศตวรรษที่ 2500 วิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย จังหวัดขอนแก่น เริ่มการกระจายเสียงชาวบ้านเริ่มมีวิทยุรับการกระจายเสียงมากขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 2510 คำขวัญของรัฐที่เกี่ยวกับการพัฒนาอย่างเช่น "งานคือเงิน เงินคืองาน บันดาลสุข" ก็เป็นที่รู้จักดีในหมู่บ้านในช่วงสงครามเวียดนาม และในช่วงที่พรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยกำลังขยายอิทธิพลในชนบทภาคอีสาน วิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทยก็มีบทบาทอย่างสำคัญในการต่อต้านการขยายตัวของพรรคคอมมิวนิสต์โดยการโฆษณาอุดมการณ์ของรัฐ และทำให้ชาวบ้านเกลียดกลัวหรือมองภาพพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยไปในทางลบ

รัฐและชาวบ้านในบ้านฝางน้อย

มีเหตุการณ์หนึ่งซึ่งเกิดขึ้นที่บ้านฝางน้อย เมื่อราว 6-7 ปี ที่ผ่านมา ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างรัฐและประชาชนในบ้านฝางน้อย คือ ผู้ว่าฯ ขุนพลบุญคำภะกราชชาวนานักสู้คนหนึ่ง มีความไม่พอใจในการให้จ่ายเงินธนาคารข้าว ตามมติฉบับนี้ มีการนำมากลั่นคดีในที่ประชุมชาวบ้านหลายครั้ง แต่ไม่สามารถยุติข้อพิพาทได้ กล่าวคือทางฝ่ายธนาคารยังไม่พอใจต่อคำชี้แจงของฝ่ายผู้ว่าฯ ทางฝ่ายธนาคารได้รวมตัวกันไปเรียกร้องต่อนายอำเภอ ทางอำเภอพยายามที่จะไกล่เกลี่ย โดยไม่มีการสอบสวนข้อเท็จจริงว่า ข้อกล่าวหาของฝ่ายธนาคารนั้น มีมูลความจริงเพียงใด เมื่อไม่สามารถประนีประนอมกันได้ ทางฝ่ายธนาคารได้ยื่นข้อเสนอลี้ภัยการลงประชามติของชาวบ้านผู้มีสิทธิเลือกตั้งในหมู่บ้านฝางน้อยว่า ผู้ใหญ่บ้านสมควรที่จะอยู่ในตำแหน่งต่อไปหรือไม่ จึงทางฝ่ายผู้กล่าวหา ก็ยอมรับข้อเสนอนี้ เมื่อมีการลงประชามติ ฝ่ายผู้นำได้รับคะแนนมากกว่าเพียงเล็กน้อย ทางฝ่ายผู้กล่าวหาผู้นำบอกว่า ผู้นำจึงเป็นผู้นำที่เป็นทางการ ได้รับการช่วยเหลือสนับสนุนจากทั้งผู้ใหญ่และทางราชการ ทำให้ได้รับคะแนนจากการลงมติมากกว่า

กล่าวโดยย่อ การแพร่เข้าไปของรัฐ ที่ได้กล่าวไว้ในข้างต้น ได้ทำให้เกิดการจัดระเบียบองค์กรรูปแบบต่าง ๆ ดังได้กล่าวมาแล้วว่า การจัดระเบียบหรือกลไกต่าง ๆ ผ่านผู้นำชุมชนนี้ ได้ทำให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างรัฐและชุมชนที่เป็นแบบแนวดิ่ง (Vertical Links) ความสัมพันธ์แบบดังกล่าวนี้ ทำให้ผู้นำและชุมชน อยู่ในสถานะที่เป็นผู้ได้รับการอุปถัมภ์จากรัฐ นอกจากนั้นองค์หรือการจัดระเบียบของรัฐ ยังถูกสร้างขึ้นมาเพื่อควบคุมประชากรในชนบท ผลกระทบในทางตรงที่เกิดขึ้นอย่างในกรณีที่ได้ยกตัวอย่างเหตุการณ์ที่เกิดที่บ้านฝาง คือการเกิดกลุ่มย่อย ๆ (factions) ขึ้นมาซ้อนทับกลุ่มดั้งเดิมที่มีรากฐานมาจากความสัมพันธ์ในเชิงเครือญาติ กลุ่มต่าง ๆ เหล่านี้มีทั้งแข่งขันร่วมมือและขัดแย้งซึ่งกันและกัน ที่สำคัญคือ การแข่งขันระหว่างกลุ่มย่อยภายในชุมชน มิได้มีเป้าหมายเพื่อการเป็นผู้นำเท่านั้น แต่เพื่อให้ได้เข้าไปอยู่ในเครือข่ายการอุปถัมภ์ของรัฐ ผลการสถาปนาความสัมพันธ์ในแนวดิ่งระหว่างรัฐและชุมชน ในกรณีที่เกิดขึ้นที่บ้านฝางน้อยคือ ทำให้ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันหรือความร่วมมือระหว่างคนในชุมชนลดลง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ทำให้การผลิตซ้ำทุนทางสังคมสะดุด ความสัมพันธ์ในแนวราบ (Horizontal Links) ระหว่างชาวชนบท ทั้งที่เป็นแบบเครือญาติและแบบอื่น ๆ อ่อนแอลงไปด้วย กลุ่มต่าง ๆ มุ่งแข่งขันกันเพื่อที่จะเข้าไปเป็นผู้อุปถัมภ์ของรัฐ มากกว่าที่สร้างพลังโดยการเพิ่มความร่วมมือภายใน ซึ่งเราจะได้วิเคราะห์ต่อไปในบทที่ 5

อย่างไรก็ตาม การแทรกตัวเข้าไปในหมู่บ้านในหลายกรณีก็ส่งผลในทางบวกต่อทุนทางสังคมอย่างเช่น ในกิจกรรมการพัฒนา การตั้งกลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มร้านค้าศูนย์สาธิต แม้ว่าจะเป็นกรลองผิดลองถูกของรัฐ แต่ชาวบ้านก็ได้เกิดการเรียนรู้ และมีการปรับปรุงแก้ไขประเด็นสำคัญก็คือ ครัวเรือน หรือบุคคลในชุมชนได้รับผลกระทบไม่ว่าทางด้านลบหรือทางด้านบวกจากการแทรกตัวเข้าไปของรัฐในระดับที่แตกต่างกันออกไป ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสถานะของทรัพยากรครัวเรือนและยุทธวิธีในการจัดการทรัพยากรที่เราจะได้พิจารณารายละเอียดในบทต่อไป

ชุมชน หมู่บ้าน ภายใต้วิถีเศรษฐกิจเพื่อส่งออก

นับตั้งแต่ทศวรรษที่ 2520 โดยเฉพาะนับตั้งแต่ปี 2525 ซึ่งเป็นปีเริ่มต้นของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติเป็นต้นมานั้น ได้มีการเปลี่ยนแปลงในระดับนโยบาย และโครงสร้างทางเศรษฐกิจสังคมหลายอย่าง ซึ่งได้ส่งผลต่อพลวัตรของหมู่บ้านต่อมาปัจจัยที่สำคัญมีอยู่ 3 ประการ คือ ประการแรก ความขัดแย้งทางด้านการเมืองระหว่างฝ่ายรัฐ และพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยได้ยุติลง เงื่อนไขทางด้านการเมืองดังกล่าวนี้ ทำให้รัฐเปลี่ยนทัศนคติและวิธีการทำงานกับประชากรในภูมิภาค หรือในชนบทห่างไกล ประการที่สอง ซึ่งสืบเนื่องมาจากประเด็นแรก

คือ รัฐได้หันมายอมรับวิธีการการพัฒนาชนบทโดยวิธีการแบบจากล่างขึ้นบน คือเปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมมากขึ้น ประการสุดท้ายในช่วงพุทธศตวรรษที่ 2520 นี้ นโยบายด้านการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศไทยได้หันไปเน้นการผลิตเพื่อการส่งออกที่ชัดเจนมากขึ้นเราจะได้พิจารณาถึงปัจจัยต่าง ๆ เหล่านี้ที่ส่งผลให้เกิดพลวัตในชุมชนทั้ง 3 ในลำดับต่อไป

ก. การพัฒนาหมู่บ้าน : รัฐและองค์กรพัฒนาเอกชน

ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 2520 นั้น ประเทศไทยได้ประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 5 ภายใต้แผนพัฒนาฉบับดังกล่าวนี้ มีแผนพัฒนาชนบทในพื้นที่ยากจนซึ่งพื้นที่ชนบทในภาคอีสานส่วนมากถูกจัดให้เป็นเป้าหมายของแผนดังกล่าวนี้ ภายใต้แผนพัฒนาฉบับดังกล่าวนี้นอกจากรัฐบาลจะเปลี่ยนวิธีการพัฒนาแบบการสั่งการจากส่วนกลางหรือแบบจากบนลงล่าง มาสู่จากล่างขึ้นบนแล้ว รัฐบาลยังมุ่งให้เกิดการกระจายการบริการของรัฐ ในด้านต่าง ๆ โดยเน้นการบริการที่มีอยู่ในกระทรวงหลัก 4 กระทรวงคือ กระทรวงเกษตร และสหกรณ์ กระทรวงมหาดไทย กระทรวงสาธารณสุข และกระทรวงศึกษาธิการ การที่ชาวบ้านได้มีโอกาส ในการทำงานร่วมกับภาครัฐมากขึ้น และได้รับบริการของรัฐต่าง ๆ ได้ส่งผลในการปรับปรุงคุณภาพชีวิตของชาวบ้านในหมู่บ้านทั้ง 3 ในทางบวกมากเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะทางด้าน สุขภาพ ชาวบ้านเริ่มหันมาใช้ส้ม มีน้ำสะอาดใช้ดื่มในฤดูแล้ง และเด็กเล็กและหญิงมีครรภ์ ได้รับบริการอาหารเสริมหรือการดูแลสุขภาพที่จำเป็น ระบบต่าง ๆ ที่ริเริ่มขึ้นมาในช่วงนี้ ยังคงมีสืบต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน เช่น การมี ผสส. อสม. มีการสำรวจข้อมูล กชช 2 ค และข้อมูล จปฐ (ซึ่งมักจะถูกวิพากษ์วิจารณ์ว่าขาดความน่าเชื่อถือ) แต่กิจกรรมหรือการดำเนินการหลายอย่าง ในช่วงนี้ก็มิได้ส่งผลตามเป้าหมายเท่าไรนัก เช่น การสร้างที่อ่านหนังสือพิมพ์ประจำหมู่บ้าน ซึ่งทั้ง 3 หมู่บ้านในปัจจุบัน ไม่มีที่อ่านหนังสือพิมพ์แล้ว

ในช่วงระยะเวลาใกล้เคียงกัน องค์กรพัฒนาเอกชนได้เข้ามาเริ่มทำงานพัฒนาในชุมชนหมู่บ้านทั้ง 3 แห่ง องค์กรดังกล่าวนี้ มีเป้าหมายหลักเรื่องการพัฒนาคุณภาพชีวิตของเด็กโดยใช้วิธีการพัฒนาชุมชน คือดำเนินการพัฒนาพร้อม ๆ กันไปทุกด้าน โดยมุ่งให้เกิดผลกระทบในการปรับปรุงคุณภาพชีวิตของเด็ก ในระยะแรก องค์กรพัฒนาเอกชนมีเจ้าหน้าที่เข้ามาประจำอยู่ในหมู่บ้าน โดยหน้าที่หลักของ เจ้าหน้าที่คือทำการศึกษาร่วมชุมชน และให้การฝึกอบรม (อย่างไม่เป็นทางการ) แก่ชาวบ้านในด้าน ต่าง ๆ รวมไปถึงร่วมมือกับชาวบ้านคิดค้นกิจกรรมการพัฒนา ในช่วงแรกที่นักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชนเข้าไปในหมู่บ้านนั้น ชาวบ้านยังยึดติดอุดมการณ์ที่ได้รับการหล่อหลอมจากรัฐ โดยชาวบ้านยังมีความเคลือบแคลงใจต่อบทบาทของนักพัฒนาว่าเข้ามาทำอะไร

กันแน่ แต่พอระยะไม่นาน การคลุกคลีและใช้ชีวิตร่วมกับชาวบ้านนักพัฒนาเหล่านี้ ทำให้ได้รับความไว้วางใจ จากการได้พูดคุยกับชาวบ้านทั้ง 3 หมู่บ้าน ทำให้ผู้วิจัยมองเห็นได้ชัดว่าความไว้วางใจ การยกย่องนับถือของ ชาวบ้านต่อนักพัฒนาแตกต่างไปจากที่ชาวบ้านมีต่อข้าราชการอย่างมาก แม้แต่กับพัฒนากรซึ่งใช้ชีวิตคลุกคลีอยู่กับชาวบ้านพอ ๆ กับนักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชน นอกจากนี้ความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านและนักพัฒนา NGOs ก็ยังเป็นความสัมพันธ์ระยะยาว แม้ นักพัฒนาบางคนได้จากหมู่บ้าน และเปลี่ยนที่ทำงานไปอยู่ที่อื่นกว่า 10 ปีแล้ว ก็ยังมีการไปมาหาสู่ เป็นครั้งคราว เราแทบจะไม่พบในความสัมพันธ์แบบเดียวกันนี้ระหว่างชาวบ้าน กับข้าราชการ

การพัฒนาทั้งของรัฐ และของเอกชนในช่วงนี้ส่งผลต่อสถานะของทรัพยากรของครัวเรือนในช่วงต่อมาทั้งโดยตรง และโดยอ้อม ดังได้กล่าวไว้แล้วว่ากิจกรรมหลายอย่างที่ริเริ่ม และดำเนินการ โดยรัฐส่งผลในทางบวกอย่างเช่น โครงการทางด้านสาธารณสุข ซึ่งส่งผลต่อการปรับปรุงและพัฒนา ทรัพยากรมนุษย์ และเราจะไม่กล่าวโดยละเอียดในที่นี้ แต่ใคร่ขอยกตัวอย่างของการดำเนิน โครงการบางโครงการ ซึ่งผลจากการดำเนินโครงการยังเป็นข้อที่ถกเถียงกันอยู่ โดยเฉพาะในปัจจุบัน โครงการนี้ คือ การดำเนินการเร่งรัดการกระจายสินค้าเข้าไปให้ครัวเรือนเกษตรกรภายใต้ชื่อโครงการ "เกษตรพื้นฟู" โครงการดังกล่าวนี้ดำเนินการภายใต้ ธกส. และเริ่มเข้าไปในบ้านฝางน้อย และ บ้าน กะพี ในปี 2535 ก่อนหน้านั้นระบบสินค้าของ ธกส. ส่วนใหญ่แล้วเป็นสินค้าระยะสั้นเป็นหลัก ซึ่งนักวิชาการมองว่าเป็นอุปสรรคต่อการปรับปรุงประสิทธิภาพของเกษตรกร โครงการเกษตรพื้นฟู มีช่วงระยะเวลาการชำระหนี้ยาวนานถึง 8-12 ปี พอเจิง บุญเลิศ ชาวบ้านฝางน้อย เล่าว่าในตอนแรกที่เจ้าหน้าที่เข้าไปติดต่อ และเสนอให้ชาวบ้านเข้าร่วมโครงการนั้น ชาวบ้านได้มีการถกเถียงกันทั้ง ข้อดีและข้อเสียของโครงการดังกล่าวอย่างกว้างขวาง แต่ในที่สุดชาวบ้านก็ตัดสินใจเข้าร่วมโครงการ โดยมีคนยื่นขอกู้จำนวน 60 ครัวเรือนเศษ จำนวนเงินรวมกันประมาณ 7 แสนบาท จำนวนเงิน ดังกล่าวนี้นี้เป็น "หนี้" จำนวนมากที่สุดที่ชาวบ้านฝางน้อยทั้งหมู่บ้านเคยมีในช่วงก่อนหน้าเวลานั้น จำนวนเงินกู้ต่อครัวเรือนอยู่ระหว่าง 10,000-12,000 บาท และครัวเรือนส่วนใหญ่เสนอขอกู้เงิน มาเพื่อเลี้ยงโค มีครัวเรือนจำนวนไม่ถึง 10 ครัวเรือนที่เลี้ยงวัวอย่างต่อเนื่อง ที่บ้านฝางน้อยประสบ ปัญหาไม่มีสถานที่เลี้ยงวัว ครัวเรือนส่วนใหญ่นำเงินไปใช้จ่ายและลงทุนทางด้านอื่น

พอเสาร์ บ้านกะพี ก็เป็นผู้หนึ่งที่เข้าร่วมโครงการเกษตรพื้นฟู ก่อนที่พอเสาร์จะเข้าร่วม โครงการนั้น เป็นช่วงเวลาที่เราข้าวดิบตัวขึ้นสูงมาก และราคาข้าวเป็นแรงจูงใจให้พอเสาร์ และชาวบ้านกะพีอีกจำนวนกว่า 50 ครัวเรือนเข้าร่วมโครงการเกษตรพื้นฟูในตอนนั้นพอเสาร์ลงทุน เงินออมของตนเอง และเงินกู้ในโครงการ ซื้อวัวมาราคารวมกัน 80,000 บาท วัวบางตัวที่พอเสาร์

ซื้อมีราคาสูงถึง 20,000 บาท แต่เมื่อพ่อเสาร์เลี้ยงวัวอยู่ได้ยังไม่ถึงปีราคาวัวก็ตกลงมาถึงครึ่งต่อครึ่ง อย่างวัวตัวที่พ่อเสาร์ซื้อมา 20,000 บาทนั้น พ่อเสาร์ขายไป ในราคาเพียงหมื่นเศษ ๆ เท่านั้น และภายหลังจากที่เลี้ยงวัวอยู่ 3 ปี พ่อเสาร์ขาดทุนไปประมาณครึ่งหนึ่งของเงินทุนที่ลงไป ทั้งนี้ยังไม่นับรวมแรงงานที่ลงไปในช่วง 3 ปี ขณะนี้ (2545) พ่อเสาร์ยังใช้หนี้ ธกส. ไม่หมด

ในขณะที่ทางฝ่ายรัฐมีโครงการกระจายสินค้าเข้าไปสู่ชนบท ทางฝ่ายองค์กรพัฒนาเอกชนก็สนับสนุนให้มีโครงการเกษตรผสมผสาน แนวคิดหลักของโครงการดังกล่าวก็คือ มุ่งให้ครัวเรือนเกษตรกรพึ่งตนเอง มุ่งให้เกิดความมั่นคงด้านการบริโภค (อาหาร) เป็นหลัก และหากมีผลผลิตเหลือก็ขาย⁴ วิธีการทำงานขององค์กรพัฒนาเอกชน คือ แสวงหาเงินทุนโดยเฉพาะที่เป็นเงินกู้ ดอกเบี้ยต่ำ สนับสนุนครัวเรือนที่สนใจ และนอกจากนั้นยังมีการสนับสนุนด้านการจัดฝึกอบรม การศึกษาดูงานด้วย

ความจริงแล้ว กิจกรรมการพัฒนาของทั้งรัฐ และ NGOs ในหมู่บ้านทั้ง 3 มีมากกว่านี้ (ซึ่งส่วนหนึ่งเราจะกล่าวโดยละเอียดในบทต่อไปที่ว่าด้วยกลุ่มองค์กร และเครือข่าย) แต่ที่ยกเอากิจกรรมโครงการเกษตรฟื้นฟูของรัฐ และโครงการเกษตรแบบผสมผสาน ของ NGOs ขึ้นมาก็เพื่อที่จะให้เห็นว่า กิจกรรมการพัฒนามูลบ้าน ไม่ว่าจะเริ่มโดยรัฐ หรือ NGOs ถ้าหากเราจะจำแนกตามแนวคิดของการวิจัยในครั้งนี้อาจจะแบ่งได้เป็น 2 ประเภท คือ โครงการประเภทที่ใช้ "ทุนการเงิน" (financial capital) เป็นแรงขับ และโครงการประเภทที่ใช้ทุนอื่น ๆ (non-financial capital) นอกเหนือจากการใช้ทุนด้านการเงินเป็นแรงขับ การจำแนกแบบนี้ในชีวิตจริง หรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริง ๆ แล้ว อาจจะมองเห็นเส้นแบ่งได้ยาก ในโครงการเกษตรฟื้นฟูเอง ซึ่งมุ่งกระจายสินค้าหรือทุนการเงินไปสู่เกษตรกร แต่ในขั้นตอนของการปฏิบัติเกษตรกรจะต้อง ค้ำประกันซึ่งกันและกันในการกู้เงิน ซึ่งการค้ำประกันนี้ต้องอาศัยความไว้วางใจซึ่งกันและกัน กลุ่มผู้ค้ำประกันซึ่งกันและกันจึงมักจะเป็นเครือญาติ หรือเพื่อนฝูงคนใกล้ชิด ในแง่โครงการเกษตรฟื้นฟูก็อาศัยทุนทางสังคมในการดำเนินการ ส่วนโครงการเกษตรผสมผสานแม้ว่าจะเน้นในเรื่องการพึ่งตนเองของครัวเรือนชาวนา แต่ในการดำเนินการก็มีความต้องการเงินทุน โดยเฉพาะเพื่อนำมาใช้จ่ายในการขุดสระน้ำ แต่ผู้วิจัยเสนอให้แยกพิจารณา โครงการเป็น 2 ประเภท เพื่อที่จะเน้นให้เห็นว่า การดำเนินงานพัฒนาของภาครัฐและเอกชน โดยพื้นฐานแล้วยังคงเผชิญกับปัญหาสองด้าน ด้านแรก ครัวเรือนและชุมชนชนบทมีความ

⁴ ในช่วงปี 2535 มีโครงการประมงผล การเกษตรผสมผสานรายได้สนับสนุนขององค์กรพัฒนาเอกชน ดูรายละเอียดใน สมพันธ์ เจริญยิ่ง และคณะ

ขาดแคลนปัจจัยหรือทรัพยากรทางด้านที่จะนำมาใช้เพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง (ปัจจัยเหล่านั้น อาจจะเป็นเงินทุน ความรู้ ทักษะทางแรงงาน และอื่น ๆ อีกมาก) ในการพัฒนาที่ผ่านมาโดยเฉพาะใน แนวคิดของทางราชการมักจะมีคำว่า การขาดแคลนเงินเพื่อลงทุนทางเกษตรผลิตมีความสำคัญที่สุด ด้านที่สอง สิ่งที่ชุมชนและครัวเรือนชนบทมีอยู่แล้ว ไม่ว่าจะเป็นทรัพยากรทางด้านการผลิตและคุณสมบัติในทางสังคมและวัฒนธรรม ที่อาจจะนำมาใช้เพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง

ข.ทุนท้องถิ่น และทุนต่างชาติ

การก้าวข้ามจากพุทธศตวรรษที่ 2510 ไปสู่ พุทธศตวรรษที่ 2520 นั้น มีข้อสังเกตที่สำคัญ ประการหนึ่งก็คือ การขายพืชเศรษฐกิจ (Cash Crop) ในกรณีของบ้านฝาน้อยนั้น ชาวบ้าน ได้เลิกปลูกปอ ตั้งแต่ราวปี 2517 ถึงแม้ว่าจะมีมันสำปะหลังเข้ามาแทนที่บ้าง แต่ว่าพืชเศรษฐกิจ พวกนี้ได้ลดความสำคัญลงไปมาก ในขณะที่เดียวกันทุนท้องถิ่นที่เกี่ยวกับพืชไร่ รวมทั้งพวกคนกลาง คือกลุ่มนายหน้าผู้รับซื้อผลผลิตในหมู่บ้านก็ลดความสำคัญลงไปมาก ที่มีบทบาทและเพิ่มความ สำคัญขึ้นมาคือ ทุนที่เกี่ยวข้องกับการส่งออก ซึ่งในการศึกษานี้เราพบได้ 2 รูปแบบ คือ กรณีแรก คือทุนท้องถิ่น ที่ยกระดับขึ้นมาจนผลิตสินค้าเพื่อส่งออก ส่วนกรณีที่สองก็คือทุนนานาชาติ หรือทุน ต่างประเทศ ที่เข้ามาในชุมชนหมู่บ้าน เพื่อทำการผลิตสินค้าบางอย่างเพื่อส่งออก เราจะได้กล่าวถึง 2 กรณีต่อไป

ที่บ้านเหล่าเกวียนหัก มีครัวเรือนจำนวนหนึ่งที่ยังชีพโดยการเข้าไปเป็นแรงงานในโรงงาน อุตสาหกรรมแหวน อีกส่วนหนึ่งรับงานแหวนมาทำที่บ้าน อุตสาหกรรมแหวนในจังหวัดขอนแก่น มีอยู่หลายบริษัท และส่วนใหญ่เป็นอุตสาหกรรมมาจากทุนท้องถิ่น อย่างเช่น บริษัทแหวน จำกัด เจ้าของธุรกิจเป็นคนจีนอพยพเข้ามาอยู่ในจังหวัดขอนแก่นก่อนปี พ.ศ.2500 โดยติดตามบิดา ซึ่งเข้ามาค้าขายและตั้งหลักแหล่งในจังหวัดขอนแก่นอยู่ก่อน ทุนดังกล่าวนี้เติบโตมาจากการรับซื้อแหวน ที่ชาวบ้านทอดด้วยมือมาขาย ในปี 2515 ได้เริ่มนำอวนจากประเทศไต้หวัน เข้ามาจำหน่าย แต่พอถึง ปี 2520 ภาชีอวนนำเข้าเริ่มสูงขึ้น ผู้ประกอบการรายดังกล่าวจึงตั้งโรงงานขึ้น บนถนนมิตรภาพ โดยสั่งซื้อเครื่องจักรจากประเทศไต้หวันเข้ามา เริ่มแรกเมื่อปี 2521 นั้น มีคนงานเพียง 100 คน จากนั้น ได้ขยายเติบโตมาเรื่อย ๆ ปัจจุบันมีพนักงานในสาขาต่าง ๆ ราว 6,000 คน และมีผู้ที่รับงานไปทำที่บ้านอีกกว่า 5,000 คน ผลผลิต แหวนส่งออกไปจำหน่ายทั่วโลก (วารสารข่าวหอการค้า ปีที่ 14 ฉบับที่ 149 พ.ย.45 น.45-46)

หมู่บ้านที่ทำการสำรวจครั้งนี้ 3 หมู่บ้านพบว่าบ้านเหล่าเกวียนรักเป็นหมู่บ้านเดียวที่มีคนเข้าไปทำงานในโรงงานแหวน และรับงานแหวนมาทำที่บ้านจำนวนมาก แต่ในที่นี้ก็ไม่ได้หมายถึงว่า บ้านกะพี และบ้านฝางน้อยเข้าร่วมเศรษฐกิจแบบส่งออกในระดับที่ต่ำลงไปกว่าบ้านเหล่าเกวียนรัก เพราะคนในหมู่บ้านทั้ง 3 ได้อพยพ และหรือทำมาหากิจในกิจกรรมนอกภาคเกษตรจำนวนมาก อันที่จริงแล้วถ้าหากเราจะมองรายได้ที่เป็นเงินสดของครัวเรือนส่วนใหญ่มาจากกิจการนอกภาคเกษตรกรรม เราจะได้พิจารณาเรื่องนี้โดยละเอียดในบทต่อ ๆ ไป สำหรับบ้านเหล่าเกวียนรักได้เริ่มเข้าไปทำงานในโรงงานแหวน และรับงานแหวนมาทำที่บ้านก่อนปี 2530 จากข้อมูลที่สำรวจไว้ในปี 2534 พบว่ามีครัวเรือนบ้านเหล่าเกวียนรักที่รับงานแหวนมาที่บ้านถึง 43 ครัวเรือน (จำนวนครัวเรือนทั้งหมดในปีนั้น 141 ครัวเรือน) (รัตนา บุญมัยยะ และคณะ 2534, น.15) งานแหวนยังคงเป็นแหล่งยังชีพที่สำคัญของชาวบ้านเหล่าเกวียนรักมาจนถึงปัจจุบัน

ส่วนกรณีที่ 2 เป็นทุนต่างชาติที่เข้ามาสร้างฐานผลิตในชุมชนหมู่บ้าน กรณีนี้เกิดขึ้นที่บ้านฝางน้อย กล่าวคือเมื่อประมาณปี 2530 มีบริษัทต่างชาติเข้ามาส่งเสริมให้ชาวบ้านปลูกพืชหลายชนิด เพื่อผลิตเมล็ดพันธุ์ส่งขายต่างประเทศ การเข้ามาทำงานส่งเสริมให้ชาวบ้านปลูกพืชเพื่อผลิตเมล็ดพันธุ์ของบริษัทดังกล่าวนี้ ได้ชี้ให้เห็นถึงข้อแตกต่างในวิธีการทำงาน "ส่งเสริมการเกษตร" กับของทางราชการได้อย่างชัดเจน บริษัทนี้เริ่มแรกเข้ามาติดต่อกับเกษตรกรคนหนึ่งผู้ซึ่งเคยเข้าร่วมงานพัฒนา และได้รับส่งเสริมจาก NGOs ที่เข้าไปทำงานบ้านฝางน้อย เกษตรกรคนดังกล่าวนี้มีความขยัน มีวินัย มีความคิดริเริ่ม (ซึ่งบริษัทฯ มองเห็นข้อนี้เป็นอย่างดี) เริ่มแรกบริษัทได้สนับสนุนให้เกษตรกรคนดังกล่าวจัดทำแปลงทดลอง และมีเจ้าหน้าที่ฝึกให้ ความรู้เทคนิคต่าง ๆ เช่น การรดน้ำใส่ปุ๋ย การใช้ยาฆ่าแมลง ตลอดจนการผสมเกสร ปัจจัยการผลิตต่าง ๆ บริษัทจะเป็นคนจัดให้ โดยเมื่อนำผลผลิตไปจำหน่าย รายได้ส่วนหนึ่งก็จะถูกหักเป็นค่าปัจจัยการผลิต หลังจากนั้นเพียง 2-3 ปี มีเกษตรกรจำนวนมากเข้าร่วมงานกับบริษัทดังกล่าวนี้ ซึ่งความรู้ในการทำการเกษตรเมล็ดพันธุ์ ส่วนหนึ่งได้รับการถ่ายทอดจากเกษตรกรคนแรกที่ได้รับการฝึกฝนจากทางบริษัทและได้รับมอบหมายให้ทำหน้าที่เสมือนตัวแทนของบริษัท และอีกส่วนหนึ่งเจ้าหน้าที่จะทำการถ่ายทอดโดยตรง ตลอดช่วง 10 ปี คือระหว่างปี 2530 - 2540 อาจจะเรียกได้ว่าการเกษตรเมล็ดพันธุ์เพื่อการส่งออกเป็นเศรษฐกิจที่สำคัญของบ้านฝางน้อย มีครัวเรือนเข้าร่วมกว่า 40 ครัวเรือน แต่ภายหลังผลผลิตตกต่ำลง ทำให้ครัวเรือนเลิกทำการเกษตรแบบดังกล่าว

ลักษณะร่วมที่สำคัญของโรงงานแหวนและการผลิตเมล็ดพันธุ์ของบ้านฝางน้อยคือ ผลิตมุ่งเพื่อที่จะส่งออก ดังได้กล่าวข้างต้นแล้วว่า การเข้าร่วมเศรษฐกิจเพื่อส่งออกของชาวบ้านมิได้มีเพียงการเข้ามาทำงานในโรงงานแหวน หรือการผลิตเมล็ดพันธุ์พืชเพื่อการส่งออกเท่านั้น แต่ชาวบ้านได้เข้าร่วมการผลิตเพื่อส่งออก โดยการปรับเปลี่ยนตั้งแต่ระดับครัวเรือน คือการจัดการด้านแรงงาน ตลอดจนการจัดการทรัพยากรด้านการผลิต สิ่งที่เราสังเกตเห็นได้ชัดเจนจากคำบอกเล่าของชาวบ้านก็คือ กิจกรรมทางเศรษฐกิจในช่วงนี้ มีความหลากหลายเพิ่มขึ้น แต่ไม่ว่ากิจกรรมที่เศรษฐกิจเหล่านี้จะเกี่ยวข้องกับการผลิตเพื่อการส่งออกโดยตรงหรือเป็นกิจกรรมการเกษตรแบบเดิมก็ล้วนแล้วแต่ได้รับอิทธิพลของเศรษฐกิจส่งออกทั้งสิ้น อย่างในกรณีของการทำการเกษตรของครัวเรือน เรายังพบว่าครัวเรือนส่วนใหญ่ในหมู่บ้าน ยังคงทำการเกษตรคือการทำนาผลิตข้าวเพื่อบริโภค อย่างไรก็ตามครัวเรือนเริ่มประสบปัญหาการขาดแคลนแรงงานในการทำการเกษตรมากขึ้น ทั้งนี้เนื่องจากว่าแรงงานของครอบครัวจำนวนหนึ่งได้เข้าไปทำงานในภาคเศรษฐกิจใหม่ (ส่งออก) การขาดแคลนแรงงานในการทำนาทำให้ค่าจ้างแรงงานในภาคเกษตรสูงขึ้น และเกษตรกรหันไปใช้เทคโนโลยีประหยัดแรงงานมากขึ้น เช่น รถไถเดินตาม และรถนวดข้าว (ในปัจจุบันรถรับจ้างเกี่ยวข้าวเริ่มแพร่หลาย) เป็นต้น

ในกรณีการเข้าร่วมการเกษตรเมล็ดพันธุ์ของครัวเรือนที่บ้านฝางน้อยนั้น เห็นได้ชัดว่าครัวเรือนต้องพึ่งความรู้ในการทำการผลิตจากบริษัท แม้ว่าจะมีการถ่ายทอดความรู้บางด้านให้แก่เกษตรกร แต่ก็มีความรู้เพียงบางด้าน และไม่สามารถที่จะนำมาปรับใช้กับกิจกรรมการเพาะปลูกอื่น ๆ ได้ ที่สำคัญ คือครัวเรือนบ้านฝางน้อยได้เข้าร่วมกิจกรรมการผลิตเพียงบางขั้นตอนเท่านั้น งานด้านการผลิตเมล็ดพันธุ์ส่วนที่สำคัญ โดยเฉพาะในขั้นตอนที่เป็นผลผลิตขั้นสุดท้าย และพร้อมที่จะส่งออกนั้นยังอยู่กับบริษัททั้งหมด นอกจากนี้การปลูกพืชเพื่อเอาเมล็ดใช้สารเคมีจำนวนมาก นายสำราญ เกษตรกรผู้เริ่มปลูกพืชเพื่อผลิตเมล็ดพันธุ์เล่าว่า เมื่อเขาปลูกพืชไป 3-4 ปี ดินจะเริ่มเสื่อม มีศัตรูพืช และโรคพืชมากขึ้น เขาจึงตัดสินใจหยุดปลูกพืช และใช้เวลา 3-4 ปี กว่าที่พื้นผิวดินของเขาให้กลับมาอยู่ในสภาพที่จะปลูกพืชอื่น ๆ ต่อไปได้ การเสื่อมสภาพของดินอันเนื่องมาจากการใช้สารเคมีนี้ เป็นเรื่องที่ทางบริษัทตระหนักเป็นอย่างดี ดังนั้นเมื่อเข้าปีที่ 4-5 บริษัทจะเริ่มไปเปิดหมู่บ้านใหม่ ส่งเสริมให้เกษตรกรปลูกพืชผลิตเมล็ดพันธุ์ โดยใช้กระบวนการเดียวกับที่บ้านฝางน้อย

สิ่งที่เราอาจจะมองได้ว่าเป็นผลสืบเนื่องจากการเข้าร่วมเศรษฐกิจส่งออกที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งคือ ภาวะชะงักงันของทักษะของทรัพยากรมนุษย์ อย่างในกรณีของบ้านเหล่าเกวียนหัก การที่แรงงานได้เข้าไปทำงานในโรงงาน หรือรับแหวนออกมาทำที่บ้านกว่าทศวรรษ ในด้านหนึ่ง

ทำให้แรงงานมีทักษะในการทำแหวนมากขึ้น แต่ในอีกด้านหนึ่งการที่แรงงานที่รับงานมาทำที่บ้าน ต้องทุ่มเทหรือใช้เวลามากขึ้นในการทำแหวนเพื่อให้มีรายได้เพียงพอต่อการยังชีพ ก็ทำให้โอกาสที่แรงงานเหล่านี้จะไปใช้ทักษะด้านอื่น ๆ น้อยลงไป ทักษะอย่างอื่นที่แรงงานเหล่านี้มีก็จะเลือนลาง หรือหายไปได้ในที่สุด ในแง่ของการยกระดับทักษะนั้น งานแหวนที่รับมาทำที่บ้าน มีช่วงของการยกระดับ (คือระหว่างฝีมือขั้นต่ำ และฝีมือขั้นสูง) ที่สั้น หากเปรียบเทียบกับกรรมกรก่อสร้างจะพบว่า กรรมกรก่อสร้างมีช่วงของการยกระดับฝีมือที่กว้างกว่า กล่าวคือสามารถ จะเลื่อนระดับจากกรรมกรไร้ฝีมือ ไปสู่ช่าง หัวหน้าคนงาน จนถึงผู้รับเหมา ภาวะแบบนี้จะทำให้แรงงานเสี่ยงต่อการถดถอยของคุณภาพชีวิตของแรงงาน เมื่อแรงงานถูกเลิกจ้างหรือเกษียณอายุการทำงาน

การเปลี่ยนแปลงของประชากร และที่ดินในรอบทศวรรษ

การคลี่คลายขยายตัวของชุมชน มีสาเหตุมาจากทั้งปัจจัยภายใน และปัจจัยภายนอก ในแง่ของปัจจัยภายนอกนั้น เราได้พิจารณาถึงการนำเอา "การพัฒนา" เข้าไปในหมู่บ้านของทั้งหน่วยงานรัฐ และองค์กรพัฒนาเอกชนตลอดจนการแทรกตัวเข้าไปของทุนท้องถิ่น และทุนต่างชาติ แต่พลังเหล่านี้ แม้จะมีความสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชน ก็มีใช้ทั้งหมดของปัจจัยที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง พลังอีกส่วนหนึ่งที่ผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลง มาจากการคลี่คลายขยายตัวภายในชุมชนเอง ปัจจัยหรือเงื่อนไขเหล่านี้ ต่อมาเป็นทั้งสาเหตุและผลของการเปลี่ยนแปลง ซึ่งปัจจัยที่สำคัญที่เราจะยกขึ้นมาพิจารณาในที่นี้คือประชากรและที่ดิน โดยเราจะได้ทำการวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นใน 3 ชุมชนในรอบ 10 ปีที่ผ่านมา

การเปลี่ยนแปลงของประชากรภายในชุมชน เป็นผลสืบเนื่องมาจากการเกิด การตาย การย้ายเข้า การย้ายออก ในช่วงปี 2534 - ปี 2544 การเปลี่ยนแปลงด้านประชากรใน 3 ชุมชน ปรากฏดังตารางข้างล่างนี้

ตารางที่ 3.1 การเปลี่ยนแปลงของประชากรใน 3 ชุมชน ระหว่าง 2534 – 2544

ช่วงอายุ	ปี 2534 [*]		ปี 2544 ^{**}	
	จำนวน	ร้อยละ	จำนวน	ร้อยละ
บ้านฝางน้อย				
อายุแรกเกิด - 18 ปี	217	49.88	146	27.75
อายุ 18 - 50 ปี	188	43.21	284	53.99
มากกว่า 50 ปี	30	6.89	96	18.26
รวม	435	100.00	526	100.00
บ้านเหล่าเกวียนหัก				
อายุแรกเกิด - 14 ปี	227	32.06	169	23.53
อายุ 15 - 19 ปี	82	11.58	32 ^{***}	4.45
อายุ 20 - 49 ปี	315	44.49	409 ^{****}	56.97
อายุ 50 ปีขึ้นไป	84	11.87	108	15.05
รวม	708	100.00	718	100.00
บ้านกะพี้				
อายุแรกเกิด - 14 ปี	129	30.50	92	20.53
อายุ 15 - 19 ปี	52	12.29	19 ^{***}	4.24
อายุ 20 - 49 ปี	186	43.97	265 ^{****}	59.15
อายุ 50 ปีขึ้นไป	56	13.24	81	16.08
รวม	423	100.00	448	100.00

* ข้อมูล ปี 2534 ได้มาจาก

- บ้านฝางน้อย ข้อมูล กชช. 2 ค. สำรวจ ปี 2534 ใน รัตนา และคณะ (2534) น.91
- บ้านเหล่าเกวียนหัก จากการสำรวจข้อมูล ปี 2534 ใน รัตนา และคณะ (2534) น.8
- บ้านกะพี้ จากการสำรวจของอัมพร บริบูรณ์ ปี 2533 ใน รัตนา และคณะ (2534) น.31

** ข้อมูล ปี 2544 ของ 3 หมู่บ้าน ได้จากการสำรวจ กชช. 2 ค.

*** ช่วงอายุ 15 - 17 ปี

**** ช่วงอายุ 18 - 49 ปี

สิ่งที่เราพบจากตารางข้างบนก็คือ ประการแรก มีการลดลงของประชากรในกลุ่มอายุที่ต่ำกว่า 20 ปี และในขณะเดียวกัน กลุ่มประชากรอายุ 20-49 ปี และ 50 ปี ขึ้นไปมีการเพิ่มขึ้น การเปลี่ยนแปลงนี้เป็นไปในทิศทางเดียวกันทั้ง 3 ชุมชน และเป็นแนวโน้มอันเดียวกันกับการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างประชากรของประเทศ การเปลี่ยนแปลงอันนี้ทำให้มองหรือคาดการณ์แนวโน้มได้ว่า ในเวลาต่อไปข้างหน้า กลุ่มประชากรวัยทำงานและประชากรผู้สูงอายุ จะเป็นกลุ่มประชากรหลักของชุมชน และประการที่สอง การเพิ่มขึ้นของประชากรในบ้านฝางน้อยมีอัตราที่สูงคือเพิ่มขึ้นร้อยละ 20.91 โดยคิดจากฐานจำนวนประชากรในปี 2534 หรือเพิ่มขึ้นประมาณปีละ 9 คน บ้านกะพี้มีอัตราการเพิ่มของประชากรที่รองลงไปคือร้อยละ 5.91 (25 คน) และบ้านเหล่าเกวียนหักเพิ่มขึ้นเพียงร้อยละ 1.41 หรือเพิ่มขึ้นเพียง 10 คน ในรอบ 10 ปี และนอกจากนี้ ยังพบว่าอัตราเพิ่มของจำนวนครัวเรือนที่บ้านฝางน้อยมากที่สุด คือคิดเป็นร้อยละ 34 ของจำนวนครัวเรือนในปี 2534 ในขณะที่บ้านกะพี้และบ้านเหล่าเกวียนหัก คิดเป็นร้อยละ 23 และ 20 ตามลำดับ การเพิ่มขึ้นของประชากรนี้ ถ้าหากเราดูในภาพรวมของภาคอีสาน จะพบว่า มีอัตราส่วนที่ลดลงอย่างเห็นได้ชัดเจน กล่าวคือในช่วงระหว่างพุทธศตวรรษที่ 2510 – 2520 อัตราการเพิ่มของประชากรในภูมิภาคอีสาน ยืนอยู่ในระดับที่เหนือกว่าร้อยละ 2 ต่อปี แต่ในช่วงระหว่างปี 2530 ขึ้นมา การเพิ่มประชากรลดลงมาอยู่ในระดับที่ต่ำกว่าร้อยละ 2 และเมื่อปี 2544 อัตราการเพิ่มของประชากรลดลงเหลือเพียงแค่ 0.4 ในขณะที่อัตราการเพิ่มประชากรทั้งประเทศอยู่ที่ 0.8

การเพิ่มขึ้นของประชากรในอัตราที่ต่ำในหมู่บ้านทั้งสามและในชนบท ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากผลสัมฤทธิ์ของโครงการณรงค์ให้ประชากรในชนบทคุมกำเนิดของรัฐบาลในช่วงระยะกว่า 20 ปี ที่ผ่านมา ดังคำขวัญของการรณรงค์ซึ่งชาวบ้านยังคงจำได้คือ “มีลูกมากจะยากจน” การที่ประชากรในหมู่บ้านทั้งสามและในชนบทโดยรวม มีการเปลี่ยนโครงสร้างดังที่ได้เสนอไว้ในตาราง ตามหลักคิดแล้วสิ่งที่ควรจะต้องติดตามมาคือการปรับปรุงคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าจำนวนประชากรจะลดลง แต่ก็อาจจะไม่ส่งผลให้เกิดการปรับปรุงคุณภาพชีวิตของคนชนบทได้มากเท่าที่ควร เหตุผลก็คือ ชาวชนบทอีสานส่วนใหญ่ยังคงเป็นเจ้าของที่ดินขนาดเล็ก ในการผลิตของครัวเกษตรกรแบบนี้ จะต้องพึ่งแรงงานของครัวเรือนเป็นหลัก การมีลูกน้อยลงหมายถึงจำนวนแรงงานของครัวเรือนที่ลดลง และจะทำให้ครัวเรือนประสบปัญหาการขาดแคลนแรงงาน และจะมีผลต่อความอยู่ดีกินดีของครัวเรือนได้ นอกจากนี้ การแสวงหาแหล่งยังชีพที่หลากหลาย (diversity) โดยเฉพาะการเข้าไปทำงานในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ ก็อาศัยทรัพยากรมนุษย์ คือการแรงงานรุ่นหนุ่มสาวที่มีทักษะที่แตกต่างไปจากการทำการเกษตรเป็นหลัก การที่ครัวเรือนมีแรงงานน้อย จึงอาจจะเป็นข้อจำกัดทำให้ครัวเรือนไม่สามารถที่จะขยายแหล่งยังชีพที่หลากหลาย และส่งผลต่อ

ความอยู่ดีกินดีของครัวเรือนในที่สุด ซึ่งผู้วิจัยจะได้วิเคราะห์ทรัพยากรมนุษย์ของครัวเรือนในบทต่อไป

พลวัตภายในชุมชนอีกด้านหนึ่งที่เรานำมาพิจารณาควบคู่กับการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างประชากร คือการเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดิน ซึ่งเราได้ยกเอาข้อมูลปี 2534 ขึ้นมาเปรียบเทียบกับข้อมูลปี 2544 ที่ดินในทั้ง 3 ชุมชนนั้น ไม่สามารถที่จะขยายเพิ่มเติมออกไปได้อีกแล้วนับตั้งแต่กว่า 3 ทศวรรษที่ผ่านมา ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดินในรอบ 10 ปีที่ผ่านมา จึงเป็นเรื่องของการซื้อขาย และการสืบทอดมรดก ไม่มีการบุกเบิกที่ดินเพิ่มใหม่ การเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดินใน 3 ชุมชน ปรากฏรายละเอียดดังตารางข้างล่างนี้

ตารางที่ 3.2 การเปลี่ยนแปลงขนาดการถือครองที่ดิน 2534 - 2544

ขนาดการถือครองที่ดิน	2534 ¹		2544 ²	
	จำนวน	ร้อยละ	จำนวน	ร้อยละ
บ้านฝางน้อย				
ไร้ที่ดิน	10	11.36	16	13.59
ทำกินร่วมกับพ่อแม่	15	17.04	na	na
ต่ำกว่า 6 ไร่	5	5.68	20	16.94
6 - 10 ไร่	14	15.91	42	35.59
11 - 20 ไร่	26	31.18	32	27.11
21 - 30 ไร่	9	10.23	8	6.77
30 ไร่ขึ้นไป	7	7.86	-	-
รวม	88	100	118	100
บ้านเหล่าเกวียนหัก				
ไร้ที่ดิน	44	29.34	94	52.22
ไม่เกิน 5 ไร่	27	18	6	3.33
6 - 10 ไร่	38	25.33	24	13.33
11 - 20 ไร่	20	13.33	40	22.22
21 - 50 ไร่	21	14.5	16	8.88
รวม	150	100	180	100
บ้านกะพี้				
ไร้ที่ดิน	4	5.88	24	23.07
ต่ำกว่า 5 ไร่	3	4.41	20	19.23
6 - 10 ไร่	10	23.52	24	23.08
11 - 20 ไร่	18	26.47	30	28.85
21 - 50 ไร่	25	36.76	5	4.8
มากกว่า 50 ไร่	2	2.96	1	0.96
รวม	68	100	104	100

¹ ข้อมูลในปี 2534 ได้จากการสำรวจดังนี้

บ้านฝางน้อย จากการสำรวจของ พอใจ สุววิทย์ ในรัตน และคณะ (2534) น.94

บ้านเหล่าเกวียนหัก จากการสำรวจของ รัตน และคณะ (2534) น.18

บ้านกะพี้ จากการสำรวจของ ธรรมวิมล สุวเจริญ ในรัตน และคณะ (2534) น.34

² ข้อมูลปี 2544 ได้จากข้อมูล กษ. 2 ค.

จากตารางข้างบน เราอาจจะสรุปให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดินของครัวเรือนในชุมชนในช่วง 10 ปีที่ผ่านมาดังนี้คือ *ประการแรก* จำนวนครัวเรือนที่ไร้ที่ดินในทั้งสามชุมชนเพิ่มมากขึ้น สัดส่วนของคนไร้ที่ดินทำกินก็สอดคล้องกับระยะห่างจากตัวเมือง กล่าวคือบ้านเหล่าเกวียนหักมีสัดส่วนของคนไร้ที่ดินทำกินมากที่สุด คือ ร้อยละ 52 รองลงมาคือบ้านกะพี และบ้านฝางน้อย ซึ่งมีระยะห่างจากตัวเมืองไกลออกไปตามลำดับ ประเด็นที่ต้องตั้งเป็นข้อสังเกตคือ จำนวนครัวเรือนไร้ที่ดินทำกินที่ได้จากรายงานของข้อมูล กชช 2 ค. ของบ้านฝางน้อย มีจำนวนที่ต่ำกว่าตัวเลขที่ได้จากการสำรวจครั้งนี้เห็นได้ชัด ส่วนในอีกสองหมู่บ้านมีอัตราส่วนที่ใกล้เคียงกัน (ดูตารางที่ 4.1 ในบทที่ 4)

ประการที่สอง สัดส่วนของผู้ถือครองที่ดินทำกินต่ำกว่า 10 ไร่ ในบ้านฝางน้อย และบ้านกะพีเพิ่มขึ้น โดยที่บ้านฝางน้อยมีสัดส่วนการเพิ่มขึ้นมากกว่าบ้านกะพี อย่างไรก็ตามที่บ้านเหล่าเกวียนหักกลับพบว่า สัดส่วนของผู้ถือครองที่ดินต่ำกว่า 10 ไร้ลดลงอย่างเห็นได้ชัดเจน และในทางกลับกัน กลุ่มผู้ถือครองที่ดิน 11 - 20 ไร่ ของเหล่าเกวียนหักก็มีสัดส่วนเพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัด คือจากร้อยละ 13 เป็นร้อยละ 22 ในขณะที่ที่บ้านฝางน้อยและบ้านกะพีจำนวนครัวเรือนที่ถือครองที่ดินในกลุ่มดังกล่าว มีการเปลี่ยนแปลงเพียงเล็กน้อย

ประการที่สาม กลุ่มผู้ถือครองที่ดินขนาดใหญ่คือผู้มีที่ดินมากกว่า 20 ไร่ขึ้นไป มีสัดส่วนที่ลดลงในทั้ง 3 ชุมชน โดยที่บ้านกะพีและบ้านฝางน้อย มีสัดส่วนการลดลงของผู้ถือครองที่ดินขนาดใหญ่อย่างเห็นได้ชัดเจน ในขณะที่บ้านเหล่าเกวียนหักเมื่อ 10 ปีก่อนก็มีสัดส่วนของผู้ถือครองที่ดินจำนวนน้อยอยู่แล้ว คือเพียงร้อยละ 14 ของครัวเรือนทั้งหมด และในปัจจุบัน มีเพียงร้อยละ 8 ของครัวเรือนเท่านั้นที่มีที่ดินตั้งแต่ 20 ไร่ขึ้นไป

เมื่อเรานำเอาทั้ง 2 คือทั้งการเพิ่มขึ้นของประชากรและการถือครองที่ดินมาพิจารณารวมกัน เราอาจจะมองได้ว่า การเพิ่มขึ้นของประชากรในอัตราที่ต่ำ (บ้านฝางน้อยเพิ่มประมาณ ร้อยละ 2 บ้านกะพีเพิ่มขึ้นร้อยละ 0.5 และบ้านเหล่าเกวียนหักเพิ่มขึ้นร้อยละ 0.14 ต่อปี) ถ้าหากเป็นไปดังภาพนี้ จะทำให้ความกดดันของการเพิ่มขึ้นของประชากรต่อที่ดินทำกินลงไปบ้าง คืออัตราส่วนระหว่างประชากรต่อที่ดินคงจะไม่ลดลงรวดเร็วมากนัก อย่างไรก็ตาม การกลายไปเป็นครัวเรือนไร้ที่ดินทำกินของครัวเรือนในชนบท มีแนวโน้มที่จะเพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัดเจน โดยการไร้ที่ดินทำกินมิได้มาจากแรงกดดันในเรื่องการกลายไปเป็นสินค้าของที่ดินทำกิน (commoditization) เพียงอย่างเดียว แต่มาจากการแบ่งที่ดินให้แก่ลูกตามประเพณี ทำให้ที่ดินกลายเป็นผืนเล็กมากกว่าที่จะเพียงพอ

สำหรับเลี้ยงชีพของครัวเรือนได้ ครัวเรือนที่ไร้ที่ดินในหมู่บ้านทั้งสามที่พบ ส่วนหนึ่งเป็นครัวเรือนที่รกรการแบ่งที่ดินทำกินจากครัวเรือนของพ่อแม่ ซึ่งในอนาคตแม้ครัวเรือนเหล่านี้จะได้รับส่วนแบ่งก็อาจจะต้องขายเมื่อที่ดินมีขนาดเล็กเกินไป

สรุป

การวิเคราะห์ประวัติศาสตร์หมู่บ้านในบทนี้ มุ่งที่จะชี้ให้เห็นถึงการเปลี่ยนผ่านทางเศรษฐกิจและสังคมของชนบท ซึ่งเป็นกระบวนการที่ทุนทางสังคมได้ก่อรูป ขยายตัว และผลิตซ้ำ และมีสถานะเป็น “สต็อก” ของมูลค่าและคุณค่าของทุนทางสังคมที่มีอยู่ในปัจจุบัน การวิเคราะห์ในบทนี้ จึงมุ่งที่จะพรรณนาให้เห็นถึงบริบท (contexts) ของการก่อเกิด การผลิตซ้ำและการขยายตัวของทุนทางสังคม ซึ่งเราจะได้วิเคราะห์ถึงตัวบท (texts) ของเรื่องนี้ในบทต่อ ๆ ไป สิ่งที่สำคัญประการหนึ่งที่ผู้วิจัยอยากจะเน้นย้ำอีกครั้งก็คือ การแทรกตัวเข้าไปของรัฐและตลาด เป็นพลังที่สำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนผ่านทางเศรษฐกิจและสังคมในชนบท ตามหลักคิดที่เราได้ทบทวนวรรณกรรมในบทที่ 2 นั้น ทุนทางสังคมไม่สามารถที่จะสร้างจากพลังจากข้างนอกได้ ดังนั้นการแพร่เข้าไปของรัฐและตลาด จึงอาจจะส่งผลต่อสต็อกของทุนทางสังคมในทางลบ อย่างไรก็ตาม ชาวชนบทอาจจะมีความสามารถที่จะนำเอาสิ่งที่เกิดขึ้นใหม่ ๆ เข้ามาประกอบเข้าเป็นส่วนหนึ่งในการดำรงชีพของเขาได้ และในระยะต่อไปก็อาจจะกลายมาเป็นทุนทางสังคมได้เช่นกัน ดังนั้นเราก็ควรจะมองหาทุนทางสังคมที่ชาวชนบทสร้างขึ้นมานี้ โดยอาจจะนำเอาสิ่งที่เกิดขึ้นใหม่เหล่านี้ไปเป็นส่วนประกอบ ซึ่งเราจะได้วิเคราะห์ในบทต่อ ๆ ไป

บทที่ 4

สถานะของทรัพยากรของครัวเรือน

บทนำ

ในบทต่อไปนี้จะพิจารณาถึงสถานะปัจจุบันของทรัพยากรของครัวเรือนใน 3 ชุมชน ที่เราทำการศึกษา ข้อเสนอในการวิเคราะห์ทรัพยากรของครัวเรือนก็คือ การทำความเข้าใจเรื่องทุนทางสังคม ควรจะเชื่อมโยงไปถึงว่า ทุนเหล่านี้ มีส่วนเกี่ยวข้องกับการยังชีพ หรือสถานะความเป็นอยู่ของครัวเรือนอย่างไร การวิเคราะห์ในเรื่องนี้ เราจะเดินตามกรอบแนวคิด Resource Profile Approach คือการมองว่า ครัวเรือนมีทรัพยากรของครัวเรือนอยู่ชุดหนึ่ง ซึ่งทรัพยากรเหล่านี้ รวมถึงทรัพยากรทางวัตถุและทรัพยากรที่ไม่ใช่วัตถุด้วย ครัวเรือนจะพยายามที่จะแสวงหาวิถีในการใช้ทรัพยากร เพื่อให้บรรลุเป้าหมายที่ดีที่สุดที่เป็นไปได้ เพื่อดำรงสถานะความเป็นอยู่ของสมาชิกครัวเรือน การวิเคราะห์ในบทนี้เริ่มแรกจะฉายภาพให้เห็นถึงความหลากหลายของการทำมาหากินเลี้ยงชีพของชาวบ้าน และนำเสนอผลวิเคราะห์ข้อมูลจากการสำรวจโดยใช้แบบสอบถามถึงสถานะทรัพยากรของครัวเรือน โดยเริ่มต้นจากทรัพยากรวัตถุ ทรัพยากรมนุษย์ และทรัพยากรทางสังคมและวัฒนธรรมโดยลำดับ

ความหลากหลายของวิถีการยังชีพของครัวเรือนชาวนาอีสาน

คำว่า “ครัวเรือนชาวนา” เป็นคำซึ่งสื่อความหมายไปในทางที่อาจจะทำให้เกิดภาพลวงได้ กล่าวคือ เมื่อกล่าวถึงครัวเรือนชาวนาเรามักจะนึกถึงครัวเรือนที่ทำมาหากินอยู่ในชนบท ประกอบอาชีพทางการเกษตร โดยเฉพาะอาชีพทำนาเพียงอย่างเดียว มีที่ดินเป็นของตนเองและใช้แรงงานของครัวเรือนของตนเองเป็นหลักในการผลิต แนวคิดดังกล่าวนี้ อาจจะบดบังทำให้เราไม่สามารถที่จะมองเห็นคุณสมบัติหรือองค์ประกอบด้านอื่น ๆ ของครัวเรือนในชนบทที่ไม่ได้เป็น “ชาวนา” หรือเกษตรกรดังที่ได้กล่าวไว้ คือครัวเรือนชาวนาอาจจะมิได้ยังชีพจากการเกษตรเพียงแหล่งเดียว แต่อาจจะมีแหล่งยังชีพ จากหลาย ๆ แหล่ง

ความหลากหลายของแหล่งยังชีพของครัวเรือนชาวนา เป็นลักษณะพื้นฐานที่สำคัญของครัวเรือนชาวนาในภาคอีสาน จากรายงานของสุวิทย์ สิริศาสตร์ (2546) ซึ่งได้ทำการประมวลตัวเลขจากการสำรวจข้อมูล กชช. 2 ค. พบว่า ในปี 2537 มีครัวเรือนเกษตรกรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือรวมทั้งสิ้น 2,836,141 ครัวเรือน ครัวเรือนเหล่านี้อาศัยอยู่ในหมู่บ้านที่อยู่นอกเขตเทศบาลและสุขาภิบาลจำนวน 26,177 หมู่บ้าน และมีประชากรรวมกันราว ๆ 14 ล้าน 4 แสนคน ในจำนวนครัวเรือนเหล่านี้เป็นครัวเรือนที่ประกอบอาชีพเพาะปลูกจำนวน 2,524,079 ครัวเรือน

ซึ่งคิดเป็นประมาณร้อยละ 89 ของครัวเรือนทั้งหมดที่อยู่ในชนบท มีครัวเรือนที่ประกอบอาชีพมากกว่า 1 อาชีพทั้งหมด 1,955,145 ครัวเรือน คิดเป็นร้อยละ 70 ของจำนวนครัวเรือนทั้งหมด ที่เหลืออีกประมาณร้อยละ 30 หรือราว ๆ 8 หมื่น 5 พันครัวเรือน ประกอบอาชีพเพียงอาชีพเดียว นอกจากนั้นจากการประมวลตัวเลขสถิติโดยอาศัยข้อมูล กชช. 2 ค. จากรายงานของ สุวิทย์ ฉบับเดียวกันนี้ยังพบว่า มีจำนวนครัวเรือนถึง 1,111,382 ครัวเรือน (ร้อยละ 39) ของครัวเรือนทั้งหมด ที่รายงานว่ามีสมาชิกของครัวเรือนทำงานอยู่นอกตำบล ซึ่งในที่นี้หมายถึงการอพยพแรงงานนั่นเอง ข้อมูลสถิติที่ได้กล่าวมาข้างต้นชี้ให้เห็นว่าครัวเรือนในชนบทมีแหล่งยังชีพที่หลากหลาย นอกจากนั้นจากการสำรวจข้อมูลครัวเรือนรายได้โครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย¹ ที่ทำการสำรวจครัวเรือนในภาคอีสานจำนวน 1,574 ครัวเรือน จาก 12 หมู่บ้าน ใน 10 จังหวัด พบว่าแหล่งรายได้ของครัวเรือนที่ทำการสำรวจที่มาจากนอกภาคเกษตร รวมถึงงานรับจ้างทั่วไปงานรับจ้างในโรงงานงานรับจ้างใน กทม. หัตถกรรมในครัวเรือน ค่าเช่า ค่าขาย เป็นพนักงานรัฐวิสาหกิจ ราชการหรือบริษัทที่มีเงินเดือนประจำ เป็นต้น ส่วนรายได้ที่มาจากภาคเกษตรก็มีความหลากหลาย ซึ่งรวมถึงการเพาะปลูกการเลี้ยงสัตว์ การประมง และการเก็บหาของป่า (ดู สุวิทย์ วีรศาสตร์ 2546 ภาคผนวก น. 485-538)

ถ้าหากเรามองภาพ “ความหลากหลาย” (diversities) ของวิถีหรือแหล่งยังชีพของ ครัวเรือนใน 3 ชุมชน โดยตั้งคำถามว่านอกเหนือจากการทำการเกษตรแล้วครัวเรือนในชุมชนทั้ง 3 แห่ง มีแหล่งหรือวิถียังชีพจากไหนบ้าง ข้อมูลที่เราได้จากการสังเกตและการสัมภาษณ์ชาวบ้านในการวิจัยครั้งนี้อาจสรุปดังนี้

การรับจ้างตัดอ้อย

ทุก ๆ ปี ระหว่างเดือนพฤศจิกายน - เดือนเมษายน แรงงานจากภาคอีสานจำนวนมากเดินทางอพยพไปทำงานในไร่อ้อยทางภาคกลาง ชาวบ้านในหมู่บ้านทั้ง 3 เล่าว่าการอพยพแบบนี้มีทุกปีต่อเนื่องกันมาราว 20 ปีแล้ว ในช่วงแรก ๆ แรงงานที่อพยพส่วนมากเป็นครอบครัวยากจนไร้ที่ทำกิน แต่ต่อมาครัวเรือนที่มีฐานะปานกลางก็อพยพ ในบางครัวเรือนอย่างเช่นที่บ้านฝางน้อยสามารถยกระดับการครองชีพของครอบครัวจากที่เคยมีชีวิตลำบากก็กลายเป็นครอบครัวที่มีพอกอยู่พอกิน ในปัจจุบัน ครัวเรือนที่อพยพจาก 3 ชุมชนมีจำนวนอยู่ระหว่างชุมชนละ 10-30 ครอบครัว การที่มีการอพยพไปรับจ้างตัดอ้อยประจำทุกปี และมีระยะเวลาต่อเนื่องมายาวนานเช่นนี้ ทำให้เกิดระบบการจ้างงาน โดยการจ่ายค่าจ้างล่วงหน้า โดยแม่แก่หรือเจ้าของไร่อ้อยจะมีตัวแทนเป็นคนในหมู่บ้านแจกจ่ายค่าจ้างแรงงานให้แก่ผู้ต้องการอพยพไปทำงานล่วงหน้า ค่าจ้างล่วงหน้านี้เป็นหลัก

¹ โครงการดังกล่าวนี้ มีศาสตราจารย์ ดร.จักรทิพย์ นาถสุภา เป็นหัวหน้าโครงการ ได้รับเงินทุนสนับสนุนการวิจัยจาก สกว.

ประกันของนายจ้างที่จะมีแรงงานไปทำงานในไร่ ครัวเรือนที่รับเงินล่วงหน้าก็มีข้อผูกพันที่จะต้องเดินทางไปตัดอ้อยให้แก่แม่แก่ การอพยพแรงงานแบบนี้ส่วนมากเดินทางไปทั้งครอบครัว สำหรับคนที่มียูกยังเรียนหนังสือก็ต้องฝากญาติในหมู่บ้านช่วยดูแลไว้ มีบางรายที่ต้องเอาลูกไปด้วย ค่าจ้างแรงงานคิดตามผลงานหรือปริมาณงานที่ทำได้ บางครอบครัวซึ่งมีแรงงานไปตัดอ้อย 3-4 คน อาจจะมียาได้รวมกันถึง 4 หมื่นบาท

อาชีพทำงานก่อสร้าง

ที่บ้านฝางน้อย มีชาวบ้านไปทำงานสร้างสะพาน ต่อมาคนทำงานเหล่านี้พัฒนาตนเองยกระดับขึ้นเป็นผู้รับเหมาช่วงงานสร้างสะพาน แรงงานบ้านฝางน้อยมีประสบการณ์ทำงานสร้างสะพานกว่า 20 ปีมาแล้วในปัจจุบันงานก่อสร้างสะพานมีไม่มากทำให้คนแรงงานหันไปทำงานก่อสร้างอย่างอื่น ที่บ้านเหล่าเกวียนหัก มีคนไม่มีที่ทำกินจำนวนมาก ประมาณ 60 ครัวเรือน แหล่งรายได้ที่สำคัญอย่างหนึ่งของครัวเรือนเหล่านี้คือการเป็นกรรมกรหรือเป็นช่างในงานก่อสร้าง นอกจากนี้ครัวเรือนที่มีที่ดินทำกินจำนวนหนึ่งก็มีสมาชิกครัวเรือนบางคนทำงานเป็นกรรมกร หรือเป็นช่างในงานก่อสร้างด้วย งานช่างปูน ช่างไม้และกรรมกรในอุตสาหกรรมก่อสร้าง ถือว่าเป็นแหล่งยังชีพที่สำคัญของครัวเรือนที่เริ่มต้นใหม่ คือแต่งงานแยกครอบครัว แล้วครัวเรือนพ่อแม่ไม่สามารถแบ่งที่ดินทำกินให้

อาชีพทำรางน้ำฝน

ที่ตำบลโนนทอง อำเภอหนองเรือ มีหมู่บ้านหลายหมู่บ้านประกอบอาชีพเป็นช่างทำราง น้ำฝน ผู้ประกอบอาชีพนี้มีรถยนต์ปิคอัพเป็นของตนเองเพื่อบรรทุกอุปกรณ์ (รางสังกะสี อุปกรณ์เชื่อมสังกะสี) เปรไปตามหมู่บ้านชนบท ตามชนาเมือง บางครั้งไปไกลถึงภาคใต้เพื่อรับจ้างติดตั้งรางน้ำฝน ชุมชนที่ทำการศึกษาคั้งนี้ 3 ชุมชน มีเพียงชาวบ้านบ้านฝางน้อยเท่านั้นที่ประกอบอาชีพนี้ และในจำนวนครัวเรือนในหมู่บ้านฝางพบว่ากว่า 30 ครัวเรือนมีสมาชิกที่มีทักษะในการทำรางน้ำฝนแต่ในช่วงที่ทำการวิจัยมีเพียง 7-8 ครัวเรือนเท่านั้น ที่ยังคงทำอาชีพนี้อยู่

อาชีพหาบของเร่ขาย

ที่บ้านกะพี มีชาวบ้านกลุ่มหนึ่งเป็นหญิง มีอาชีพหาบของเร่ขาย ซึ่งมีจำนวนกว่า 30 คน (ครัวเรือน) ทุกเช้าชาวบ้านกลุ่มนี้จะนั่งรถโดยสารมาจากหมู่บ้านมาลงที่สถานีขนส่งขอนแก่น และมารับซื้อสินค้าต่าง ๆ อย่างเช่นแมลง ข้าวโพดต้ม ถั่วต้ม ขนมหวาน อาหารต่าง ๆ สินค้าบางอย่างได้มาจากภายในหมู่บ้าน เมื่อได้สินค้าเต็มจำนวน (มีน้ำหนักพอที่จะหาบได้) แมค้ากลุ่มนี้ก็จะแยกย้ายกันเดินไปตามถนน ซอกซอยต่าง ๆ ของเมืองขอนแก่น เมื่อขายหมดก็จะเดินทางกลับ ชาวบ้านกลุ่มนี้มีรายได้จากการหาบของเร่ขายวันละราว ๆ 300 บาท

การอพยพแรงงาน

ในทั้ง 3 หมู่บ้านพบว่า มีแรงงานจำนวนหนึ่งโดยเฉพาะคนหนุ่มสาว หรือคนในวัยแรงงาน (อายุระหว่าง 20-35 ปี) อพยพไปทำงานนอกชุมชน สถานที่อพยพไปทำงานมีทั้งในเมืองขอนแก่น กรุงเทพฯ ภาคตะวันออก ภาคใต้ และต่างประเทศ ผู้อพยพเหล่านี้ จำนวนหนึ่งแต่งงาน และทำมาหากินอยู่นอกหมู่บ้าน บางคนก็ส่งเงินมาให้พ่อแม่สร้างบ้านไว้ เมื่อเลิกทำงานก็จะกลับมาอยู่บ้าน

การทำงานในโรงงานแหวนและการรับงานมาทำที่บ้าน

บ้านเหล่าเกวียนหักซึ่งตั้งอยู่ใกล้โรงงานแหวนมีแรงงานจำนวนหนึ่งทำงานในโรงงานแหวน โดยมีรถของโรงงานมารับส่งแรงงานถึงหมู่บ้าน นอกจากนี้ที่บ้านเหล่าเกวียนหักมีครัวเรือนจำนวนมากรับช่วงงานผลิตแหวนมาทำที่บ้านโดยได้รับค่าจ้างตามจำนวนชิ้นงานที่ทำได้ ผู้ที่รับแหวนมาทำที่บ้านมีทั้งคนแก่ ผู้หญิงหรือเด็กที่มีอายุราว 10 ขวบเศษ ๆ ขึ้นไป

ที่ได้กล่าวข้างบนนี้ เป็นเพียงรูปแบบหลัก ๆ ของการทำมาหากินของชาวบ้านใน 3 หมู่บ้านที่นอกเหนือจากการทำการเกษตร อาชีพเหล่านี้มีลักษณะเป็นฤดูกาล บางอาชีพก็อาศัยความชำนาญและทักษะเฉพาะ แต่สิ่งที่เราควรขอเน้นให้เห็นในที่นี้คือ ครัวเรือนชนบท มิได้ยึดอาชีพใดอาชีพหนึ่งเพียงอาชีพเดียว แต่อาจจะทำหลาย ๆ อย่างควบคู่กันไป หรือเปลี่ยนไปตามฤดูกาล แม้ครัวเรือนไร้ที่ดินที่บ้านเหล่าเกวียนหักก็ประกอบอาชีพหลายอย่าง รวมถึงการเลี้ยงวัว² การอพยพไปตัดอ้อย การทำงานก่อสร้าง และการรับงานแหวนมาทำที่บ้านเป็นต้น

การที่ครัวเรือนของชาวชนบทมีแหล่งยังชีพที่หลากหลายแหล่งชี้ให้เห็นถึงความสามารถในการปรับตัวของครัวเรือนในชนบท นอกจากนั้นยังชี้ให้เห็นว่า การเปลี่ยนผ่านของสังคมเกษตรที่กำลังดำเนินอยู่นั้น มิได้เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นตามกรอบแนวคิดที่แคบ ๆ ที่กำหนดเส้นทางของการเปลี่ยนแปลงว่า เมื่อครัวเรือนชาวนาถูกผนวกเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจสมัยใหม่หรือเศรษฐกิจแบบตลาด ครัวเรือนชาวนาก็จะค่อย ๆ ล่มสลายไปในที่สุด แต่การที่ครัวเรือนชาวชนบทสามารถที่จะปรับตัว โดยการแสวงหาแหล่งยังชีพที่หลากหลายมากขึ้นนี้ ชี้ให้เห็นว่า การเปลี่ยนผ่านของเศรษฐกิจและสังคมชนบท อาจจะเป็นได้ทั้งโอกาสและข้อจำกัดของครัวเรือน และยังชี้ให้เห็นว่า ทิศทางของการเปลี่ยนแปลงนั้น อาจจะมีได้หลายทางมากการการเดินไปสู่การล่มสลาย หรือรอการ

² อาชีพเลี้ยงวัวที่บ้านเหล่าเกวียนหัก แพร่หลายมากนับตั้งแต่ปี 2540 เป็นต้นมาในปี 2546 มีครัวเรือนที่เลี้ยงวัวประมาณ 40 ครัวเรือน และมีวัวจำนวนกว่า 100 ตัว มีเหตุผลหลายอย่างที่ชาวเลี้ยงวัวที่บ้านเหล่าเกวียนหักแพร่หลาย คือ 1) นับตั้งแต่ปี 2540 วัวมีราคาสูงขึ้น 2) บ้านเหล่าเกวียนหักอยู่ใกล้กับตลาดนัดโคกระบือซึ่งสะดวกต่อการซื้อขาย และ 3) บ้านเหล่าเกวียนหักอยู่ใกล้แหล่งให้บริการทางเทคนิค เช่น การผสมเทียม (คือศูนย์เกษตรท่าพระ) และ 4) ในช่วงก่อนปี 2540 มีนายทุนมากกว่นซื้อที่ดินรอบหมู่บ้าน เมื่อเกิดวิกฤติเศรษฐกิจที่ดินเหล่านี้ไม่ได้ใช้ทำอะไรปล่อยให้เป็นที่ร้างชาวบ้านจึงได้เป็นทุ่งหญ้าเลี้ยงวัว

ดูดซับเข้าไปอยู่ในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ การที่การเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ จะเป็นโอกาสหรือข้อจำกัดและความสามารถในการปรับตัว หรือการเลือกใช้ยุทธวิธีที่หลากหลายหลากหลายในการยังชีพนี้ ย่อมขึ้นอยู่กับ "ทรัพยากร" ของครัวเรือน ดังนั้นในขั้นต่อไปเราจะได้ทำการพิจารณาสถานะปัจจุบันของทรัพยากรครัวเรือนทั้งสิ้นด้าน

ทรัพยากรวัตถุ

ทรัพยากรวัตถุของครัวเรือน หมายถึง ที่ดิน ทรัพย์สิน เครื่องมือการผลิตต่าง ๆ ที่จะส่งผลให้เกิดกระแสการไหลเวียนของรายได้ หรือเป็นสต็อกของมูลค่า ทรัพยากรวัตถุของครัวเรือนใน 3 หมู่บ้านที่เราทำการศึกษาในครั้งนี้ มีดังนี้

ก.ที่ดิน

ครัวเรือนที่ทำการสำรวจครั้งนี้ ส่วนใหญ่มีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง จากจำนวนครัวเรือนที่สำรวจทั้งหมด 191 ครัวเรือน ครัวเรือนที่สำรวจครั้งนี้ ถือครองที่ดินรวมกันทั้งหมด 1,359 ไร่ หรือเฉลี่ย 7.12 ไร่ต่อครัวเรือน หรือหากเฉลี่ยเฉพาะครัวเรือนที่มีที่ดินทำกิน 126 ครัวเรือน ขนาดถือครองที่ดินทำกินเฉลี่ยอยู่ที่ 10.78 ไร่ต่อครัวเรือน

ตารางที่ 4.1 ขนาดการถือครองที่ดินของครัวเรือน

ขนาดถือครองที่ดิน	บ้านแฝง(%)	บ้านกะปิ(%)	บ้านเหล่าเกวียนหัก(%)
ไร้ที่ดิน	15 (24.51)	16 (26.67)	34 (48.57)
1 - 10 ไร่	22 (36.07)	24 (40.00)	26 (37.15)
11 - 20 ไร่	19 (31.14)	15 (25.00)	5 (7.14)
21 ไร่ขึ้นไป	5 (8.20)	5 (8.33)	5 (7.14)
รวม	61 (100)	60 (100)	70 (100)
จำนวนครัวเรือนที่เช่าที่ดิน	6 (9.83)	2 (3.33)	15 (21.43)

ที่มา: การสำรวจครัวเรือน โครงการวิจัยการก่อเกิด การผลิตซ้ำและการขยายตัวของทุนทางสังคมในชนบทอีสาน

จากตารางข้างบนพบว่า ครัวเรือนที่ทำการศึกษาใน 3 หมู่บ้านส่วนใหญ่มีที่ดินเป็นของตนเอง แต่ก็พบว่า มีสัดส่วนที่มากพอสมควร คือร้อยละประมาณร้อยละ 34.03 รายงานว่า ครัวเรือน ของตนเองเป็นครัวเรือนไร้ที่ทำกิน และในจำนวนครัวเรือนไร้ที่ทำกินนี้ กว่าร้อยละ 50 เป็น

ครัวเรือน ที่อยู่ในหมู่บ้านเหล่าเกวียนหัก ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ใกล้ตัวเมืองขอนแก่น เมื่อพิจารณาจากข้อมูลเชิงคุณภาพพบว่า ครัวเรือนไร้ที่ดินทำกิน จัดแบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มแรก เป็นครัวเรือนที่รอรับการแบ่งมรดกจากพ่อ แม่ ส่วนมากเป็นครัวเรือนที่เพิ่งจะแยกออกมาจากครอบครัวพ่อ แม่ใหม่ ๆ กลุ่มนี้ยังถือว่าเป็นกลุ่มที่มีโอกาสจะมีที่ดินจากการรับมรดก และยังคงทำกินบนที่ดินของพ่อ แม่ ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งเป็นผู้ไร้ที่ดินจริง ๆ คือ บิดา มารดา ไม่มีมรดกให้ เมื่อพิจารณาจำนวนครัวเรือนผู้เช่าที่ดินทำกินพบว่า ร้อยละ 12 เป็นครัวเรือนเช่าที่ดินทำกิน และในจำนวนนี้ กว่าร้อยละ 65 (คือ 15 ครอบครัว จากทั้งหมด 23 ครอบครัว) เป็นครัวเรือนของหมู่บ้านเหล่าเกวียนหัก ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่อยู่ใกล้เมือง จากการสอบถามชาวบ้านพบว่า แม้ว่าจะมีครัวเรือนไร้ที่ดิน และมีที่ดินจำนวนน้อย อยู่จำนวนที่มากพอสมควร แต่ก็ไม่ค่อยมีใครอยากจะเช่านา เพราะว่าต้นในการทำนาสูง

เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบกับข้อมูลการถือครองที่ดิน ของภาคอีสานพบว่า แตกต่างกันอย่างพอสมควร กล่าวคือ จากข้อมูล กชช.2ค. สำรวจในปี 2542 พบว่า จำนวนครัวเรือนในหมู่บ้านต่าง ๆ ที่อยู่นอกเขตเทศบาลของภาคอีสาน ร้อยละ 70.22 (2,551,442 ครัวเรือน) เป็นครัวเรือนที่มีที่ดินทำกินของตนเองและไม่ต้องเช่า เป็นผู้เช่าที่ดินเพิ่มเติมบางส่วน ร้อยละ 10.60 (387,780 ครัวเรือน) และเป็นผู้เช่าทั้งหมด ร้อยละ 19.18 (693,044 ครัวเรือน) นอกจากนี้ จากการสำรวจของ สุวิทย์ ชีรสอวน (2543) พบว่า ร้อยละ 81.8 ของครัวเรือนที่สำรวจ มีที่ดินเป็นของตนเอง และร้อยละ 18.2 ไม่มีที่ดินทำกิน สำหรับในกลุ่มผู้ไม่มีที่ดินทำกินนี้ ส่วนมากแล้วไม่ได้ทำการเกษตรคือไม่เช่าที่ดินทำกินเลย คิดเป็นร้อยละ 59.9 ความแตกต่างของข้อมูลที่ได้มาจากแต่ละแหล่ง ชี้ให้เห็นว่ามีความแตกต่าง หรือมีความผันแปรภายในภูมิภาคอีสานอย่างมาก โดยจากข้อมูลที่เราสำรวจใน 3 หมู่บ้านได้ชี้ให้เห็นว่า หมู่บ้านที่ตั้งอยู่ใกล้เขตเมือง มีขนาดที่ดินที่เล็กกว่าครัวเรือนในหมู่บ้านที่อยู่ไกลเมืองออกไป และมีแนวโน้มที่จะสูญเสียการครอบครองที่ดิน อันเป็นทรัพยากรทางวัตถุที่สำคัญของครัวเรือน มากกว่าอีก 2 ชุมชนอย่างเห็นได้ชัด

ข. ทรัพย์สินและมูลค่าของทรัพย์สิน

ทรัพย์สินอื่น ๆ นอกจากที่ดินของครัวเรือน ถือว่าเป็นทรัพยากรทางด้านวัตถุ อย่างไรก็ตามทัศนะทางวิชาการทั่ว ๆ ไปต่อทรัพย์สินบางรายการ อย่างเช่น ตู้เย็น โทรทัศน์ รถจักรยานยนต์ ฯลฯ ในบางครั้งมองว่าสิ่งเหล่านี้เป็นเรื่องของการบริโภคฟุ่มเฟือย หรือการใช้จ่ายที่เกินตัวของครัวเรือน ชาวนา สำหรับการศึกษาครั้งนี้มองว่า ทรัพย์สินเหล่านี้ล้วนแต่เป็น "สต็อกของมูลค่า" ในบางรายการเกี่ยวข้องกับความสุขโดยตรง (เช่นบ้าน) บางรายการเกี่ยวข้องกับการผลิต (เช่นรถไถเดินตาม) และการใช้ประโยชน์ก็ได้มองแคบ ๆ เพียงแค่ตัวทรัพย์สินนั้น อย่างเช่นตู้เย็น ซึ่งชาวบ้านบาง ครัวเรือน ใช้ตู้เย็นเป็นเฟอริโมนีเจอร์ทกแต่งงาน และเป็นเครื่องบ่งบอกสถานภาพทางสังคมของ ครัวเรือน แนวคิดที่มองว่าทรัพย์สินเครื่องใช้บางรายการ เป็นการบริโภคฟุ่มเฟือย อาจจะทำ

ให้การมองการใช้ประโยชน์จากทรัพย์สินรายการนั้น ๆ ต่ำกว่าความเป็นจริงหรือผิดพลาด อย่างเช่น รถมอเตอร์ไซด์ ซึ่งทำให้ประสิทธิภาพการสัญจร การติดต่อสื่อสารในชนบท การเดินทางไปทำงาน รับจ้างแบบเข้าไปเย็นกลับ มีประสิทธิภาพมากขึ้น และมีราคาถูกลงด้วย ในการสำรวจข้อมูลทรัพย์สินของครัวเรือน เราได้ให้ผู้ที่ถูกสัมภาษณ์ ประเมินมูลค่าของทรัพย์สินที่เขาถือครองได้ด้วย ซึ่งผลของการสำรวจปรากฏรายละเอียดดังตารางข้างล่าง

ตารางที่ 5.2 ทรัพย์สินและมูลค่าเฉลี่ยของทรัพย์สิน / ครัวเรือน (ตัวเลขในวงเล็บคือร้อยละของครัวเรือนที่มีทรัพย์สินในแต่ละชุมชน)

ประเภททรัพย์สิน/ราคาเฉลี่ย	บ้านฝาง (%)	บ้านกะพี้ (%)	บ้านเหล่าเกวียนหัก (%)
1.จำนวนครัวเรือนที่มีบ้าน เป็นของตัวเอง	54 (88.52)	59 (98.33)	65 (92.85)
- ราคาเฉลี่ย	96,296.30	83,728.81	92,584.62
2.จำนวนครัวเรือนที่มีรถยนต์	4 (6.55)	4 (6.66)	6 (8.57)
- ราคาเฉลี่ย	331,600	327,500	483,333
3.จำนวนครัวเรือนที่มีรถจักรยานยนต์	39 (63.93)	49 (81.66)	45 (64.28)
- ราคาเฉลี่ย	51,897.44	41,561.22	40,833.33
4.จำนวนครัวเรือนที่มีรถเข็น	1 (1.63)	1 (1.66)	1 (1.42)
- ราคาเฉลี่ย	800	5,000	800
5.จำนวนครัวเรือนที่มีโทรทัศน์	54 (88.52)	55 (91.66)	64 (91.42)
- ราคาเฉลี่ย	9,387.27	7,829.09	8,560.92
6.จำนวนครัวเรือนที่มีพัดลม	56 (91.80)	55 (91.66)	67 (95.71)
- ราคาเฉลี่ย	1,331.96	1,115.18	1,062.61
7.จำนวนครัวเรือนที่มีตู้เย็น	38 (62.29)	47 (78.33)	40 (57.14)
- ราคาเฉลี่ย	7,384.21	6361.70	7732.50
8.จำนวนครัวเรือนที่มีสเตอริโอ / วิทยุเทป	38 (63.33)	32 (53.33)	31 (44.28)
- ราคาเฉลี่ย	9694.74	8458.06	6768.67
9.จำนวนครัวเรือนที่มีรถจักรยาน	32 (52.45)	13 (21.66)	46 (65.71)
- ราคาเฉลี่ย	2143.48	1307.69	1517.73

ที่มา: การสำรวจครัวเรือน โครงการวิจัยการก่อเกิด การผลิตซ้ำและการขยายตัวของทุนทางสังคมในชนบทอีสาน

ในฐานะที่ทรัพยากรเหล่านี้เป็น "สต็อกของมูลค่า" ของครัวเรือน ในสถานะที่ครัวเรือนอยู่ในภาวะวิกฤติ ทรัพยากรเหล่านี้ล้วนถูกนำมาใช้ โดยการนำออกมาขาย จำนอง หรือค้าประกันการกู้เงิน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ทรัพยากรเหล่านี้จะถูกแปลงรูปให้เป็นวัตถุดิบรับยืมชีพ หรือเป็นเงินลงทุน จากการสำรวจพบว่า ในรอบปีที่ผ่านมา มีครัวเรือนที่ได้ใช้ทรัพยากรเหล่านี้ในการแก้ไขปัญหาของครัวเรือนหลายอย่าง กล่าวคือ มีครัวเรือนที่ขาย 14 ครัวเรือน จำนำ 7 ครัวเรือน จำนอง 13 ครัวเรือน หากรวมทั้ง 3 รายการ ก็จะมีจำนวนครัวเรือนที่ได้ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในการแก้ไขปัญหาถึง 34 ครัวเรือน หรือคิดเป็นร้อยละ 19.47 ของครัวเรือนทั้งหมด นอกจากนี้ ในทัศนะของชาวบ้านมองว่า บ้านและที่ดินปลูกบ้าน เป็นทรัพยากรที่มีความสำคัญต่อความมั่นคงของชีวิต ซึ่งจะถูกนำมาใช้ประโยชน์เป็นรายการท้าย ๆ เมื่อไม่มีทรัพยากรอื่น จากการศึกษาค้นคว้าพบว่ามีครัวเรือนที่ขาย หรือจำนำ จำนองบ้าน 9 ครัวเรือน และที่ดินทำกิน 5 ครัวเรือน หรือคิดเป็นร้อยละ 4.71 และ 2.61 ของครัวเรือนทั้งหมดที่ทำการสำรวจ

ค. รายได้ รายจ่าย และหนี้สิน

ทรัพยากรทางวัตถุของครัวเรือน สามารถที่จะทำความเข้าใจ หรือปรากฏในรูปของการไหลเวียนของรายได้ รายจ่าย และหนี้สิน ตารางทั้ง 3 ตารางข้างล่างได้แสดงรายละเอียดรายได้ รายจ่าย และหนี้สินของครัวเรือนที่ทำการสำรวจในครั้งนี้

ตารางที่ 4.3 รายได้เงินสดจากกิจกรรมการเกษตร (ต่อไร่) จำแนกตามประเภทของกิจกรรมการเกษตร และรายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือน

แหล่งรายได้	บ้านฝาง (%)	บ้านกะพี้ (%)	บ้านเหล่าเกวียนหัก (%)
1.ขายข้าว			
- จำนวนครัวเรือนที่ขาย	19 (31.14)	19 (31.66)	31 (44.28)
- รายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือน	11207.89	7765.68	7378.97
2.ขายพืชผัก			
- จำนวนครัวเรือนที่ขาย	15 (24.59)	2 (3.33)	2 (2.85)
- รายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือน	7873.33	2020.00	650.00
3.ขายพืชไร่			
- จำนวนครัวเรือนที่ขาย	9 (14.75)	11 (18.33)	0 (0)
- รายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือน	41877.75	5863.64	0
4.ขายเปิด / ไถ่			
- จำนวนครัวเรือนที่ขาย	8 (13.11)	6 (10.00)	12 (17.14)
- รายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือน	704.33	3700	600
5.ขายวัว			
- จำนวนครัวเรือนที่ขาย	3 (4.91)	1 (1.66)	12 (17.14)
- รายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือน	54333.33	30000	17475.00
6.ขายควาย			
- จำนวนครัวเรือนที่ขาย	0 (0)	0 (0)	1 (1.42)
- รายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือน	0	0	15000
7.ขายปลา (เลี้ยง)			
- จำนวนครัวเรือนที่ขาย	3 (4.91)	1 (1.66)	2 (2.85)
- รายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือน	45	5000	2500
8.ขายปลาจากธรรมชาติ			
- จำนวนครัวเรือนที่ขาย	2 (3.27)	0 (0)	4 (5.71)
- รายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือน	350	0	1350
9.ขายพืชผักจากธรรมชาติ			
- จำนวนครัวเรือนที่ขาย	1 (1.63)	0 (0)	1 (1.42)
- รายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือน	150	0	300

ที่มา: การสำรวจครัวเรือน โครงการวิจัยการก่อเกิด การผลิตซ้ำและการขยายตัวของทุนทางสังคมในชนบทอีสาน

จากตารางข้างบนพบว่าเมื่อพิจารณาเฉพาะรายได้จากการเกษตร การขายข้าวยังคงเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญสูงสุดของครัวเรือน คือมีครัวเรือนที่มีรายได้จากการขายข้าวรวม 65 ครัวเรือน หรือคิดเป็นร้อยละ 34 ของครัวเรือนทั้งหมด นอกเหนือจากการขายแล้วครัวเรือนส่วนใหญ่มักจะเก็บข้าวไว้บริโภคเอง ส่วนแหล่งรายได้ของครัวเรือนที่รองลงไปจากการขายข้าวก็คือการขายเปิดไถ่ การขายพืชผัก และการขายพืชไร่แต่มีครัวเรือนเพียงจำนวนน้อยเท่านั้น ที่มีรายได้จากแหล่งนี้ คือคิดเป็นร้อยละ 13.6 9.9 และ 10.47 ตามลำดับ

ตารางที่ 4.4 รายได้นอกภาคเกษตร จำแนกตามแหล่งที่มาของรายได้ (รายได้ต่อปี)

รายได้เฉลี่ย / ครัวเรือน	บ้านฝาง (%)	บ้านกะพี้ (%)	บ้านเหล่าเกวียนหัก (%)
1. เงินเดือนประจำ			
- จำนวนครัวเรือน	35 (57.37)	35 (58.33)	40 (57.14)
- รายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือน	134017.14	67605.14	82672.00
2. จากการรับจ้างทำการเกษตร			
- จำนวนครัวเรือน	16 (26.22)	3 (5.0)	33 (47.14)
- รายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือน	8676.53	24666.67	18255.76
3. จากการรับจ้างนอกภาคเกษตร			
- จำนวนครัวเรือน	12 (19.67)	6 (10.0)	55 (78.57)
- รายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือน	39216.67	37350.38	30620.89
4. จากสมาชิกที่อพยพ			
- จำนวนครัวเรือน	18 (29.50)	7 (11.66)	3 (4.28)
- รายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือน	89516.67	18000.00	10333.33

ที่มา: การสำรวจครัวเรือน โครงการวิจัยการก่อเกิด การผลิตซ้ำและการขยายตัวของทุนทางสังคมในชนบทอีสาน

เมื่อหันมาดูรายได้จากนอกภาคเกษตรพบว่าใน 4 แหล่งรายได้เราสำรวจครั้งนี้ ได้แก่ เงินเดือนประจำ รับจ้างทำการเกษตร รับจ้างนอกภาคเกษตร และรายได้จากสมาชิกที่อพยพจะเห็นได้ว่ามีครัวเรือนมีรายได้จากแหล่งต่าง ๆ เหล่านี้ในสัดส่วนที่สูง ประเด็นที่น่าสนใจจากตัวเลขที่แสดงไว้ในตารางที่ 4.4 ก็คือ บ้านเหล่าเกวียนหักมีสัดส่วนรายได้การรับจ้างนอกภาคเกษตรสูงเมื่อเปรียบเทียบกับบ้านฝางน้อย และบ้านกะพี้ที่อยู่ไกลเมืองออกไป ในทิศทางที่ตรงกันข้ามบ้าน ฝางน้อยกลับมีครัวเรือนที่มีรายได้จากสมาชิกที่อพยพสูงกว่าบ้านกะพี้ และบ้านเหล่าเกวียนหักอย่างชัดเจน ตัวเลขที่ได้จากตารางนี้ชี้ไปในทิศทางที่ว่าครัวเรือนของหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกลเมืองออกไปมีรายได้จากการอพยพมากกว่าครัวเรือนของหมู่บ้านที่อยู่ใกล้เมือง

ตารางที่ 4.5 รายจ่ายของครัวเรือน จำแนกตามประเภทรายจ่าย

ประเภทของการใช้จ่าย	บ้านผาง (%)	บ้านกะพี้ (%)	บ้านเหล่าน้อยหนาก (%)
1. ค่าอาหาร			
- จำนวนครัวเรือนที่มีค่าใช้จ่าย	61 (100)	59 (98.33)	70 (100)
- จำนวนเงินที่จ่ายต่อเดือน	1,801.23	2,064.41	2,284.29
2. ค่าเสื้อผ้า			
- จำนวนครัวเรือนที่มีค่าใช้จ่าย	41 (67.21)	27 (45.00)	61 (87.14)
- จำนวนเงินที่จ่ายต่อเดือน	470.54	162.93	283.75
3. ค่าน้ำประปา			
- จำนวนครัวเรือนที่มีค่าใช้จ่าย	61 (100)	56 (90.00)	70 (100)
- จำนวนเงินที่จ่ายต่อเดือน	42.39	31.04	42.64
4. ค่าไฟฟ้า			
- จำนวนครัวเรือนที่มีค่าใช้จ่าย	16 (100)	59 (98.3)	67 (95.71)
- จำนวนเงินที่จ่ายต่อเดือน	118.85	159.76	269.42
5. ค่าน้ำมันรถ			
- จำนวนครัวเรือนที่มีค่าใช้จ่าย	36 (59.01)	51 (85.00)	43 (61.42)
- จำนวนเงินที่จ่ายต่อเดือน	577.47	480.20	780.70
6. ค่ายานพาหนะเดินทาง			
- จำนวนครัวเรือนที่มีค่าใช้จ่าย	37 (60.65)	12 (20.00)	30 (42.85)
- จำนวนเงินที่จ่ายต่อเดือน	281.35	231.92	249.67
7. ขี้น่วย			
- จำนวนครัวเรือนที่มีค่าใช้จ่าย	39 (63.9)	28 (46.66)	30 (42.85)
- จำนวนเงินที่จ่ายต่อเดือน	772.56	342.86	771.67
8. ดอกเบี้ยเงินกู้			
- จำนวนครัวเรือนที่มีค่าใช้จ่าย	26 (42.62)	1 (1.66)	32 (45.71)
- จำนวนเงินที่จ่ายต่อเดือน	308.69	641	820.06
9. เช่าบ้าน			
- จำนวนครัวเรือนที่มีค่าใช้จ่าย	0 (0)	0 (0)	1 (1.42)
- จำนวนเงินที่จ่ายต่อเดือน	0	0	300

ตารางที่ 4.5 รายจ่ายของครัวเรือน จำแนกตามประเภทรายจ่าย (ต่อ)

ประเภทของการใช้จ่าย	บ้านฝาง (%)	บ้านกะปิ (%)	บ้านเหล่าเกวียนหัก (%)
10.เช่าที่ดิน			-
-จำนวนครัวเรือนที่มีค่าใช้จ่าย	2(3.27)	0(0)	6(8.57)
-จำนวนเงินที่จ่ายต่อเดือน	578.00	0	673.67
11.การศึกษานูตร			
-จำนวนครัวเรือนที่มีค่าใช้จ่าย	30(49.18)	24(40.00)	37(52.85)
-จำนวนเงินที่จ่ายต่อเดือน	1,634.67	740.42	1,191.08
12.ค่าใช้จ่ายทางสังคม			
-จำนวนครัวเรือนที่มีค่าใช้จ่าย	54(88.52)	59(98.33)	59(84.28)
- จำนวนเงินที่จ่ายต่อเดือน	314.59	174.76	220.36

ที่มา: การสำรวจครัวเรือน โครงการวิจัยการก่อเกิด การผลิตซ้ำและการขยายตัวของทุนทางสังคมในชนบทอีสาน

จากตารางข้างบนพบว่า ครัวเรือนในทั้ง 3 หมู่บ้าน มีค่าใช้จ่ายในการซื้ออาหารประจำวัน (กับข้าว) สูงที่สุด ในปัจจุบันร้านขายของชำในหมู่บ้านก็ได้้นำอาหารสำเร็จรูป (อาหารถุง) และอาหารสดมาจำหน่ายด้วย ทุกเช้าและเย็นจะมีชาวบ้านมาสั่งซื้อกับข้าวที่ร้านขายของชำเสมอ ตัวเลขดังกล่าวนี้ยังชี้ให้เห็นว่าในด้านหลักแล้วชาวบ้านมิได้พึ่งพา หรือหาอาหารจากแหล่งธรรมชาติที่อยู่รอบหมู่บ้าน แม้จะยังคงมีกิจกรรมนี้อยู่ก็ตาม ส่วนรายจ่ายที่รองลงไปได้แก่ ค่าใช้จ่ายเกี่ยวกับการศึกษาของบุตร ซึ่งแสดงให้เห็นว่าการลงทุนในทรัพยากรมนุษย์มีความสำคัญสำหรับครัวเรือนชนบท คือเป็นสัดส่วนที่สูงเมื่อเทียบกับการลงทุนในรายการอื่น ๆ

ตารางที่ 4.6 แหล่งเงินกู้ของครัวเรือน และขนาดเงินกู้เฉลี่ย/ครัวเรือน

แหล่งเงินกู้	บ้านฝาง(%)	บ้านกะพี้(%)	บ้านเหล่าเกวียนหัก(%)
1. กู้ ธกส.			-
-จำนวนครัวเรือนที่กู้	43(70.49)	20(33.33)	15(21.42)
-ขนาดเงินกู้เฉลี่ยครัวเรือน	50,790.70	53,750.00	51,000.00
2. กู้ญาติ			
-จำนวนครัวเรือนที่กู้	8(11.42)	0(0)	11(15.71)
-ขนาดเงินกู้เฉลี่ยครัวเรือน	65,050.00	0	42,636.36
3. กู้ธนาคารพาณิชย์			
-จำนวนครัวเรือนที่กู้	0(0)	0(0)	2(2.85)
-ขนาดเงินกู้เฉลี่ยครัวเรือน	0	0	11,400.00
4. กู้กองทุนเงินล้าน			
-จำนวนครัวเรือนที่กู้	37(60.65)	18(30.0)	42(60)
-ขนาดเงินกู้เฉลี่ยครัวเรือน	13,097.30	12,444.44	12,021.43
5. กู้กองทุนอื่นๆ(นายทุน)			
-จำนวนครัวเรือนที่กู้	4(6.55)	2(3.33)	10(14.28)
-ขนาดเงินกู้เฉลี่ยครัวเรือน	6,350.00	17,000	121,400.00

ที่มา: การสำรวจครัวเรือน โครงการวิจัยการก่อเกิด การผลิตซ้ำและการขยายตัวของทุนทางสังคมในชนบทอีสาน

หมายเหตุ: ตัวเลขค่าเฉลี่ยของรายได้ รายจ่าย และหนี้สิน ต่อครัวเรือนนี้ เฉลี่ยเฉพาะกลุ่มที่มีรายได้ รายจ่าย หรือหนี้สินในรายการนั้นๆ เท่านั้น

ประเด็นที่เราควรจะต้องเป็นข้อสังเกต เกี่ยวกับกระแสการไหลเวียนของรายได้รายจ่าย และหนี้สินของครัวเรือน มีดังนี้ คือ

ประการแรก รายได้จากกิจกรรมทางการเกษตรของครัวเรือนนั้นมีสัดส่วนที่น้อยกว่า รายได้ที่มาจากนอกภาคเกษตรอย่างเห็นได้ชัด กล่าวคือ ครัวเรือนที่สำรวจใน 3 หมู่บ้าน มีรายได้เฉลี่ยจากกิจกรรมการเกษตรทุกอย่าง ครัวเรือนละ 9,464 บาท ในขณะที่รายได้เฉลี่ยจากนอกภาคการเกษตร เฉลี่ยครัวเรือนละ 80,115 บาท หรือรายได้จากนอกภาคเกษตรคิดเป็นสัดส่วนที่มากกว่า รายได้จากการเกษตรประมาณ 8.4 เท่า อย่างไรก็ตาม การประเมินรายได้ในภาคเกษตรในที่นี้ ยังคงเป็นการประมาณการที่ต่ำกว่าความเป็นจริง กล่าวคือ เป็นการประเมินรายได้ที่เป็นเงินสด เท่านั้น โดยไม่รวมถึงมูลค่าของข้าวที่เก็บไว้บริโภค การปลูกพืชผักกินเอง

ในครอบครัว การหาอยู่หากิน แม้กระนั้นก็ตาม หากเราจะสรุปว่า รายได้ของครัวเรือนเกษตรกรทั้ง 3 หมู่บ้าน ส่วนใหญ่ มาจากรายได้นอกจากภาคเกษตร ก็คงจะเป็นการสรุปที่ไม่เกินความจริง

ประการที่สอง ครัวเรือนเกษตรกรมีรายได้มากกว่ารายจ่าย กล่าวคือ ในค่าใช้จ่าย 12 รายการตามที่ได้เสนอรายละเอียด ไว้ในตารางที่ 5.5 ครัวเรือนมีรายจ่ายเฉลี่ย ปีละ 52,371 บาท หรือเฉลี่ยเดือนละ 4,364 บาท ในรายการค่าใช้จ่ายเหล่านี้ พบว่า ครัวเรือนมีค่าใช้จ่ายในการซื้ออาหาร เป็นมูลค่าสูงที่สุด รองลงมาได้แก่ ค่าใช้จ่ายในด้านการศึกษา อย่างไรก็ตาม การประมาณการค่าใช้จ่ายในที่นี้ คำนวณเฉพาะ ค่าใช้จ่ายที่ต้องใช้จ่ายประจำเป็นรายเดือนเท่านั้น ค่าใช้จ่ายหลัก ๆ ที่ยังไม่ปรากฏในตารางที่ได้รายงานไว้ข้างต้นคือ ค่าใช้จ่ายเกี่ยวกับการลงทุน เพื่อการประกอบอาชีพหรือค่าใช้จ่ายในการบริโภคสินค้าบางอย่าง เช่น ที่วี มอเตอร์ไซด์ เป็นต้น ดังนั้นรายจ่ายต่อปีของเกษตรกรที่เรานำเสนอในที่นี้อาจจะต่ำกว่าความจริงบ้าง

ประการที่สาม ในขณะเดียวกันพบว่าครัวเรือนมีหนี้สินค่อนข้างสูง กล่าวคือ ในจำนวนครัวเรือนที่ทำการสำรวจ มีหนี้สินรวมกันคิดเป็นเงินทั้งสิ้น 7,523,100 บาท หรือเฉลี่ยครัวเรือนละ 39,387 บาท ในการสำรวจครั้งนี้มีครัวเรือนจำนวน 51 ครัวเรือน หรือ คิดเป็นร้อยละ 26.70 ของครัวเรือนที่ทำการสำรวจครั้งนี้รายงานว่า ไม่มีหนี้สิน และถ้าหากเฉลี่ยเฉพาะครัวเรือนที่มีหนี้ 140 ครัวเรือน ขนาดหนี้สินเฉลี่ยต่อครัวเรือนคือ 53,736 บาท ซึ่งมีขนาดใกล้เคียงกับค่าใช้จ่ายในการบริโภคต่อปีของครัวเรือน

ทรัพยากรมนุษย์

ก.หัวหน้าครอบครัว

หัวหน้าครอบครัวถือว่าเป็นทรัพยากรมนุษย์ที่มีความสำคัญของครัวเรือน การศึกษาหลายชิ้นระบุว่า คุณสมบัติของหัวหน้าครอบครัว เป็นปัจจัยบ่งชี้ หรือกำหนดสถานะของสมาชิก หรือเป็นปัจจัยอย่างหนึ่งในการกำหนดสถานะความยากจนของครอบครัว ในการประเมินทรัพยากรมนุษย์ของครัวเรือนในที่นี้ เราจึงพิจารณาคุณสมบัติบางด้านของหัวหน้าครอบครัวด้วย โดยเราพิจารณาถึง เพศ อายุ และการศึกษา ซึ่งผลการสำรวจหัวหน้าครัวเรือนใน 3 หมู่บ้าน มีรายละเอียดดังตาราง ข้างล่างนี้

ตารางที่ 4.7 คุณสมบัติของหัวหน้าครัวเรือน

คุณสมบัติของหัวหน้าครัวเรือน	บ้านฝาง(%)	บ้านกะพี้(%)	บ้านเหล่าเกวียนหัก(%)
เพศ			
- ชาย	41 (67.21)	43 (71.67)	53 (75.71)
- หญิง	20 (32.79)	17 (28.33)	17 (24.29)
อายุ			
31-40 ปี	9 (14.75)	13 (21.67)	15 (21.43)
41-50 ปี	16 (26.23)	13 (21.67)	17 (24.29)
51-60 ปี	17 (27.87)	14 (23.33)	20 (28.57)
61 ปีขึ้นไป	17 (27.87)	20 (33.33)	17 (24.29)
ไม่ทราบ	2 (3.29)	-	1 (1.42)
การศึกษา			
ไม่ได้เรียน	15 (24.59)	3 (5.00)	1 (1.43)
จบชั้นประถม	40 (65.57)	53 (88.34)	57 (81.43)
มัธยม/ปวช.	5 (8.20)	2 (3.33)	11 (15.71)
ปริญญาตรี	-	-	1 (1.43)
อื่น ๆ	1 (1.64)	2 (3.33)	-

ที่มา: การสำรวจครัวเรือน โครงการวิจัยการก่อเกิด การผลิตซ้ำและการขยายตัวของทุนทางสังคมในชนบทอีสาน

จากตารางข้างบนพบว่า หัวหน้าครัวเรือนส่วนใหญ่เป็นเพศชาย อย่างไรก็ตาม พบว่ามีหัวหน้าครัวเรือนเป็นเพศหญิงในสัดส่วนที่มากพอสมควร คือประมาณร้อยละ 28 ของครัวเรือนที่ทำการสำรวจทั้งหมด นอกจากนี้ พบว่า จำนวนหัวหน้าครัวเรือนที่มีอายุ 60 ปีขึ้นไป มีประมาณร้อยละ 28 เพศ และอายุของหัวหน้าครัวเรือนอาจจะมีใช้ปัจจัยที่กำหนดสถานะ ความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือนโดยตรง แต่ถ้าหากว่า ครัวเรือนใดมีหัวหน้าครัวเรือนเป็นหญิงที่สูงอายุ และเป็นครัวเรือนที่ไม่มีสมาชิกอยู่ในวัยแรงงาน เราสามารถที่จะคาดหมายได้ว่า ครัวเรือนเช่นนี้ จะมีสถานะความเป็นอยู่ที่ย่ำแย่

ส่วนในเรื่องการศึกษานั้น พบว่า เกือบร้อยละ 90 ของหัวหน้าครัวเรือน (89.49) มีการศึกษาสูงสุดเพียงแค่ชั้นประถมศึกษาเท่านั้น และในจำนวนนี้ มีจำนวนร้อยละ 9.9 ของหัวหน้าครัวเรือนที่ไม่เคยได้รับการศึกษาในระบบเลย ประเด็นเรื่องการศึกษาของหัวหน้าครัวเรือนนี้ ก็ถือได้ว่ามีผลต่อสถานะความเป็นอยู่ของสมาชิก โดยเฉพาะในปัจจุบันที่การจ้างแรงงานนอกภาคเกษตร นายจ้าง

มักจะกำหนดคุณสมบัติด้านการศึกษาของแรงงานเสมอ การศึกษาในเรื่องความยากจนก็พบว่า ความยากจนของครัวเรือนก็เกี่ยวข้องกับระดับการศึกษาของหัวหน้าครัวเรือนด้วย²

นอกจากนั้น ในการสำรวจครั้งนี้ เรายังสอบถามหัวหน้าครัวเรือนว่า มีประสบการณ์ในการ อพยพแรงงานหรือไม่ ร้อยละ 45 ตอบว่า เคยอพยพแรงงาน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นการอพยพไปทำงาน ในกรุงเทพ ฯ และนอกภูมิภาคอีสาน สำหรับอาชีพปัจจุบันของหัวหน้าครัวเรือนนั้น พบว่า ร้อยละ 60 รายงานว่า มีอาชีพหลักเป็นเกษตรกร รองลงมาคืออาชีพรับจ้าง คิดเป็นร้อยละ 21 นอกนั้นประกอบ อาชีพค้าขาย รับราชการ และอื่น ๆ ในสัดส่วนที่รองลงไป

นอกจากนั้นยังพบว่า มีหัวหน้าครัวเรือน จำนวนหนึ่ง คือร้อยละ 7.8 รายงานว่า ไม่มีอาชีพ หรือไม่ได้ทำอะไรเลย ส่วนภาวะสุขภาพของหัวหน้าครัวเรือนนั้น พบว่า ร้อยละ 65 รายงานว่า มีสภาพร่างกายแข็งแรงปกติ ทำงานได้ อีกร้อยละ 27.7 แจ้งว่ามีโรคประจำตัว แต่ยังสามารถทำงาน ได้อยู่ และร้อยละ 7.3 พบว่า มีปัญหาเรื่องสุขภาพ ไม่สามารถทำงานได้

ข.องค์ประกอบด้านประชากรของครอบครัว

ครัวเรือนที่ทำการสำรวจครั้งนี้ 191 ครัวเรือน พบว่า มีประชากรรวมกันทั้งสิ้น 884 คน หรือ ครัวเรือนมีขนาดเฉลี่ย 4.63 คนต่อครัวเรือน ในจำนวนสมาชิกของครัวเรือนนี้ ร้อยละ 21.26 เป็นสมาชิกผู้มีอายุระหว่างแรกเกิด - 14 ปี อายุระหว่าง 15 - 60 ร้อยละ 71.15 อายุ 60 ปีขึ้นไป ร้อยละ 7.59 ถ้าหากเราจะมองโดยทั่วไปแล้วพบว่า ครัวเรือนมีขนาดเล็กลง กล่าวคือ ครัวเรือนที่มี ขนาดสมาชิก 4 คนเศษ ๆ นั้น ประกอบด้วยพ่อ แม่ และลูกอีก 2 คน การเล็กลงของครัวเรือน ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการที่ชาวบ้านตระหนักว่า ที่ดินมีจำนวนจำกัด ประกอบกับการรณรงค์ การวางแผนครอบครัวของรัฐบาลที่ผ่านมา ก็ได้ผลค่อนข้างจะดี และนอกจากนั้น ชาวบ้าน ยังตระหนักว่า การเลี้ยงดูสมาชิกของครอบครัวในปัจจุบันก็มีต้นทุนสูงขึ้นมา จากการพูดคุยกับ คนแก่ในหมู่บ้านบางคนบอกว่า เฉพาะค่าขนมของหลาน มีค่าใกล้เคียงกับการซื้อกับข้าว การตระหนักต่อต้นทุนที่สูงขึ้นในการเลี้ยงดูสมาชิก จึงทำให้ครัวเรือนมีขนาดเล็กลง

ค.การศึกษาของสมาชิกครัวเรือน

หากจำแนกตามระดับการศึกษา ประชากรทั้งหมดใน 191 ครัวเรือน ที่ทำการสำรวจครั้งนี้ ไม่ได้รับการศึกษา 38 คน จบการศึกษาระดับประถม 551 คน จบชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น 102 คน

² ดูรายละเอียดใน World Bank "ความยากจนและนโยบายสาธารณะ" เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องยุทธศาสตร์การแก้ปัญหา ความยากจน จัดโดยมูลนิธิพัฒนาสถาบันองค์กรชุมชน สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจ และสังคมแห่งชาติ สำนัก งานประมาณ และสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย วันที่ 24-25 พฤศจิกายน 2544

ชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย / ปวช. 66 คน จบอนุปริญญา หรือ ปวส. 21 คน และจบปริญญาตรีขึ้นไป 23 คน คิดเป็นร้อยละ 62.33 11.53 7.46 2.37 และ 2.60 ตามลำดับ จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านพบว่า ชาวบ้านใน 3 หมู่บ้าน มองเห็นความสำคัญในการศึกษาของบุตร อย่างน้อยจะต้องพยายามให้จบชั้นมัธยมต้น ทั้งนี้เพราะว่า ในการเข้าสู่ตลาดแรงงานในปัจจุบัน แม้แต่การสมัครทำงานเป็นกรรมกร นายจ้างก็ถามหาวุฒิการศึกษา การมองเห็นความสำคัญ หรือการให้ความสำคัญต่อการศึกษานี้ เราจะเห็นได้จากค่าใช้จ่ายประจำเดือนของครัวเรือน ที่เราได้กล่าวในหัวข้อที่ผ่านมา ค่าใช้จ่ายในการศึกษาของบุตร เป็นค่าใช้จ่ายที่สูงรองจากค่าใช้จ่ายในเรื่องอาหาร

ในการสนทนากลุ่มย่อย ในประเด็นเรื่องปัญหาในการศึกษาของเด็กและเยาวชนใน 3 หมู่บ้าน พบว่า ชาวบ้านมองว่า ปัญหาอุปสรรคที่สำคัญในการสนับสนุน การศึกษาแก่บุตรหลานคือ สถานะทางเศรษฐกิจของครอบครัว มีครัวเรือนบางครัวเรือนที่อพยพไปตัดอ้อยทางภาคกลาง และจำเป็นต้องนำเอาบุตรหลานที่กำลังเรียนในชั้นประถมเดินทางไปด้วย เนื่องจากไม่มีใครอยู่ดูแล หรือมีบางครอบครัวที่ต้องให้ลูกออกจากโรงเรียนกลางคันในขณะที่เรียนในชั้นมัธยม เนื่องจากปัญหาทางเศรษฐกิจของครอบครัว

อย่างไรก็ตาม สถานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือน อาจจะมีใช้เพียงปัจจัยเดียวที่เป็นอุปสรรคต่อการให้การสนับสนุนด้านการศึกษาให้แก่สมาชิก อันที่จริงแล้วเราพบว่า มีครอบครัวที่ต้องนำเอาบุตรที่กำลังเรียนอยู่ชั้นประถม เดินทางไปรับจ้างตัดอ้อยเพียงครอบครัวเดียว และมีเพียงครอบครัวเดียวเช่นกัน ที่ให้ลูกออกจากโรงเรียนมัธยม เนื่องจากเหตุผลไม่มีเงินส่งเสีย (แม้ว่าในการสนทนากลุ่ม ชาวบ้านบอกว่า เศรษฐกิจของครอบครัวเป็นอุปสรรคที่สำคัญที่สุด) การที่สมาชิกของครัวเรือนไม่เรียนต่อในชั้นสูงขึ้นไป ส่วนหนึ่งชาวบ้านบอกว่า เป็นปัญหาเรื่องความสามารถของสมาชิก ผู้ที่เรียนหนังสือ ในการ "แข่งขัน" ในกระบวนการของการศึกษา ชาวบ้านมักจะบอกว่า สมอของบุตรตนเองสู้คนในตลาด ลูกเจ๊ก และลูกข้าราชการไม่ได้ เมื่อเรียนไประดับหนึ่งแล้วจึงหยุด และนอกจากนั้น พบว่าปัญหาส่วนหนึ่งเกิดจากความประพฤติกเลาะของนักเรียน ทำให้นักเรียนถูกให้ออก

นอกจากเรื่องการให้การสนับสนุนการศึกษาในระดับสูงให้แก่สมาชิกแล้ว เราพบว่าการเลี้ยงดูสมาชิกก่อนวัยเรียนของครัวเรือนก็เริ่มประสบปัญหา ทั้งนี้เนื่องจากว่า พ่อ แม่ ที่อยู่ในวัย แรงงานต้องทำงาน บางคนอพยพ ก็ปล่อยให้ลูกอยู่ภายใต้การเลี้ยงดูของญาติ (มักจะเป็นตา ยาย) ผู้สูงอายุที่อยู่ในชุมชน สำหรับผู้ที่อยู่ในชุมชนในตอนกลางวันที่จะต้องออกไปทำงาน ก็ประสบปัญหาไม่มีคนดูแลสมาชิกเยาว์วัย ในปัจจุบันนี้ ที่บ้านฝางน้อย และบ้านเหล่าเกวียนหักมี ศูนย์ดูแลเด็กเล็ก ซึ่งช่วยบรรเทาปัญหาเรื่องนี้ไปได้บ้าง ส่วนที่บ้านกะพี ไม่มีศูนย์ดูแลเด็กเล็ก การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ของครัวเรือน ในชนบทจึงจำเป็นต้องพิจารณาดังแต่ระดับอายุแรกเริ่มขึ้นไป

ง. แรงงาน

ถ้าหากเราจำแนกสมาชิกครัวเรือนที่เราทำการสำรวจครั้งนี้ว่า ทำอะไรอยู่บ้าง พบว่ามีคนประกอบอาชีพรับราชการ 20 คน ลูกจ้างบริษัท / ไปต่างประเทศ 61 คน รับจ้างทั่วไป 141 คน อาชีพอิสระ และค้าขาย 40 คน เกษตรกร 350 คน และเป็นนักเรียน (กำลังเรียนหนังสือ) 162 คน ถ้าหากเราไม่นับรวมผู้ที่เรียนหนังสือ ก็จะมีแรงงานที่เป็น active labor รวมกันเป็น 612 คน หรือเฉลี่ยครัวเรือนละ 3.2 คน แรงงานที่ทำงานในกลุ่มต่าง ๆ ดังกล่าวนี้นี้ คิดเป็นร้อยละ เรียงลำดับดังนี้คือ 3.26 9.96 23.04 6.53 และ 57.18 หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง แรงงานของครัวเรือน ถูกใช้ไปทำงานในการรับจ้างทั่วไป และการเกษตรกรรมเป็นหลัก ซึ่งในทั้งสองกลุ่มนี้ รวมกันคิดเป็นร้อยละ 80.22 ของประชากรวัยที่เป็นกำลังแรงงานทั้งหมด

ประเด็นที่ควรจะต้องตั้งเป็นข้อสังเกตเกี่ยวกับเรื่องแรงงาน หรือการจัดการแรงงานของครัวเรือนก็คือ ประการแรก โดยภาพรวมแล้ว แรงงานครัวเรือนในชุมชนไม่เพียงพอสำหรับการทำการเกษตร ครัวเรือนต้องพึ่งแรงงานรับจ้างมากขึ้น จากการพูดคุยกับชาวบ้านในหมู่บ้าน มักจะบ่นว่า พอถึงฤดูปักดำ หรือเก็บเกี่ยว หาจ้างแรงงานไปดำนา หรือไปเกี่ยวข้าวยากลำบากมาก ค่าจ้างก็แพง ตกวันละประมาณ 150 บาท และยังต้องเลี้ยงอาหารกลางวันอย่างดี เพื่อจูงใจแรงงานที่ไปรับจ้าง

ตารางที่ 4.8 แรงงานที่ใช้สำหรับการทำนา

ประเภทและขนาดแรงงาน	หมู่บ้าน		
	ผางน้อย (%)	กะพี (%)	เหล่าเกวียนหัก (%)
แรงงานครัวเรือน			
- ไม่ได้ใช้แรงงานครัวเรือน และหรือไม่ได้ทำนา	12 (19.67)	6 (10.00)	16 (22.86)
- 1 - 2 คน	22 (36.07)	37 (61.67)	32 (45.71)
- 3 - 5 คน	24 (39.7)	16 (26.66)	20 (28.57)
- 6 คนขึ้นไป	3 (4.92)	1 (1.67)	2 (2.86)
รวม	61 (100.00)	60 (100.00)	70 (100.00)
แรงงานรับจ้าง			
- ไม่ใช้แรงงานรับจ้างและ หรือไม่ได้ทำนา	27 (44.26)	18 (30.00)	25 (35.71)
- 1 - 2 คน	2 (3.28)	-	3 (4.29)
- 3 - 5 คน	13 (21.31)	2 (3.33)	9 (12.86)
- 6 คนขึ้นไป	19 (31.51)	40 (66.67)	33 (47.14)
รวม	61 (100.00)	60 (100.00)	70 (100.00)
แรงงานแลกเปลี่ยน			
- ไม่ได้ใช้แรงงานแลกเปลี่ยน และหรือไม่ได้ทำนา	44 (72.14)	51 (85.00)	62 (88.58)
- 1 - 2 คน	1 (1.64)	1 (1.67)	2 (2.86)
- 3 - 5 คน	8 (13.11)	3 (5.00)	-
- 6 คนขึ้นไป	8 (13.11)	5 (8.33)	2 (2.86)
รวม	61 (100.00)	60 (100.00)	70 (100.00)

ที่มา: การสำรวจครัวเรือน โครงการวิจัยการก่อเกิด การผลิตข้าวและการขยายตัวของทุนทางสังคมใน
ชนบทอีสาน

จากตารางข้างบนพบว่า มีจำนวนครัวเรือนที่ยังคงใช้แรงงานของครัวเรือนในการทำนามาก
ที่สุด คือ 157 ครัวเรือน หรือคิดเป็นร้อยละ 82 ของครัวเรือนทั้งหมด รองลงมาคือ มีครัวเรือนที่ใช้
แรงงานรับจ้างในการทำนา 121 ครัวเรือน คิดเป็นร้อยละ 63.35 และมีครัวเรือนที่ใช้การแลกเปลี่ยน
แรงงานในการทำนาเพียง 34 ครัวเรือน คิดเป็นร้อยละ 17.80 ของจำนวนครัวเรือนทั้งหมด

เมื่อพิจารณาจำนวนแรงงานที่เข้าไปทำงานในการทำนาพบว่า แรงงานครัวเรือนที่ทำนา มีจำนวนรวมกันทั้งหมด 424 คน หรือเฉลี่ยครัวเรือนละ 2.2 คน ส่วนแรงงานแลกเปลี่ยนมีจำนวน 230 คน หรือเฉลี่ย 1.20 คนต่อครัวเรือน ในขณะที่แรงงานรับจ้างในการทำนา มีจำนวนรวมกันทั้งสิ้น 1,402 คน หรือเฉลี่ย 1 ครัวเรือนจ้างแรงงานในการทำนา 7.38 คนต่อปี เมื่อมองในแง่ของจำนวนคนที่ทำงาน เราจะพบว่า แรงงานในการทำนา มาจากแรงงานรับจ้างเป็นหลัก โดยการจ้างแรงงานในปัจจุบัน เริ่มตั้งแต่การถอนต้นกล้า ปักดำ ไปจนถึงเก็บเกี่ยว

ประการที่สอง ยุทธวิธีหนึ่งของครัวเรือนทั้ง 3 หมู่บ้าน ที่นำมาใช้ในการจัดการแรงงานของครัวเรือนก็คือ การให้แรงงานของครัวเรือนส่วนหนึ่งเข้าไปทำงานนอกภาคเกษตร นับตั้งแต่การจ้างแรงงานที่มีเงินเดือนประจำ ทั้งในภาครัฐและเอกชน หรือการเป็นแรงงานรับจ้าง สิ่งที่เป็นเครื่องบ่งชี้ถึงความสำคัญของยุทธวิธีจัดการแรงงานแบบนี้ ก็คือ ตัวเลขแหล่งที่มาของรายได้ ซึ่งเราได้กล่าวไว้แล้วว่าแหล่งรายได้ที่เป็นเงินสดของครัวเรือน ส่วนใหญ่มาจากนอกภาคเกษตร

ประการที่สาม ด้วยเหตุที่ครัวเรือนมีการปรับเปลี่ยนการจัดการแรงงาน โดยได้แบ่งแรงงานไปทำกิจกรรมอื่น ๆ ที่นอกเหนือจากการทำการเกษตรให้ครัวเรือน ทำให้ครัวเรือนมีความจำเป็น และมองเห็นความสำคัญที่จะต้องลงทุน ในทรัพยากรมนุษย์เพิ่มมากขึ้น วิธีการอย่างหนึ่งคือการให้การสนับสนุนการศึกษาบุตร ดังเราจะเห็นได้จากว่า ค่าใช้จ่ายสำหรับ การศึกษาของบุตร เป็นค่าใช้จ่ายประจำเดือนที่สูงเป็นอันดับต้น ๆ ในหมวดค่าใช้จ่ายประจำเดือนของครัวเรือน ผลที่สืบเนื่องติดตามากก็คือ ทักษะ และแรงจูงใจในการทำงานในภาคเกษตร มีแนวโน้มที่จะลดน้อยถอยลงไปเรื่อย ๆ จากการสนทนากลุ่มย่อย เราพบว่า นักเรียนวัยรุ่นใน 3 หมู่บ้าน ไม่อยากช่วยเหลือผู้ปกครองทำงานเกษตร ทำการเกษตรไม่เป็น (ไม่มีทักษะ) และไม่อยากจะทำการเกษตร ส่วนพ่อแม่ผู้ปกครองเองก็ไม่อยากให้ลูกเป็นเกษตรกรอีกต่อไป (สุวิทย์ :2545) ดังนั้น ทักษะ และแรงจูงใจของทรัพยากรมนุษย์ของครัวเรือนแบบนี้ จะส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมในชนบทอย่างลึกซึ้งในอนาคต

ค.สุขภาพ

การสำรวจในครั้งนี้ ได้สอบถามครัวเรือนว่า มีสมาชิกของครัวเรือน ที่เจ็บป่วยเรื้อรังหรือไม่ ซึ่งมีเพียงจำนวน 23 ครัวเรือน หรือคิดเป็นร้อยละ 12.04 ของครัวเรือนที่ทำการสำรวจรายงานว่า มีสมาชิกเจ็บป่วยเรื้อรัง เมื่อสอบถามถึง การบริโภค และค่าใช้จ่ายในการบริโภคบางอย่างที่เสี่ยงต่อการเจ็บป่วย พบรายละเอียดดังนี้คือ

ตารางที่ 4.9 พฤติกรรมการบริโภค

พฤติกรรมการบริโภคที่เสี่ยงต่อสุขภาพ	จำนวนครัวเรือนที่สมาชิกบริโภค (ครัวเรือน)	ค่าใช้จ่าย / ครัวเรือน / เดือน (บาท)
สูบบุหรี่	126 (65.96)	208
บริโภคยาแก้ปวด	58 (30.06)	97
เครื่องดื่มบำรุงกำลัง	24 (12.56)	209
สุรา ยาตอง	103 (53.92)	316
ยาเสพติดอื่น ๆ	8 (5.18)	180

ที่มา: การสำรวจครัวเรือน โครงการวิจัยการก่อเกิด การผลิตซ้ำและการขยายตัวของทุนทางสังคมในชนบทอีสาน

จากตารางข้างบนพบว่า ครัวเรือนมีสมาชิกดื่มสุรา ยาตอง และสูบบุหรี่ เกินกว่าร้อยละ 50 ของครัวเรือนที่ทำการสำรวจ ถึงแม้ว่า จะไม่มีสถิติที่บ่งว่า พฤติกรรมเหล่านี้ ส่งผลในทางด้านลบต่อสุขภาพโดยตรง แต่ในทางการแพทย์ก็ยืนยันว่า การบริโภสดังกล่าว มีผลลบต่อสุขภาพ และที่สำคัญ คือ การบริโภสดังกล่าวนี้นี้ มีค่าใช้จ่ายรายเดือนมากพอสมควร

ทรัพยากรทางสังคม และวัฒนธรรม

การมองว่าสถานะทางสังคม และวัฒนธรรมของครัวเรือนเป็น “ทรัพยากร” นั้น เกี่ยวข้องกับแนวคิดในการมองเครือข่ายที่ครัวเรือนมีอยู่ และสถานภาพของครัวเรือนว่า ครัวเรือนสามารถนำสิ่งเหล่านี้มาใช้ประโยชน์สำหรับยังชีพได้ เนื่องจากว่า โดยทั่วไปแล้ว ทรัพยากรทางสังคม และวัฒนธรรมเป็นเรื่องนามธรรม จับต้องได้ยาก แต่การสำรวจในที่นี้ก็พยายามที่จะมองหารูปธรรมของทรัพยากรดังกล่าว ดังที่ผู้วิจัยได้กล่าวในรายละเอียดต่อไป

ก.ถิ่นกำเนิดของหัวหน้าครัวเรือน

ถิ่นกำเนิดของหัวหน้าครัวเรือน มิได้บ่งบอกถึงความหนาแน่นของเครือข่ายของครัวเรือน หรือสถานภาพของครัวเรือนโดยตรง แต่ก็แสดงนัยไปในทำนองนั้นได้ กล่าวคือ ถ้าหากหัวหน้าครัวเรือนเป็นคนที่เกิดในหมู่บ้าน ก็มีแนวโน้มที่จะมีเพื่อนฝูง ญาติพี่น้องอยู่ในชุมชนมาก ในขณะที่ถ้าหากหัวหน้าครัวเรือนเป็นคนนอกชุมชน ก็อาจจะมีพรรคพวก เพื่อนฝูง ญาติพี่น้องอยู่ในหมู่บ้านนั้นน้อย จากการสำรวจในครั้งนี้พบว่า มีหัวหน้าครัวเรือนร้อยละ 61.25 เกิดในชุมชน และที่เหลืออีกร้อยละ 38.75 เป็นคนที่มาจากนอกชุมชน และเกือบทั้งหมดของหัวหน้าครัวเรือนที่เกิดนอกชุมชนเหล่านี้ ย้ายเข้ามาอยู่ในทั้ง 3 หมู่บ้านเนื่องด้วยการแต่งงาน

ถึงแม้ว่า การที่หัวหน้าครัวเรือนเป็นคนที่เกิดนอกชุมชน จะเป็นเครื่องชี้แสดงให้เห็นว่า ครัวเรือนนั้น ๆ มีเครือข่ายญาติพี่น้อง เพื่อนฝูงน้อยกว่าครัวเรือนอื่น ๆ แต่ก็สามารถสร้างเครือข่ายขึ้นมาใหม่ภายหลังจากย้ายเข้ามา นอกจากนั้น ประเพณีการนับญาติของชาวบ้านในภาคอีสานก็นับทั้งสองสายคือทั้งญาติฝ่ายสามี และฝ่ายภรรยา และความจริงแล้วใน 2 หมู่บ้านที่เราทำการศึกษาค้างนี้ คือบ้านเหล่าเกวียนหัก และบ้านฝางน้อย อดีตผู้ใหญ่บ้านใน 2 หมู่บ้านนี้เป็นเขยที่อพยพเข้ามาอยู่ในหมู่บ้านโดยการแต่งงาน ดังนั้น แม้ว่าจะเป็นคนชุมชน แต่ก็มีเครือข่ายญาติ พี่น้องของภรรยา และการสร้างเครือข่ายขึ้นมาใหม่ของอดีตผู้ใหญ่บ้านทั้ง 2 ก็เพียงพอที่จะสนับสนุนให้เขาขึ้นมาเป็น ผู้ใหญ่บ้านได้

ข. ความสัมพันธ์ภายในครอบครัว

ความร่วมมือระหว่างสมาชิกในครัวเรือนขึ้นอยู่กับว่า ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในครัวเรือน เป็นไปโดยราบรื่น หรือมีปัญหาหรือไม่ อย่างไร โดยทั่วไปแล้วเรามักจะมองว่าในสังคมชนบท โดยพื้นฐานทางสังคมและวัฒนธรรมยังแข็งแกร่ง และไม่น่าจะมีปัญหาในเรื่องความสัมพันธ์ภายในครอบครัว การสำรวจในครั้งนี้ เราได้สอบถามผู้ให้สัมภาษณ์ว่า ในครอบครัวของเขา มีปัญหาความสัมพันธ์ภายในครอบครัวหรือไม่ แน่นอนที่สุดว่า คำว่า "ปัญหาความสัมพันธ์ภายในครัวเรือน" ในที่นี้ ผู้ให้สัมภาษณ์แต่ละคนอาจจะมีทัศนะ หรือให้คำจำกัดความของปัญหาที่แตกต่างกันออกไป ผู้ให้สัมภาษณ์จากทั้ง 3 หมู่บ้าน ได้ตอบคำถามดังนี้

ตารางที่ 4.10 ปัญหาความสัมพันธ์ภายในครอบครัว

ปัญหาความสัมพันธ์ภายในครอบครัว	บ้านฝางน้อย (%)	บ้านกะพี้ (%)	บ้านเหล่าเกวียนหัก (%)
- ราบรื่น / ไม่มีปัญหา	47 (77.05)	53 (88.33)	36 (51.43)
- กระทบกระทั้งกันบ้าง	13 (21.31)	7 (11.67)	32 (45.71)
- มีปัญหาตึงเครียดบ่อย ๆ	1 (1.64)	-	2 (2.86)
รวม	61 (100.00)	60 (100.00)	70 (100.00)

ที่มา: การสำรวจครัวเรือน โครงการวิจัยการก่อเกิด การผลิตซ้ำและการขยายตัวของทุนทางสังคมในชนบทอีสาน

จากตารางข้างบนพบว่า จำนวน 136 ครัวเรือน หรือร้อยละ 71.2 รายงานว่าไม่มีปัญหาความสัมพันธ์ภายในครัวเรือน จำนวน 52 ครัวเรือน หรือร้อยละ 27.2 รายงานว่า มีปัญหากระทบ

กระทั่งกันบ้าง ส่วนที่เหลืออีก 3 ครั้วเรือนบอกว่ามีปัญหาความตึงเครียดอยู่บ่อย ๆ ตัวเลขดังกล่าวนี้ อาจจะได้ชี้โดยตรงว่า ปัญหาความสัมพันธ์ของครั้วเรือนที่มีอยู่ในระดับกระทบบ้างกันบ้างนี่จะเป็นปัญหากระทบบ้างไปถึงความอยู่ดีมีสุขของสมาชิกครั้วเรือน แต่ก็ชี้ให้เห็นว่า ผู้ให้สัมภาษณ์ตระหนักว่า มีปัญหาเรื่องนี้อยู่บ้างพอสมควร นอกจากนี้ โดยทั่วไปแล้วชาวบ้านมองว่า เรื่องนี้เป็นเรื่องภายในครอบครัว ไม่ควรนำมาเปิดเผย ดังนั้น ตัวเลขที่เราได้มาในที่นี้ จึงอาจจะยังเป็นตัวเลขที่ต่ำกว่าความเป็นจริงอยู่

จากการสนทนากลุ่ม และจากการสังเกตของผู้วิจัยพบว่า ความตึงเครียด หรือปัญหาความสัมพันธ์ภายในครั้วเรือน ที่พบมากที่สุดเกิดขึ้นระหว่าง พ่อ แม่ และลูก ๆ ซึ่งอยู่ในวัยรุ่น ในการสนทนากลุ่มย่อย เรื่องปัญหาเด็ก และเยาวชนในหมู่บ้าน ซึ่งจัดขึ้นใน 3 หมู่บ้าน พ่อ แม่ มักจะแสดงทัศนคติว่า ลูก ๆ ที่อยู่ในวัยรุ่นไม่เชื่อฟัง และไม่ประพฤติตัวในทางที่พ่อ แม่ คาดหวัง ในด้านหนึ่ง วัยรุ่นเหล่านี้ส่วนมาก ไม่ค่อยประสบความสำเร็จในด้านการเรียน และในอีกด้านหนึ่ง วัยรุ่นที่เรียนหนังสืออยู่มักไม่ค่อยแบ่งเบาภาระการงานของครอบครัว ในการศึกษาครั้งนี้ แม้เราไม่ได้วัดค่าน้ำหนักปัญหาดังกล่าวนี้ ออกมาอย่างจำเพาะเจาะจง แต่มองเห็นได้ว่าปัญหาดังกล่าวนี้ มีความสำคัญต่อความเป็นอยู่ของสมาชิกของครอบครัว หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ความแตกร้าง หรือปัญหาความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นภายในครั้วเรือน ก็คือการเสื่อมโทรมร่อยหรอลงของทรัพยากรทางสังคมของครั้วเรือน ซึ่งจะมีผลต่อความเป็นอยู่ของสมาชิกของครั้วเรือนในอนาคต

ค. เครือข่ายชั้นใน : จำนวนบุตรที่แต่งงาน และแยกครอบครัว

การมีบุตรที่ยังเล็ก และยังต้องการการดูแล เลี้ยงดู ถือว่าเป็นภาระของครั้วเรือน และการมีบุตรที่ยังเล็กเป็นจำนวนมาก อาจจะทำให้ครั้วเรือนประสบปัญหาได้ อย่างไรก็ตาม เมื่อบุตรเหล่านี้เติบโต ทำงาน แต่งงานและแยกครอบครัวออกไป ก็ถือว่าเป็นการขยายเครือข่ายของครั้วเรือน โดยบุตรของครั้วเรือนที่แต่งงานและแยกครอบครัวออกไปนี้ ถือว่าเป็นเครือข่ายชั้นใน หรือเครือข่ายที่มีความใกล้ชิดกับครอบครัวมากที่สุด เมื่อเกิดวิกฤติเครือข่ายชั้นใน หรือครอบครัวของลูก ๆ จะให้ความช่วยเหลือเป็นอันดับแรก ในการศึกษาครั้งนี้พบว่า จำนวนครั้วเรือนที่มีบุตรแต่งงานและแยกครอบครัวออกไปมีรายละเอียดดังตารางข้างล่าง

ตารางที่ 4.11 จำนวนครัวเรือนของบุตรที่แต่งงานแยกครอบครัว

จำนวนครัวเรือนบุตรที่แต่งงานแยกครอบครัว	บ้านฝางน้อย (%)	บ้านกะพี้ (%)	บ้านเหล่าเกวียนหัก (%)
ไม่มี	25 (40.98)	29 (48.33)	40 (57.14)
1-2 ครอบครัว	15 (25.90)	16 (26.67)	19 (27.15)
3-5 ครอบครัว	11 (18.03)	12 (20.00)	11 (15.71)
6 ครอบครัวขึ้นไป	10 (16.39)	3 (5.00)	-
รวม	61 (100.00)	60 (100.00)	70 (100.00)

ที่มา: การสำรวจครัวเรือน โครงการวิจัยการก่อเกิด การผลิตซ้ำและการขยายตัวของทุนทางสังคมในชนบทอีสาน

จากตารางข้างบนพบว่า จำนวนครัวเรือนที่ทำการสำรวจ 94 ครัวเรือน หรือคิดเป็นร้อยละ 49.21 ยังไม่มีบุตรที่แยกครอบครัว หรือยังไม่มีเครือข่ายครัวเรือนของบุตร ในจำนวน 97 ครัวเรือนที่มีครัวเรือนบุตรแต่งงานและแยกครอบครัวออกไปแล้วนั้น กว่าร้อยละ 51 มีจำนวนครัวเรือนบุตร 1-2 ครัวเรือน อย่างไรก็ตาม การมีเครือข่ายครัวเรือนของบุตร ก็ได้เป็นหลักประกันว่า ครัวเรือนจะได้รับความช่วยเหลือเมื่อประสบวิกฤติเสมอไป ในบางครั้ง แม้บุตรที่แต่งงานและแยกครอบครัวออกไปแล้วก็ยังคงต้องพึ่งพาอาศัยครัวเรือนของพ่อแม่อยู่ต่อไป ในการวิจัยครั้งนี้เราได้สอบถามผู้ให้สัมภาษณ์ว่า ครัวเรือนของเขาได้รับความช่วยเหลือจากลูก ๆ ที่แยกครอบครัวออกไปแล้วหรือไม่ พบว่าจำนวน 65 ครัวเรือน จากจำนวนครัวเรือนที่มีบุตรแยกครอบครัวออกไปแล้ว 97 ครัวเรือน (คิดเป็นร้อยละ 67.01) ตอบว่า เคยได้รับความช่วยเหลือจากครอบครัวของบุตรที่แยกครัวเรือนออกไปแล้ว ในขณะที่เดียวกัน เราสอบถามอีกว่าบุตรที่แยกครัวเรือนออกไปแล้วเคยมาขอความช่วยเหลือจากครัวเรือนพ่อแม่หรือไม่ จำนวน 47 ครัวเรือน หรือคิดเป็นร้อยละ 48 (จากจำนวนครัวเรือนที่มีบุตรแยกครอบครัว 97 ครัวเรือน) ตอบว่า ครัวเรือนบุตรเคยมาขอความช่วยเหลือและเคยให้ความช่วยเหลือบุตร ลักษณะการให้ความช่วยเหลือของเครือข่ายชั้นในนี้ อาจจะผันแปรไปตามที่ตั้งของครัวเรือน (อยู่ในหมู่บ้านเดียวกันหรือต่างหมู่บ้าน) ฐานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือนบุตรหรือครัวเรือนพ่อแม่ หรือ อาจจะรวมถึงปัจจัยอื่นๆด้วย

ง.เครือข่ายชั้นที่สอง : พี่น้องของหัวหน้าครัวเรือนและภรรยา

นอกเหนือจากครัวเรือนของลูก ๆ แล้ว เครือข่ายของครัวเรือน ซึ่งเป็นแหล่งของความช่วยเหลือต่าง ๆ เมื่อครัวเรือนมีความต้องการ คือ ครัวเรือนพี่น้องของหัวหน้าครัวเรือน และภรรยา

ของหัวหน้าครัวเรือน จากการสำรวจครั้งนี้ พบว่า หัวหน้าครัวเรือน และภรรยาของหัวหน้าครัวเรือน มีญาติพี่น้องที่ยังมีชีวิตอยู่ และมีครอบครัวของตนเองแล้ว ดังรายละเอียดตามตารางข้างล่างนี้

ตารางที่ 4.12 จำนวนครัวเรือนพี่น้องของหัวหน้าครัวเรือนและภรรยาของหัวหน้าครัวเรือน

จำนวนครัวเรือนพี่น้อง	บ้านผางน้อย (%)	บ้านกะพี้ (%)	บ้านเหล่าเกวียนหัก (%)
<u>หัวหน้าครัวเรือน *</u>			
ไม่มี	4 (6.56)	4 (6.67)	9 (12.86)
1-3 คน	20 (32.79)	25 (41.67)	22 (31.43)
4-6 คน	25 (40.98)	22 (36.66)	28 (40.00)
7 คนขึ้นไป	12 (19.67)	9 (15.00)	11 (15.71)
<u>ภรรยาของหัวหน้าครัวเรือน **</u>			
ไม่มี	4 (9.52)	8 (18.60)	6 (11.32)
1-3 คน	18 (42.86)	13 (30.24)	20 (37.74)
4-6 คน	13 (30.95)	14 (32.56)	19 (35.85)
7 คนขึ้นไป	7 (16.67)	8 (18.60)	8 (15.09)
รวม	42 (100.00)	43 (100.00)	53 (100.00)

* รวมหัวหน้าครัวเรือนที่เป็นหญิงด้วย

** เฉพาะหัวหน้าครัวเรือนที่เป็นชาย

จากตารางข้างบนพบว่า หัวหน้าครัวเรือน ทั้งหัวหน้าครัวเรือนที่เป็นเพศหญิงและเป็นเพศชายส่วนใหญ่ คือกว่าร้อยละ 91 มีญาติพี่น้องที่ยังมีชีวิตอยู่ ในจำนวนครัวเรือนทั้งหมด 191 ครัวเรือน ที่ทำการสำรวจครั้งนี้ มีครัวเรือนที่เป็นเครือข่ายพี่น้องรวมกันถึง 779 ครัวเรือน หรือโดยเฉลี่ยครัวเรือน 1 ครัวเรือน จะมีครัวเรือนพี่น้องของหัวหน้าครัวเรือน 4.07 ครัวเรือน จำนวนพี่น้องของหัวหน้าครัวเรือนนี้ มีแนวโน้มจะมีจำนวนน้อยลงในอนาคต เพราะครอบครัวมีขนาดเล็กลง ส่วนครัวเรือนเครือข่ายพี่น้องของภรรยาของหัวหน้าครัวเรือน มีจำนวนรวมกันทั้งสิ้น 529 ครัวเรือน พี่น้องของหัวหน้าและภรรยาของหัวหน้าครัวเรือนเหล่านี้ มีการพึ่งพาอาศัยกัน เมื่อมีงานบุญประเพณี การเจ็บป่วย หรือการตายของหัวหน้าครัวเรือน หรือญาติพี่น้องหรือคนอื่นๆ ก็จะมีการติดต่อและมีการช่วยเหลือกันระหว่างพี่น้องเสมอ

จ.สถานภาพของครัวเรือน: ตำแหน่งแห่งที่ของครัวเรือนในสังคมและในชุมชน

สถานภาพของครัวเรือน ในด้านหนึ่งกำหนดจากการรับรู้ต่อสถานภาพของครัวเรือนตนเอง หรือเน้นอัตวิสัยของครัวเรือน (ผู้ตอบแบบสำรวจ) ว่าเขามองสถานภาพของครัวเรือนของเขาอยู่ในระดับใด ในการวิจัยครั้งนี้เราได้แยกการมองสถานภาพของครัวเรือนตนเองของผู้ให้สัมภาษณ์ออกเป็นสองด้าน คือโดยเปรียบเทียบกับสังคมวงกว้างและโดยเปรียบเทียบกับครัวเรือนอื่น ๆ ในชุมชน ซึ่งผลการสำรวจมีรายละเอียดดังตารางข้างล่างนี้

ตารางที่ 4.13 สถานภาพหรือตำแหน่งแห่งที่ของครัวเรือน

สถานภาพของครัวเรือน	บ้านฝางน้อย(%)	บ้านกะที้(%)	บ้านเหล่าเกวียนหัก(%)
<u>โดยเปรียบเทียบกับสังคมวงกว้าง</u>			
สูง	-	-	-
กลาง	37 (60.65)	40 (66.67)	29 (41.43)
ต่ำ	24 (39.35)	20 (33.33)	40 (57.14)
ไม่ตอบ	-	-	1 (1.43)
รวม	61 (100.00)	60 (100.00)	70 (100.00)
<u>โดยเปรียบเทียบภายในชุมชน</u>			
สูง	5 (8.20)	4 (6.67)	3 (4.20)
กลาง	42 (68.85)	47 (78.33)	54 (77.14)
ต่ำ	14 (22.95)	9 (15.00)	13 (18.57)
รวม	61 (100.00)	60 (100.00)	70 (100.00)

ที่มา: การสำรวจครัวเรือน โครงการวิจัยการก่อเกิด การผลิตซ้ำและการขยายตัวของทุนทางสังคมในชนบทอีสาน

สิ่งที่เห็นได้ชัดเจนจากตารางข้างบนก็คือ เมื่อเปรียบเทียบกับสังคมในวงกว้างแล้ว ไม่มีผู้ให้สัมภาษณ์คนใดที่มองว่า ครัวเรือนของตนเองอยู่ในสถานภาพที่สูง ส่วนใหญ่จะมองว่าสถานภาพของครัวเรือนตนเองอยู่ในระดับต่ำ แต่เมื่อเปรียบเทียบภายในชุมชนแล้ว ผู้ให้สัมภาษณ์ส่วนใหญ่ คือร้อยละ 74.8 มองว่า ครัวเรือนตนเองมีสถานภาพอยู่ในระดับปานกลาง ร้อยละ 18.84 ตอบว่า ครัวเรือนของตนเองอยู่ในระดับต่ำ เกณฑ์ที่ผู้ให้สัมภาษณ์ใช้ในการตัดสินใจว่าครัวเรือนของตนเองอยู่ในตำแหน่งที่หรือมีสถานภาพระดับใดนั้นอาจจะมีแตกต่างกันออกไป แต่เกณฑ์ที่สำคัญอย่างหนึ่งที่ผู้ให้สัมภาษณ์นำมาพิจารณาคือปัจจัยทางเศรษฐกิจ

ฉ.วัด งานบุญประเพณี ความเชื่อ และศรัทธา

การศึกษาครั้งนี้ เราได้สอบถามผู้ให้สัมภาษณ์ เกี่ยวกับวัด งานบุญประเพณี ซึ่งเป็นเครื่อง บ่งชี้เกี่ยวกับความเชื่อ ศรัทธา ซึ่งสำหรับกรอบแนวคิดในการวิจัยครั้งนี้มองว่า เรื่องเหล่านี้ เป็นทรัพยากรทางวัฒนธรรม ของครัวเรือนอย่างหนึ่ง

ในการสำรวจครั้งนี้เราพบว่า ในการจัดงานบุญประเพณีต่าง ๆ ของหมู่บ้านนั้น เกือบ 100 เปอร์เซ็นต์ของครัวเรือน มีส่วนในการสนับสนุนเรื่องทุนทรัพย์ (การออกเงิน) มีเพียง 2 ครัวเรือน (จากทั้งหมด 191 ครัวเรือน) ที่ตอบว่า ไม่ได้ช่วยออกเงิน ส่วนในการช่วยสนับสนุนการทำบุญ ประเพณีในแง่ของแรงงานนั้น พบว่า ร้อยละ 78.5 ได้ช่วยเหลือ สนับสนุนการจัดงานบุญประเพณี ในแง่ของแรงงาน ส่วนที่เหลือตอบว่า ไม่ได้ช่วย

เมื่อสอบถามแนวคิดเกี่ยวกับพระสงฆ์ในวัด ผู้ให้สัมภาษณ์ส่วนใหญ่ คือร้อยละ 80 ตอบว่า ยังคงนับถือ และศรัทธาพระ นอกนั้นตอบว่าเฉย ๆ และไม่ศรัทธา (รวมทั้งไม่ตอบ)

เมื่อสอบถามถึงความสำคัญของ ความเชื่อเรื่องผี วัด ประเพณี ชาวบ้านใน 3 หมู่บ้านที่ให้ สัมภาษณ์ให้คำตอบ ดังตารางข้างล่างนี้

ตารางที่ 4.14 การให้ความสำคัญต่อสิ่งต่าง ๆ

ประเภท	ลำดับความสำคัญ				รวม
	มาก	สำคัญบ้าง	ไม่สำคัญ	อื่น ๆ	
ประเพณีฮีดลิสสอง คองลิสลี	124 (64.92)	65 (34.04)	1 (0.52)	1 (0.52)	191 (100.00)
วัด หรือ ศาสนา	136 (71.20)	55 (28.80)	-	-	191 (100.00)
ผีปูด	133 (69.63)	52 (27.23)	6 (3.14)	-	191 (100.00)
ผีตาแอก	85 (44.50)	70 (36.64)	36 (18.86)	-	191 (100.00)

ที่มา: การสำรวจครัวเรือน โครงการวิจัยการก่อเกิด การผลิตซ้ำและการขยายตัวของทุนทางสังคมใน ชนบทอีสาน

จากตารางข้างบนเราจะเห็นว่า ชาวบ้านที่ให้สัมภาษณ์ยังมองว่า ประเพณี ฮีดลิสสอง คองลิสลี วัดวาอาราม ศาสนา และผีปูด ยังคงมีความสำคัญสำหรับพวกเขา ถึงแม้ว่าในวิถีปฏิบัติ หรือพฤติกรรม เราจะมองว่าเรื่องต่าง ๆ เหล่านี้เสื่อมคลายลงไปมาก แต่ภายในจิตใจ เขายังมองเห็นความสำคัญ และมองว่าสิ่งเหล่านี้ มีความหมายสำหรับชีวิตของเขาอยู่

สรุป

ในบทนี้เราได้สำรวจสถานะของทรัพยากรของครัวเรือนในชุมชน 3 แห่ง โดยภาพรวมแล้วครัวเรือนมีแหล่งยังชีพที่หลากหลายหลากหลาย ซึ่งนัยของการที่ครัวเรือนมีแหล่งยังชีพมาจากหลายแหล่งนี้ อาจมีได้สองด้าน ด้านแรกเราอาจมองได้ว่า การมีแหล่งยังชีพที่หลากหลายมากขึ้น คือการที่ครัวเรือนชาวนามีทางเลือกมากขึ้น มากกว่าเส้นทางเดินตามกรอบแนวคิดที่มองว่า กระบวนการในการพัฒนาทางเศรษฐกิจและสังคมในปัจจุบัน จะเร่งรัดให้ครัวเรือนชาวนามล่มสลาย และถูกระดมเข้าไปอยู่ในภาคเศรษฐกิจเศรษฐกิจสมัยใหม่ นัยที่สอง การที่ครัวเรือนมีแหล่งยังชีพที่หลากหลาย ทำให้กระบวนการในการผลิตซ้ำระบบความสัมพันธ์ทางสังคม เกิดขึ้นและผ่านรูปแบบของกิจกรรมที่หลากหลายออกไป เครือข่ายที่ชาวบ้านเข้าไปเกี่ยวข้อง สังกัด หรือเป็นสมาชิกอยู่ จะขยายออกไปนอกเหนือจากเครือข่ายของกลุ่มเครือญาติ และเครือข่ายเหล่านี้มีส่วนสำคัญในการเข้าถึงแหล่งยังชีพด้วย อย่างเช่น เครือข่ายของแรงงานรับจ้างตัดอ้อย เครือข่ายของกลุ่มกรรมกรและช่างก่อสร้าง

เมื่อมองภาพของทรัพยากรทั้งสี่ด้าน เราอาจจะสรุปเป็นประเด็นได้ดังนี้คือ **ประการแรก** ครัวเรือนของชาวนามีขนาดการถือครองที่ดินที่เล็กลง และมีสัดส่วนของครัวเรือนที่ไม่ได้ถือครองที่ดินเพิ่มขึ้น แต่ในขณะเดียวกัน บ้านเรือนของชาวบ้านก็มีการปรับปรุงหรือมีสภาพที่มั่นคงถาวรมากขึ้น มีข้าวของเครื่องใช้ หรือเครื่องอำนวยความสะดวกในครัวเรือนมากเพิ่มขึ้น ถึงแม้ว่าครัวเรือนจะมีขนาดถือครองที่ดินที่เล็กลง แต่ก็ยังสามารถอยู่ได้เนื่องจากว่า มีรายได้มาจากนอกภาคเกษตรด้วย โดยทั่วไปครัวเรือนมีรายได้มากกว่ารายจ่าย แต่ก็ยังมีหนี้สินค้างชำระเป็นจำนวนที่ใกล้เคียงกับค่าใช้จ่ายในการบริโภคต่อปี **ประการที่สอง** ครัวเรือนมีขนาดที่เล็กลง ทำให้มีแรงงานของครัวเรือนน้อยลง คือมีผู้ทำงานที่เป็น active labour เฉลี่ยเพียงสองคนเศษ ๆ ต่อครัวเรือน ถึงแม้ว่าการศึกษาก็มีความสำคัญมากเพิ่มขึ้น โดยดูจากค่าใช้จ่ายในการศึกษา เป็นค่าใช้จ่ายที่สูงรองจากค่าใช้จ่ายด้านอาหารของครัวเรือน แต่สมาชิกของครัวเรือนส่วนใหญ่ยังจบการศึกษาเพียงชั้นประถม การที่ครัวเรือนมีแรงงานน้อยลง และครัวเรือนได้เลือกที่จะใช้แรงงานของครัวเรือนไปในกิจกรรมอื่น ๆ ที่นอกเหนือจากการทำการเกษตรของครัวเรือน ทำให้มีความจำเป็นต้องจ้างแรงงานเพิ่มเติม และเกิดแรงงานรับจ้างในภาคเกษตร

ประการที่สาม ครัวเรือนมีเครือข่ายที่เป็นครัวเรือนของพี่หรือน้องค่อนข้างหนาแน่น กล่าวคือโดยเฉลี่ยครัวเรือนหนึ่งจะมีเครือข่ายของครัวเรือนที่เป็นพี่หรือน้องสี่ครัวเรือนเศษ ๆ ส่วนเครือข่ายครัวเรือนของลูกนั้นพบว่าครัวเรือนเพียงประมาณร้อยละ 50 มีลูกที่แยกออกไปตั้งครอบครัวใหม่ **ประการสุดท้าย** ครัวเรือนประเมินตำแหน่งแห่งที่ทางสังคมของครัวเรือนตนเอง อยู่ในระดับปานกลางค่อนข้างต่ำ เมื่อเปรียบเทียบกับสังคมในวงกว้าง แต่เมื่อเปรียบเทียบกับเฉพาะในชุมชนของตนเองแล้ว

ครัวเรือนมองว่าตนเองมีสถานะปานกลาง ครัวเรือนยังคงมีความศรัทธาต่อสถาบันหลักของชุมชน อย่างเช่นความเชื่อเรื่องผีปอบ ธรรมเนียมประเพณี และวัดอยู่ในระดับสูง แต่อาจจะมีส่วนในการ ปฏิบัติหรือการสนับสนุนกิจกรรมต่าง ๆ แตกต่างกันไป

บทที่ 5

กลุ่ม องค์กร และเครือข่าย : ทูทางสังคมในชุมชน

บทนำ

กลุ่ม องค์กร และเครือข่าย อาจจะถือได้ว่าเป็นสาระที่สำคัญ หรือเป็นรูปธรรมที่สำคัญ อย่างหนึ่งที่สะท้อนถึงการมีอยู่หรือสถานะของทูทางสังคม ทั้งนี้เนื่องจากว่า กลุ่ม องค์กรและ เครือข่ายเป็นแหล่งกำเนิดของ “การกระทำร่วม” ที่อาจจะทำให้สมาชิกของกลุ่ม องค์กรและเครือข่าย สามารถที่จะบรรลุเป้าหมาย ซึ่งถ้าหากปราศจากกลุ่ม องค์กรหรือเครือข่ายแล้ว เขาไม่อาจที่จะบรรลุ ได้ ในแง่หนึ่ง คำว่ากลุ่ม องค์กร และเครือข่าย ยังเป็นสาระ หรือองค์ประกอบ หรือเป็นเครื่องชี้แสดง ถึงภาวะความเป็น “สถาบัน” ซึ่งตามแนวคิดของนักเศรษฐศาสตร์สถาบันใหม่ สถาบันต่าง ๆ ใน สังคมจะทำให้ลดค่าใช้จ่ายในการโอนย้ายทรัพยากร (transaction costs) ดังนั้น จึงถือได้ว่า กลุ่ม องค์กร เครือข่าย เป็นสาระสำคัญของทูทางสังคม ก่อนอื่น ผู้วิจัยใคร่ขอแนะนำมุมมองทางทฤษฎี สำหรับการวิเคราะห์กลุ่ม องค์กร และเครือข่ายในฐานะที่เป็นทูทางสังคมอย่างหนึ่งก่อน ดังจะได้ กล่าวต่อไป

คำว่าองค์กร และสถาบัน เป็นคำที่มีการใช้สับสนกันอยู่ในแง่ขอบเขตความหมาย (Uphoff : 1984) องค์กร และสถาบัน ถือว่าเป็นสาระวิชาของการศึกษาของนักสังคมวิทยา – มานุษยวิทยา และนักรัฐศาสตร์ แต่มีการประยุกต์ใช้ในศาสตร์อื่น ๆ อย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะการบริหารธุรกิจ การบริหารรัฐกิจ และการพัฒนา นักรัฐศาสตร์อย่างเช่น ฮันติงตัน (Huntington, 1965) มองว่า องค์กรและสถาบันมีความต่อเนื่องกัน กล่าวคือ การเป็น “องค์กร” ก็คือขั้นตอนต่าง ๆ ของการก้าวไป สู่ความเป็นสถาบัน (institutionalization) ส่วน อัฟฮอฟฟ์ (Uphoff, 1984) ได้ให้ความหมายของ องค์กรไว้ว่า หมายถึง โครงสร้างของบทบาทหน้าที่ที่ได้รับการยอมรับ และเป็นที่ยอมรับ (ของ สมาชิก) โครงสร้างของบทบาทดังกล่าวนี้เป็นผลรวมของปฏิสัมพันธ์ หรือการกระทำระหว่างกันของ สมาชิกหรือผู้กระทำการทางสังคม โครงสร้างของบทบาทนี้อาจจะมีทั้งแบบที่เป็นทางการมีกฎหมาย รองรับ และแบบไม่เป็นทางการก็ได้ ส่วนคำว่าสถาบันนั้น อัฟฮอฟฟ์ (Uphoff, 1984) ได้กล่าวว่า หมายถึงบรรทัดฐาน และพฤติกรรมที่คงอยู่ในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่งโดยบรรทัดฐานดังกล่าวนี้ได้ตอบสนองหรือรองรับเป้าหมายค่านิยมของส่วนรวม สถาบันปรากฏอยู่ใน 2 รูปแบบ รูปแบบแรกอาจจะ ปรากฏในด้านของการจัดระเบียบของบทบาทและโครงสร้าง รูปแบบที่สองเป็นอิทธิพลของสถาบันที่ ปรากฏต่อพฤติกรรมอย่างแพร่หลาย

แม้จะมีความพยายามที่จะแยกแยะความหมายระหว่างคำว่าองค์กร และสถาบัน ตามนิยามที่ได้กล่าวไว้ตอนต้น ก็ยังไม่ใช่ว่าเรื่องง่ายที่จะขีดเส้นแบ่งระหว่างความเป็นองค์กรและสถาบัน ความยุ่งยากสับสนดังกล่าวนี้ มิได้เกิดจากแนวคิดทฤษฎีของแต่ละสาขาวิชา หากแต่ว่าในความเป็นจริงหรือในชีวิตจริงของมนุษย์ คำว่า สถาบัน และองค์กร ก็มีได้แยกกันอยู่ เพื่อให้ง่ายต่อการทำความเข้าใจ เราอาจจะเปรียบเทียบความเป็นองค์กร และสถาบันจากเกมกีฬาฟุตบอล กติกาที่ควบคุมการเล่นทั้งหมดก็คือ สถาบัน ส่วนการจัดระเบียบของแต่ละทีม (คือโครงสร้างของบทบาท) เพื่อที่จะให้บรรลุเป้าหมายของชัยชนะก็คือองค์กร แต่ทั้งกติกาควบคุมการเล่น และการจัดระเบียบของทีมเกิดขึ้น และมีปฏิบัติการในสนามแห่งเดียวกัน ปรากฏการณ์จริงเกี่ยวกับเรื่ององค์กรและสถาบันหลายเรื่อง มีความสลับซับซ้อนกว่าการเล่นฟุตบอลมาก อย่างไรก็ตามการเปรียบเทียบดังกล่าวนี้น่าจะพอที่จะเป็นพื้นฐานในการทำความเข้าใจความแตกต่างระหว่างองค์กรและสถาบันได้

ดังที่ได้กล่าวไว้ในตอนต้นแล้วว่า การประยุกต์ใช้แนวคิดเกี่ยวกับเรื่ององค์กรและสถาบัน ในวงวิชาการทางสังคมศาสตร์ มีมานานแล้ว และมีขอบเขตที่กว้างขวาง ในการศึกษาทางสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาในประเทศไทย ก็ได้มีการประยุกต์ใช้แนวคิดเกี่ยวกับเรื่ององค์กรและสถาบันในการศึกษาชุมชนหมู่บ้านมานานแล้ว ในเรื่องนี้ได้มีประเด็นซึ่งเป็นข้อถกเถียงในหมู่นักวิชาการหลายแง่มุม อย่างเช่นทฤษฎีโครงสร้างหลวม หรือประเด็นที่ว่า “ชุมชนหมู่บ้าน” โดยตัวของมันเองเป็น “สถาบัน” หรือ “สถาบัน” ที่ก่อกำเนิด สืบทอดมาโดยชาวบ้าน หรือว่าเป็นกลุ่ม องค์กร หรือสถาบันที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่โดยพลั้งจากภายนอก (อย่างเช่นในบางทัศนะมองว่าชุมชนหมู่บ้านเป็นการจัดตั้งของรัฐ เพื่อควบคุมและกำกับประชากร)¹ การวิเคราะห์ในบทความนี้ ไม่มีวัตถุประสงค์ที่จะลงไปในรายละเอียดของประเด็นที่เป็นข้อโต้แย้งดังกล่าวนี้ แต่การวิเคราะห์จะยืนอยู่บนสมมติฐานทางด้าน “ตัวแทน” (agency) กล่าวคือ โครงสร้างที่ปรากฏในรูปของกลุ่ม องค์กร และเครือข่าย มิได้ดำรงสถานะเป็นเพียงกรอบในการกำหนดพฤติกรรมของปัจเจกเท่านั้น แต่ยังมีสถานะเป็น “ทรัพยากร” อย่างหนึ่งของปัจเจก ที่อำนวยความสะดวกให้เกิดการกระทำ หรือปัจเจกใช้องค์กร กลุ่ม เครือข่ายเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดการกระทำของปัจเจก การมองในมุมนี้ อาจจะทำให้เราเห็นว่า กลุ่ม องค์กร และเครือข่ายก็คือ “สต็อก” ของทุนทางสังคมนั่นเอง

ประเด็นที่น่าสนใจอย่างหนึ่ง ก็คือ องค์กรและสถาบันที่พบมีมากมายหลายหลาก เราจะมีวิธีจำแนกประเภทขององค์กรเหล่านี้อย่างไรบ้าง อัฟฮอฟฟ์ (Uphoff, 1984) เสนอ ว่าองค์กรต่าง ๆ อาจจะจำแนกได้เป็น 6 ประเภท คือ องค์กรการบริหารราชการท้องถิ่น องค์กรการปกครองท้องถิ่น

¹ ดูตัวอย่างเรื่องนี้ เช่น Kemp, J., 1988. *Seductive Mirage: The Search for the Village Community in Southeast Asia* As3. Dordrecht, Foris Publication, และ Hirsch, P., 1993. *The Village in Perspective: Community and Locality in Thailand*. Chiang Mai, Social Research Institute, Chiang Mai University.

องค์กรสมาชิกท้องถิ่น (ซึ่งน่าจะตรงกับคำว่าองค์กรประชาชน) สหกรณ์ องค์กรบริหารท้องถิ่น และธุรกิจเอกชน ทั้ง 6 ประเภทนี้สามารถจำแนกได้เป็น 3 กลุ่มใหญ่คือ องค์กรที่อยู่ในภาคสาธารณะหรือภาครัฐ องค์กรที่อยู่ในภาคธุรกิจเอกชน และองค์กรที่อยู่ในภาคการอาสาสมัคร (ไม่อยู่ในภาครัฐและเอกชน) องค์กรประเภทสุดท้ายที่อัสฮอฟฟีกกล่าวถึง น่าจะตรงกับสาระสำคัญที่เดวิด พูทน์ม พุดถึงเรื่องการสานกันไปในแนวราบและวัฒนธรรมพลเรือน การจำแนกแบบนี้จึงน่าจะเป็นประโยชน์ในการวิเคราะห์เรื่องกลุ่มและองค์กรในฐานะที่เป็นทุนทางสังคม

ประเด็นที่ดูจะมีปัญหาในเรื่อง แนวคิดทฤษฎีมากกว่าเรื่องสถาบัน กลุ่ม และองค์กร ก็คือเรื่อง “เครือข่าย” ตามแนวคิดทางสังคมศาสตร์คำว่า “เครือข่าย” ใช้แทนแนวความคิดเกี่ยวกับระบบความสัมพันธ์ของหน่วยทางสังคม (Social Agency) ซึ่งมีลักษณะโยงใยเป็นตาข่าย หากเราหลับตานึกภาพถึงใยแมงมุม จุดตัดระหว่างเส้นใยบาง ๆ ของใยแมงมุม คือหน่วยทางสังคม (Agency) ในขณะที่เส้นใยที่เชื่อมโยงระหว่างจุดตัดอันนี้แทนระบบปฏิสัมพันธ์ระหว่างหน่วยทางสังคม คำว่าเครือข่ายจึงมักจะได้รับการนิยามว่า หมายถึง “เมตริกของการเชื่อมโยงทางสังคม” หรือ “อาณาบริเวณทางสังคม ซึ่งประกอบไปด้วยความสัมพันธ์ระหว่างคน²” ความหมายของเครือข่ายแบบนี้ เน้นที่ปฏิสัมพันธ์ระหว่างปัจเจก ซึ่งอาจเกิดขึ้นได้ภายใต้ 3 สถานการณ์ ประการแรก ความสัมพันธ์แบบเครือข่ายเกิดขึ้นมาเพื่อประสานหรือเชื่อมระหว่างกลุ่ม องค์กร หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง คือเป็นความสัมพันธ์ระหว่างตัวบุคคลที่ขยายออกไปนอกขอบเขตของกลุ่มหรือองค์กร ในแง่นี้ เครือข่ายจะทำหน้าที่ทำให้การเผชิญหน้า การแข่งขันหรือความขัดแย้งระหว่างกลุ่มลดลงไป และอำนวยความสะดวกให้เกิดความร่วมมือระหว่างกลุ่มขึ้นมา ประการที่สอง เครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลที่อยู่ภายในกลุ่ม เครือข่าย ดังกล่าวนี้อาจจะช่วยเพิ่มประสิทธิภาพในการทำงานของกลุ่ม คือเป็นการอุดช่องว่างของกฎ ระเบียบที่เป็นทางการ หรือช่วยให้การกระจายของข้อมูลข่าวสารเป็นไปอย่างรวดเร็วและทั่วถึง แต่อีกในแง่หนึ่ง ถ้าหากว่าเครือข่ายนำไปสู่การก่อรูปของ factions ย่อยภายในกลุ่ม ก็อาจจะทำให้เกิดการแข่งขัน หรือความขัดแย้งภายใน ซึ่งอาจจะทำให้ลดประสิทธิภาพการทำงานของกลุ่ม และประการสุดท้าย เครือข่ายที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่ ภายใต้สภาวะการณ์ที่ไม่มีองค์กร หรือสถาบัน

สำหรับในวงวิชาการทางสังคมศาสตร์ไทย ทศณะภาพ (perspective) ที่ใช้ในการศึกษาเครือข่ายที่สำคัญอย่างหนึ่งก็คือ แนวคิดเกี่ยวกับ “ระบบอุปถัมภ์”³ ระบบอุปถัมภ์ เป็นความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวตั้ง ความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ มีความไม่เท่าเทียมกัน ทั้งในแง่ของอำนาจ ทรัพยากร

² Lamde 1977 “The Dyadic Basis of Clientelism” in Schmidt et al. (eds). *Friends, Followers, Fractions : A Reader in Political Clientelism*. Los Angeles : University of California Press.

³ ตัวอย่างเช่น ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ 2518 *สังคมไทยสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์* (แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และพรรณิ ชัยพรภักดิ์) มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และสังคมศาสตร์ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

เกียรติยศ ดังนั้นทัศนภาพเกี่ยวกับเครือข่ายของสังคมไทยในรูปแบบเครือข่ายอุปถัมภ์ จึงอาจจะชี้นำให้การประเมินเครือข่ายดังกล่าวนี้ เป็นไปในทางลบ อย่างไรก็ตาม ความสัมพันธ์ทางสังคมดังกล่าวนี้ ก็ถือว่าเป็น “ทุนทางสังคม” รูปแบบหนึ่ง สำหรับผู้อยู่ใต้การอุปถัมภ์ การอยู่ภายใต้ความสัมพันธ์แบบดังกล่าว เป็นหลักประกันในการที่จะได้มาซึ่งสินค้าและบริการ ตลอดจนการปกป้องคุ้มครอง ซึ่งในสภาวะการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เขาไม่สามารถที่จะหาสินค้าและบริการเหล่านี้ได้จากแหล่งอื่น ความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ อาจจะมีผลสำคัญและมีความจำเป็น สำหรับทั้งผู้ให้การอุปถัมภ์และผู้อยู่ใต้การอุปถัมภ์ การที่ความสัมพันธ์แบบดังกล่าวนี้ ยังคงมีประโยชน์สำหรับผู้ที่อยู่ในคู่ของความสัมพันธ ทำให้คนจำนวนมากแสวงหาหรือดิ้นรนที่จะเข้าไปอยู่ในคู่ของความสัมพันธดังกล่าว โดยเฉพาะผู้ที่รับการอุปถัมภ์ แสวงหาและดิ้นรนที่จะเข้าไปอยู่ใต้การอุปถัมภ์ มิได้ต่อสู้เพื่อล้มล้างผู้ให้การอุปถัมภ์แต่อย่างใด

ในประเด็นสุดท้ายที่ใคร่ขอชี้ไว้ในแง่มุมทางทฤษฎีก็คือ การมองว่า กลุ่ม องค์กร และเครือข่ายเป็นทุนทางสังคมอย่างหนึ่งนั้น จำเป็นที่จะวิเคราะห์ให้เห็นอย่างน้อยสองด้าน ด้านแรก คือการวิเคราะห์ด้านที่เป็น “สต็อก” ของชุมพลพลังงานทางสังคม คือการชี้ให้เห็นถึงว่า มีองค์กร สถาบันกลุ่มอยู่มากน้อยเท่าใด มีรูปแบบหรือวิธีการดำเนินการอย่างไร และรายละเอียดอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง การวิเคราะห์ในด้านนี้ จะเผยให้เห็นถึงศักยภาพ หรือโอกาส ความเป็นไปได้ที่จะเกิดพลัง ตลอดจนทิศทางหรือแนวโน้มของการแสดงพลังของกลุ่ม องค์กร และเครือข่าย ส่วนด้านที่สองเป็นการวิเคราะห์ให้เห็นถึงปฏิบัติการ หรือการเคลื่อนไหว (movement) ซึ่งมีรากฐานมาจากการจัดระเบียบของกลุ่ม องค์กร และเครือข่าย ของสมาชิกที่มีจุดร่วมทางด้านอุดมการณ์และผลประโยชน์ ถ้าหากเราจะพิจารณาในระดับย่อยก็คือ การวิเคราะห์ว่า สมาชิกหรือปัจเจกได้เข้ามาใช้ประโยชน์จากกลุ่ม องค์กร และเครือข่ายอย่างไร และถ้าหากจะพิจารณาในระดับกว้างก็คือ มันมีปฏิบัติการร่วมหรือมีความเคลื่อนไหวอะไรที่จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง

ในบทนี้ผู้วิจัยจะเสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูล โดยการเดินตามกรอบที่ได้กล่าวไว้ โดยจะแบ่งออกเป็น 3 ตอน ตอนแรกจะพิจารณา กลุ่มและองค์กร ที่มีอยู่ในชุมชน ผู้วิจัยได้นำเสนอผลการวิเคราะห์ในสามประเด็นคือ ประเด็นแรกกลุ่มหรือองค์กรภายในชุมชนมีการเกิดและการสลายค่อนข้างจะรวดเร็ว การเกิดและการสลายของกลุ่มเกี่ยวข้องกับความสามารถในการสนองตอบต่อความต้องการของสมาชิก และต้นทุนของสมาชิกภายในชุมชนในการที่จะดำรงรักษากลุ่ม ประเด็นที่สองผู้วิจัยเสนอว่า กลุ่มและองค์กรที่สร้างขึ้นในชุมชน มีผลต่อการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ด้วย ประเด็นสุดท้ายผู้วิจัยพยายามที่จะตอบคำถามว่ากลุ่มที่ทำหน้าที่ทางด้านการเงิน จะส่งผลอย่างไรหรือไม่กับสถานะของทุนทางสังคมของชุมชน ในตอนที่สองจะกล่าวถึงการขยายตัวของกลุ่มและองค์กร ออกไปนอกชุมชน ข้อมูลเชิงประจักษ์ในส่วนนี้ จะมาจากการศึกษาชุมชน 3 หมู่บ้าน โดยยก

เอากรณีเครือข่ายระหว่างหมู่บ้านสองกรณีขึ้นมาวิเคราะห์ ในตอนที่สามผู้วิจัยจะพยายามที่จะขยายภาพและวิเคราะห์ให้เห็นถึงสถานะของกลุ่มและองค์กรในภาพกว้างของชุมชนชนบทอีสาน

กลุ่มและองค์กรภายในชุมชน

ก. การเปลี่ยนผ่านของสังคมชนบทกับปัญหาการก่อตั้งและการล้มเลิกกลุ่ม: กรณีธนาคารข้าว

นับตั้งแต่ที่เรามีแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ การพัฒนาชนบทหรือการพัฒนาชุมชนถือว่าเป็นภาระกิจที่สำคัญอย่างหนึ่งของรัฐ และภายหลังก็ได้มีองค์กรพัฒนาเอกชนต่าง ๆ เข้าไปร่วมด้วย งานหลักที่สำคัญอย่างหนึ่งที่ทั้งหน่วยงานของรัฐและองค์กรพัฒนาเอกชนได้ดำเนินการก็คือ การจัดตั้งกลุ่มและองค์กรขึ้นในชุมชน แต่ถึงแม้ว่าองค์กรของรัฐและเอกชน จะใช้วิธีการจัดตั้งกลุ่มและองค์กรขึ้นมาในชุมชนเหมือนกัน แนวคิดที่อยู่เบื้องหลังการดำเนินการดังกล่าวนี้อาจแตกต่างกันบ้าง กล่าวคือ การจัดตั้งองค์กรของรัฐ อาจจะมองเพียงแค่ว่า เป็นการช่วยอำนวยความสะดวกกิจกรรมการพัฒนาของรัฐสามารถบรรลุเป้าหมายได้ แต่ในการจัดตั้งองค์กรของกลุ่มนักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชน อาจจะมองไกลไปถึงการสร้างอำนาจต่อรองให้แก่กลุ่มคนที่เข้าร่วมในองค์กร อย่างไรก็ตาม ทั้งการจัดตั้งองค์กรโดยหน่วยงานของรัฐและขององค์กรพัฒนาเอกชนมองปัญหาแบบเดียวกันก็คือ องค์กรหรือการจัดระเบียบชุมชนที่มีอยู่ดั้งเดิมนั้น ไม่เพียงพอที่จะบรรลุเป้าหมายของการพัฒนา ดังนั้นจึงมีความจำเป็นที่จะต้องสร้างองค์กรหรือกลุ่มขึ้นมาใหม่ แนวคิดในเรื่องการสร้างกลุ่มหรือองค์กรเพื่อการพัฒนา มีความแพร่หลายนับตั้งแต่ช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 5 ที่แนวคิดการพัฒนาชนบทของรัฐได้หันมาให้ความสำคัญต่อวิธีการพัฒนา “จากล่างสู่บน” ใน 3 ชุมชนที่ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาครั้งนี้ มีการจัดตั้งกลุ่ม หรือองค์กรขึ้นมามากมาย อย่างเช่น กลุ่มปุ๋ย กลุ่มร้านค้า กลุ่มทอดผ้าพันเมือง กลุ่มเลี้ยงไก่ (บ้านเหล่าเกวียนหัก) กลุ่มผู้เลี้ยงสุกร กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มส้วม (บ้านฝางน้อย) กลุ่มเหล่านี้มีจำนวนน้อยที่สามารถจะดำเนินการต่อมาได้จนถึงปัจจุบัน กลุ่มบางกลุ่มเคยตั้งขึ้นมาแล้วเลิกล้ม ภายหลังกลับไปหรือฟื้นขึ้นมาใหม่อีก

ดังนั้น สิ่งที่เราได้ประสบและถือเป็นเรื่องธรรมดาที่เกิดขึ้นแพร่หลายที่สุดในการจัดตั้งกลุ่มและองค์กรขึ้นมาในชนบทคือ การก่อตั้งและการล้มเลิกของกลุ่มเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง บางครั้งก็รวดเร็ว การล้มเลิกกลุ่มนี้ มิได้เกิดเฉพาะในหมู่กลุ่มและองค์กรที่จัดตั้งโดยทางราชการเท่านั้น แต่รวมถึงกลุ่มและองค์กรซึ่งจัดตั้งโดยองค์กรพัฒนาเอกชน ซึ่งการจัดตั้งกลุ่มนั้น มีรากฐานมาจากปัญหาและความต้องการของชาวบ้านเองด้วย ในที่นี้เราจะหยิบยกเอากรณีธนาคารข้าวใน 3 หมู่บ้านขึ้นมาพิจารณา

จุดเริ่มแรกของธนาคารข้าวมาจากทางภาคเหนือ คือจังหวัดลำปาง โดยมีครูคนหนึ่งซึ่งทำงานอยู่ในชุมชนสังเกตเห็นว่าในชุมชนมีครัวเรือนจำนวนหนึ่งขาดแคลนข้าวบริโภค ในขณะที่ครัวเรือนอีกจำนวนหนึ่งมีข้าวเพียงพอบริโภคและเหลือขาย จึงได้ชักชวนชาวบ้านจัดตั้งธนาคารข้าวขึ้นมาหลังจากนั้นแนวคิดและวิธีการดำเนินงานธนาคารข้าวก็แพร่ไปสู่ทั้งหน่วยงานของรัฐ และองค์กรการพัฒนาเอกชน แนวคิดเรื่องการจัดตั้งธนาคารข้าวได้แพร่เข้าไปในหมู่บ้านทั้ง 3 แห่ง ในช่วงปี 2524-2525 โดยนักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชน ในช่วงนั้นในภาคอีสานเกิดปัญหาฝนแล้งและชาวบ้านจำนวนมากขาดแคลนข้าวบริโภค แนวคิดการจัดตั้งธนาคารข้าวจึงได้รับการตอบสนองเป็นอย่างดี ความจริงแล้วปัญหาการขาดแคลนข้าวบริโภคของชาวนาในหมู่บ้านในภาคอีสาน เป็นปัญหาที่เกิดขึ้นได้บ่อย การขาดแคลนข้าวนี้อาจจะมาจากทั้งปัญหาฝนแล้งหรือน้ำท่วม ในสภาวะปกติครัวเรือนมักจะมีข้าวเก็บไว้ให้เพียงพอบริโภคตลอดปี ยกเว้นครัวเรือนที่ขาดแคลนแรงงาน คือมีแค่คนแก่คนพิการ แต่ข้าวเปลือกจะเสื่อมคุณภาพถ้าหากว่าเก็บไว้นานเกินไป เมื่อเกิดปัญหาการขาดแคลนข้าวบริโภคครัวเรือนก็จะหันไปหยิบยืมครัวเรือนของญาติพี่น้อง เอาสิ่งของไปแลกข้าวหมู่บ้านอื่น ๆ ที่มีผลผลิตดี หรือรวมทั้งหาเผือก มันกินแทนข้าวชั่วคราว ปัญหาความอดอยากหรือการขาดแคลนข้าวบริโภคเกิดขึ้นบ่อยครั้ง และยังอยู่ในความทรงจำของคนแก่ในชุมชนที่มีอายุกว่า 60 ปีขึ้นไป

ธนาคารข้าวในหมู่บ้านทั้ง 3 เริ่มก่อตั้งและดำเนินงานมาพร้อม ๆ กัน คือ ในราวปี 2524 - 2525 แต่วิธีการดำเนินงาน ขั้นตอน และปัญหาอุปสรรคต่าง ๆ ในการดำเนินงานของธนาคารข้าวในหมู่บ้านทั้ง 3 แตกต่างกันไป ที่บ้านฝางน้อย การเข้าเป็นสมาชิกต้องมีการสมัคร โดยจ่ายค่าสมัครเป็นเงิน 20 บาท ในตอนหลังได้เปลี่ยนระเบียบ สมาชิกต้องจ่ายข้าวสมทบ 20 ถัง โดยอาจจะทยอยจ่ายจนครบแต่ไม่ได้กำหนดเงื่อนไขเวลาชัดเจน ส่วนที่บ้านกะพี และบ้านเหล่าเกวียนหัก มิได้มีข้อบังคับในเรื่องการเป็นสมาชิก โดยถือว่า ชาวบ้านทุกครัวเรือนเป็นสมาชิก ข้าวซึ่งเป็นทุนในการดำเนินงานก็อาศัยจากการระดมโดยการบริจาค นอกจากนั้นธนาคารข้าวยังได้รับความช่วยเหลือจาก NGOs ให้กู้ยืมเงินซื้อข้าวสำหรับแจกจ่ายให้สมาชิกกู้ยืม การบริจาคจากภายนอกอย่างเช่น สส. รวมทั้งการหมุนเวียนทอดผ้าป่าข้าวของหมู่บ้านสมาชิกขององค์กรชาวบ้านเพื่อการพัฒนาภาคอีสาน ซึ่งจัดตั้งขึ้นในช่วงที่องค์การอนุเคราะห์เด็กกำลังจะยุติโครงการ

ในระยะ 5 ปีแรกของการก่อตั้ง คือจนกระทั่งถึงปี 2530 นั้น ธนาคารข้าวหมู่บ้านทั้ง 3 แห่ง ดำเนินการไปด้วยดี ไม่มีปัญหาอุปสรรคอะไร ธนาคารมีข้าวหมุนเวียนให้บริการสมาชิกธนาคารละกว่า 1,500 ถัง ในระยะเริ่มแรก ธนาคารข้าวบ้านกะพี ต้องใช้วิธีเฉลี่ยให้แก่ผู้กู้ยืมเท่า ๆ กัน เนื่องจากข้าวมีจำนวนจำกัด แต่ต่อมาก็สามารถปล่อยกู้ได้ตามจำนวนที่กำหนดไว้ในระเบียบ หลังปี 2530 เริ่มพบปัญหาที่สำคัญ **ประการแรก** มีสมาชิกจำนวนมากไม่คืนข้าว และจำนวนสมาชิกที่ไม่คืนข้าวสะสม

พอกพูนขึ้นเรื่อย ๆ ในขณะเดียวกัน ความต้องการกู้ยืมข้าวของชาวบ้านจากธนาคารก็ลดลงไปเรื่อย ๆ ในปัจจุบันแม้ว่านางข้าวของธนาคารข้าวยังคงมีอยู่ แต่ไม่มีข้าวอยู่ในนางข้าวเลย ที่บ้านเหล่าเกวียนหัก ประธานกรรมการธนาคารข้าว คือ ผู้ใหญ่บ้านคนก่อนได้เสียชีวิตลงไปในช่วงราว 7 - 8 ปีมาแล้ว และหลังจากนั้นก็ไม่มีพบว่ามี การตั้งกรรมการขึ้นมาใหม่ ไม่มีการเก็บข้าวกลับคืน และบัญชีการกู้ยืมธนาคารข้าวก็ไม่ทราบว่ามีอยู่ที่ใคร ส่วนบ้านฝางน้อย และบ้านกะพี้ ยังคงมีกรรมการ และมีบัญชีการกู้ยืมอยู่ ในปีนี้ (2545) ธนาคารข้าวบ้านฝางน้อยเริ่มเรียกเก็บข้าวคืนหลังจากว่างเว้นการดำเนินงานมาเกือบ 10 ปี โดยธนาคารข้าวได้ผ่อนผันดอกเบี้ยให้แก่ผู้ค้างชำระด้วย *ประการที่สอง* มีการแปลงทุนธนาคารข้าว โดยเปลี่ยนจากข้าวเป็นเงิน แล้วนำไปใช้ในกิจกรรมสาธารณะ ซึ่งส่วนมากจะเกี่ยวข้องกับเรื่องวัด มีเพียงธนาคารข้าวบ้านกะพี้เท่านั้นที่ให้สมาชิกซึ่งเป็นคนจนกู้ยืมเงินไปไถ่ถอนนาที่จำนองไว้กับนายทุน

การสะดุดของธนาคารข้าวทั้ง 3 หมู่บ้าน ไม่ได้เกิดจากปัญหาที่ว่าชุมชนขาดแคลนข้าวที่จะระดมมาใช้สำหรับการดำเนินงานของธนาคาร แต่ปัญหาการขาดแคลนข้าวบริโภคของครัวเรือน มิใช่ปัญหาที่สำคัญสำหรับชาวบ้านอีกต่อไป และการคลี่คลายของปัญหานี้มิใช่เป็นผลมาจากการที่ครัวเรือนสามารถผลิตข้าวได้มากขึ้น หากแต่ว่าครัวเรือนในหมู่บ้านมีโอกาสมิใช่ให้ทรัพยากรอื่น ๆ ที่ครัวเรือนมี เพื่อให้ได้มาซึ่งข้าวเพื่อบริโภค หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือมีโอกาสในการใช้แรงงานแบบใหม่เกิดขึ้น โอกาสดังกล่าวนี้มีได้เกี่ยวข้องกับทรัพยากร (ที่ดิน) ของครัวเรือน หรือทรัพยากรที่มีอยู่ภายในชุมชนโดยตรง แต่เป็นผลจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในวงกว้าง ครัวเรือนที่ไม่มีที่นา หรือครัวเรือนที่มีที่นาแต่ประสบปัญหาฝนแล้ง หรือน้ำท่วม ก็อาจจะไม่ใช่ครัวเรือนที่อดอยากอีกต่อไป ถ้าหากว่าครัวเรือนนั้นมีสมาชิกที่มีงานนอกภาคเกษตร และมีเงินเดือนประจำ เงินไขดังกล่าวนี้ ทำให้ธนาคารข้าวลดความสำคัญลงไป

การที่ครัวเรือนในชุมชนมีโอกาส หรือมีทางเลือกในการหนีออกมาจากความอดอยากมากขึ้น นี่ถ้าหากเราจะอธิบายตามแนวคิดของนักเศรษฐศาสตร์ดังเดิมอย่างเช่น Hirschman⁴ เราอาจวิเคราะห์ได้ว่าเป็นผลทำให้ความภักดี (royalty) ต่อกลุ่มหรือองค์กรธนาคารข้าวลดลง ในกรณีเช่นนี้ครัวเรือนก็เปรียบเสมือนกับเอกชน (firm) หรือปัจเจกผู้บริโภคที่แสวงหาความพึงพอใจสูงสุด ถ้าหากเขามองว่าบริการอย่างใดอย่างหนึ่งไม่สามารถตอบสนองต่อความต้องการของเขา และเมื่อมีแหล่งอื่น ๆ ที่ให้บริการสินค้าประเภทเดียวกัน เขาก็พร้อมที่จะแสวงหาบริการหรือสินค้าจากแหล่งอื่น ๆ ไปเรื่อย ๆ และการที่ผู้บริโภคจะมีทางเลือกหรือโอกาสมากน้อยแค่ไหนนั้น ตลาดจะเป็น

⁴ Hirschman, A. 1970 Exit, Voice and Royalty : Response to the Decline in Firm, Organization and the State.

ตัวกำหนด แต่ถ้าหากว่าในสถานการณ์นั้น ๆ ผู้บริโภคไม่มีทางเลือกอื่น ๆ และบริการที่มีอยู่ไม่สามารถสนองต่อความต้องการของเขา สถานการณ์เช่นนี้ ผู้บริโภคมักจะหันไปหากลไกทางการเมืองอย่างเช่น การรวมตัวประท้วง การสร้างพลังในรูปแบบอื่น ๆ ดังนั้นกรณีที่ธนาคารข้าวหยุดดำเนินการในลักษณะแบบนี้ จึงมีสาเหตุมาจากครัวเรือนมีทางเลือก และหันไปใช้ทางเลือกอื่น นอกเหนือจากธนาคารข้าวในการสนองความต้องการของตนเอง ความภักดีต่อองค์กรก็เกิดความเสื่อมคลาย และในที่สุดกิจกรรมก็อยู่ในสภาวะชะงักงัน การก่อตั้งและการเลิกล้มของกลุ่มองค์กรต่าง ๆ ในชุมชนก็อาจจะมีสาเหตุเช่นเดียวกันนี้

นอกเหนือจากเหตุผลที่ได้กล่าวในตอนต้นแล้ว การดำเนินงานของธนาคารข้าวด้านอื่น ๆ ก็มีส่วนอยู่มากที่ทำให้ธนาคารข้าวเสื่อมคลากลง ธนาคารข้าวเรียกเก็บดอกเบี้ยในอัตราที่สูง คือ ร้อยละ 20 ในขณะที่เดียวกันธนาคารมิได้แบ่งผลกำไรจากการประกอบการคืนให้สมาชิกผู้ถือหุ้น ผลกำไรที่ได้ก็สะสมไว้ที่ส่วนกลาง ลักษณะดังกล่าวนี้ทำให้ชาวบ้านมองว่าธนาคารเป็นของส่วนรวม (common goods) จากการสอบถามสมาชิกของธนาคารข้าวใน 3 หมู่บ้านพบว่า ชาวบ้านลังเลที่จะคืนข้าว หรือบอกรอให้สมาชิกคนอื่น ๆ (โดยเฉพาะสมาชิกที่มีฐานะครัวเรือนดี และกู้ข้าวจากธนาคาร) คืนข้าวก่อน คำพูดของชาวบ้านแบบนี้ชี้ให้เห็นว่า ชาวบ้านตระหนักดีว่าการคืนข้าวมาให้อาคารหรือการบำรุง (maintain) ให้ธนาคารอยู่รอดได้โดยการคืนข้าวที่เขากู้ยืมนั้น เป็นต้นทุน (cost) ในการดูแลบำรุงทรัพยากรส่วนรวม ซึ่งหากเขาคืนข้าว ต้นทุนนี้อาจจะตกอยู่ที่เขาเพียงฝ่ายเดียว ในขณะที่ผลประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นจะถูกเฉลี่ยไปสู่คนอื่น ๆ ด้วย นอกจากนั้นการที่กรรมการไม่สามารถจะบังคับให้สมาชิกปฏิบัติตามระเบียบของธนาคารข้าว ก็มีผลต่อความไว้วางใจ (trust) ซึ่งทำให้สมาชิกไม่สนับสนุนการดำเนินงานของธนาคารข้าวต่อไป

ภาวะชะงักงันและการหยุดดำเนินการของกลุ่มธนาคารข้าว อาจจะถือได้ว่า เป็นการเสื่อมคลายของทุนทางสังคม การเสื่อมคลายนี้ มีสาเหตุเนื่องมาจากเกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมอย่างรวดเร็ว และคนจำนวนมากได้เข้าร่วมการเปลี่ยนแปลงนั้น ซึ่งการอธิบายการเสื่อมคลายของทุนทางสังคมแบบนี้ มาจากข้อเสนอของออสโตรม (Ostrom) นอกจากนั้นการหยุดชะงักและการเลิกดำเนินการของธนาคารข้าว ยังเป็นประเด็นที่จะนำไปสู่ข้อถกเถียงในเรื่องความยั่งยืนของการพัฒนา ในด้านแนวคิดเกี่ยวกับการจัดตั้งและการพัฒนากลุ่มองค์กร อาจจะมองได้ว่า เมื่อกลุ่มและองค์กรพัฒนาไปสู่ภาวะความเป็นสถาบันแล้ว น่าจะเกิดความยั่งยืน ในกรณีของการก่อตั้งธนาคารข้าวใน 3 หมู่บ้านได้ชี้ให้เราเห็นว่า การดำรงสถาบันและการรักษากลุ่มและองค์กร มีต้นทุน ซึ่งอาจจะสูงเกินไปเมื่อเปรียบเทียบกับผลตอบแทนที่จะได้จากการคงอยู่ของกลุ่ม และมีองค์กรนั้น ๆ ปัญหาก็คือ จะทำอย่างไรให้กลุ่มหรือองค์กรอย่างเช่นธนาคารข้าว สามารถที่จะปรับตัวเพื่อไปทำหน้าที่ในการตอบสนองหรือการแก้ไขปัญหาใหม่ของชุมชน ปัญหาดังกล่าวนี้ เป็นปัญหา

ของกลุ่มและองค์กรจำนวนมากที่จัดตั้งแล้วเลิกดำเนินการ ปัญหาดังกล่าวนี้นี้ เป็นประเด็นในทางนโยบายว่า จะออกแบบหรือส่งเสริมกลุ่มหรือองค์กรอย่างไร เพื่อให้กลุ่มสามารถที่จะปรับตัว และดำเนินการได้อย่างต่อเนื่อง

ข. องค์กรชุมชนและการสร้างทุนมนุษย์

การวิเคราะห์ผลที่เกิดจากการมีหรือการไม่มีทุนทางสังคม หรือ “ผลผลิต” ที่เกิดขึ้นจากทุนทางสังคม (ในกรณีนี้คือกลุ่มหรือองค์กรชุมชน) อาจจะเป็นเรื่องที่ไม่ยาก อย่างเช่นที่ได้อธิบายเกี่ยวกับธนาคารข้าว ผลที่เกิดขึ้นคือ การช่วยบรรเทาปัญหาการขาดแคลนข้าว อย่างไรก็ตาม การประเมินสถานะของทุนทางสังคม หรือการประเมินสต็อกของทุนว่ามีอยู่อย่างไรแค่ไหน ดูจะเป็นเรื่องที่ยุ่งยากและมีความสลับซับซ้อนขึ้นไปอีก ผู้วิจัยมองว่า การวิเคราะห์เพียงแค่ว่ารูปแบบ ขนาดของกลุ่มหรือสมาชิก อาจจะไม่เพียงพอที่จะประเมินถึงสถานะที่แท้จริงของทุนทางสังคม ทั้งนี้เนื่องจากว่า ผลผลิตที่เกิดขึ้น ส่วนหนึ่งสะสมอยู่ในทักษะและความชำนาญของกรรมการและสมาชิก หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ทุนทางสังคมของกลุ่มหรือองค์กร ส่วนหนึ่งได้ตกผลึกและผนวกรวมอยู่ในทุนมนุษย์ ดังนั้นวิเคราะห์หรือชี้ให้เห็นถึงสถานะของทุนทางสังคม จำเป็นต้องพิจารณาว่า กลุ่มและองค์กรได้สร้างทุนมนุษย์ขึ้นมาอย่างไร และในทางกลับกันทุนมนุษย์ที่มีอยู่ในชุมชน ได้สามารถทำให้เกิดการผลิตซ้ำและการขยายตัวขององค์กรได้หรือไม่

การผลิตซ้ำทุนมนุษย์ในชุมชนดั้งเดิม ขึ้นอยู่กับสถาบันต่าง ๆ ที่มีอยู่ในชุมชน นับตั้งแต่ระบบเครือญาติ ความเชื่อเรื่องผี และสถาบันศาสนา ในทางวิชาการกระบวนการผลิตซ้ำทุนมนุษย์อาจจะเรียกได้ว่าเป็นการขัดเกลาทางสังคม (Socialization) ผลผลิตจากกระบวนการดังกล่าวนี้ก็คือ ชุมชนมีทรัพยากรมนุษย์ที่ยึดมั่นในระเบียบประเพณี มีความรู้เกี่ยวกับการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของชุมชนตามวิถีที่เคยปฏิบัติ และสั่งสมมา คนในสมัยก่อนมีความรู้ว่าพื้นที่แบบไหนเหมาะสำหรับการตั้งบ้านเรือน ทรัพยากรที่ดินส่วนไหนเหมาะสำหรับใช้เพาะปลูก พื้นที่ตรงไหนจะสร้างวัด และตรงไหนจะสงวนรักษาไว้สำหรับส่วนรวม ก็เกิดจากการสั่งสมและถ่ายทอดของคนรุ่นก่อนมาสู่คนรุ่นต่อ ๆ มา ถึงแม้ว่าสถาบันต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการผลิตซ้ำทุนมนุษย์ของชุมชนจะเลือนลางลงไปมากแล้ว แต่ก็ยังไม่สูญหายไปทั้งหมด แต่ปัญหาการสร้างทุนมนุษย์ไม่ได้อยู่ที่ว่าสถาบันที่จะผลิตซ้ำทุนมนุษย์ได้เสื่อมคลายลงไปเท่านั้น ดังที่เราได้พิจารณาในกรณีของธนาคารข้าว การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในชนบท ได้ทำให้ปัญหาบางอย่างคลี่คลายไป ในขณะเดียวกันก็มีปัญหาใหม่ ๆ ที่คนในชุมชนไม่เคยมีประสบการณ์เกิดขึ้น ทำให้ชุมชนต้องมีการสร้างทุนมนุษย์ที่มีความรู้และทักษะที่แตกต่างไปจากความรู้แบบดั้งเดิม หรือความรู้แบบดั้งเดิมต้องได้รับการยกระดับ เพื่อใช้สำหรับการแก้ไขปัญหาในปัจจุบัน องค์กรชุมชนจึงจำเป็นต้องมีบทบาทในการการสร้างทุนมนุษย์ที่มีความรู้

และทักษะแบบใหม่ ซึ่งกำลังเป็นปัญหาพื้นฐานของชุมชนชนบทในปัจจุบัน ในประเด็นนี้ผู้วิจัยจะขอ ยกเอากลุ่มสตรีขึ้นมาพิจารณาต่อไป

โดยพื้นฐานแล้ว โครงการพัฒนาสตรีต่าง ๆ ทั้งของรัฐ และของ NGOs ต่างก็มีจุดเน้นที่การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ โดยในเบื้องต้นมองว่ามีสตรีในชนบทจำนวนมากว่างงาน ทั้งการว่างงานตามฤดูกาลและการว่างงานแฝง แต่นอกจากแรงงานของสตรีซึ่งเป็นกำลังแรงงาน (labour forces) ในทางเศรษฐศาสตร์แล้ว ยังมี "ทุน" อย่างอื่นที่สะสมอยู่ในทรัพยากรมนุษย์ที่เป็นสตรีในรูปของทักษะและความชำนาญบางด้าน ซึ่งถ้าหากสามารถนำมาใช้หรือผลิตซ้ำ ก็อาจจะเกิดประโยชน์ในแง่ของการพัฒนาได้ การก่อตั้งกลุ่มสตรีขึ้นในชุมชนหมู่บ้านทั้ง 3 แห่ง ก็มีแนวคิดอยู่ในแนวนี้นี้ ที่บ้านเหล่าเกวียนหักกลุ่มสตรีทอผ้าพื้นเมืองได้เริ่มก่อตั้งมาตั้งแต่ปี 2524 โดยเริ่มต้นจากเจ้าหน้าที่สนามขององค์การอนุเคราะห์เด็กได้เข้าไปทำงานคลุกคลีอยู่กับกลุ่มแม่บ้าน และได้สังเกตเห็นว่าสตรีแม่บ้านมีฝีมือ และทักษะในการทอผ้าเป็นอย่างดี โดยเฉพาะผ้าพื้นเมืองที่เรียกว่า "ผ้าขิด" เจ้าหน้าที่ได้ทดสอบให้ชาวบ้านทอและนำผ้าขิดมาขายที่ร้านอีสานหัตถกรรมศิลป์ (ปัจจุบันเลิกกิจการไปแล้ว) ปรากฏว่าขายได้ในราคาที่ชาวบ้านพอใจ จึงทำให้เกิดกลุ่มทอผ้าพื้นเมืองขึ้นมาในปีนั้น โดยมีสมาชิกเพียง 10 คน และได้รับการสนับสนุนเงินกู้จากองค์การอนุเคราะห์เด็กสากลมาเป็นทุนในการดำเนินงานของสมาชิกกลุ่ม ในปีต่อมาทางกลุ่มก็ได้ส่งสมาชิกเข้าอบรมเรื่องการจัดตั้งกลุ่มแม่บ้าน กลุ่มสตรีทอผ้าแบบเดียวกันนี้ ก็จัดตั้งขึ้นที่บ้านฝางน้อย และบ้านกะพี้ในช่วงเวลาเดียวกัน และได้รับการสนับสนุนตลอดจนมีวิธีการดำเนินงานที่คล้าย ๆ กัน มีการจัดตั้งกรรมการมีการแบ่งบทบาทหน้าที่ระหว่างกรรมการที่ชัดเจน กลุ่มแม่บ้านใน 3 ชุมชนมีขนาดเล็ก คือมีสมาชิกเพียง 20-30 คน มีการออมทรัพย์ควบคู่ไปกับกิจกรรมการทอผ้าด้วย

ปัญหาอุปสรรคที่ทางกลุ่มสตรีได้ประสบคือ ปัญหาเรื่องตลาด การทอผ้าลายขิด หรือทอผ้า ลวดลายพื้นเมืองแบบอื่น จำเป็นต้องใช้เวลา และทักษะทำให้มีต้นทุนแรงงานสูง ประกอบกับผ้าลายพื้นเมืองไม่เป็นที่นิยม ปัญหาอีกอย่างคือสตรีแม่บ้านไม่ค่อยมีเวลาว่าง เนื่องจากต้องรับผิดชอบภาระต่าง ๆ ในครอบครัวมาก ปัญหาในเรื่องนี้ชี้ให้เห็นว่าผู้หญิงมิได้เป็นผู้ที่ว่างงานตามฤดูกาล ตามแนวคิดของฝ่ายที่เข้าไปส่งเสริมการพัฒนาสตรีเสมอไป นอกจากนั้นในหมู่บ้านฝางน้อยในตอนเริ่มกลุ่มสตรีนั้น สมาชิกกลุ่มได้มาร่วมกันทำงานที่เดียวกัน ผลผลิตถือว่าเป็นของสมาชิกทุกคน วิธีการผลิตแบบรวมกลุ่มแบบนี้มีปัญหาคือสมาชิกมีเวลาว่างไม่ตรงกัน มาทำงานให้กลุ่มไม่เท่ากัน เป็นผลให้แบบรวมกลุ่มแบบนี้มีปัญหาคือสมาชิกมีเวลาว่างไม่ตรงกัน มาทำงานให้กลุ่มไม่เท่ากัน เป็นปัญหาข้อยุ่งยากต่อการแบ่งผลผลิตและรายได้ ต่อมากลุ่มสตรีจึงแยกกันผลิตเป็นรายครัวเรือน แม้ว่าจะมีปัญหาอุปสรรคต่าง ๆ ดังได้กล่าวข้างต้น กลุ่มสตรีทอผ้าพื้นเมืองของบ้านฝางน้อย และบ้านเหล่าเกวียนหักก็อยู่รอดต่อมาได้ ส่วนกลุ่มสตรีทอผ้าที่บ้านกะพี้ หยุดการดำเนินกิจกรรมตั้งแต่ก่อนปี 2530

ภาวะความเป็นกลุ่มองค์กรที่มีพัฒนาการ และยืนอยู่ได้ในช่วงเวลาว่า 2 ทศวรรษของกลุ่มสตรี 2 กลุ่มนี้มีพื้นฐานมาจากทุนมนุษย์ คือความรู้ ทักษะในเรื่องทอผ้าที่มีอยู่ในสตรีที่เป็นสมาชิกของกลุ่ม และความรักในงานทอผ้า ซึ่งในทัศนะของชนชั้นกลางในเมือง งานเหล่านี้เป็นงานศิลปะ นอกจากนี้การที่กลุ่มสตรีมีเป้าหมายตอนเริ่มต้นก่อตั้งกลุ่ม อยู่ที่การสร้างรายได้ให้แก่ครัวเรือน ซึ่งแตกต่างจากธนาคารข้าว (ที่มุ่งเน้นเรื่องสวัสดิการของชุมชน) แต่ทุกคนได้รับผลประโยชน์ในเชิงเศรษฐกิจโดยตรงจากกลุ่ม แม้ว่าจะไม่มากนัก (สมาชิกกลุ่มสตรีทอผ้ามีรายได้ราว ๗ เดือนละ 1-2 พันบาท) การที่กลุ่มเข้าไปเกี่ยวข้องกับตลาด คือผลผลิตจากครัวเรือนที่เป็นสมาชิกของกลุ่ม ได้นำไปขายโดยการจัดการของเครือข่ายของกลุ่ม เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้กลุ่มสตรีทอผ้าสามารถดำเนินงานต่อมาได้จนถึงปัจจุบัน

ดังได้กล่าวไว้ก่อนแล้วว่า การวิเคราะห์เรื่องทุนทางสังคมกับกลุ่มหรือองค์กรชุมชนนี้ เราไม่อาจจะพิจารณาเฉพาะประเด็นที่ว่ากลุ่มมีผลผลิตอะไรในทางเศรษฐกิจเท่านั้น แต่จะต้องดูที่ว่าองค์กรชุมชนได้ทำหน้าที่ในการผลิตซ้ำ และการพัฒนาทุนมนุษย์ขึ้นมาใหม่หรือไม่ ในกรณีของกลุ่มสตรีทอผ้านี้ เราพบว่ากลุ่มผู้หญิงที่ตั้งขึ้นมา ทำให้ผู้หญิงกลุ่มหนึ่งได้ยกระดับทักษะฝีมือในด้านการทอผ้า ได้รับการพัฒนาความรู้และทักษะทางด้านการจัดการ อย่างเช่นความรู้เรื่องการจัดการผลผลิต การจัดการด้านการตลาดและอื่น ๆ ตลอดจนได้มีโอกาสที่จะรู้จักโลกที่กว้างกว่าครัวเรือน และชุมชนของตนเอง การได้ยกระดับทักษะ ฝีมือ และได้เรียนรู้โลกกว้างของสตรีกลุ่มนี้ ก็คือกลุ่มสตรีได้ช่วยให้เกิดการพัฒนาศักยภาพมนุษย์ ซึ่งถ้าหากปราศจากกลุ่มสตรีทอผ้าแล้ว กลุ่มสตรีเหล่านี้ก็จะไม่ได้รับโอกาสเช่นนี้ ศักยภาพมนุษย์ที่ได้รับการพัฒนาเหล่านี้ เป็นมูลค่าและคุณค่าที่มากกว่าที่มีอยู่ในผลผลิตผ้าที่เขาผลิตออกมา

ถ้าหากเราจะขยายภาพจากกรณีที่เราได้วิเคราะห์กลุ่มสตรีรวมทั้งกลุ่มธนาคารข้าวที่ได้กล่าวไว้ก่อน ผู้วิจัยมองว่าการสร้างกลุ่มและองค์กรชุมชนต่าง ๆ ขึ้นมาในชนบทนั้น ยังไม่เพียงพอที่จะเป็นพลังในการเปลี่ยนแปลง ปัญหาพื้นฐานที่ผู้วิจัยมองว่ามีความสำคัญคือ ความรู้ในการจัดการชุมชนและครัวเรือน ถึงแม้มักคิดและนักวิชาการจะมองว่า ในชุมชนเองก็มีความรู้ในเรื่องนี้อยู่แล้ว จากประสบการณ์ที่ได้เรียนรู้และถ่ายทอดมาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน แต่ผู้วิจัยมองว่ามีสถานการณ์ใหม่ และสภาพแวดล้อมใหม่เกิดขึ้นมากมาย ซึ่งชาวบ้านไม่เคยมีความรู้และประสบการณ์มาก่อน ในการพัฒนากลุ่มและองค์กรชุมชน เรามักจะประยุกต์ความรู้ในเรื่องการจัดการที่มีอยู่ในภาคธุรกิจหรือภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ ความรู้ในการจัดการแบบนี้ “เอกชน” เป็นผู้กระทำการหลัก การจัดการแบบนี้จึงมุ่งเน้นผลประโยชน์ในทางธุรกิจ และไม่มีผู้กระทำการที่เป็น “ชุมชน” และ “ครัวเรือน” เข้ามาเกี่ยวข้อง การทำงานส่งเสริมกลุ่มต่าง ๆ ที่ผ่านมา เราจึงขาดความรู้การจัดการที่เป็นของชุมชน ซึ่งการจัดการดังกล่าวมิได้มีเป้าหมายในทางธุรกิจเพียงอย่างเดียวเท่านั้น ในกรณีของธนาคารข้าว

การจัดตั้งกลุ่มและการบริหารจัดการมุ่งให้เกิดหลักประกันหรือความมั่นคงในเรื่องอาหาร ส่วนกลุ่มสตรีก็พยายามที่จะให้เกิดรายได้ควบคู่ไปกับสวัสดิการของสตรีและครัวเรือน ความรู้ในการจัดการเหล่านี้ จำเป็นต้องได้รับการพัฒนาและสร้างขึ้นใหม่ และกลุ่มหรือองค์กรชุมชนน่าจะเป็นกลไกหรือศูนย์กลางที่จะทำให้เกิดความรู้ในการจัดการแบบใหม่ขึ้นมาได้

ค. ทุนการเงินกับทุนทางสังคม

มรว.ดร.อคิน ระพีพัฒน์⁵ เคยตั้งข้อสังเกตว่าทุนการเงินมักจะเป็นปัญหาอุปสรรคต่อความร่วมมือของชุมชน โดยมักจะยกคำสุภาษิตในภาษาไทยว่า “เงินทองเป็นของบาดใจ” งานวิจัยของท่านและคณะเกี่ยวกับสหกรณ์การเกษตรในทางภาคกลาง ชี้ไปในทำนองที่ว่า การเข้าไปเกี่ยวข้องกับทุนด้านการเงินส่งผลให้เกิดปัญหาความไม่ไว้วางใจซึ่งกันและกัน โดยเฉพาะระหว่างสมาชิก และกรรมการสหกรณ์ การเป็นปฏิปักษ์ต่อกัน ระหว่าง “เงิน” และ “ความไว้น้ำใจเชื่อใจ” (trust) ในบริบททางสังคมและวัฒนธรรมไทยนี้ค่อนข้างที่จะสวนทางกับสิ่งที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน กล่าวคือกลุ่มองค์กรที่เกิดขึ้น และกำลังดำเนินการอยู่ในปัจจุบันเป็นกลุ่มทางด้านการเงินเป็นหลัก (ดูอย่างเช่นรายงานการสำรวจของ พอช. ซึ่งได้กล่าวไว้แล้วในตอนต้น) องค์กรทางการเงินที่เกิดขึ้นในชุมชนนี้ เราอาจจะพิจารณาได้ว่าเป็นผลมาจากข้างนอก โดยพลังที่ขับเคลื่อนระบอบเศรษฐกิจและสังคมแบบทุนนิยมในยุคปัจจุบัน ตามทัศนะของรังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ คือทุนการเงิน การธนาคาร ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของทุนการบริการ⁶

กลุ่มสมาชิกลูกค้าของ ธกส. ก็อาจจะถือได้ว่าเป็นกลุ่มการเงินด้วย กลุ่มแบบนี้ก่อตั้งและดำเนินการมาแล้ว 30 ปีแล้ว โดยทั่วไปกลุ่มลูกค้า ธกส. แต่ละกลุ่มมีขนาด 8-15 คน สมาชิกของกลุ่มส่วนมากเป็นญาติพี่น้องตั้งบ้านเรือนอยู่ในละแวกบ้านเดียวกัน หน้าที่หลักของกลุ่ม ธกส. ก็คือทำให้หลักค้ำประกันกันเองภายในกลุ่มเพื่อให้สามารถเข้าถึงแหล่งสินเชื่อของธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธกส.) กลุ่มลูกค้า ธกส. จึงมีทุนทางสังคมเป็นฐานราก ได้แก่ความสัมพันธ์แบบเครือญาติและความไว้วางใจกันภายในสมาชิกของกลุ่ม และทุนทางสังคมนี้เอง ทำให้การใช้สินเชื่อนับตั้งแต่การก่อตั้ง ธกส. ในปี 2512 เป็นต้นมามีปัญหาเรื่องการค้างชำระเงินกู้ของสมาชิกในสัดส่วนที่น้อย ถ้าหากเราพิจารณาถึงขอบข่ายงานของ ธกส. ที่ครอบคลุมพื้นที่อยู่ทั่วประเทศ และมี

⁵ ดูรายละเอียดใน ปัญหาการพัฒนาชนบท : บทเรียนกระบี่ : 2531 แปลจาก The Transformation of Tambon Yokkrabat และ Problem in Rural Development work : The Case of MaeKlong Integrated Rural Development Project แปลโดย จารุภรณ์ ฟ้าระหัด

⁶ ดูการวิเคราะห์เรื่องนี้ในรังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ 2546 ทุนวัฒนธรรม : วัฒนธรรมในระบบทุนนิยมโลก เล่ม 1 กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ มติชน

การดำเนินงานการให้สินเชื่อโดยใช้กลุ่มค้ำประกันที่กระจายอยู่ทั่วไปในชุมชนชนบท เราก็จะมองได้ว่าทุนทางสังคมที่ใช้ไปสำหรับดำเนินงานของ ธกส. มีปริมาณที่มหาศาล น่าเสียดายอย่างยิ่งว่าผลที่เกิดขึ้นจากการใช้ทุนดังกล่าวนี้ โดยส่วนใหญ่กลับไปสะสมอยู่ที่ธนาคาร ธกส. กล่าวคือทุนทางสังคมอันนี้ ได้ทำให้ผลการประกอบการของ ธกส. มีสินเชื่อค้างชำระน้อย ธนาคารเติบโตก้าวหน้า ในขณะที่สมาชิก ธกส. ทั่วประเทศส่วนมากยังคงอยู่ในสภาพที่ยากลำบาก

นอกเหนือจากกลุ่มลูกค้า ธกส. แล้ว กลุ่มการเงินในชุมชน 3 แห่ง เพิ่งจะปรากฏอย่างชัดเจนเมื่อ 5-6 ปีที่ผ่านมาเอง ก่อนหน้านั้นมีความพยายามในการตั้งกลุ่มออมทรัพย์แต่ก็เลิกล้ม ในปี 2540 ประเทศไทยประสบวิกฤติเศรษฐกิจ และได้รับความช่วยเหลือเป็นเงินกู้จากธนาคารโลกเพื่อนำมาบรรเทาผลกระทบของวิกฤติเศรษฐกิจในพื้นที่ชนบทภายใต้โครงการกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม⁷ หมู่บ้านทั้ง 3 ได้เข้าร่วมโปรแกรมที่เรียกว่า “เมนู 5”⁸ และภายใต้โปรแกรมเมนู 5 ในหมู่บ้านทั้ง 3 มีโครงการเงินทุนหมุนเวียนสำหรับคนจนอยู่ด้วย

ภายใต้การดำเนินงานของโครงการเมนู 5 โครงการกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคมได้สนับสนุนให้มีการศึกษาดูงาน หรือจัดกระบวนการการเรียนรู้ หมู่บ้านทั้ง 3 ร่วมกับหมู่บ้านอื่น ๆ ของเครือข่ายมูลนิธิองค์กรชาวบ้านได้จัดให้มีการศึกษาเรื่องธนาคารหมู่บ้านตามแนวพระราชดำรินี้ที่บ้านหวนา อำเภอบ้านแท่น และบ้านเสียวโคกกกลาง อำเภอน้ำพอง การศึกษาดูงานในครั้งนี้ผู้นำชาวบ้านประทับใจกับการดำเนินงานของธนาคารหมู่บ้านทั้ง 2 แห่ง ในการสร้างและขยายเงินทุนหมุนเวียนภายในระยะเวลาที่รวดเร็ว การศึกษาดูงานในครั้งนี้มีอิทธิพลต่อการจัดตั้งกลุ่มทางการเงินในหมู่บ้านทั้ง 3 เป็นอย่างยิ่ง

บ้านเหล่าเกวียนหัก เป็นหมู่บ้านแรกที่ตัดสินใจก่อตั้งกลุ่มทางการเงินขึ้นมาภายหลังจากการไปศึกษาดูงานโดยใช้ชื่อว่า “กองทุนหมู่บ้าน” หรือ “กองทุนธนาคารหมู่บ้าน” การดำเนินงานที่เกิดขึ้นก็คือ การปล่อยเงินกู้ระยะสั้นให้แก่สมาชิก หรือผู้มีความต้องการในชุมชน ดอกเบี้ยอยู่ระหว่างร้อยละ 3-5 ต่อเดือน ในขั้นแรกที่ธนาคารยังระดมทุนได้ไม่มาก ธนาคารได้ขอยืมเงินจากกลุ่มคนจนในโครงการเมนู 5 ที่คืนเงินปีแรก ให้แก่กลุ่มทำการหมุนเวียนให้สมาชิกกู้ยืมก่อน ปัจจุบันเงินกู้จำนวนนี้คืนให้แก่กลุ่มคนจนหมดแล้ว เช่นเดียวกันภายหลังจากการศึกษาดูงานบ้านกะพี้ก็ตัดสินใจจัดตั้งธนาคารหมู่บ้านขึ้นมา หลักการดำเนินงานของธนาคารหมู่บ้านบ้านกะพี้ก็เหมือนกับ

⁷ ดูรายละเอียดใน สำนักงานกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม 2545 เล่ม 2 รายงานการดำเนินงาน 37 เดือน กองทุนทางสังคม

⁸ กองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม มีโปรแกรมความช่วยเหลือให้ชาวบ้านเลือก 5 โปรแกรม คือ 1) การเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อพัฒนาอาชีพและเศรษฐกิจชุมชน 2) สวัสดิการและความปลอดภัยของชุมชน 3) การอนุรักษ์ฟื้นฟู และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม 4) การพัฒนาเสริมสร้างความสามารถของกลุ่มและเครือข่าย และ 5) การจัดสวัสดิการเร่งด่วนเพื่อผู้ยากลำบากโดยเครือข่ายชุมชน

บ้านเหล่าเกวียนหัก คือมีการระดมหุ้นจากสมาชิก และนำเงินหุ้นและเงินฝากมาปล่อยกู้ระยะสั้น ดอกเบี้ยร้อยละ 3 ต่อเดือน

ในกรณีของบ้านฝางน้อยกลุ่มการเงินมิได้เกิดจากการรวมกลุ่มแบบธนาคารหมู่บ้านโดยตรง แต่เกิดจากร้านค้าสาธิต กลุ่มร้านค้าสาธิตเคยได้รับการสนับสนุนจากกรมการพัฒนาชุมชนเมื่อหลายปีที่ผ่านมา แต่ส่วนมากหยุดดำเนินการไปแล้ว การรื้อฟื้นร้านค้าสาธิตที่บ้านฝางน้อย เป็นนโยบายของ อบต. ที่จัดสรรเงินสนับสนุนเป็นทุนเริ่มต้นในการดำเนินงาน กรณีของร้านค้าสาธิตของบ้าน ฝางน้อย และธนาคารหมู่บ้านเหล่าเกวียนหัก ชี้ให้เห็นถึงเครือข่ายของกิจกรรมหรือโครงการภายในชุมชนที่ก้าวไปอีกขั้นหนึ่ง คือมีการกู้ยืมกันระหว่างกลุ่มต่าง ๆ อย่างในกรณีศูนย์สาธิตการตลาด ก็ได้กู้ยืมเงินจากธนาคารข้าว และกลุ่มกองทุนคนจนมาเป็นทุนเริ่มต้นในการดำเนินงาน (บ้านเหล่าเกวียนหัก ก็ยืมเงินกองทุนกลุ่มคนจน) หุ้นของร้านค้าสาธิตมีมูลค่า 10 บาท และระเบียบของร้านค้าศูนย์สาธิตได้กำหนดให้สมาชิกคนหนึ่งถือหุ้นได้ไม่เกิน 10,000 บาท เพื่อป้องกันการผูกขาด เงินหุ้นของสมาชิกได้นำไปซื้อสินค้าอุปโภคบริโภคมาจำหน่ายให้แก่สมาชิกในหมู่บ้าน ผลกำไร 50% เหลือคืนให้ผู้ถือหุ้น 40% เป็นผลตอบแทนให้แก่ผู้ขาย และ 10% หักเป็นเงินทุนสะสมจากการสัมภาษณกรรมการดำเนินงานพบว่า ผู้ขายได้รับผลตอบแทนที่สูงน่าพอใจ ทำให้มีคนสมัครเข้ามาเป็นผู้ขายของร้านค้าสาธิตมากจำเป็นต้องเข้าคิว ในบางเดือนที่มีการจับจ่ายใช้สอยมาก อย่างเช่นในช่วงสงกรานต์ผู้ขายจะได้รับเงิน (40% ของกำไรจากการขาย) สูงถึง 5-6 พันบาท ผลกำไรที่หักสะสมเป็นทุนของศูนย์สาธิตและเงินหุ้นที่เหลือไม่ได้นำไปหมุนเวียนซื้อขายของมาขาย ได้นำมาจัดสรรให้สมาชิกกู้ระยะสั้น โดยใช้หลักการแบบเดียวกับธนาคารหมู่บ้านของบ้านกะพี้ และบ้านเหล่าเกวียนหัก คือคิดดอกเบี้ยร้อยละ 3 ต่อเดือน การดำเนินธุรกิจทางการเงินของร้านค้าสาธิตบ้านฝางน้อยแบบนี้ยังทำให้มีกำไรรวดเร็ว และเป็นแรงจูงใจให้ชาวบ้านนำเงินมาลงหุ้นมากขึ้น

น่าสนใจว่า การดำเนินงานของกลุ่มทางการเงินในปัจจุบันใน 3 ชุมชน มีหลายอย่างที่มีแนวคิดคล้ายกับธนาคารข้าวอยู่มาก อย่างเช่น ฐานสมาชิกของกลุ่มการเงินมิได้จำกัด เปิดให้แก่ทุกคนในชุมชน (แม้เด็กก็สามารถถือหุ้นธนาคารหมู่บ้านได้) มีการดำเนินธุรกิจคือการระดมหุ้นให้กู้ยืม และมีอัตราดอกเบี้ยที่สูงเช่นเดียวกัน แต่ในขณะเดียวกันก็มีหลักคิดการดำเนินงานหลายอย่างที่แตกต่างกันออกไป นับตั้งแต่ความแตกต่างของทรัพยากรที่ใช้ในการดำเนินธุรกิจคือ “ข้าว” ซึ่งมีความหมายในแง่ความมั่นคงในการบริโภคของครัวเรือน กับ “เงิน” ซึ่งเป็นอำนาจการซื้อของครัวเรือน นอกจากนี้ธนาคารหมู่บ้าน ยังมีผลตอบแทนให้แก่สมาชิกผู้ถือหุ้นโดยตรง ในขณะที่ธนาคารข้าวมุ่งที่จะนำเอาผลกำไรไปสร้างเป็นสวัสดิการให้แก่ชุมชน ซึ่งในที่สุดต้องหยุดดำเนินการดำเนินงานของกลุ่มทางการเงินใน 3 หมู่บ้านจึงเป็น “บริการ” ด้านการเงินในระดับรากหญ้าที่

สนองต่อความต้องการแก้สมาชิกได้อย่างรวดเร็วและทันใจ ไม่ว่าความต้องการอันนั้นจะเป็น ความต้องการที่ถูกสร้างขึ้นมาจากค่านิยมการบริโภคของระบบทุนนิยม หรือด้วยเหตุผลอื่น ๆ ก็ตาม ในแง่ที่เราอาจจะมองได้ว่า ความต้องการบริการด้านการเงินของชาวบ้าน อยู่ในอันดับที่สูงกว่า ความต้องการในเรื่องสวัสดิการ คือความมั่นคงในการบริโภค (ข้าว)

จากการสัมภาษณ์ประธานกลุ่ม และที่ปรึกษาของกลุ่มการเงินที่กำลังดำเนินการอยู่ใน 3 ชุมชนพบว่า ในช่วง 2 ปีที่ผ่านมามีความเจริญก้าวหน้า และสมาชิกใน 3 ชุมชนต่างก็พอใจการดำเนินงานของกลุ่มมีการปันผลกำไรจากการดำเนินงานคืนให้สมาชิก ซึ่งกรณีของศูนย์สาธิต การตลาดบ้านฝางน้อย (ซึ่งมีผลกำไรจากการปล่อยเงินกู้ระยะสั้น กับการขายสินค้าบริโภค) สมาชิก ได้รับเงินปันผลมากกว่า 1 เท่า ของเงินหุ้น (คือได้รับปันผลมากกว่า 100%) คำถามที่น่าสนใจก็คือว่า กลุ่มการเงินใน 3 ชุมชน จะเดินไปสู่จุดที่ มรว.ดร.อคิน ระพีพัฒน์ เคยตั้งข้อสังเกตไว้หรือไม่ คือเมื่อ กลุ่มมีเงินทุนมากขึ้น จะนำไปสู่ความไม่ไว้วางใจ และทำให้กลุ่มล้มไปในที่สุด แต่ในกรณีของกลุ่มการเงินใน 3 ชุมชน มีเงื่อนไขที่แตกต่างไปจากกลุ่มสหกรณ์การเกษตรที่ มรว.ดร.อคิน กล่าวถึง อยู่บ้าง ประการแรก กลุ่มเหล่านี้มิได้จัดตั้งโดยระเบียบทางราชการ ประการที่สอง เงินทุนที่นำมาใช้ในการให้บริการแก่สมาชิก มาจากการระดมหุ้นจากสมาชิกโดยตรงเป็นส่วนมาก (ในขณะที่สหกรณ์ จะกู้เงินจากรัฐบาลมาให้บริการแก่สมาชิก) และประการสุดท้ายชาวบ้านได้มีประสบการณ์ในการจัดการเกี่ยวกับเรื่องเงิน ๆ ทอง ๆ มากพอสมควรหรือมากกว่าในช่วงเกือบ 30 ปีก่อนที่ มรว.ดร.อคิน และคณะทำการวิจัย

การดำเนินงานของธนาคารหมู่บ้านที่ได้กล่าวในตอนต้นมีพื้นฐานอยู่ที่ความไว้วางใจกัน ระหว่างสมาชิก และความไว้วางใจในตัวผู้นำเป็นหลักนอกจากนี้ ลักษณะการดำเนินงานของ ธนาคารก็มีใช่เป็น "สินค้าสาธารณะ" เหมือนธนาคารข้าว แต่มีลักษณะเป็นธุรกิจเอกชนมากกว่า นอกจากนี้ "เงิน" เป็นสิ่งที่ชาวบ้านมีความต้องการสำหรับการบริโภคในชีวิตประจำวัน สถาบันการเงิน และระบบสินเชื่อที่มีอยู่ โดยเฉพาะสถาบันการเงินใน Formal Sector มักจะมองเรื่องการลงทุนด้านการผลิตของครัวเรือนชาวนา หรือให้สินเชื่อเฉพาะในเรื่องการลงทุนเพื่อการผลิตเท่านั้น ดังนั้นการให้บริการกู้ยืมเพื่อแก้ไขปัญหาการบริโภคของครัวเรือน จึงเป็นการดำเนินการที่ตรงกับ ความต้องการของชาวบ้าน ส่วนการวิเคราะห์ว่า กิจกรรมเหล่านี้จะเป็นการเร่งหรือเสริมให้ชาวบ้าน บริโภคที่เกินตัว หรือเกินความสามารถทางด้านการผลิตของเขาเองหรือไม่นั้น ก็เป็นประเด็นที่เราจะ วิเคราะห์ได้ แต่การที่ธนาคารหมู่บ้านมีดอกเบี้ยที่สูงมากคงจะทำให้ผู้กู้คือชาวบ้าน ต้องตัดสินใจ อย่างรอบคอบว่าจะใช้จ่ายเงินนั้นไปอย่างไรบ้าง

เครือข่ายของกลุ่มและองค์กรระหว่างหมู่บ้าน

การติดต่อ หรือปฏิสัมพันธ์ระหว่างชุมชน กับหน่วยกระทำการทางสังคมภายนอกชุมชน มีมานานแล้วการติดต่อเหล่านั้นอาจจะมีทั้งการค้าขายแลกเปลี่ยน (เช่นหมู่บ้านที่ทำเคลือบทำเครื่องใช้ที่เป็นดินเผาติดต่อค้าขายกับหมู่บ้านที่ทำข้าว เป็นต้น) หรืออาจจะเป็นการไปมาหาสู่ตามประเพณี เช่นการทอดเทียน ทอดสาด เป็นต้น การขยายตัวของเครือข่ายองค์กร ที่ก้าวออกไปนอกขอบเขตทางภูมิศาสตร์ของชุมชน ยังคงมีปรากฏอยู่หลายแบบ ในที่นี้ผู้วิจัยใคร่ขอยกเอากรณีเครือข่ายสองเครือข่ายที่เกี่ยวข้องกับหมู่บ้านที่ทำการศึกษากลับ 3 หมู่บ้าน คือมูลนิธิองค์กรชาวบ้านเพื่อการพัฒนาภาคอีสาน และเครือข่ายแพรรณ ดังที่จะนำเสนอในรายละเอียดข้างล่างนี้

กรณีมูลนิธิองค์กรชาวบ้านเพื่อการพัฒนาภาคอีสาน

มูลนิธิองค์กรชาวบ้านเพื่อการพัฒนาภาคอีสาน มีรากฐานมาจากการทำงานพัฒนาขององค์กรพัฒนาเอกชน คือองค์การอนุเคราะห์เด็กสากลแห่งประเทศไทย (Redd Barna) พัฒนาการของมูลนิธิองค์กรชาวบ้านอาจจะแบ่งออกได้เป็น 3 ช่วง ช่วงแรกคือระหว่างปี 2524-2530 เป็นช่วงที่องค์กรอนุเคราะห์เด็กสากลได้เข้ามาเริ่มทำงานโดยมีเป้าหมายเพื่อการพัฒนาเด็ก แต่ใช้วิธีการพัฒนาชุมชน คือการปรับปรุงชีวิตความเป็นอยู่ของคนในชุมชนเพื่อให้เกิดผลกระทบในการปรับปรุงพัฒนาคุณภาพชีวิตของเด็ก การทำงานขององค์กรพัฒนาเอกชนในช่วงนี้มีเจ้าหน้าที่สนามทำงานประจำอยู่ในหมู่บ้านใช้ชีวิตร่วมกับชาวบ้าน และร่วมมือกับชาวบ้านในการริเริ่มงานพัฒนาต่าง ๆ ขึ้นมา ผลที่เกิดขึ้นในช่วงแรก และทำให้มีผลสืบเนื่องต่อมาก็คือ ได้เกิดผู้นำทางด้านการพัฒนาในหมู่บ้านต่าง ๆ และมีกิจกรรมการพัฒนาที่ดำเนินการต่อเนื่องอย่างเช่นธนาคารข้าว (มีรายละเอียดในตอนต้นของบทนี้) ซึ่งต่อมากลายเป็นฐานของเครือข่ายของหมู่บ้านที่ร่วมงานกับองค์การอนุเคราะห์เด็กสากล

ช่วงที่ 2 (ปี 2531-2536) เป็นช่วงที่องค์กรพัฒนาเอกชนเตรียมจะตอบการสนับสนุนงานพัฒนาในพื้นที่ในช่วงนี้ผู้นำกิจกรรมการพัฒนาที่เกิดขึ้นตั้งแต่ช่วงแรกได้มาพบปะพูดคุยกัน และตกลงกันว่าจะร่วมกันผลักดันขยายงานพัฒนาต่อไป และในช่วงนี้ทางเจ้าหน้าที่โครงการก็ได้ขยายความร่วมมือเข้ามายังมหาวิทยาลัยขอนแก่น ภายใต้โครงการปฏิบัติการพัฒนาชุมชนของคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ ในช่วงนี้ชาวบ้านได้จัดตั้งคณะกรรมการประสานงานหมู่บ้านที่เคยทำงานพัฒนาภายใต้องค์กรอนุเคราะห์สากลแห่งประเทศไทยซึ่งมีหมู่บ้านส่งตัวแทนเข้าร่วมเป็นกรรมการหมู่บ้านละ 3 คน จำนวน 9 หมู่บ้าน (หมู่บ้านทั้ง 3 นี้ทำการศึกษากลับครั้งนี้ก็อยู่ในจำนวน 9 หมู่บ้าน) รวมเป็น 27 คน ชื่อ “คณะกรรมการองค์กรชาวบ้านเพื่อการพัฒนาภาคอีสาน” เนื่องจากคณะกรรมการดังกล่าวนี้ไม่มีสถานภาพที่ถูกต้องตามกฎหมาย ดังนั้นเมื่อมีความจำเป็นต้องดำเนินการอย่างเป็นทางการ คณะกรรมการองค์กรชาวบ้านจึงขอให้โครงการปฏิบัติการพัฒนาชุมชนเป็น

"ร่วม" ให้แก่คณะกรรมการฯ ในขณะเดียวกันองค์การอนุเคราะห์เด็กสากลที่ยังคงทำสนับสนุนการดำเนินงานต่อนอกจากนี้คณะกรรมการองค์การชาวบ้านก็ได้แสวงหาแหล่งทุนอื่น ๆ เพิ่มขึ้น เช่นการขอสนับสนุนจาก TACAB (สถานทูตออสเตรเลีย) หรือการดำเนินโครงการรณรงค์ความรู้เรื่องโรคเอดส์ภายใต้การสนับสนุนของกระทรวงสาธารณสุขส่วนกิจกรรมการพัฒนาในเรื่องกองทุนหมุนเวียนในหมู่บ้าน การสนับสนุนโครงการเกษตรผสมผสานก็ทำมาอย่างต่อเนื่อง

ช่วงที่สาม เป็นช่วงที่คณะกรรมการองค์การชาวบ้านเพื่อการพัฒนาภาคอีสานได้ยื่นขอจดทะเบียนเป็น "มูลนิธิ" ต่อทางราชการและต่อมาได้รับอนุมัติให้ก่อตั้งเป็นมูลนิธิใน ปี 2537 วัตถุประสงค์ของ "เครือข่าย" คือมูลนิธิองค์การชาวบ้านที่ระบุไว้ในเอกสารขอจดทะเบียนมีดังนี้คือ

4.1 เพื่อส่งเสริม และพัฒนาศักยภาพทางด้านการบริหาร และการจัดการองค์การชุมชน มูลนิธิจะส่งเสริมสนับสนุนด้านต่าง ๆ เช่น การจัดฝึกอบรมการประชุมสัมมนา การศึกษาดูงาน

4.2 เพื่อส่งเสริมการพัฒนาสิ่งแวดล้อมชุมชน มูลนิธิจะร่วมมือกับองค์กรชุมชน พัฒนาด้านสิ่งแวดล้อมการจัดการทรัพยากร การควบคุมและพัฒนาการใช้ทรัพยากรเกษตรของชุมชน การฟื้นฟูสภาพดิน ป่า และอื่น ๆ

4.3 เพื่อส่งเสริมและพัฒนาเด็ก มูลนิธิจะร่วมมือกับองค์กรชุมชน เพื่อพัฒนาเด็กในด้านต่าง ๆ เช่นการสนับสนุนด้านการศึกษา การให้ความช่วยเหลือเด็กที่ตกอยู่ในสภาวะที่ลำบาก การพัฒนาอาชีพ และการให้ความรู้ด้านอื่น ๆ

4.4 มูลนิธิจะร่วมมือกับองค์กรชุมชน และหน่วยราชการในท้องถิ่น รณรงค์ต่อต้านโรคเอดส์ โดยมุ่งเน้นให้เกิดมาตรการในการป้องกัน การปรับเปลี่ยนทัศนคติและพฤติกรรมที่สอดคล้องกับการป้องกันโรคเอดส์

4.5 มูลนิธิจะดำเนินการเพื่อสาธารณะประโยชน์ และร่วมมือกับองค์กรการกุศลอื่น ๆ เพื่อสาธารณะประโยชน์

4.6 มูลนิธิจะไม่ดำเนินการเกี่ยวข้องกับการเมืองแต่ประการใด

กิจกรรมในรูปของ "เครือข่าย" เริ่มเกิดตั้งแต่ช่วงแรกของการเริ่มงานพัฒนาที่จะยกตัวอย่างให้เห็นได้คือกิจกรรมแรก คือ การทอดผ้าป่าข้าวของธนาคารข้าว โดยหมู่บ้านสมาชิกแต่ละหมู่บ้านรวบรวมหรือขอบริจาคข้าวจากชาวบ้านภายในชุมชนของตนเองเมื่อถึงวันทอดผ้าป่าก็นำเอาข้าวไปทอดให้หมู่บ้านเจ้าภาพ ในระยะแรกหมู่บ้านเครือข่ายตกลงกันที่จะเวียนทอดผ้าป่าข้าวให้แต่ละหมู่บ้านสมาชิกไปเรื่อย ๆ แต่ในระยะหลังธนาคารข้าวเริ่มซบเซา ปัญหาเรื่องการขาดแคลนข้าวบริโภคก็ไม่รุนแรงเหมือนเมื่อก่อนทำให้การทอดผ้าป่าข้าวหยุดไปตั้งแต่ราว ๆ ปี 2534

กิจกรรมที่สอง คือโครงการเลี้ยงควายปันลูก โดยในช่วงการริเริ่มโครงการ กรรมการมีเป้าหมายจัดซื้อควายให้คนจนเลี้ยง หลักการที่สำคัญของโครงการนี้คือผู้เลี้ยงจะต้องเลี้ยงควายให้ได้ลูกอย่างน้อย 2 ตัว ตัวแรกเป็นของผู้เลี้ยงตัวที่สองเป็นของส่วนรวมเมื่อเลี้ยงควายได้ลูก 2 ตัว ประสงค์จะหยุดเลี้ยง และมีสมาชิกแสดงความจำนงค์ที่จะเลี้ยงต่อ ก็หมุนเวียนให้สมาชิกผู้อื่นเลี้ยงต่อไป แต่เมื่อดำเนินโครงการไประยะหนึ่งพบว่าคนจนมีปัญหาการขาดแคลนแรงงานในการเลี้ยงควาย จึงทำให้ต้องหาคนที่พร้อมที่จะเลี้ยงคนอื่น ๆ ที่ไม่ใช่คนจนด้วย ในปัจจุบันโครงการนี้ไม่มีแล้ว แต่ผลประโยชน์ที่เกิดจากการเลี้ยงวัว-ควายของสมาชิก ได้ทำให้เครือข่ายมีทุนสำหรับการดำเนินกิจกรรมของเครือข่าย อย่างเช่นการจัดประชุมกรรมการในช่วงต่อมาโดยเฉพาะในช่วงที่เครือข่ายไม่ได้รับการสนับสนุนจากภายนอก

กิจกรรมประการที่สามที่ทางเครือข่ายร่วมกันดำเนินงาน คือการติดตามสนับสนุนกิจกรรมการพัฒนาในระดับหมู่บ้าน อย่างเช่นมีบ้านกะพี้มีชาวบ้านครัวเรือนหนึ่งได้รับโครงการเลี้ยงควายแบ่งลูกจากเครือข่าย แต่ครัวเรือนนั้นทำผิดเงื่อนไขของโครงการโดยขายควายไปทั้งหมด แล้วนำเงินไปใช้จ่ายอย่างอื่น กรรมการในระดับหมู่บ้านจึงไปติดตามแต่ชาวบ้านคนนั้นไม่ยอมกรรมการในระดับชุมชนจึงแจ้งไปยังกรรมการเครือข่ายซึ่งก็ได้มอบหมายให้กรรมการเครือข่ายจากส่วนกลางลงไปพูดคุยกับครัวเรือนนั้น ปัญหาในลักษณะนี้เกิดขึ้นบ่อย ๆ และครัวเรือนที่ปฏิเสธไม่ยอมปฏิบัติตามเงื่อนไขของโครงการก็มีมาก ส่วนใหญ่ให้เหตุผลว่า “ไม่ไว้ใจกลุ่มผู้นำ” แม้ว่ากรรมการเครือข่ายซึ่งเป็นชาวบ้านเหมือนกัน แต่มาจากหมู่บ้านอื่นเข้าไปชี้แจงก็ไม่ได้ทำให้ความไม่ไว้ใจต่อผู้นำลดลง

ประเด็นที่มีความไม่ชัดเจนมาตั้งแต่แรก ของการร่วมกันเป็นเครือข่ายของมูลนิธิองค์กรชาวบ้านเพื่อการพัฒนาภาคอีสานก็คือ ใครเป็น “สมาชิก” ของเครือข่าย ในช่วงที่จะมีการจดทะเบียนเป็นมูลนิธิ ประเด็นดังกล่าวนี้ก็ได้มีการหารือกันในระหว่างกรรมการ เนื่องจากว่าเครือข่ายมูลนิธิองค์กรชาวบ้านซึ่งหลายหมู่บ้านถือว่า ครัวเรือนทุกครัวเรือนในหมู่บ้านเป็นสมาชิก ดังนั้นในอุดมคติแล้วมูลนิธิองค์กรชาวบ้านจึงถือว่า “หมู่บ้าน” เป็นสมาชิกของเครือข่าย แต่ในทางปฏิบัติแล้วมีคนเพียงจำนวนหนึ่งเท่านั้นที่เข้ามาติดต่อสัมพันธ์ และเข้าร่วมกิจกรรมของเครือข่ายของมูลนิธิ

การที่มูลนิธิองค์กรชาวบ้านฯ มองว่า “หมู่บ้าน” เป็นสมาชิกของเครือข่ายมิใช่ปัจเจกครัวเรือนหรือบุคคลนี้ มีข้อสมมุติที่อยู่เบื้องหลัง ซึ่งเป็นทั้งปัญหาข้อถกเถียงในทางทฤษฎี และเป็นปัญหาในทางปฏิบัติมากพอสมควร ข้อสมมุติดังกล่าวก็คือการมองว่า หมู่บ้านแต่ละหมู่บ้านจะมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน (Homogeneity) และมีการจัดระเบียบภายในจึงจะทำให้เกิดระบบกระทำการ (System of action) และเกิดหน่วยของการกระทำในฐานะที่เป็น “หมู่บ้าน” ขึ้นมาได้ ในประเด็นแรกคือข้อสมมุติที่ว่า หมู่บ้านมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันนั้นได้รับข้อโต้แย้งจากกลุ่ม

แนวคิดเศรษฐกิจศาสตร์การเมืองมาเป็นเวลานาน ซึ่งก็เป็นข้อเท็จจริงด้วยว่าคนในหมู่บ้านมีฐานะทางเศรษฐกิจที่แตกต่างกัน อย่างไรก็ตามกรรมการมูลนิธิฯ ก็ตระหนัก และประจักษ์แก่ตนเองว่าชาวบ้านมีความแตกต่างกันในทางเศรษฐกิจ แต่ในทางวัฒนธรรม และทางสังคมนั้น ชาวบ้านน่าจะยังเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และเมื่อมองเช่นนี้การถือว่าหมู่บ้านเป็นสมาชิกของเครือข่ายจึงมีเหตุผล

ประเด็นต่อมาเป็นเรื่องของบทบาทของเครือข่าย แม้จะกำหนดวัตถุประสงค์ไว้ชัดเจนในตอนแรกที่ก่อตั้งเป็นมูลนิธิฯ แต่ความคาดหวังของกรรมการซึ่งเป็นตัวแทนมาจากแต่ละชุมชนยังคงมองว่า “เครือข่าย” จะเข้ามาทำหน้าที่แทนองค์การพัฒนาเอกชนที่ถอนตัวออกไป กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือความคาดหวังของกรรมการต่อเครือข่ายก็คือการแสวงหาการสนับสนุนจากข้างนอก โดยเฉพาะเงินทุนสำหรับสนับสนุนกิจกรรม “การพัฒนา” ในระยะแรกที่ธนาคารข้าวยังคงดำเนินกิจกรรมอยู่ เครือข่ายยังคงมีแนวคิดการแลกเปลี่ยนและการช่วยเหลือซึ่งกันและกันระหว่างสมาชิกของเครือข่าย แต่เมื่อธนาคารข้าวเริ่มซบเซาแนวคิดเรื่องการแลกเปลี่ยนและการช่วยเหลือกันภายในเครือข่ายก็ลดลง ในประเด็นนี้ผู้วิจัยมองว่าสาเหตุอย่างหนึ่งที่ทำให้สมาชิกของเครือข่ายมองความช่วยเหลือจากภายนอกเป็นหลัก และมองว่าเครือข่ายจะทำหน้าที่ตรงนี้ได้ก็เนื่องจากว่า หมู่บ้านต่าง ๆ ที่เป็นสมาชิกของเครือข่ายทั้ง 9 หมู่บ้านต่างก็มีประสบการณ์แบบเดียวกัน และมีปัญหาพื้นฐานที่คล้ายกัน จึงทำการแลกเปลี่ยนระหว่างสมาชิก (ซึ่งมีสินค้าประเภทเดียวกัน มีความต้องการสินค้าและบริการประเภทเดียวกัน) มีข้อจำกัด

เครือข่ายแพรรรณ

ในขณะที่มูลนิธิองค์กรชาวบ้านเพื่อการพัฒนาภาคอีสาน มองประเด็นปัญหาการพัฒนาทั่ว ๆ ไป และกลุ่มเป้าหมายของการพัฒนามิได้จำแนกแยกแยะว่าเป็นหญิง หรือชาย เครือข่ายแพรรรณมองประเด็นการพัฒนาที่เกี่ยวกับเรื่องผู้หญิงโดยเฉพาะ และกลุ่มเป้าหมายของเครือข่ายก็เป็นผู้หญิงเป็นหลัก ดังได้กล่าวไว้แล้วในบทนี้ว่ากิจกรรมของกลุ่มสตรีที่ทางองค์การพัฒนาเอกชนเข้าไปส่งเสริมใน 3 หมู่บ้านนั้น เป็นกลุ่มสตรีทอผ้า กลุ่มสตรีดังกล่าวนี้ต่อมาได้พัฒนาและขยายออกไปเป็นเครือข่าย ซึ่งในปัจจุบันมีหมู่บ้านที่อยู่ในเครือข่าย 7 หมู่บ้าน เริ่มแรกที่องค์การอนุเคราะห์เด็กเริ่มงานพัฒนาในหมู่บ้านนั้น ได้มีการส่งเสริมกลุ่มสตรีให้ทอผ้าพื้นเมือง โดยเจ้าหน้าที่ขององค์การอนุเคราะห์เด็กเป็นผู้รับสินค้ามาจำหน่าย ต่อมาเจ้าหน้าที่กลุ่มดังกล่าวได้ตั้งโครงการ “ศูนย์ศิลปหัตถกรรมเพื่อการพัฒนาสตรีอีสาน” โดยมีวัตถุประสงค์เพื่ออนุรักษ์ศิลปหัตถกรรมการทอผ้าพื้นบ้านอีสาน ส่งเสริมการพัฒนาตนเองและการพัฒนาชุมชนของสตรี รวมทั้งลดปัญหาแรงงานสตรีอพยพ สำหรับการพัฒนาศตรีของศูนย์ศิลปหัตถกรรมเพื่อการพัฒนาสตรีอีสานนั้น มีความหมายดังนี้ :

"การทอผ้าของแม่บ้านมิใช่มีความหมายถึงการทอผ้าแล้วขายมีรายได้ แต่การทอผ้าเป็นเสมือนสื่อกิจกรรมที่นำไปสู่การพัฒนาศักยภาพของสตรีในชนบท เป็นการเปิดโอกาสให้แก่แม่บ้านได้เรียนรู้เรื่องราวของโลกภายนอกชุมชนมีการออกนอกชุมชนเพื่อศึกษาดูงานกลุ่มชาวบ้านในที่ต่าง ๆ หรือการจัดกิจกรรมทอผ้าในกรุงเทพฯ ทำให้แม่บ้านได้คิด ได้พูดคุย ลดความกลัวต่อคนภายนอก สร้างความเชื่อมั่นในตนเอง ในการพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ของตน และชุมชน" (นันทิยา และณรงค์ น.12)

การดำเนินงานตั้งแต่ปี 2530 เป็นต้นมา ศูนย์ศิลปหัตถกรรมเพื่อการพัฒนาสตรีอีสานได้หันมาเน้นการทอผ้าพื้นเมืองและการย้อมสีผ้า โดยวัดอุทรธรรมาธิ ส่งเสริมให้ชาวบ้านออกแบบทำลวดลาย และแปรรูปผ้าให้เป็นไปตามที่ตลาดต้องการ ปรากฏว่าการดำเนินงานของศูนย์เป็นไปด้วยดี ในปี 2535 กรมการศูนยฯ จึงตัดสินใจจัดตั้ง "กลุ่มแพรวพรรณ" ขึ้นมาเป็นองค์กรชาวบ้านดำเนินธุรกิจทอผ้าพื้นบ้านย้อมสีธรรมชาติเต็มตัว วัดอุประสงค์ของการจัดตั้งกลุ่มแพรวพรรณมีดังนี้

- 1) เพื่อให้สตรีมีการรวมตัวกันในรูปองค์กรชาวบ้าน ซึ่งสามารถบริการและจัดการกลุ่มได้อย่างมีประสิทธิภาพทางด้านการควบคุมการผลิต การจัดการตลาดและการบริการจัดการกลุ่มสมาชิกภายในแต่ละหมู่บ้าน
- 2) เพื่อพัฒนาตนเองและชุมชนให้พึ่งตนเองได้ในอนาคต
- 3) เพื่อสมานสามัคคีของกลุ่มสตรีทั้ง 7 หมู่บ้านให้มีการช่วยเหลือกัน และแก้ไขปัญหา ร่วมกัน
- 4) เพื่อรักษาสืบทอดคุณค่าผ้าทอพื้นบ้านอีสาน
- 5) เพื่อร่วมกันอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยการรักษาดันไม้และการย้อมผ้าด้วยสีธรรมชาติ

จะเห็นได้ว่า บทบาทหลักของเครือข่ายแพรวพรรณ หรือที่เรียกชื่อว่ากลุ่มแพรวพรรณ คือการดำเนินธุรกิจของผ้าพื้นเมืองและการย้อมสีโดยใช้วัสดุจากธรรมชาติ การทำหน้าที่ทางธุรกิจทำให้กลุ่มต้องระดมทุนเพื่อดำเนินการ ซึ่งในเบื้องต้นการระดมทุนมาจาก 3 แหล่งคือ 1) มาจากสมาชิกแต่ละคนถือหุ้นคนละ 100 บาท รวมเป็น 18,100 บาท 2) มาจากกลุ่มทอผ้าทั้ง 7 กลุ่ม เป็นเงิน 77,896 บาท และ 3) มาจากศูนย์ศิลปหัตถกรรมเพื่อพัฒนาสตรีอีสานร่วมถือหุ้น เป็นเงิน 100,000 บาท ในปีเดียวกันนี้เองเครือข่ายแพรวพรรณได้ซื้ออาคารพาณิชย์ 1 ห้อง 3 ชั้น มูลค่า 1 ล้านบาท 7 แสนบาท เป็นของตนเองโดยได้รับการสนับสนุนจากนักธุรกิจชาวญี่ปุ่น โดยทางเครือข่ายได้ทำสัญญาซื้อขายผ้าทอล่วงหน้า เป็นเงิน 700,000 บาท

สิ่งที่เครือข่ายแพรรณ มีความแตกต่างจากเครือข่ายมูลนิธิองค์กรชาวบ้านเพื่อการพัฒนาภาคอีสานก็คือสมาชิกของเครือข่ายแพรรณเป็น “กลุ่มทอผ้า” ในแต่ละหมู่บ้าน ในขณะที่มูลนิธิองค์กรชาวบ้านถือว่าชุมชนทั้งชุมชนเป็นสมาชิก ในช่วงเริ่มต้นงานส่งเสริมการทอผ้าอาจจะเริ่มจากผู้หญิง 4-5 คนที่มีความสนใจในงานทอผ้า กลุ่มผู้หญิงที่สนใจงานทอผ้านี้มีการก่อตั้งเป็นกลุ่มขึ้นมา กล่าวคือมีผู้นำมีการจัดโครงสร้างคณะกรรมการมีระเบียบควบคุมการดำเนินงาน และมีเงินทุนของตนเองซึ่งได้การสะสมและการออมของสมาชิก กลุ่มผู้สนใจหรือสมาชิกของกลุ่มในแต่ละหมู่บ้านมีไม่มาก ในช่วงแรกตั้งโครงการศูนย์ศิลปฯ นั้น ปี 2536 มีสมาชิกจาก 8 หมู่บ้านเพียง 181 คน แม้ในปัจจุบันสมาชิกก็เพิ่มขึ้นอีกเล็กน้อยเป็นเพียง 230 คน ที่บ้านเหล่าเกวียนหักมีสมาชิกกลุ่มทอผ้าเพียง 15 คน เท่านั้น ซึ่งจำนวนสมาชิกลดลงจากครั้งแรกที่ก่อตั้งเป็นกลุ่มทอผ้าพื้นเมืองกลุ่มสตรีทอผ้าที่เป็นสมาชิกของเครือข่ายแพรรณ มีระเบียบกำกับกับการดำเนินงาน ลักษณะเช่นนี้ทำให้เห็นได้ว่า กลุ่มแพรรณมีสมาชิกที่เป็นครัวเรือนหรือตัวบุคคลที่ชัดเจนมากกว่าสมาชิกของมูลนิธิองค์กรชาวบ้านเพื่อการพัฒนาภาคอีสาน

ลักษณะของความเป็น “เครือข่าย” ที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งของกลุ่มแพรรณ สมาชิกผู้มาร่วมกันเป็นกลุ่มในระดับชุมชนมีความสนใจเหมือนกัน การเป็นเครือข่ายของกลุ่มแพรรณจึงตั้งอยู่บน “ความเหมือนกัน” ผู้วิจัยขอยกข้อความของนันทยา และณรงค์ (2544) ซึ่งได้ทำการศึกษาเกี่ยวกับกลุ่มแพรรณมาอ้างอิงอีกครั้งหนึ่งดังนี้

“งานทอผ้าเป็นสื่อกลางความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิก ทั้งในสมาชิกกลุ่มบ้านเดียวกัน และระหว่างบ้าน เพราะเขามีความสนใจร่วมกันในงานทอมีผลประโยชน์ร่วมกัน การช่วยเหลือกันในการพัฒนาคุณภาพของงานจึงเกิดขึ้น ผู้ที่มีฝีมือจะช่วยฝึกปรือ แนะนำผู้ที่ยังไม่เก่ง...”

กลุ่มและองค์กรในบริบทของการพัฒนาชนบทภาคอีสาน

กลุ่มและองค์กร ตลอดจนเครือข่ายระหว่างหมู่บ้านที่เราได้พิจารณาข้างบนนั้นคือสต็อคของทุนทางสังคม วิธีการที่จะประเมินว่า มีสต็อคของทุนทางสังคมประเภทนี้อยู่ในชนบทมากน้อยแค่ไหน อาจจะเป็นเรื่องที่ยุ่งยากพอสมควร อย่างไรก็ตาม วิธีการอย่างหนึ่งที่เราอาจจะประเมินสถานะของทุนทางสังคม ที่เป็นกลุ่ม องค์กร และเครือข่ายอย่างหนึ่งก็คือ พิจารณาจากจำนวนกลุ่มที่มีอยู่ และการดำเนินการของกลุ่มและเครือข่าย ในกรณีนี้ ผู้วิจัยจะนำเสนอภาพด้านกว้าง คือจำนวนกลุ่ม องค์กรและเครือข่ายที่พบในรายงานจากที่ต่าง ๆ และดำเนินการอยู่ในภาคอีสาน ดังจะได้นำเสนอต่อไป

ก. กลุ่มและองค์กรชุมชน

คำว่ากลุ่มและองค์กรชุมชนในที่นี้ ผู้วิจัยหมายถึงกลุ่มที่เกิดขึ้นนอกเหนือไปจากการจัดตั้งหรือการทำงานด้านการส่งเสริมของทางราชการ กลุ่มต่าง ๆ เหล่านี้รวมถึงกลุ่มและองค์กรที่มีอยู่ดั้งเดิม หรือกลุ่มที่เกิดขึ้นโดยการสนับสนุนขององค์กรพัฒนาเอกชน ถ้าหากเราจะพิจารณาจากด้านที่กว้างที่สุด โดยมองว่าในทุกหมู่บ้านมีกลุ่มองค์กรความร่วมมือต่าง ๆ ที่มีอยู่ก่อนแล้ว อย่างเช่นกลุ่มเครือญาติหรือกลุ่มที่ดำเนินกิจกรรมทางวัฒนธรรมประเพณี เราก็จะเห็นได้ว่า ในชนบทมีทุนทางสังคมอยู่อย่างมากมาย ในภาคอีสานมีหมู่บ้านทั้งหมดจำนวนทั้งหมด 26,177 หมู่บ้าน⁹ ดังนั้น กลุ่ม / องค์กร น่าจะมีอยู่ไม่น้อยกว่าจำนวนหมู่บ้าน

เมื่อเร็ว ๆ นี้ (ปี 2544) มีการสำรวจ "องค์กรชุมชน" ในภาคอีสาน โดยสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (พอช.) สำนักงานภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จังหวัดขอนแก่น การสำรวจนี้ครอบคลุมจังหวัดจำนวน 14 จังหวัด จากจำนวนทั้งหมด 19 จังหวัด โดยใช้งบประมาณสำหรับการสำรวจ จังหวัดละ 60,000 บาท การสำรวจนี้ อาจจะไม่ครอบคลุมทุกองค์กร แต่ก็พื้นฐานข้อมูลที่กว้างและครอบคลุมมาก จึงใคร่ขอกล่าวถึงผลการสำรวจข้อมูลองค์กรชุมชนโดยย่อ ๆ

จากการสำรวจองค์กรชุมชนใน 14 จังหวัดภาคอีสาน ของสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (พอช.) พบว่า มีจำนวนองค์กรทั้งสิ้น 12,683 องค์กร มีสมาชิกรวม 866,708 ราย องค์กรเหล่านี้มีเงินทุน สำหรับการดำเนินงานรวมกันทั้งสิ้น 639.45 ล้านบาท ถ้าหากเราจะคิดสัดส่วนจำนวนเงินทุนต่อจำนวนประชากรในภาคอีสาน คิดเป็นประมาณ 30 บาท ต่อหัวของประชากร (ซึ่งมีอยู่ประมาณ 20 ล้านเศษ ๆ) เมื่อพิจารณาจากจำนวนเงินทุนต่อหัวเช่นนี้ก็อาจจะทำให้มองได้ว่า องค์กรชุมชนเหล่านี้สามารถสร้างผลกระทบต่อความเป็นอยู่ของประชากรได้น้อย แต่หากพิจารณาว่า ผลผลิตขององค์กร อาจจะมีใช้เงินทุน และเงินทุนอาจจะมิใช่ปัจจัยเดียวที่เป็นเครื่องชี้ถึงฐานะความเป็นอยู่ของประชากร

งานสำรวจชิ้นเดียวกันนี้ ได้จำแนกประเภทขององค์กรชุมชน ออกเป็น 5 ประเภท ซึ่งมีภาพสรุปโดยรวมดังนี้

- องค์กรการเงิน เป็นประเภทองค์กรที่มีจำนวนมากที่สุด คือ 5,534 องค์กร คิดเป็นร้อยละ 44 ขององค์กรที่สำรวจทั้งหมดมีสมาชิกรวม 483,577 ราย หรือร้อยละ 56% ของสมาชิกองค์กรทั้งหมดเงินทุนรวม 483.16 ล้านบาท หรือร้อยละ 75.56 ของเงินทุนทั้งหมด โดยองค์กรการเงินที่มีมากที่สุด คือ กลุ่มออมทรัพย์ 3,515 องค์กร กลุ่มออมทรัพย์เพื่อการผลิต 1,226 องค์กร ธนาคารหมู่บ้าน 501 องค์กร สหกรณ์/เครดิตยูเนียน 285 องค์กร กองทุน กข.คจ. 80 กลุ่ม

⁹ ข้อมูล กชช. 2 ค. ปี 2538

- กลุ่มอาชีพ และธุรกิจชุมชน มีจำนวน 3,884 องค์กร หรือร้อยละ 31 ของจำนวนองค์กรทั้งหมด สมาชิกรวม 182,470 หรือร้อยละ 21 ของสมาชิกทั้งหมดเงินทุนรวมกัน 85.18 ล้านบาท หรือร้อยละ 13.32 ของเงินทุนรวมทั้งหมด กลุ่มอาชีพส่วนใหญ่ ได้แก่ กลุ่มทอผ้าแปรรูปอาหาร กลุ่มแม่บ้าน/สตรี ศูนย์สาธิตการตลาด/ร้านค้าชุมชน กลุ่มแม่บ้านเกษตรกร ฯลฯ
- กลุ่มการเกษตร จำนวน 1,400 กลุ่ม คิดเป็นร้อยละ 11 สมาชิก 67,582 ราย เงินทุนรวม 22.21 ล้านบาท ลักษณะกลุ่มมีทั้งกลุ่มเกษตรกร กลุ่มทำนา กลุ่มเกษตรผสมผสาน กลุ่มเลี้ยงวัว เลี้ยงหมู เลี้ยงไก่ เลี้ยงปลา กลุ่มผู้ใช้น้ำ กลุ่มปุ๋ย กลุ่มปลูกผัก กลุ่มเพาะเห็ด กลุ่มทำสวน ฯลฯ
- กลุ่มสวัสดิการ จำนวน 366 กลุ่ม สมาชิกรวม 24,373 ราย เงินทุน 3.22 ล้านบาท กลุ่มสวัสดิการที่สำคัญ ได้แก่ กลุ่มฌาปนกิจ (43 กลุ่ม) ศูนย์สงเคราะห์ราษฎรประจำหมู่บ้าน (99 ศูนย์) กลุ่มผู้สูงอายุ (19 กลุ่ม) ฯลฯ
- กลุ่มทางสังคม และกลุ่มอื่น ๆ มีจำนวน 760 กลุ่ม สมาชิกรวม 56,178 ราย เงินทุนรวม 16 ล้านบาท โดยกลุ่มทางสังคมอื่น ๆ ที่สำคัญ ได้แก่ กลุ่มอาสาสมัครสาธารณสุข (อสม.) 156 องค์กร สมาชิก 4,474 ราย กลุ่มเยาวชน 144 กลุ่ม สมาชิก 4,402 ราย กลุ่มทรัพยากร/สิ่งแวดล้อม 114 กลุ่ม สมาชิก 6,702 ราย กลุ่มอาสาพัฒนาชุมชน 70 กลุ่ม สมาชิก 8,011 ราย สภาวัฒนธรรม 45 กลุ่ม สมาชิก 1,629 ราย ฯลฯ

ตารางที่ 5.1 แสดงประเภทหลักขององค์กรชุมชนภาค ตะวันออกเฉียงเหนือ

ประเภท	จำนวน	ร้อยละ	จน.สมาชิก(คน)	ร้อยละ	จน.เงินทุน(บาท)	ร้อยละ
ไม่ระบุประเภท	749	6%	30,606	4%	29,667,104.00	4.64%
องค์กรการเงิน	5,534	44%	483,577	56%	483,161,980.00	75.56%
กลุ่มอาชีพ/ธุรกิจชุมชน	3,884	31%	182,470	21%	85,181,321.83	13.32%
กลุ่มการเกษตร	1,400	11%	67,582	8%	22,211,837.00	3.47%
กลุ่มสวัสดิการ	366	3%	29,218	3%	3,225,525.00	0.05%
กลุ่มทางสังคม	387	3%	20,349	2%	6,869,267.23	1.07%
กลุ่มอื่น ๆ	373	3%	52,906	6%	9,132,712.00	1.43%
รวมสุทธิ	12,693	100%	866,708	100%	639,449,747.07	100.00%

ที่มา : การสำรวจของสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (พอช.)

ตัวเลขที่ได้นำมาแสดงไว้ในตารางข้างบนนี้ อาจจะไม่ครอบคลุมถึง กลุ่ม หรือองค์กรทั้งหมด ในจังหวัดที่ทำการสำรวจ เนื่องจากว่าการสำรวจนี้ดำเนินการโดยเครือข่ายของกลุ่ม และองค์กรที่ทำงานร่วมกับ พอช. แต่สิ่งที่พบได้อย่างชัดเจนในตารางการสำรวจข้างบนก็คือกลุ่ม และองค์กรที่พบจำนวนมาก เป็นกลุ่มหรือองค์กรที่ทำหน้าที่ทางด้านการเงิน คือถ้านับจำนวนกลุ่ม หรือองค์กรคิดเป็นร้อยละ 44 ถ้านับจำนวนสมาชิกคิดเป็นร้อยละ 56 และถ้าดูจำนวนเงินทุนคิดเป็นร้อยละ 75 ของกลุ่มที่ทำการสำรวจในครั้ง นี้ กลุ่มทางสังคม และกลุ่มสวัสดิการพบว่ามีจำนวนเพียงน้อยนิด คือเพียงประมาณร้อยละ 3 ของจำนวนกลุ่มที่ทำการสำรวจ และมีเงินทุนดำเนินการรวมกันเพียงร้อยละ 1 เศษ ๆ ของเงินทุนของกลุ่มทั้งหมด ประเด็นที่ตั้งเป็นข้อสังเกตไว้ตรงนี้เป็นแนวโน้มแบบเดียวกับที่เกิดขึ้นใน 3 ชุมชนที่ได้ทำการวิจัยในครั้ง นี้ กล่าวคือกลุ่ม และองค์กรมีแนวโน้มที่จะก้าวไปสู่องค์กรการเงิน ซึ่งเราวิเคราะห์ไว้ในตอนต้นแล้ว

ข. องค์กรและกลุ่มที่เป็นทางการ

กลุ่มที่เป็นทางการในที่นี้หมายถึงกลุ่มที่ก่อตั้งขึ้นมาภายใต้กิจกรรมการพัฒนาของรัฐ และ/หรือกลุ่มที่มีการจดทะเบียนดำเนินการตามกฎหมาย กลุ่มประเภทนี้มีอยู่หลายประเภท โดยพื้นฐานแล้วชุมชนหมู่บ้านก็มีสถานะที่เป็นทางการ ตามระเบียบการบริหารราชการส่วนภูมิภาค หมู่บ้านแต่ละหมู่บ้านมีผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้นำที่เป็นทางการ และผู้ใหญ่บ้านก็มีองค์กร หรือมีการจัดระเบียบการบริหารที่เป็นไปตามระเบียบของทางราชการ คือมีผู้ใหญ่บ้าน มีกรรมการหมู่บ้าน องค์กรหรือกลไกเหล่านี้ ถ้านหากเรามองจากทัศนะที่กว้าง ก็มีสถานะเป็นทุนทางสังคมอย่างหนึ่ง แม้ว่ากลุ่มและองค์กรเหล่านี้จะมีหน้าที่ในการเป็นกลไกสำหรับการบริหารราชการก็ตาม

กลุ่มที่เป็นทางการที่จัดตั้งขึ้นตามกฎหมาย และมีจำนวนมากครอบคลุมพื้นที่กว้างขวาง คือ สหกรณ์การเกษตร จากสถิติในปี 2542 พบว่า มีสหกรณ์การเกษตรในพื้นที่ 19 จังหวัดในภาคอีสาน รวมกันถึง 1,085 สหกรณ์ โดยมีสมาชิกสหกรณ์รวมกันทั้งหมด 2,114,651 คนหรือคิดเป็นประมาณร้อยละ 67 ของจำนวนครัวเรือนทั้งหมดในชนบทภาคอีสาน จังหวัดที่มีสมาชิกสหกรณ์การเกษตรมากที่สุดคือนครราชสีมา มีจำนวนทั้งสิ้น 236,869 ครอบครัว รองลงมาได้แก่ขอนแก่น อุบลราชธานี และร้อยเอ็ด ซึ่งมีสมาชิกจำนวน 179,816 150,374 และ 147,782 ครอบครัว ตามลำดับ สหกรณ์เหล่านี้ดำเนินการทางด้านธุรกิจที่เกี่ยวข้องกับการเกษตร อย่างเช่นการจัดหาสินค้า ปัจจัยทางการผลิต และการจัดหาตลาดสำหรับจำหน่ายผลผลิตทางการเกษตร เป็นต้น

ค. การพัฒนาและการขยายตัวของเครือข่ายหมู่บ้าน

อาจกล่าวได้ว่า การขยายตัวของเครือข่ายของหมู่บ้าน โดยพื้นฐานแล้วเป็นการติดต่อสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านกับรัฐและตลาด ก่อนปี พ.ศ.2525 การแพร่ทธิพลของรัฐเข้าไปในหมู่บ้าน

มีความเกี่ยวข้องกับปัญหาความมั่นคงของรัฐ โดยเน้นการสร้างระบบกลไกสำหรับควบคุมพลเมืองในชนบท มีการจัดตั้งโครงสร้างการปกครองหมู่บ้าน อย่างเช่นคณะกรรมการพัฒนาหมู่บ้านหรือ ก.ม.ที่เชื่อมโยงกับระบบราชการของรัฐ กลุ่มและองค์กรในระดับชุมชนจึงเป็นกลไกที่ถ่ายทอดเอาคำสั่งรัฐลงมาปฏิบัติในระดับชุมชน นอกจากนั้นในช่วงเดียวกันนี้ก็เกิดพัฒนาการและการขยายตัวของเครือข่ายของพ่อค้า อย่างเช่น ในช่วงที่พืชไร่อย่างเช่นปอกำลังขยายตัว กลุ่มผู้ใหญ่บ้านมักจะ เป็นกลุ่มที่รับซื้อผลผลิตจากชาวบ้าน เข้ามาขายให้กับพ่อค้ารับซื้อพืชไร่ในเมือง ในช่วงปัจจุบัน การขยายตัวของทุน (หรือตลาด) เข้าไปในชุมชนก็ยังมีอาศัยวิธีการแบบนี้ อย่างเช่น บริษัทเมล็ดพันธุ์ที่ ไปส่งเสริมการปลูกพืชสำหรับส่งออกเมล็ดพันธุ์ที่บ้านฝางน้อย ก็สร้างเครือข่ายอุปถัมภ์กับผู้นำชาวบ้าน (ภายหลังตัวแทนเครือข่ายบริษัทได้รับเลือกตั้งเป็นผู้ใหญ่บ้าน) โรงงานแหวน ก็ให้ผู้นำหญิงของบ้านเหล่าเกวียนหัก เป็นผู้แจกจ่ายงานให้แก่ผู้หญิงรับงานไปทำที่บ้าน ในลักษณะเช่นนี้การขยายตัวของรัฐและตลาดเข้ามาในชุมชน จึงได้ทำให้เกิดเครือข่ายในแนวดิ่ง หรือที่มักจะเรียกว่า เครือข่ายอุปถัมภ์ขึ้นมา

ภายหลังจากปี 2525 การขยายตัวของรัฐและตลาดเข้าไปในชุมชนก็ยังคงมีต่อเนื่อง แต่รัฐมิได้เน้นปัญหาเรื่องความมั่นคง รัฐได้ให้ความสำคัญกับปัญหาการพัฒนามากขึ้น ในช่วงนี้จึงได้เกิดการจัดตั้งกลุ่มและองค์กรขึ้นในชุมชนหมู่บ้านต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง และองค์กรต่าง ๆ เหล่านี้ก็เป็นเครือข่ายในแนวดิ่งกับภาครัฐ กล่าวคือพึ่งพาหรือขึ้นต่อรัฐในด้านการพัฒนา สิ่งที่เกิดขึ้นในระยะนี้ที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งคือ องค์กรพัฒนาเอกชนได้ขยายตัวเข้าไปทำงานในชนบทมากขึ้น ในแง่ของแนวคิดการทำงาน องค์กรพัฒนาเอกชนก็รับเอาแนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วม การสร้างเพิ่มอำนาจต่อรองให้แก่คนจนในชนบท และวิธีการดำเนินการที่สำคัญอย่างหนึ่งก็คือ การจัดตั้งกลุ่มและองค์กรชุมชนขึ้นมา โดยนัยนี้ ก็ได้เกิดเครือข่ายในแนวดิ่งระหว่างองค์กรพัฒนาเอกชนและกลุ่มหรือองค์กรของชุมชน และไม่ว่าจะโดยตั้งใจหรือไม่ตั้งใจ กลุ่มองค์กรชุมชนจำนวนมากก็มีลักษณะเป็นกลุ่มที่อยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ขององค์กรพัฒนาเอกชน โดยเฉพาะในแง่เงินทุนและการสนับสนุนทางเทคนิค การขยายเครือข่ายในแนวดิ่ง ทั้งโดยการสนับสนุนของหน่วยราชการและการทำงานขององค์กรพัฒนาเอกชน ได้ทำให้เกิดกลุ่มและองค์กรขึ้นเป็นจำนวนมาก การเคลื่อนไหวขององค์กรเหล่านี้ ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่เป็นประจักษ์หลายครั้ง อย่างเช่นการเคลื่อนไหวของสมาชิชาคนจน ที่เครือข่ายของกลุ่มและองค์กรต่าง ๆ ที่ได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาของรัฐ ได้รวมตัวกันเรียกร้องเพื่อให้รัฐเข้าไปแก้ไข ในกรณีของสมาชิชาคนจนนี้ นอกจากเครือข่ายของกลุ่มและองค์กรประชาชน จะสามารถสร้างพลังทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง หรือได้รับการตอบสนองจากทางฝ่ายรัฐแล้ว ยังเป็นกรณี “นวัตกรรมทางการเมือง” กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ กลุ่มและองค์กรซึ่งรวมตัวกันเป็นเครือข่ายภายใต้กรณี “นวัตกรรมทางการเมือง” กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ กลุ่มและองค์กรซึ่งรวมตัวกันเป็นเครือข่ายภายใต้กรณี “นวัตกรรมทางการเมือง” ได้ทำให้เกิดอำนาจการต่อรองทางด้านการเมือง และเป็นเวทีที่ทำให้คนจนสามารถ

ใช้สำหรับการเจรจากับตัวแทนอำนาจรัฐโดยตรง เพราะการเมืองแบบตัวแทนที่ดำเนินการผ่านสภาผู้แทนราษฎร ไม่สามารถที่จะรักษาผลประโยชน์ของพวกเขาได้

สิ่งที่ผู้วิจัยใคร่จะขอตั้งข้อสังเกตไว้เพิ่มเติมในเรื่องนี้คือ พัฒนาการในช่วงปัจจุบันของกลุ่มและองค์กรที่จัดตั้งขึ้นมาโดยรัฐ หรือโดยการสนับสนุนจากนักพัฒนาขององค์กรพัฒนาเอกชน กำลังถูกแทรกแซงและถูกใช้เป็นเครื่องมือของพรรคการเมือง สิ่งที่กำลังเกิดขึ้นในขณะนี้ได้ชี้ให้เห็นว่ากลุ่มและองค์กรของชาวบ้านกำลังจะถูกลากจูงเข้าไปสู่ระบบการเมืองแบบตัวแทนซึ่งมีรัฐสภาเป็นเวทีที่สำคัญ และการเมืองแบบนี้ชาวชนบทไม่สามารถที่จะกำกับหรือใช้เป็นเวทีสำหรับต่อรองกับกลุ่มอำนาจอื่น ๆ ในสังคมได้ ในด้านหนึ่ง การขยายตัวของเครือข่ายของพรรคการเมืองลงไปถึงระดับชุมชน ก็จะทำให้เกิดเครือข่ายแบบแนวตั้ง หรือเครือข่ายอุปถัมภ์ แต่อีกในด้านหนึ่ง พรรคการเมืองซึ่งเป็นตัวแทนของกลุ่มขุนนางอนุรักษนิยมและกลุ่มทุน กำลังปิดล้อมทำให้พื้นที่ทางการเมืองของประชาชนแคบลงมา การขยายตัวของเครือข่ายแบบนี้ แม้ผู้ที่อยู่ในเครือข่ายจะได้รับผลประโยชน์ในเชิงอุปถัมภ์ที่ลดหลั่นกันลงไป แต่ก็ไม่มีหลักประกันว่า ผลประโยชน์หรือความต้องการของชาวชนบทโดยรวม จะได้รับการตอบสนองที่ดีขึ้น

การขยายตัวรัฐและตลาด ที่ทำให้เกิดเครือข่ายดังที่ได้กล่าวไว้ข้างต้น เป็นไปในลักษณะที่ชุมชนหมู่บ้านเป็นฝ่ายตั้งรับหรือฝ่ายถูกกระทำเป็นหลัก แต่ภายใต้บริบทของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของชนบท ชุมชนหมู่บ้านก็ได้ขยายเครือข่ายของตนเองเข้าไปอยู่ในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ด้วย ถึงแม้ว่าเครือข่ายแบบนี้จะอยู่ในรูปของเครือข่ายในแนวตั้งหรือเครือข่ายแบบอุปถัมภ์ แต่ก็มีลักษณะที่แตกต่างออกไปจากที่ได้กล่าวไว้ในตอนต้น เครือข่ายแบบนี้เกิดขึ้นมาจากการอพยพของประชาชนจากในหมู่บ้านเข้ามาทำงานในเมือง ในหมู่บ้านที่ทำการศึกษาค้นคว้านี้ มีการอพยพเพื่อแสวงหาประสบการณ์ เพื่อการศึกษาหรือเพื่อหางานทำที่กรุงเทพฯ และที่อื่น ๆ กว่า 4 ทศวรรษแล้ว คนจำนวนหนึ่งอพยพออกไปนอกชุมชน แล้วตั้งหลักแหล่งอยู่นอกชุมชนเลย บางคนก็รับราชการ แต่ชาวบ้านจำนวนหนึ่งยังคงกลับมาทำมาหากินในหมู่บ้านต่อไป และที่สำคัญคือส่วนใหญ่ยังคงดำรงความสัมพันธ์กับพี่น้องพ่อแม่ของเขาในถิ่นฐานดั้งเดิม ดังนั้นการอพยพเข้าไปอยู่ในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ของชาวบ้าน ได้ทำให้เกิดเครือข่ายการติดต่อระหว่างคนในชุมชน และกลุ่มคนที่อพยพออกไปทำงานนอกชุมชน ผลที่เกิดขึ้นจากเครือข่ายแบบนี้มีหลายประการ **ประการแรก** เครือข่ายแบบนี้เป็นช่องทางสำหรับชาวบ้านคนอื่น ๆ ญาติพี่น้อง หรือเพื่อนบ้านของผู้อพยพในการเข้าสู่ตลาดแรงงาน เครือข่ายเหล่านี้อาจจะช่วยให้เกิดการไหลของข้อมูลข่าวสารจากภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ ไปสู่ชาวบ้านในหมู่บ้านตลอดจนเป็นแหล่งความช่วยเหลือสำหรับญาติพี่น้อง เพื่อนฝูงที่เริ่มเข้าไปแสวงหางานงานทำใหม่ **ประการที่สอง** ทำให้การระดมทรัพยากรเพื่อใช้ในกิจการสาธารณะของหมู่บ้าน มีขอบข่ายที่กว้างขวางมากขึ้น อย่างเช่นในกรณีของการทอดผ้าป่าของแรงงานอพยพ

เพื่อจัดซื้อเครื่องคอมพิวเตอร์ให้แก่โรงเรียน หรือเพื่อการก่อสร้างกิจการสาธารณะอื่น จากการสอบถามข้อมูลจากทั้ง 3 หมู่บ้านที่ทำการศึกษาค้างนี้พบว่า ทุกหมู่บ้านมีผ้าป่าจากภายนอกชุมชน เข้ามาทอด แม้ว่าจะไม่มีทุกปี

การขยายเครือข่ายในลักษณะที่หมู่บ้าน ขยายขอบข่ายความสัมพันธ์เข้าไปสู่ภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ หรือองค์กร สถาบันที่อยู่นอกชุมชนนี้ อาจจะปรากฏในรูปแบบอื่นอย่างเช่น การที่ผู้นำสามารถสร้างเครือข่ายกับสถาบันการศึกษา หรือกลุ่มธุรกิจบางกลุ่มที่ให้การสนับสนุนกิจกรรมของชุมชน ซึ่งมีได้มีเป้าหมายในการแสวงหากำไรของธุรกิจ ในช่วงกว่า 10 ปีที่ผ่านมา รูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านและองค์กร สถาบันภายนอกเริ่มมีมากขึ้น ในหมู่บ้านที่ทำการศึกษาค้างนี้ ก็เป็นพื้นที่ที่มีนักวิจัยจากมหาวิทยาลัยเข้าไปทำงาน ซึ่งทำให้กลุ่มและเครือข่ายตลอดจนชาวบ้านในชุมชนได้รับข้อมูลข่าวสาร ความช่วยเหลือทางเทคนิค การฝึกอบรมและอื่น ๆ หลายครั้ง ถึงแม้ว่าในทัศนะทางวิชาการ เครือข่ายแบบนี้อาจจะไม่ได้แตกต่างไปจากเครือข่ายในแนวคิดที่ได้กล่าวไว้ในตอนต้นมากนัก ในแง่ที่ว่าหมู่บ้านต้องอาศัยการช่วยเหลือจากภายนอก แต่ผู้วิจัยมองว่า ความช่วยเหลือหรือความร่วมมือ ไม่ได้มีพื้นฐานของเจตจำนงที่จะเข้าไปครอบงำหรือเอารัดเอาเปรียบ ดังนั้น เครือข่ายแบบนี้น่าจะมีประโยชน์สำหรับชาวบ้าน และน่าจะส่งเสริมให้มีการขยายตัว

สรุป

ในบทนี้ผู้วิจัยได้นำเสนอผลการวิเคราะห์กลุ่ม องค์กร และเครือข่ายในฐานะที่เป็นทุนทางสังคม กลุ่มและองค์กรเหล่านี้ โดยหลักแล้วเป็นทุนทางสังคมที่พยายามจะสร้างขึ้นใหม่ เนื่องจากว่าชุมชนหมู่บ้านต้องเผชิญกับการเปลี่ยนแปลง และถูกผนวกเข้าไปอยู่ในเศรษฐกิจ และสังคมในวงกว้าง การสร้างใหม่เกิดขึ้นภายใต้บริบทของการเปลี่ยนแปลงแนวคิดทางด้านการพัฒนาของรัฐ และขององค์กรพัฒนาเอกชน ที่หันมาให้ความสำคัญกับการพัฒนาจากข้างล่างขึ้นข้างบน เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในด้านกว้างในปัจจุบันเป็นไปอย่างรวดเร็ว ในขณะที่การสร้างกลุ่มและองค์กรขึ้นมาใหม่จำเป็นต้องใช้เวลา กลุ่มและองค์กรที่จัดตั้งขึ้นมาจำนวนมาก ทั้งที่สนับสนุนโดยรัฐและองค์กรพัฒนาเอกชน จึงหยุดดำเนินกิจกรรมและเลิกล้มลงไปอย่างรวดเร็ว การวิเคราะห์กลุ่มและองค์กรในชุมชนที่ทำการศึกษาทั้งสามชุมชนในลำดับต่อมา ได้ชี้ให้เห็นถึงประเด็นที่ท้าทายในเชิงนโยบายของการพัฒนาในสองประเด็น ประเด็นแรก องค์กรหรือกลุ่มที่ดั่งขึ้นมา นอกจากจะทำหน้าที่ที่จะทำให้มีผลผลิตที่จะกระทบต่อความเป็นอยู่ของสมาชิกโดยตรงแล้ว ยังจำเป็นที่จะต้องทำหน้าที่ในการสร้างหรือพัฒนาทุนมนุษย์ให้แก่ชุมชนด้วย ในทางกลับกัน ทุนมนุษย์เป็นปัจจัยหรือเงื่อนไขที่สำคัญในการผลิตซ้ำหรือการสร้างใหม่ของทุนทางสังคม ที่อยู่ในรูปของกลุ่มและองค์กร ประเด็นที่สอง กลุ่มและองค์กรชุมชนภายใต้ยุคของทุนนิยมที่มีทุนบริการ

โดยเฉพาะทุนทางการเงินเป็นทุนหลัก จำเป็นที่จะต้องพัฒนาความรู้ทางด้านการจัดการขึ้นมาใหม่ควบคู่กันไปด้วย ความรู้ทางด้านการจัดการนี้ ไม่สามารถที่จะอาศัยการถ่ายทอดหรือลอกเลียนออกมาจากความรู้ที่มีอยู่ในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่เท่านั้น เนื่องจากเป็นความรู้ที่มุ่งแสวงหากำไรเพียงด้านเดียว ในขณะที่คุณค่าของความเป็นมนุษย์และคุณภาพชีวิตของคนเป็นเรื่องที่รองลงมาจากเป้าหมายในทางธุรกิจ แต่ในขณะเดียวกันความรู้ในการจัดการที่มีสั่งสมมาจากอดีตของชุมชน ก็ไม่เพียงพอ

การวิเคราะห์เครือข่ายระหว่างหมู่บ้านในช่วงขั้นต่อมา เป็นความพยายามที่จะประเมินว่าการสานกันในแนวราบระหว่างชุมชนและชุมชน จะเกิดได้ในลักษณะใดบ้าง เช่นเดียวกันการเกิดเครือข่ายระหว่างหมู่บ้านที่ยกขึ้นมาพิจารณาสองกรณีในบทนี้ ก็เป็นเครือข่ายที่เกิดขึ้นใหม่ประเด็นที่ผู้วิจัยอยากจะยกมานั้นให้เห็นในการสรุปที่นี้ก็คือ การเกิดเครือข่ายระหว่างหมู่บ้านในทั้งสองกรณีนั้น เป็นความพยายามในด้านการจัดระเบียบ ความสัมพันธ์ที่อยู่เหนือระดับหมู่บ้านขึ้นมามีการจัดระเบียบนี้ จำเป็นต้องพื้นฐานทางด้านอุดมการณ์ด้วย ผู้วิจัยมองว่า การสร้างเครือข่ายระหว่างหมู่บ้าน ต้องมีทั้ง “อุดมการณ์” และการจัดระเบียบความสัมพันธ์ควบคู่กันไป การสร้างเครือข่ายระหว่างหมู่บ้านทั้งสองกรณี ยังไม่ปรากฏรูปลักษณะทางด้านอุดมการณ์ที่ชัดเจน สมาชิกมุ่งหวังหรือมองเครือข่ายเป็นเพียงยุทธวิธีที่จะ “ต่อท่อ” ไปสู่แหล่งทรัพยากรจากภายนอกเป็นหลัก

ในการพิจารณาองค์กรโดยการมองภาพด้านกว้างที่เกิดขึ้นในภาคอีสาน พบว่า มีจำนวนกลุ่มและองค์กรเกิดขึ้นจำนวนมาก ทั้งที่เป็นองค์กรที่เกิดขึ้นและดำเนินการโดยชุมชนเป็นหลัก และที่เกิดขึ้นอย่างเป็นทางการตามกฎหมาย จำนวนองค์กรชุมชนและองค์กรที่จัดตั้งขึ้นมาตามกฎหมายนี้อาจจะใช้เป็นเครื่องชี้ให้เห็นถึงพลังซึ่งอาจจะส่งผลกระทบทางด้านการพัฒนาหรือการปรับปรุงชีวิตความเป็นอยู่ของคนในชนบทได้ ส่วนในแง่เครือข่ายนั้น เราพบว่า เครือข่ายในแนวตั้งอาจจะเกิดขึ้นได้ในกรณีที่มีการขยายตัวของรัฐและตลาดเข้าไปในชุมชน อีกกรณีหนึ่งเป็นการขยายตัวของชุมชนเข้าไปในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่

บทที่ 6

ประเพณี ผี และพระ : วัฒนธรรมและทุนเก่าใน 3 ชุมชน

บทนำ

คำว่าวัฒนธรรม โดยทั่วไปในวงวิชาการทางสังคมศาสตร์ หมายถึงทั้งวิถีคิด (ways of thinking) และวิถีชีวิต (ways of life) ของกลุ่มคน หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งคือ วัฒนธรรมอาจจะแยกได้เป็น 2 ระบบ คือ ระบบคิด และระบบของวัตถุที่เป็นผลผลิตทางความคิดของมนุษย์ การศึกษาที่ผ่านมามักจะมองว่า “วัฒนธรรม” ในแง่ของวิถีคิด เป็นกรอบกำหนดการกระทำอย่างหนึ่งของคนในสังคม คือ คนจะมีพฤติกรรมอย่างไร ภายใต้อสถานการณ์อย่างหนึ่งอย่างใด ส่วนหนึ่งย่อมขึ้นอยู่กับวัฒนธรรมของเขา หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง วัฒนธรรมก็คือส่วนหนึ่งของ “โครงสร้าง” ใดๆก็ตาม แม้ในบทต่อไปนี้ เราจะเน้นการวิเคราะห์ให้เห็นถึงวัฒนธรรมในฐานะที่เป็นโครงสร้าง เราก็จะต้องไม่ลืมว่า โครงสร้างเหล่านี้ ก็มีสถานะเป็น “ทรัพยากร” ของผู้กระทำการ คือวัฒนธรรมดังกล่าวนี้ ชาวบ้านที่อยู่ภายในวัฒนธรรมนั้น ๆ ได้นำมาประกอบเป็นส่วนหนึ่งของกลยุทธ์ในการทำมาหาเลี้ยงชีพ หรือการดำเนินชีวิตด้วย

การมองว่าวัฒนธรรมเป็นทุนทางสังคมนี้ ยังคงเป็นแนวคิดที่มีการถกเถียง มีข้อโต้แย้งและมีปัญหาอยู่ในตัวเอง ประการแรกเลยทีเดียว¹ คำว่าวัฒนธรรม มีความหมายครอบคลุมทั้งสภาวะที่เป็นวัตถุ และมีใช้วัตถุ แต่แนวความคิดเรื่องทุนทางสังคมที่เรากล่าวตั้งแต่แรก มองว่าทุนทางสังคมเป็นเรื่องของทุนที่มีใช้ทุนทางกายภาพ (non-physical capital) เท่านั้น ดังนั้นในแง่นี้ วัฒนธรรมจึงมี 2 สถานะคือเป็นทั้งทุนทางกายภาพและทุนทางสังคมได้ ประการต่อมา การที่ความหมายของวัฒนธรรม ที่ได้ครอบคลุมเอาทุกแง่มุมของมนุษย์เข้าไว้ด้วยนั้น ก็ทำให้เกิดปัญหาในการศึกษาว่า จะทำการศึกษาอย่างไร จะจำแนกแยกแยะโดยวิธีใด ผู้วิจัยมองว่า ในปัญหาประเด็นแรกนั้น สภาวะทางวัตถุและสภาวะที่มีใช้วัตถุ (ความคิด) ของวัฒนธรรมนั้น มีใช้สภาวะที่แยกกันอยู่ หากแต่เราจำเป็นต้องมองในทั้งมิติของเวลาและสถานที่ ผู้วิจัยมองว่า มันมีการก้าวข้ามเส้นแบ่งของกาลเวลา สถานที่ การก้าวข้ามไปมาระหว่างความเป็นวัตถุ และสภาวะที่มีใช้วัตถุอยู่เสมอ ซึ่งผู้วิจัยจะได้กล่าว

¹ ในครั้งเมื่อมีการประชุมสังคมวิทยาในระดับชาติ ครั้งที่ 2 วันที่ 19 - 20 ธันวาคม 2546 ซึ่งผู้วิจัยได้นำเสนอบทความเรื่อง องค์การชุมชนและเครือข่าย: สถานะของทุนทางสังคมในสามชุมชน ด้วยนั้น ได้มีนักวิชาการทางวัฒนธรรมให้ข้อคิดเห็นต่อผู้วิจัยว่า ความจริงแล้วการมองว่า วัฒนธรรมมีสถานะเป็นทุนอย่างหนึ่งนั้น น่าจะไม่ใช่วิธีที่ถูกต่อนักในทางวิชาการ เนื่องจากธรรมชาติของทุนและธรรมชาติของวัฒนธรรมนั้น แตกต่างกันโดยสิ้นเชิง โดยเฉพาะในแง่ที่ว่า ทุนนั้นแปรสภาพได้โดยง่าย มีข้อจำกัดน้อยกว่า ส่วนวัฒนธรรมนั้นเป็นสิ่งคงทน แปรรูปได้ยาก

เพิ่มเติมในเรื่องนี้ในบทสุดท้าย ส่วนในประเด็นที่ว่า "วัฒนธรรม" มีขอบเขตกว้างขวางมากซึ่งงานศึกษานี้ไม่สามารถครอบคลุมได้ทุกแง่มุม การศึกษาวัฒนธรรมของชุมชนทั้ง 3 ในที่นี้ผู้วิจัยจึงจะจำกัดอยู่เฉพาะ 3 เรื่อง คือเรื่องธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อในเรื่องผี และพุทธศาสนาหรือพระกับวัด สาเหตุที่ผู้วิจัยเลือกที่จะจำเพาะเจาะจงวัฒนธรรม 3 อย่างนี้ ก็เนื่องจากผู้วิจัยมองว่าวัฒนธรรมทั้ง 3 อย่างนั้น มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการผลิตซ้ำและการขยายตัวทางสังคม ดังเราจะได้พิจารณา ในรายละเอียดต่อไป

ความเชื่อเรื่องผี

ความเชื่อในเรื่องผีมีอยู่คู่กับชุมชนอีสานมาช้านาน แม้ในปัจจุบันที่ความเชื่อในทางโลกหรือทางวิทยาศาสตร์ได้รุกคืบเข้าไป ความเชื่อและการปฏิบัติที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อเรื่องผีบางอย่างก็ยังคงมีอยู่ ความเชื่อในเรื่องผีหรือเรื่องเหนือธรรมชาติ โดยทั่วไปแล้วถูกมองว่าอยู่เหนือเหตุผล ดังนั้นจึงเป็นปัญหาอุปสรรคต่อการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย ในที่นี้ผู้วิจัยมองว่า ความเชื่อในเรื่องผีเกี่ยวข้องกับการผนึกรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เป็นกลไกการควบคุมทางสังคม หรือเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความร่วมมือระหว่างคนในชุมชน ดังนั้นความเชื่อในเรื่องผีจึงเป็นทุนทางสังคมอย่างหนึ่ง และเนื่องจากความเชื่อในเรื่องผีมีมาก และมีความซับซ้อน เราจะยกมาพิจารณาเพียง 3 อย่าง เหตุผลที่เราเลือกความเชื่อในเรื่องผีทั้งสองอย่างก็เพราะว่า *ประการแรก* จากการสังเกตของผู้วิจัยพบว่าความเชื่อดังกล่าวนี้นี้มีความสำคัญต่อความร่วมมือ และการจัดระเบียบความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนตลอดจนระหว่างคนในชุมชนกับภายนอก *ประการที่สอง* ความเชื่อในเรื่องผีทั้งสามประการยังคงมีเค้าร่างของการปฏิบัติอยู่ในปัจจุบัน ดังเราจะได้พิจารณาต่อไป

ผีปู่ตาและจ้ำ

ผีปู่ตาถือว่าเป็นผีที่เป็นรากฐานที่สำคัญของบรรทัดฐาน (Shared Norm) ของชุมชน โดยทั่วไปแล้วมักจะมี ความเชื่อที่ว่าผีปู่ตาและจ้ำเป็นความเชื่อที่มีอยู่ในทุกชุมชนอีสาน และคนที่อาศัยอยู่ในชุมชนทุกคนต่างก็นับถือ ความเชื่ออันนี้ถึงแม้ว่าจะไม่ผิด แต่ก็มีแนวโน้มที่จะทำให้เรามองว่าผีปู่ตาในภาคอีสานมีความเป็นเอกพันธ์ หรือมีอยู่รูปแบบเดียวเป็นสากลทั่วไป จากการศึกษาครั้งนี้เราพบว่า ผีปู่ตาในชุมชนอีสานมีรายละเอียดที่แตกต่างกันออกไปแต่ละชุมชน และคนในชุมชนเองก็นับถือผีปู่ตาในความหมายที่แตกต่างกัน

ที่บ้านฝางน้อย ชาวบ้านเรียกผีปู่ตาว่า "ญาคู" คำว่าญาคูนี้เป็นคำที่ชาวอีสานโบราณ เรียกพระ จากคำบอกเล่าสืบทอดกันมา ญาคูคือพระที่ชาวบ้านฝางน้อยให้ความเคารพนับถือ เมื่อมรณภาพชาวบ้านได้สร้างศาลให้ และชาวบ้านให้ความเชื่อถือว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ปกป้อง คุ้มครอง

ชาวบ้านให้มีความอยู่เย็นเป็นสุข อย่างไรก็ตามไม่ปรากฏหลักฐานหรือคำบอกเล่าว่า ญาคูมีความสัมพันธ์ทางสายเลือดหรือเป็นบรรพบุรุษของผู้คนที่มาตั้งถิ่นฐานที่นี่หรือไม่ ญาคูชอบ ของหวาน ดังนั้นในการเซ่นไหว้ชาวบ้านจะไม่ให้อาหารคาวหรือสุรา จะใช้เฉพาะของหวานเท่านั้น การเลี้ยงญาคูจะทำพร้อม ๆ กับบุญเบิกบ้านในเดือนหก ซึ่งจะเป็นเดือนที่เริ่มทำนา หน้าที่ในการเลี้ยงญาคูในเดือนนี้ เป็นหน้าที่ของเจ้าโดยตรง โดยชาวบ้านแต่ละครัวเรือนจะนำเงินมาให้เจ้า ครัวเรือนละ 1 บาทพร้อมกับ "ขอตัวควาย ขอตน" (เอาใบมะพร้าวมาขอให้ได้เท่ากับจำนวนตัว ควาย และคน ในแต่ละครัวเรือน) เมื่อมอบให้เจ้าแล้วเจ้าก็จะเป็นคนนำเอาเงินไปซื้อของหวาน ไปเลี้ยงญาคู และจะได้ขอให้ญาคูช่วยคุ้มครองคน และสัตว์เลี้ยงให้อยู่รอดปลอดภัยตลอดทั้งปี พิธีกรรมเลี้ยงญาคูหรือปูตาที่บ้านฝางน้อยไม่ได้ทำการเสี่ยงทายฝนฟ้า โดยใช้คางไก่ต้มเช่นเดียวกับหลาย ๆ ที่ที่ปฏิบัติกันในภาคอีสาน นอกจากการเลี้ยงในเดือนหก ยังมีการสงฆ์ญาคูในช่วงสงกรานต์ คือเมื่อมีการแห่ดอกไม้รอบ ๆ หมู่บ้านก็จะแฉะที่ตูป (สถูปที่สร้างไว้สำหรับญาคู ตั้งอยู่ที่ดอนปูตา) ญาคูเพื่อสงฆ์ ซึ่งมีความหมายคล้ายกับการสงฆ์พระ และนอกจากนี้ ญาคูยังเป็นที่นับถือของชาวบ้านโนนทอง ซึ่งเป็นหมู่บ้านเดิมของชาวบ้านกลุ่มแรกที่อพยพเข้ามาอยู่ที่นี่ ทุกปีที่ชาวบ้านโนนทองเดินทางไปทำบุญ "สงฆ์ยอดหน่วย" ก็จะแฉะบวงสรวงญาคูโดยการจุดบั้งไฟถวาย และเลี้ยงญาคูด้วย

สำหรับเจ้าที่บ้านฝางน้อยในปัจจุบันเป็นผู้หญิงที่ได้รับความเห็นชอบจากชาวบ้านให้อยู่ในตำแหน่งนี้มานานแล้ว ตำแหน่งเจ้านี้ได้รับการสืบทอดจากบิดาของเขาที่เสียชีวิตไป และบิดาของเจ้าคนปัจจุบันก็คือสมาชิกของกลุ่มที่อพยพมาจากบ้านโนนทอง และเข้ามาตั้งบ้านเรือนที่บ้านฝางน้อยกลุ่มแรกนั่นเอง จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านบอกว่าคนที่เป็เจ้าส่วนมากจะเป็นผู้ชาย แต่ก็ไม่เคยได้ยินข้อกำหนดที่ว่า ผู้หญิงเป็นเจ้าไม่ได้ สำหรับคุณสมบัติของผู้ที่จะเป็นเจ้าได้คือจะต้องเป็นผู้ที่เข้ากับญาคูได้ (ผีปูตาหรือในที่นี้คือญาคูให้การยอมรับ) และสามารถพูดหรือติดต่อกับญาคูได้ นอกจากนั้น การสืบทอดตำแหน่งเจ้า ก็ไม่มีกฎตายตัวว่า จะต้องสืบทอดโดยสายเลือด

ในปัจจุบันแม้ว่าความเชื่อในทางโลกแพร่หลายโดยเฉพาะในหมู่นรุ่นใหม่ที่บ้านฝาง ความเชื่อในเรื่องญาคูก็ยังคงมีอยู่ การปฏิบัติแบบดั้งเดิมแล้ว ก็มีการปฏิบัติบางอย่างเพิ่มเติมขึ้นมา ซึ่งเป็นไปตามการเปลี่ยนแปลงของการทำมาหากิน อย่างเช่นเมื่อคนในหมู่บ้านจะเดินทางไปข้างนอกหมู่บ้าน ที่กรุงเทพฯ หรือไปทำงานต่างประเทศ ชาวบ้านยังคงมาบอกกล่าวญาคู โดยผ่านทางเจ้า เรียกว่า "คอบ" เพื่อให้การเดินทางไปทำงานความปลอดภัยแคล้วคลาด และประสบแต่โชคดี มีอยู่ครั้งหนึ่งเมื่อเร็ว ๆ นี้ ที่ชาวบ้านคนหนึ่งแสดงอาการในลักษณะลวงเกินญาคู โดยการเอาเทียนไปลนต้นไม้ใหญ่ในดอนญาคูเพื่อขอหวย ชาวบ้านคนนั้นได้ล้มป่วยโดยไม่ทราบสาเหตุโดยมีอาการปากปิดปากเบี้ยว เหตุการณ์เช่นนี้เป็นการตอกย้ำความเชื่อเรื่องผีปูตาชัดเจนขึ้น การที่

ผู้อพยพไปทำงานนอกหมู่บ้านยังคงต้องมาคอบ หรือบอกกล่าวผีปูด่าชี้ให้เห็นว่าความเชื่อในเรื่องผีปูดามีการผลิตซ้ำ และสร้างเสริมเติมแต่งขึ้นมาใหม่ด้วย

ที่บ้านกะพี ไม่มีดอนตาดูเฉพาะของชาวบ้าน แต่ชาวบ้านก็ยังคงมีความเชื่อในเรื่องผีปูดาดูโดยปูดาดูและดอนตาดูที่ชาวบ้านนับถือ นั่น เป็นปูดาดูของบ้านเขื่อนซึ่งห่างจากบ้านกะพีออกไปประมาณ 1 กิโลเมตร ดังได้กล่าวไว้แล้วในบทก่อน ๆ ว่า ชาวบ้านกะพีที่มาตั้งหลักแหล่งที่นั่นตอนเริ่มแรกนั้น มิได้มาจากบ้านเขื่อน แต่อพยพมาจากจังหวัดมหาสารคาม ในกรณีนี้แม้ว่าชาวบ้านทั้งสองหมู่บ้านมิได้มีจุดกำเนิดมาจากแหล่งเดียวกัน ก็สามารถที่จะมีและนับถือดอนตาดูร่วมกันได้ ดอนตาดูที่นี่มีเนื้อที่ประมาณ 4 ไร่ สำหรับการเลี้ยงผีปูดาดูและความเชื่อในเรื่องผีปูดาดูนั้น มีลักษณะคล้ายกับบ้านฝาง แต่ผีปูดาดูที่นี่เลี้ยงโดยโกต้มและสุรา ช่วงเวลาที่เลี้ยงทำในเดือน 6 ก่อนลงทำนา และมีการขอตัว ควาย และเขียนรายชื่อสมาชิกของครอบครัว ใส่กระดาษ ไปมอบให้เจ้าเช่นเดียวกับที่บ้านฝาง ในช่วงแรก ๆ นั้นที่บ้านกะพีไม่มีเจ้าประจำหมู่บ้าน โดยเจ้าที่ทำหน้าที่นี้อยู่ที่บ้านเขื่อน แต่เมื่อไม่นานมานี้ ชาวบ้านได้แต่งตั้งให้ผู้อาวุโสของหมู่บ้าน คนหนึ่งทำหน้าที่เป็นเจ้า อย่างไรก็ตามการเลี้ยงปูดาดูประจำปีมิได้ทำแยกต่างหากเฉพาะยังคงทำร่วมกับชาวบ้านเขื่อน

บ้านเหล่าเกวียนหัก ก็มีปูดาดูและดอนตาดูของหมู่บ้าน ตามคำบอกเล่าของชาวบ้าน ดอนตาดูมีมาตั้งแต่เริ่มแรกตั้งหมู่บ้าน สำหรับความเชื่อในเรื่องผีปูดาดูที่บ้านเหล่าเกวียนหัก ก็มีลักษณะที่คล้ายกับอีก 2 หมู่บ้านที่กล่าวมา แต่ปูดาดูของบ้านเหล่าเกวียนหักต้มสุรา ขอบของควาย เจ้าจะทำหน้าที่ในการเลี้ยงผีปูดาดูในช่วงใกล้เคียงกับทำบุญเบิกบ้านคือเดือนหก ผีปูดาดูที่บ้านเหล่าเกวียนหักกำลังเผชิญกับการท้าทายที่สำคัญคือ เอกชนภายนอกหมู่บ้านได้มากว้านซื้อที่ดินรอบดอนตาดูทำให้ดอนตาดูไม่มีทางเข้าออก เมื่อเร็ว ๆ นี้ทางเจ้าของที่ดินมีแผนที่จะทำการก่อสร้างโรงงานบนที่ดินรอบ ๆ ดอนตาดู (ซึ่งจะทำให้ดอนตาดูถูกปิดล้อม) ชาวบ้านบอกว่าปูดาดูไม่ชอบ ซึ่งการไม่ชอบของผีปูดาดู แสดงออกโดยการที่เจ้าของที่ดินที่ขายที่ดินให้แก่ายทุนมีการเจ็บป่วย ไม่สบายขณะนี้โครงการก่อสร้างโรงงานของเอกชน ยังคงระงับไว้ไม่มีการเคลื่อนไหวใด ๆ เนื่องจากสภาวะเศรษฐกิจยังไม่เอื้ออำนวย

ประเด็นที่เป็นที่น่าสนใจเกี่ยวกับปูดาดูในบ้านเหล่าเกวียนหักคือ ศาลปูดาดู และดอนตาดูของบ้านเหล่าเกวียนหักมิได้มีเพียงแห่งเดียวเท่านั้น ยังมีศาลปูดาดูอีกแห่งหนึ่งซึ่งเรียกว่าตาดูสระหนองแก ตามความเชื่อของชาวบ้านนั้น ศาลปูดาดูแห่งแรกหรือบางที่ชาวบ้านเรียกว่า "ฮาอีกบ้าน" มีความสำคัญมากกว่า ศาลปูดาดูทั้ง 2 แห่งมีหน้าที่เหมือน ๆ กัน แต่เป็นที่น่าสังเกตก็คือว่าศาลปูดาดูสระหนองแกตั้งอยู่ในที่สาธารณะซึ่งในปัจจุบันนี้จัดสรรให้ครัวเรือนไม่มีที่ดินได้อยู่อาศัยจำนวนกว่า 50 หลังคาเรือน แม้ว่าจะยังไม่อาจสรุปได้ว่ากลุ่มคนจนเหล่านี้สถาปนา "ปูดาดู"

ของตนเองขึ้นมาเป็นการเฉพาะ แต่ก็ทำให้เราเห็นได้ว่าปูตาในแต่ละชุมชนไม่จำเป็นต้องมีทีเดียวเสมอไป ชาวบ้านเหล่าเกวียนหักมีความเชื่อและนับถือผีปูตาทั้ง 2 ที่ และมีจำคนเดียวกัน

นอกจากผีปูตาของหมู่บ้านทั้งสามนี้ ผู้วิจัยยังได้มีโอกาสสัมภาษณ์เกี่ยวกับเรื่องผีปูตาในหมู่บ้านอื่น ๆ อีก ซึ่งมีลักษณะที่สำคัญที่น่าจะกล่าวเพิ่มเติมในที่นี้สองประการ ประการแรก การสืบทอดตำแหน่งจำไม่มีแบบแผนที่แน่นอนตายตัว ตำแหน่งจำไม่ได้เป็นเครื่องชี้แสดงถึงฐานะทางเศรษฐกิจ มีชุมชนบางแห่งที่ผู้วิจัยพบว่า คนจนก็เข้ามาดำรงตำแหน่งจำเป็นบางช่วง ประการที่สอง ดอนปูตาซึ่งเป็นที่สถิตยของผีปูตาที่ชาวบ้านยึดถือร่วมกันนั้น มักจะถูกรุกโดยผู้มีอำนาจโดยเฉพาะอำนาจทางการ(รัฐ) อย่างเช่นที่หมู่บ้านหนึ่งในตำบลกุดกว้าง อำเภอนหนองเรือ ผู้ใหญ่บ้านได้รุกเข้าไปยึดครองที่ดินดอนปูตาจนหมด เมื่อผู้ใหญ่บ้านคนนั้นลงจากตำแหน่ง ชาวบ้านได้นำเรื่องนี้ขึ้นมาพิจารณา และจะฟ้องร้องผู้นำ จนกระทั่งผู้นำยินยอมสละที่ดินใหม่ให้เป็นที่ดินของตาปู แต่การที่ที่ดินดอนปูตาถูกบุกรุกโดยผู้นำหมู่บ้านทำให้ประเพณีการเลี้ยงผีปูตาต้องยกเลิกไปด้วยแม้ว่าชาวบ้านจะได้รับที่ดินทดแทนผีปูตาคืนมา แต่ที่ดินดังกล่าวก็ไม่ได้นำไปใช้เป็นดอนปูตาใหม่

การมีตำแหน่ง "จำ" ในชุมชนหมู่บ้าน ถือได้ว่าเป็นสถาบันที่ชุมชนสร้างขึ้นเพื่อให้มีการติดตาม และควบคุมให้คนในชุมชนปฏิบัติตามบรรทัดฐานของสังคม หากมีการฝ่าฝืนก็จะมีมาตรการที่บังคับให้มีการปฏิบัติที่ถูกต้อง ตำแหน่งจำนี้ไม่มีปรากฏในทำเนียบของตำแหน่งของรัฐโบราณ โดยเฉพาะตำแหน่งที่จะต้องเข้าไปต้อนน้ำพิพัฒน์สัตยา ดังนั้นจำจึงถือว่าเป็นสถาบันของชุมชน อย่างไรก็ตามการทำหน้าที่ในการสำรวจจำนวนคนและสัตว์ของแต่ละครัวเรือนโดยที่หัวหน้าครัวเรือนจะต้องรายงานจำนวนวัว ควาย และคนให้แก่จำทราบนั้น ทำให้มีข้อสงสัยว่าการทำหน้าที่ของจำในสมัยโบราณจะเกี่ยวข้องกับผู้ปกครองหรือไม่ เพราะการรู้จำนวนคน สัตว์ที่ใช้แรงงานนั้น ถือว่ามีความสำคัญและมีความจำเป็นต่อผู้ปกครองยิ่ง

สิ่งที่เราอาจจะวิเคราะห์ได้ว่า ผีปูตาเห็นแหล่งที่สำคัญที่ทำให้คนในชุมชนมีความร่วมมือก็คือ การยึดถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์อันเดียวกันน่าจะทำให้เกิดความเป็นเอกภาพ นอกจากนั้นผีปูตามีกลไกที่จะทำให้เกิดการปฏิบัติตามบรรทัดฐานอย่างมีประสิทธิภาพทั้งในลักษณะที่เป็นองค์กรหรือตำแหน่งบุคคลคือจำ และความเชื่อถือของชาวบ้าน อย่างเช่นชาวบ้านเล่าว่า ครั้งหนึ่งมีการขโมยปลา จากเบ็ดราวของชาวบ้าน ผู้ต้องสงสัยให้การปฏิเสธตลอด แม้ว่าจะมีการสาบานให้ฟ้าผ่า แต่เมื่อมีบอกล่าวได้ว่าทำจริงขอให้ตาปูหักคอ คนที่ต้องสงสัยถึงกับหน้าถอดสีและยอมรับในทันที อย่างไรก็ตามในการดูแลสารทุกข์ของชุมชน และสัตว์เลี้ยงภายในชุมชนของผีปูตามีความสำคัญน้อยลง ทั้งนี้เพราะสัตว์เลี้ยง อย่างเช่นควายมีความสำคัญต่อชาวบ้านน้อยลง ในขณะที่เดียวกันชาวบ้านก็ หันไปพึ่งบริการด้านสาธารณสุข เมื่อมีปัญหาทางสุขภาพ แต่หน้าที่อย่างใหม่

ของผีปูดาก็มีเพิ่มขึ้น กล่าวคือคุ้มครองผู้ที่เดินทางออกไปแสวงโชคภายนอกชุมชน ที่หมู่บ้านทั้ง 3 เมื่อคนหนุ่มสาวจะ เดินทางไปทำงานต่างถิ่นก็จะมีกร "คอบ" คือบอกกล่าวผีปูด่า ขอให้คุ้มครอง เมื่อผู้เดินทางไปแสวงโชคนอกหมู่บ้าน ประสบโชคดี (ได้งานทำที่ดี มีความอยู่ดีอยู่รอดปลอดภัย) ก็จะกลับมาแก้บนผีปูด่า ที่บ้านฝางน้อย แรงงานอพยพที่ประเทศเกาหลี ได้ส่งเงินมาให้ชาวบ้าน ทำการบูรณะศาลปูด่า และที่บ้านเหล่าเกวียนหัก กลุ่มแรงงานที่อพยพไปรับจ้างตัดอ้อย ซึ่ง จำเป็นต้องจากหมู่บ้านไปเป็นเวลา 3-4 เดือน ก็จะมา "คอบ" ปูด่า ก่อนจะเดินทาง และเมื่อเดินทาง กลับมาก็จะมาเลี้ยงปูด่าเสมอ ในแง่นี้จะเห็นได้ว่า นอกจากปูด่าจะทำหน้าที่ในการเป็นขวัญ และกำลังใจสำหรับนักเผชิญโชค ที่อพยพออกไปทำงานนอกชุมชนแล้ว ปูด่ายังเป็นสัญลักษณ์ที่ โยงยึดเอาบุคคลผู้เดินทางอพยพ เข้าไว้เป็นส่วนหนึ่ง หรือเป็นสมาชิกของชุมชนด้วย

ธรรมหรือหมอธรรม

ชาวบ้านมักจะอธิบายว่า "ธรรม" ตรงกันข้ามกับ "ผี" และเข้ากันไม่ได้ อย่างผีปูด่าที่ได้ อธิบาย ที่ผ่านมา แม้จะจัดอยู่ในกลุ่มผีที่ปกปักรักษาชาวบ้าน แต่ก็ยังถือว่าเป็นคนละพวกกับ ธรรม คำว่า "ธรรม" ที่ชาวบ้านพูดถึงนี้เป็นคาถาที่ยกเอามาจากคำของพระพุทธเจ้าและมีความ ศักดิ์สิทธิ์ หรือมีอำนาจเหนือธรรมชาติที่จะดลบันดาลให้เกิดสิ่งต่าง ๆ ได้ คำว่า "ธรรม" ในความ หมายของชาวบ้าน จึงตรงกับคำว่า "คาถาอาคม" มากกว่าหมายถึงพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า คาถาธรรมเป็น คำที่มนุษย์ธรรมดาไม่อาจจะเข้าใจได้ ธรรมใช้สำหรับปราบมารหรือผี ดังนั้นโดย หลักแล้วผู้ที่ถือธรรมจะไม่นับถือผี ชาวบ้านฝางน้อยผู้มีประสบการณ์ตรงในเรื่องนี้เล่าว่า ตัวเขาถือ ธรรมและแต่งงานกับคนที่ถือผี ครั้งหนึ่งเขาพาภรรยาเขาไปเยี่ยมบ้านเกิด และนอนค้างที่บ้านเขาที่เป็น บ้านของผู้ที่ ถือธรรม เมื่อตกตอนกลางคืนภรรยาเขามีอาการทุรนทุราย ไม่สามารถที่จะนอน หลับได้ จนตัวเขาต้องไป "คอบ" ธรรม ภรรยาเขาจึงสามารถนอนหลับได้

ผู้ที่จะเป็นหมอธรรมจะต้องผ่านการเรียน "ธรรม" โดยทั่วไปแล้วมักจะเป็นผู้อาวุโสในตระกูล มีวัตรปฏิบัติที่เหมาะสม คนที่เป็นหมอธรรมแล้วจะมีข้อห้ามหรือ "ชะล้า" ที่เคร่งครัด อย่างเช่น ไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ดื่มสุรา ไม่ทานข้าวที่บ้านที่กำลังมีงานศพ เป็นต้น ทุกวันพระ ผู้ที่เป็นลูกธรรมจะนำ ดอกไม้ธูปเทียนไปที่บ้านของหมอธรรมที่ตนเองนับถือเพื่อเอาดอกไม้มั "ขึ้นฮ้าน" หรือการบูชาธรรม การบูชาธรรมดังกล่าวนี้ถ้าหากจะมองจากทัศนะทางวิชาการก็คือการแสดงตนเป็นสมาชิกกลุ่ม และการแสดงให้เห็นว่าครัวเรือนนั้น ๆ ยังมีความภักดี (Royalty) ต่อกลุ่ม นอกจากนี้ เมื่อมีการ เจ็บป่วย โดยเฉพาะการเจ็บป่วยที่เกิดจากการกระทำของผี หมอธรรมก็สามารถที่จะรักษาให้หายได้ ในปัจจุบันไม่พบหมอธรรมในทั้ง 3 หมู่บ้านแล้ว ชาวบ้านผู้ยังคงถือธรรมก็จะเก็บดอกไม้ "ขึ้นฮ้าน" บูชาธรรมซึ่งมักจะเป็นที่เดียวกันกับหิ้งพระพุทธรูปประจำบ้านของตนเอง

ที่บ้านกะพี้ มีการปฏิบัติเกี่ยวกับเรื่องธรรมที่แตกต่างออกไป ถึงแม้ว่าคำว่าธรรมจะมีความหมายเหมือนกับที่ได้กล่าวมาข้างต้น ความแตกต่างดังกล่าวนี้มาจากประสบการณ์เฉพาะหรือประวัติศาสตร์ในบ้านกะพี้เองคือ เมื่อราว ๓0-40 ปีที่ผ่านมามีชาวบ้านคนหนึ่ง ไปเสียชีวิตที่โรงพยาบาล ตามประเพณีแล้ว คนที่เสียชีวิตนอกหมู่บ้าน จะนำเข้ามาในหมู่บ้านไม่ได้ ในตอนแรกศพของผู้ที่เสียชีวิตได้นำมาไว้ที่เกียงนาแต่เมื่อตกเย็นญาติพี่น้องได้ตัดสินใจนำศพเข้ามาทำพิธีในหมู่บ้าน จากนั้นปรากฏว่ามีชาวบ้านเสียชีวิตด้วยเหตุต่าง ๆ ติด ๆ กันจำนวน 9 ศพ ชาวบ้านเชื่อว่าเป็นเหตุอาภพที่เกิดจากการฝ่าฝืนธรรมเนียมประเพณี และเป็นเหตุทำให้ผีร้ายเข้ามาทำร้ายคนในหมู่บ้าน เพื่อแก้ไขปัญหานี้ชาวบ้านได้ไปนิมนต์พระที่มีผู้คนเคารพนับถือและมีชื่อในด้านการทำพิธี โดยพิธีกรรมที่สำคัญก็คือ การจัดตั้ง "หอพระธรรม" ขึ้นใกล้กับ ศาลากลางบ้าน และจัดสร้างหอพระธรรมย่อยประจำทิศทั้งแปดรอบหมู่บ้าน ในช่วงที่ทำพิธีนี้พระที่ได้รับการนิมนต์มาร่วมพิธีจะสวดพุทธมนต์ และสวดคาถาต่าง ๆ ในช่วงเย็น และทำติดต่อกันหลายวัน ในขณะที่ทีมวิจัยกำลังเก็บข้อมูลอยู่ในหมู่บ้าน ได้มีเหตุคล้าย ๆ กันที่ได้เล่าไว้ในตอนต้นเกิดขึ้นที่บ้านกะพี้ อีกคือมีชาวบ้านตายติดต่อกัน 3 คน ชาวบ้านก็ไปนิมนต์พระมาทำพิธี ตามที่เคยได้ทำเมื่อครั้งก่อน

หมอธรรม ที่ได้กล่าวไว้ในตอนต้นนั้น เป็นเรื่องคาถาอาคม ถ้ามองจากคติในปัจจุบันเป็นเรื่องไสยศาสตร์ลึกลับ ไม่สามารถอธิบายได้ทางวิทยาศาสตร์ อย่างที่ได้กล่าวในตอนต้นแล้วว่า ความเชื่อในเรื่องหมอธรรม ได้เสื่อมคลายลงไปมาก ในปัจจุบันทั้ง 3 หมู่บ้านไม่มีหมอธรรม และไม่มีการนำเอาดอกไม้ไปขึ้นหิ้งในทุกวันพระเพื่อแสดงความภักดีต่อหัวหน้าธรรมเช่นเดียวกับเมื่อก่อน สำหรับผู้ที่ถือธรรมเพียงส่วนน้อยก็ใช้วิธีการเก็บดอกไม้ขึ้นหิ้งบูชาพระพุทธรูปในบ้านของตนเอง อย่างไรก็ตามในกรณีของบ้านกะพี้เราอาจจะพอชี้ให้เห็นถึงรูปแบบการผลิตซ้ำขบวนการของหมอธรรมที่อาจจะเกิดขึ้นได้ กล่าวคือ พระสงฆ์ได้เข้ามาทำหน้าที่แทนหมอธรรม ประเด็นที่น่าสนใจก็คือ "ความภักดี" หรือ Royalty ที่ชาวบ้านกะพี้พยายามที่จะสร้างกลับขึ้นมาอีกครั้งหนึ่งนั้นมิใช่ความภักดีต่อกลุ่ม หากแต่เป็นความภักดีต่อชุมชน ในกรณีอื่น ๆ ที่เราพบเห็นได้ในภาคอีสานหรือภูมิภาคอื่นของประเทศไทยก็คือ การกลายเป็นพาณิชย์กรรม (Commercialization) ของหมอธรรม ซึ่งยังคงมีอยู่จำนวนน้อย กล่าวคือ หมอธรรมได้กลายเป็นผู้ให้บริการในการทำพิธีปลงศพ การปลุกเสก หรือการใช้เวทย์มนต์คาถาอาคมแก้ลูกค้าในวงกว้างนอกเหนือไปจากชุมชน อย่างในกรณีของหมู่บ้านใกล้เคียงกับบ้านฝางน้อย มีผู้ถือธรรมของหมู่บ้านยกระดับขึ้นมาให้บริการในวงกว้าง ลูกค้าของหมอธรรม ดังกล่าวมีทั้งนายตำรวจ ผู้ที่ทำอาชีพค้าขาย และผู้ที่อยู่จังหวัดทางภาคตะวันออกก็มี

ผีฟ้า

ผีฟ้าเป็นความเชื่อเรื่องผีอีกอย่างหนึ่งที่เคยมีอย่างแพร่หลายในทั้งสามหมู่บ้านแต่ในปัจจุบันนี้เริ่มเลือนลางไปบ้าง แต่ก็ยังคงมีปฏิบัติอยู่ ที่บ้านฝางน้อย ชาวบ้านเล่าว่าแต่ก่อนมีผู้หญิงในหมู่บ้านเป็น "นางเทียม" แต่ปัจจุบันนี้เสียชีวิตไปแล้ว มีอยู่ครั้งหนึ่งที่ชาวบ้านในแถบบ้านฝางเป็น "บาด" (ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นโรคผีตาเซ่) ระบาดไปทั่ว เมื่อมีคนมาให้นางเทียม "ล่ำสอง" ดูพบว่า เป็นการกระทำของผีตาโ่งทั้งนี้เนื่องจากว่ามีพรานชื่อหมายซึ่งเป็นชาวบ้านเข้าไปล่าสัตว์ในแถบภูกระดึง และได้ไปยิงผีตาโ่งจึงเป็นเหตุให้ผีตาโ่งไม่พอใจเอาบาดมาปล่อยให้ติดต่อกันในหมู่บ้านเนื่องจากว่ามีคนเป็นบาดระบาดมาก และชาวบ้านเชื่อว่าการรักษาโดยใช้ผีฟ้าได้ผล จึงทำให้ผีฟ้าแพร่หลายในขณะนั้น

หลักการของการรักษาของผีฟ้าก็คือการ "ล่ำอ้อย"² หรือล่ำอ้อนวอนเพื่อขอความเมตตาจากผีที่ทำให้ผู้ป่วยมีอาการเจ็บป่วย วิธีการแบบนี้ตรงกันข้ามกับหมอธรรมที่ใช้ธรรมเข้าข่มหรือไล่ผี การรักษาแบบผีฟ้าเป็นการยอมอ่อนข้อ และพยายามที่จะทำให้ผีพึงพอใจ ในพิธีกรรมการรักษาจึงออกมาในทางสร้างความปลอดภัย ได้แก่การพ้อนรำเพื่อให้ผีที่ทำให้เกิดการเจ็บป่วยพึงพอใจ ส่วนหมอธรรมใช้คาถาอาคม ใช้แสงอาคมสำหรับตีไล่ผี หรือใช้วิธีอื่น ๆ ซึ่งเป็นการกระทำที่ออกไปในทางรุนแรง (aggressive)

ข้อที่น่าสังเกตอย่างหนึ่งก็คือ ในขณะที่จำหรือหมอธรรมส่วนใหญ่เป็นผู้ชาย (แม้ไม่มีข้อกำหนดที่ชัดเจนว่าจะต้องเป็นชายเท่านั้น) แต่ล่ำผีฟ้าเป็นกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับผู้หญิงเป็นหลัก ในหมู่ผู้ที่นับถือล่ำผีฟ้าจะต้องมีสังกัดหรือขึ้นอยู่กับหัวหน้า ซึ่งเรียกว่าเป็นเจ้าของ "ของรักษา" พิธีกรรมที่สำคัญของความเชื่อในเรื่องผีฟ้ามี 2 อย่าง พิธีกรรมอย่างแรกคือการจัดชุมนุมสมาชิกของกลุ่ม ซึ่งโดยทั่วไปจะจัดในช่วงสงกรานต์ พิธีกรรมแบบนี้เรียกว่าการ "ลงช่วง" และอาจใช้เวลา 3 วันติดต่อกัน โดยสมาชิกของกลุ่มจะนำของบรรณาการ อย่างเช่น เหล้า ผ้า เงิน หรือสิ่งของอย่างอื่นมารวมกันที่บ้านของผู้ที่เป็นเจ้าของรักษา ในระหว่างการลงช่วงนี้ จะมีการเล่นพ้อนรำของสมาชิกด้วย ส่วนพิธีกรรมอย่างที่สอง ก็คือการ "ล่ำสอง" เมื่อสมาชิกของกลุ่มป่วย และสงสัยว่าจะเกิดจากการกระทำของผี ก็จะไปเชิญให้คนที่เป็นเจ้าของรักษาไปทำพิธีล่ำผีฟ้าหรือ "ล่ำสอง" ที่บ้านผู้ป่วย ในวันที่หัวหนากลุ่มมาทำพิธีล่ำสองนั้น สมาชิกกลุ่มที่อยู่หมู่บ้านเดียวกับผู้ป่วยก็จะมาร่วมพิธีที่บ้านของผู้ป่วยด้วย พิธีกรรมจะเริ่มต้นด้วยหัวหน้ากลุ่มเริ่มบทร้องที่มีเนื้อหาเชื้อเชิญให้ผีต่าง ๆ มาร่วมในพิธี และมาเข้าสิงร่างคนที่เข้าร่วมในพิธี หลังจากนั้นสมาชิกที่เข้ามาร่วมก็จะลุกขึ้น

² คำว่าล่ำในที่นี้หมายถึงการขับร้องหมอลำ โดยมีบทร้อง และมีการพ้อนรำเป็นท่วงท่าประกอบด้วย เครื่องดนตรีที่ใช้ประกอบล่ำผีฟ้าคือแคนเพียงอย่างเดียว

ร้ายรำ ซึ่งท่วงท่าและลีลาที่ขึ้นอยู่กับว่า มีฝีมืออะไรเข้ามาลงในร่างและแต่ละคนอาจมีท่วงท่าร้ายรำแตกต่างกันออกไป และเมื่อจบการร้ายรำ คนที่ร่วมในพิธีหรือผู้ป่วยอาจจะถามไถ่ถึงความพึงพอใจของผี และโอกาสที่จะหายจากการเจ็บป่วย ซึ่งคนที่เป็นผู้ทำพิธีก็จะบอก และให้ข้อแนะนำต่าง ๆ ในการปฏิบัติตนของผู้ป่วย

ในปัจจุบันผู้ที่ป็นหัวหน้าผีฟ้า หรือเป็นเจ้าของของรักษาใน 3 หมู่บ้านไม่มีแล้ว แต่ว่าในหมู่บ้านข้างเคียงยังคงมีอยู่ ถ้าเปรียบเทียบกับเรื่องธรรมแล้ว รำผีฟ้ายังคงมีเค้ารูปเดิมอยู่มาก จากการสอบถามในทั้ง 3 หมู่บ้านพบว่ายังมีชาวบ้านจำนวนหนึ่งยังคงเชื่อ และเข้าไปอยู่กับหมอลำผีฟ้า (คือเป็นสมาชิก) ถ้าหากไม่มีการเจ็บป่วยก็จะมีพิธีกรรมลำผีฟ้าเพียงแต่สมาชิกยังคงไปชุมนุมกันในวันลงช่วงที่บ้านของหัวหน้าลำผีฟ้า ซึ่งมักจะเป็นช่วงสงกรานต์ ที่บ้านกะพี้การนับถือผีฟ้ามีความแตกต่างออกไปจากหมู่บ้านอื่น ๆ คือบ้านกะพี้มีข้อห้ามมิให้จัดพิธีกรรมลำผีฟ้าในหมู่บ้าน เพราะว่าชาวบ้านได้มีการจัดตั้งหอธรรมประจำหมู่บ้าน (ธรรมไม่เข้ากับผี) แต่ก็ยังมีผู้ที่นับถือผีฟ้าอยู่ในหมู่บ้านกะพี้จำนวนหนึ่ง มีทั้งผู้ชายและผู้หญิง เมื่อสมาชิกผีฟ้าเหล่านี้ต้องการทำพิธีก็สามารถไปจัดที่บ้านของญาติพี่น้องในหมู่บ้านอื่น หรือไปทำพิธีที่บ้านของหัวหน้าผีฟ้าเลยก็ได้ เมื่อถึงเวลาลงช่วงสมาชิกเหล่านี้ก็สามารถไปร่วมพิธีกรรมได้โดยไม่มีข้อห้าม

ประเด็นที่ควรตั้งเป็นข้อสังเกตไว้ในที่นี้คือ ประการแรกผีฟ้ายังคงสามารถสืบทอดพิธีกรรมและความเชื่อต่าง ๆ ที่เป็นแบบดั้งเดิมไว้มาก ถ้าหากเราจะมองจากสายตาของนักสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาแบบดั้งเดิม เราก็อาจจะบอกได้ว่า ความเชื่อเรื่องผีฟ้ายังคงมีหน้าที่อยู่หน้าที่ดังกล่าวนี้ไม่ได้มีเพียงแต่เรื่องสุขภาพเท่านั้น แต่น่าจะรวมทั้งการสร้าง ความมั่นคงทางด้านจิตใจ ทั้งนี้เนื่องจากว่าสภาพของการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว เป็นการสั่นคลอนความมั่นคงของการดำรงชีวิตและการมองไม่เห็นอนาคต ประการที่สองขอบเขตของกลุ่ม หรือสมาชิกผีฟ้า กว้างขวางครอบคลุมพื้นที่หลายชุมชน บางครั้งสมาชิกของกลุ่มผีฟ้าเป็นคนที่มิภูมิลำเนาอยู่จังหวัดไกล ๆ การที่กลุ่มผีฟ้ามีสมาชิกกระจายกันอาณาบริเวณกว้างกว่าขอบเขตของชุมชนหมู่บ้านแต่ละหมู่บ้านนี้ ทำให้เราสามารถมองเห็น "พลัง" ที่แฝงอยู่ภายในกลุ่มผีฟ้า ตามความคิดเห็นของผู้วิจัยแล้วพิธีกรรมที่ใช้ในกฎผู้มีบุญที่เกิดขึ้นหลายแห่งในภาคอีสานก็มีลักษณะบางอย่างที่คล้ายกับผีฟ้า คือมีการ "ลงช่วง" ร่ายรำเพื่อสร้างความเพลิดเพลินและพึงพอใจให้แก่หัวหน้าขบวนพิธีซึ่งถูกยกระดับจากคนธรรมดาขึ้นมาเป็นผู้วิเศษ

วัดและพระสงฆ์

สถาบันที่ถือว่ามีความสำคัญยิ่งต่อความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และความร่วมมือระหว่างคนในชุมชนก็คือวัด ความสำคัญของวัดนี้จะเห็นได้จากการที่ทั้ง 3 หมู่บ้าน มีการก่อตั้งวัดภายหลัง

จากที่มีการก่อตั้งหมู่บ้าน และภายหลังจากที่หมู่บ้านมีศาลปู่ตา ทั้ง 3 หมู่บ้านมีวัดประจำหมู่บ้าน แต่มีความเป็นมาและมีบทบาทแตกต่างกันบ้างในรายละเอียด

ชาวบ้านฝางน้อยเล่าว่า วัดบ้านฝางน้อยก่อตั้งมาตั้งแต่เริ่มแรกตั้งหมู่บ้าน โดยอาจจะก่อตั้งภายหลังจากที่มีการตั้งบ้านเรือนที่บ้านฝางได้ไม่นาน วัดบ้านฝางมีการย้ายที่ตั้งวัดถึง 3 ครั้ง เริ่มแรกวัดตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของหมู่บ้าน แต่ได้เกิดไฟไหม้จึงย้ายวัดไปตั้งทางทิศตะวันออกของหมู่บ้าน ซึ่งปัจจุบันนี้เป็นที่ตั้งของศูนย์พัฒนาเด็กเล็กประจำหมู่บ้านครั้งที่สามได้ย้ายมาตั้งที่ปัจจุบัน เนื่องจากว่าผู้ที่มีฐานะดีของหมู่บ้านจำนวน 4 ครอบครัว ได้ร่วมกันยกที่ดินให้เพื่อสร้างวัด ที่ตั้งใหม่ของวัดตั้งอยู่เกือบใจกลางของหมู่บ้าน ซึ่งทำให้สะดวกมากขึ้น

ชาวบ้านที่เคยบวชเป็นเจ้าอาวาส และภายหลังลาสิก และแต่งงานกับหญิงในหมู่บ้านแล้ว ตั้งถิ่นฐานที่บ้านฝางเล่าว่า ในช่วงราว ๆ ปี 2505 นั้น บ้านฝางยังคงมีความกันดาร และถือได้ว่าเป็นหมู่บ้านโกร ดั้งนั้นวัดไม่ค่อยมีความสำคัญ ชาวบ้านเองก็ไม่ค่อยให้ความสำคัญกับวัดมากนัก เจ้าอาวาสซึ่งเรียนจบชั้น ม.6 ได้ร่วมกับพระอีกรูปซึ่งมาจากหมู่บ้านอื่น ตั้งเป็นสำนักเรียนสอนหนังสือให้แก่สามเณร ทำให้วัดเริ่มมีบทบาท ทั้งนี้เนื่องจากว่า คนที่บวชเข้ามาในศาสนาพุทธ ส่วนหนึ่งต้องการเข้ามาเพื่อศึกษา และสำหรับชาวอีสานแล้ว การศึกษาถือว่าเป็นบันไดหรือหนทางที่จะทำให้หลุดออกไปจากการเป็นชาวนาได้

แนวคิดที่มองว่าวัดเป็นสถาบันให้การศึกษา และคนที่บวชเข้ามามุ่งที่จะเรียนเพื่อที่หนุนส่งให้ตนเองมีสถานะสูงขึ้นนี้ ปรากฏอย่างชัดเจนที่วัดบ้านกะพี้ โดยวัดนี้ก่อตั้งขึ้นมาเมื่อราวปี พ.ศ.2493 ความจริงแล้วบ้านกะพี้ก่อตั้งมาก่อนที่จะมีวัดเป็นเวลานานมาแล้ว ชาวบ้านเล่าว่าก่อนที่จะยังไม่สร้างวัด ชาวบ้านก็ไปทำบุญที่วัดบ้านเขื่อน ซึ่งอยู่ห่างออกไปราว 1 กิโลเมตร ภายหลังจากชาวบ้านเห็นว่าไม่ค่อยสะดวก อยากมีวัดเป็นของตนเอง จึงได้ปรึกษากับเจ้าคณะตำบล และเจ้าคณะตำบลก็เห็นด้วยและให้การสนับสนุนโดยจัดหาพระมาจำพรรษา แต่อยู่มาไม่นานวัดเกิดร้างไม่มีพระจำพรรษา เหตุผลที่สำคัญที่วัดร้างก็คือ ที่วัดนี้ไม่มีสำนักเรียน พระและสามเณรส่วนมากที่บวช และต้องการเรียน ก็เดินทางไปจำพรรษาที่วัดอื่น ส่วนหนึ่งเดินทางไปกรุงเทพฯ ก่อน พ.ศ. 2500 เล็กน้อย ชาวบ้านกะพี้ได้ย้ายวัดมาอยู่ในที่ปัจจุบัน และย้าย (ขยับ) ที่อีกครั้งเพื่อให้วัดติดกับถนนที่สร้างขึ้น ในปี พ.ศ.2505 ปัญหาการไม่มีพระอยู่จำพรรษามีอยู่เรื่อยมา แม้ในปัจจุบันก็มีหลวงพ่ออยู่จำพรรษาเพียงรูปเดียวเท่านั้น

การสร้างวัดของทั้ง 3 หมู่บ้าน เกี่ยวกับแนวคิดในเรื่องบุญ และการทำบุญของชาวบ้าน คำว่า “บุญ” นี้ถ้าตีความหมายที่ชาวบ้านมักจะยึดถือก็คือ ผลที่เกิดจากการกระทำของตนเอง ซึ่งรวมถึงการกระทำจากชาติปางก่อน ผลบุญ หรือผลจากการกระทำนี้อาจจะมีทั้งผลดี (เรียกว่า กุศล) และที่ผลที่ไม่ดี (เรียกว่า อกุศล) ผลในทางดีมักจะเกิดจากการให้ทานหรือการบริจาค รวมถึง

การทำกิจกรรมอื่น ๆ วัดได้ก่อสร้างขึ้นมาเพื่อรองรับแนวคิดเกี่ยวกับเรื่องบุญและการทำบุญของชาวบ้าน ทั้งนี้เนื่องจากว่าในพิธีกรรมการทำบุญ จำเป็นต้องใช้พระสงฆ์และวัดเป็นสำคัญ เราจะเห็นได้ว่าพิธีการทำบุญตามประเพณีฮิดลิบสองคองลิบลี (จะกล่าวรายละเอียดต่อไป) ซึ่งเป็นประเพณีส่วนรวมของชุมชน ก็ทำที่วัดเป็นหลัก แม้การทำบุญบ้านของแต่ละครัวเรือน ก็นิยมนิมนต์พระทำการสวดเจริญพุทธมนต์ ดังนั้น วัดและพระจึงมีความสำคัญยิ่งต่อวิถีชีวิตของชาวบ้าน

ประเด็นที่สำคัญควรจะกล่าวไว้ เกี่ยวกับแนวคิดในการทำบุญของชาวบ้านก็คือ ผลบุญอันเกิดจากการทำบุญเป็น “ทรัพยากรส่วนบุคคล” และ ไม่อาจจะหยิบยกให้คนอื่นได้ คำกล่าวนี้ยืนยันได้จากคำกลอนของโหมะก ของงานทำบุญที่เชิญชวนให้คนมาร่วมทำบุญบริจาคทาน คำพูดที่โหมะกพูดมักจะมีคำดังกล่าวต่อไปนี้ซ้ำ ๆ อยู่เสมอ

*“การทำบุญเปรียบเหมือนกับเรารับประทานอาหาร เมื่อเรารับประทาน
ก็จะอิ่มท้องของตัวเองเราเอง มิได้ไปอิ่มท้องของผู้อื่นที่ไม่ได้ทานข้าว”*

คำกล่าวข้างต้นนี้ ได้สะท้อนให้เห็นหลักคิดทางพระพุทธศาสนาอันหนึ่ง ซึ่งถูกวิพากษ์วิจารณ์ว่า สนับสนุนลัทธิปัจเจก คือมุ่งบรรลุผลส่วนตน (ซึ่งเราได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ 2) แม้จะนั้นก็ตาม แนวคิดในเรื่องการทำบุญมิได้ส่งผลกระทบเพียงแค่การทำให้บุคคลมีความอิ่มเอิบหรือได้กุศล (ซึ่งอาจจะส่งผลต่อตัวเขาทั้งชาตินี้ และหรือชาติหน้า) เท่านั้น หากแต่ว่าแนวคิดเรื่องการทำบุญของชาวบ้านได้ส่งผลต่อวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชนด้วย การทำบุญเป็นการให้โดยปราศจากเงื่อนไข ไม่ใช่การแลกเปลี่ยน และมีความหมายมากกว่า “gift” ในทางวิชาการด้วย เนื่องจากว่าการทำบุญนั้นผู้รับอาจจะเป็นไปได้ทั้งสาธารณะ และปัจเจก แม้ว่าแนวคิดเรื่องการทำบุญของชาวบ้าน จะเปลี่ยนไปมากแล้วแต่แนวคิดดังกล่าวยังคงเกี่ยวข้องกับวัดและพระพุทธศาสนา หรือหากจะกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ วัดยังคงเป็นศูนย์กลางของการทำบุญของชาวบ้าน

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าแนวคิดเกี่ยวกับเรื่องการทำบุญจะได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ว่า สนับสนุนให้เกิดลัทธิปัจเจก แต่การแสวงหาการหลุดพ้นในอุดมการณ์ของศาสนาพุทธ ก็ใช้แนวทาง การสละกิเลสหรือการสละวัตถุ แนวคิดเรื่องการทำบุญจึงน่าจะถือได้ว่า เป็นรากฐานทางจริยธรรม ที่ทำให้เกิดการแบ่งปันและการให้ทาน หรือทำให้เกิดวิถีปฏิบัติแบบชาวบ้าน โดยรวมถึงเรื่องของ ความเอื้ออาทร เมตตา น้ำใจไมตรี และอื่น ๆ สิ่งเหล่านี้ก็คือสต็อกของทุนทางสังคม ซึ่งพร้อมที่จะแปรเปลี่ยนออกมาเป็นความร่วมมือ หรือพลังทางสังคมด้านอื่น ๆ และทุนทางสังคมเหล่านี้ ล้วนมีรากฐานมาจากอุดมการณ์ของศาสนาพุทธ เมื่ออุดมการณ์ทางศาสนาและวิถีปฏิบัติตามครรลองของศาสนาเสื่อมคลายลงไป ก็หมายถึงสต็อกของทุนทางสังคมได้เสื่อมลงไปในตัวเอง การเสื่อมคลายลงของ

อุดมการณ์และวิถีปฏิบัตินี้ ชาวบ้านส่วนหนึ่งมองว่า นำไปสู่ปัญหาต่าง ๆ เช่น ปัญหาวัยรุ่นติดยา ปัญหาความแตกแยกในครอบครัว ตลอดจนปัญหาทางเศรษฐกิจของชุมชนด้วย

การเสื่อมสลายของอุดมการณ์และวิถีปฏิบัติของศาสนาพุทธ แสดงให้เห็นได้อย่างชัดเจนจากการเสื่อมคลายลงของวัดและวิถีปฏิบัติในทางศาสนาของชาวบ้าน ในปัจจุบันการบวชพระเป็นเพียงสัญลักษณ์ของการอุทิศกุศลให้แก่บิดา-มารดา การบวชพระจึงอาจใช้เวลาเพียงแค่วัน 7-15 วันเท่านั้น ผลสืบเนื่องต่อมาก็คือ จำนวนพระสงฆ์ที่จำพรรษาหรืออยู่ประจำอยู่ในวัดใน 3 ชุมชนซึ่งเป็นเพียงวัดเล็ก ๆ จึงหายากมากขึ้นทุกที ในขณะที่ผู้วิจัยเก็บข้อมูลสนามอยู่นั้น พระที่จำพรรษาอยู่ที่วัดบ้านฝางน้อย และวัดบ้านกะพี้มีเพียงวัดละหนึ่งรูปเท่านั้น และเป็นพระที่ชาวบ้านนิมนต์มาจากหมู่บ้านอื่น ในขณะที่วัดบ้านเหล่าเกวียนหักซึ่งถือว่าเป็นวัดที่ใหญ่กว่า มีพระ 2-3 รูปจำพรรษาอยู่ในปีที่ผ่านมานี้ นอกจากว่าบุคคลากรที่จะเข้าไปทำหน้าที่ในศาสนามีจำนวนน้อยแล้ว ก็ยังมีปัญหาในเรื่องคุณภาพของบุคคลากรคือพระที่มีอยู่ด้วย อย่างเช่นพระวัดป่าที่บ้านกะพี้ พระได้นำเอาเงินผ้าป่าซึ่งมีคมมาทอดถวาย และพระเป็นผู้เก็บรักษาไว้ ไปซื้อรถยนต์ และทำให้ชาวบ้านไม่พอใจ ผู้นำชาวบ้านไปพูดคุยกับพระรูปนั้น เพื่อที่จะเกลี้ยกล่อม และขอให้พระคืนเงินผ้าป่าที่นำเอาไปซื้อรถ แต่พระรูปนั้นไม่ยอมสุดท้ายจึงหนีไปอยู่ที่อื่น จากการสัมภาษณ์พูดคุยกับชาวบ้านในหมู่บ้านทั้งสาม ชาวบ้านมองว่าพระส่วนหนึ่งบวชเข้ามาเพื่อแสวงหาความมั่งคั่งในทางวัตถุ ซึ่งมาจากค่านิยมในการบริจาคนอกเหนือจากการ “สวด” เป็นภาษาบาลี นอกจากนั้น พระยังถูกชาวบ้านต่อว่าว่า ไม่ค่อยรักษาความสะอาด ปลอ่ยให้วัดทรุดโทรม ชาวบ้านจะต้องลงแรงกันออกมาถางหญ้าที่วัดเป็นครั้งคราว

ปัญหาของวัดที่ได้กล่าวไว้ในตอนต้น ชี้ให้เห็นว่า มีปัญหาในแง่ของการผลิตซ้ำของทุนทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับอุดมการณ์และวิถีปฏิบัติในศาสนาพุทธในชุมชน ปัญหาที่สำคัญส่วนหนึ่งมาจากองค์กรของพระสงฆ์ นอกจากศาสนาจะเป็นกลไกที่ประสานยึดเหนี่ยวทางจิตใจสำหรับผู้คนในการดำเนินชีวิต และทำให้ผู้คนในชุมชนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ศาสนายังถูกใช้เป็นเครื่องมือของผู้ปกครอง ดังนั้นการจัดองค์กรทางศาสนาที่เหนือขึ้นไปจากชุมชนจึงมีฝ่ายบ้านเมืองเข้ามามีเกี่ยวข้อง การจัดองค์กรของศาสนาพุทธครั้งที่สำคัญที่สุดเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๔³ ซึ่งมีการปฏิรูปองค์กรทางด้านการปกครองของสงฆ์ การปฏิรูปดังกล่าวนี้ ในช่วงต่อมาทำให้การควบคุมพระสงฆ์อยู่นอกเหนือจากอำนาจของชุมชน อย่างในหมู่บ้านใกล้เคียงกับบ้านฝางน้อย ชาวบ้านจับได้ว่ากระทำผิดพระวินัย โดยอยู่ในห้องตามลำพังกับโยมผู้หญิงในตอนกลางคืนคือ พระรูปนั้นไม่ยอมลาสิกขาตาม

³ ดูรายละเอียดในวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของ Opat Panya, 1995 Change From Within: Adaptation and Self - Determination in Three Rural Communities of the Northeast Thailand 1900 - 1992. Ph.D. Thesis: The Victoria University of Wellington.

ข้อเรียกร้องของชาวบ้าน และทำให้เรื่องนี้ต้องเข้าไปสู่กระบวนการทางปกครองของสงฆ์ ซึ่งเรื่องจะต้องผ่านเจ้าคณะตำบล อำเภอ ขึ้นไปจนถึงเจ้าคณะจังหวัด และมีการสอบสวนซึ่งฝ่ายญาติโยมในหมู่บ้าน ไม่ได้มีส่วนในการเป็นกรรมการ การเสื่อมคลายขององค์พระสงฆ์จึงมิได้เป็นปัญหาแต่เพียงระดับบุคคลากร คือตัวพระสงฆ์และชาวบ้าน แต่เป็นปัญหาในระดับโครงสร้าง ความอ่อนแอของการจัดองค์กรเช่นนี้ ทำให้พระและวัดไม่อาจจะทำหน้าที่ในการผลิตซ้ำ หรือการเสริมสร้างอุดมการณ์ขึ้นมาใหม่ หน้าที่ของพระและวัดในชุมชน จึงมีเพียงการทำพิธีกรรมทางศาสนาเท่านั้น

ธรรมเนียมประเพณี

ถ้าหากเราจะตั้งคำถามว่า ชาวบ้านในภาคอีสานมีสถาบันชุมชนอะไร ที่ยึดเหนี่ยวคนในชุมชนในการอยู่รวมกัน หรือเป็นเครื่องมือที่ทำให้คนในชุมชนให้ความร่วมมือซึ่งกันและกัน เอาชนะปัญหาอุปสรรคต่าง ๆ ได้คำตอบที่เราจะได้ในเบื้องต้นที่สุดน่าจะเป็นเรื่องธรรมเนียมประเพณีของชาวอีสานที่เรียกว่า "ฮีตสิบสอง คองสิบสี่" สถาบันชุมชนดังกล่าวนี้ มีการผลิตซ้ำ สืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน ในแง่นี้ ฮีตสิบสองคองสิบสี่ จึงเป็นทุนทางวัฒนธรรมที่สำคัญอย่างหนึ่งของชุมชน ซึ่งผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงต่อไป

แนวคิดในทางวิชาการเกี่ยวกับเรื่อง ยังมีความเชื่ออันหนึ่งซึ่งอาจจะไม่ตรงกับข้อเท็จจริงนัก ก็คือความเชื่อที่ว่า ชุมชนทางภาคอีสานมีการก่อเกิดและพัฒนาขึ้นมาโดยได้รับอิทธิพลของรัฐ น้อยกว่าชุมชนในภูมิภาคอื่น ๆ คำว่าอิทธิพลของรัฐ ในที่นี้ก็มักจะมีความหมายถึงรัฐภาคกลางโดยเฉพาะ เมื่อเป็นเช่นนี้ จารีตประเพณีของชุมชน จึงน่าจะเป็นสิ่งที่วิวัฒน์ (evolved) ขึ้นมาพร้อมกับพัฒนาการและการคลี่คลายขยายตัวของชุมชน และเช่นเดียวกัน แนวคิดอยู่เบื้องหลังการมองประเพณีฮีตสิบสองคองสิบสี่ของชาวอีสานมักจะมองว่า เป็นประเพณีของชาวบ้าน ซึ่งแตกต่างหรือยืนอยู่ตรงข้ามกับสถาบันของรัฐ

อย่างไรก็ตาม มีร่องรอยที่เป็นหลักฐานที่จะบอกเราได้ว่า ในประเพณีฮีตสิบสอง คองสิบสี่นั้น ได้รับอิทธิพล หรืออาจจะก่อกำเนิดมาจากชนชั้นผู้ปกครอง ในเอกสารชื่อ "ประมวลสูตรขวัญและโลกต่าง ๆ มีพร้อมทั้งเข้าคองเขย และฮีตสิบสองคองสิบสี่" ซึ่งรวบรวมโดยปัญญาชนท้องถิ่นชื่อ บุญ ปริบุญโน ในตอนท้ายของฮีตสิบสองคองสิบสี่ กล่าวไว้ดังนี้

"เดือน 12 ช่วงหรือบูชาสุภาพญานาค 15 ตระกูล และแห่งพระเจ้าชีวิต ไปนมัสการ พระธาตุศรีธรรมมาโคกราชเอ็งพระยาฟ้ารั่ม เอาพระไตรปิฎกขึ้นมาแต่เมืองอินทปัตถ์มหานคร จึงเดิมคลองสิบสองขึ้นมาอีก แต่นั้นมาจึงให้ไว้ผูกแก้วเจ้าทั้งสามประการนั้นแลฯ" (หน้า 36)

นอกจากนั้น ในคองสิบสี่ที่ผู้รวบรวมคนเดียวกันรวบรวมได้ ในหนังสือเล่มเดียวกันนี้ก็มีข้อความที่คล้ายคลึงกัน ซึ่งขอยกตัวอย่างบางตอนของคองสิบสี่มาให้เห็นดังนี้

“เป็นท้าวพระยา คั้นเถิงเดือน 9 จำเรฎ (ดับ - หมายถึงแรม 15 ค่ำ - ผู้วิจัย) ให้ปาวเดิน
ราชวรบ้านเมืองทานห่อข้าวประดับดิน ไปหาปู่ตายาย ลูกเต้าหลานเหลน อันอนิจกรรม
ไปสู่ปรโลกหน้าทั่วทุกแห่ง สิบอ้อยน้อยใหญ่ลงมาถึงน้ำพระพิพัฒน์ ถวายสัตยานุสติย์
อีกคนหนึ่ง แล้วช่วงเฮืออุสุภนาคปากดงและปากด่าน กับพญานาคทั้ง 15 ตระกูล
อันรักษากันเมืองให้ชื่นชมยินดี บ้านเมืองจึงอยู่เย็นเป็นสุข ข้าวกล้าไร่นาบริบูรณ์” (หน้า 40-41)

ข้อความอย่างเช่น “แห่พระเจ้าชีวิต” หรือ “สิบอ้อยน้อยใหญ่ลงมาถึงน้ำพระพิพัฒน์” ดังที่ได้คัดมาไว้ในตอนต้นนี้ชี้ให้เห็นว่า ฮีตสิบสองคองสิบสี่ ไม่ได้ปราศจากอิทธิพลของรัฐ การมองวัฒนธรรมชุมชนแบบที่จัดเข้าให้อยู่ในมุมตรงข้ามกับสถาบันรัฐ จึงอาจจะทำให้เรามองเห็นสถาบันชุมชนเพียงมิติเดียว และมองข้ามส่วนที่ซ้อนทับหรือกลืนกลายกัน (coalesce) และการซ้อนทับและกลืนกลายระหว่างสถาบันชุมชนและรัฐ ก็ไม่ได้หมายความว่า ธรรมเนียมประเพณีดังกล่าวนี้ เป็นเครื่องมือของชนชั้นผู้ปกครองเท่านั้น แต่เป็นเครื่องมือหรือกลไกที่ชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์ในวิถีชีวิตของเขาด้วย กล่าวคือฮีตสิบสองคองสิบสี่เป็นหลักปฏิบัติในการอยู่ร่วมกัน เป็นพื้นฐานสำหรับสร้างความร่วมมือในชุมชน การที่เราจะสามารถทำความเข้าใจวัฒนธรรมชุมชนในแง่นี้ได้ เราจำเป็นต้องดำเนินการสองด้าน คือด้านหนึ่ง เราจำเป็นต้องสืบย้อนเข้าไปในประวัติศาสตร์ เพื่อให้เห็นทั้งเค้าร่างเดิมและการซ้อนทับกลืนกลายของวัฒนธรรมชุมชนและสถาบันอื่น ๆ อีกด้านหนึ่ง เราจะต้องพิจารณาจากวิถีการดำเนินชีวิตประจำวัน เพื่อเผยให้เห็นว่า สถาบันที่มีและดำรงอยู่นั้น ชาวบ้านในฐานะที่เป็นผู้กระทำการได้ใช้ประโยชน์อย่างไร ในการวิเคราะห์ฮีตสิบสองคองสิบสี่ เราจะเริ่มการพิจารณาจากเค้าร่างของธรรมเนียมประเพณีอันนี้ ที่มีมาตั้งแต่อดีตก่อน

ฮีตสิบสอง เป็นข้อกำหนดในการ “ทำบุญ” หรือพิธีกรรมการเฉลิมฉลอง ซึ่งคนในชุมชนยึดถือปฏิบัติสืบต่อกันมา และในรอบปีหนึ่ง มีพิธีกรรมการทำบุญ และการเฉลิมฉลองที่สำคัญ 12 ครั้ง จึงเรียกว่า ฮีตสิบสอง (และคำว่าฮีตนี้ในภาษาไทยภาคกลางในปัจจุบัน น่าจะหมายถึงจารีต) การเฉลิมฉลองตามฮีตสิบสอง ตามแบบดั้งเดิมจากคำบอกเล่าของชาวบ้านใน 3 หมู่บ้าน มีรายละเอียดดังนี้⁴

⁴ รายละเอียดครองประเพณีของหมู่บ้านทั้ง 3 อาจจะแตกต่างจากที่อื่น ๆ บ้างสำหรับประเพณี 12 เดือนของโทอีสานอาจศึกษาจากและยึดได้ในบุญเกิด พิมพ์รวมธาตุ. 2544 “ประเพณีอีสาน และกริยาโบราณคดีโทอีสาน” ขอนแก่น : ขอนแก่นคณศึกษานานาชาติ

เดือนอ้าย เป็นบุญเข้ากรรม คือพิธีกรรมที่พระสงฆ์ และชาวบ้านซึ่งส่วนมากเป็นคนแก่ มารวมกันนั่งวิปัสสนาที่วัด พิธีกรรมนี้จัดขึ้นเพื่อเป็นการ “ชำระ” การกระทำผิดของสงฆ์ในช่วงที่ผ่านมาเพื่อให้สงฆ์เป็นผู้ที่ปราศจากมลทินหรืออาบัติ เพื่อให้ได้รับกลับมาเป็นภิกษุผู้มีศีลบริสุทธิ์อีกครั้ง โดยระหว่างการทำพิธีนี้จะมีข้อปฏิบัติอย่างเคร่งครัดสำหรับสงฆ์เป็นเวลา 6 ค่ำ พิธีบุญเข้ากรรม ใน 3 หมู่บ้านนี้ เลิกปฏิบัติมาเป็นเวลากว่า 30 ปี แล้ว

ในช่วงเดือนอ้ายนี้เป็นช่วงที่ชาวบ้านเกี่ยวข้าวเสร็จ และกำลังอยู่ในระหว่างนวดข้าวชาวบ้าน จะมีการทำบุญกุ่มข้าวใหญ่ (กองข้าวรวมกันเป็นกองใหญ่) โดยชาวบ้านจะบริจาคข้าวที่ฟุ้งจะนวดเสร็จ เมื่อหลาย ๆ บ้านเอาข้าวที่บริจาคมารวมกัน ก็จะได้เป็นกองข้าวขนาดใหญ่ แล้วนำไปทำบุญถวายพระ ส่วนมากข้าวเปลือกที่นำเอาไปถวายนี้ ทางวัดจะขายและนำเงินไปใช้จ่ายในกิจการของวัด

เดือนยี่ ช่วงเดือนนี้เสร็จจากการเก็บเกี่ยว ชาวบ้านว่างเว้นจากฤดูทำนา ในเดือนนี้ กิวนบ้าน (คือผู้ประกาศข่าวหรือผู้แจ้งข่าวให้แก่ชาวบ้านได้ทราบ) จะประกาศเดือนให้ชาวบ้านไปเก็บพินมาสะสมไว้ใช้ให้เพียงพอตลอดปี การเก็บหาพินแต่ก่อนมีข้อห้ามเคร่งครัด เช่นหลังตะวันตกดินแล้วห้ามตัดหรือผ่าพิน ในปัจจุบันประเพณีนี้หมดไปแล้ว

เดือนสาม เป็นเดือนที่ “ฟ้าเปิดประตู” หลังจากเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จแล้ว และนำข้าวมาไว้ในฉาง ชาวบ้านจะไม่สามารถนำข้าวจากยุ้งฉางออกมาบริโภคได้ จนกว่าจะถึงวันขึ้น 3 ค่ำ เดือน 3 ซึ่งเป็นวันที่ชาวบ้านเชื่อว่าฟ้าเปิดประตู และ “กบไม่มีปากนาคไม่มีทวาร” ดังนั้นก่อนจะถึงวันนี้ ชาวบ้านต้องเก็บข้าวส่วนหนึ่งไว้นอกยุ้ง เพื่อให้เพียงพอต่อการบริโภค และในเดือนเดียวกันนี้ จะมีการทำบุญข้าวทิพย์⁵ ด้วย เพื่อเป็นการระลึกถึงบุญคุณของแม่โพสพ นอกจากนั้นชาวบ้านก็จะนำปุ๋ยคอกไปใส่ที่นาในวันขึ้น 3 ค่ำ เดือน 3 เพื่อให้ข้าวกล้างอกงามด้วย ประเพณีอันนี้ยังมีปฏิบัติอยู่บ้างเป็นบางครั้งเรือนเท่านั้น

เดือนสี่ เป็นบุญพระเวส ก่อนจะถึงวันทำบุญชาวบ้านจะจัดเตรียม “เครื่องฮ้อย เครื่องพัน” (เครื่องร้อย เครื่องพัน) โดยชาวบ้านจะร่วมกันไปเก็บดอกไม้ป่าชนิดต่าง ๆ ตามทุ่งนา มาร้อยให้ได้ อย่างละ 100 พวง แต่ละพวงมีดอกไม้ 10 อย่าง รวมเป็น 1,000 ชนิด เพื่อเตรียมประดับประดาวัด เมื่อถึงวันทำบุญจะมีพิธีการแห่ผ้าพระเวส (เป็นผ้าเขียนภาพเรื่องราวในเวสสันดรชาดก) โดยเริ่มขบวนที่นอกหมู่บ้านและมักจะเป็นยอดลำห้วยแล้วแห่เข้ามาในหมู่บ้านไปสิ้นสุดขบวนที่วัด กลางคืนก่อนสว่างจะมีพิธีกรรมแห่ข้าวพันก้อน พอรุ่งเช้าของอีกวันจะมีการเทศน์หกกษัตริย์ เป็นเรื่องเล่าก่อนสว่างจะมีพิธีกรรมแห่ข้าวพันก้อน พอรุ่งเช้าของอีกวันจะมีการเทศน์หกกษัตริย์ เป็นเรื่องเล่าเวสสันดรชาดก มีทั้งหมด 13 กัณฑ์ (บท) การเทศน์จะเป็นทำนองแหล่ โดยมีพระ 6 องค์ซึ่งสมมติเป็นตัวละครต่าง ๆ ในเรื่องเวสสันดร การเทศน์ส่วนมากจะใช้เวลาตลอดทั้งวัน หรืออาจจะเลยไปจน

⁵ คือการเอาข้าวเหนียวมาป็นไว้กับไม้ แล้วเอาไปข้างไฟให้กรอบพอดี โดยอาจจะทาด้วยไขไก่ผสมน้ำอ้อยก็ได้

ถึง 3-4 หุ่มนตอนกลางคืน ชาวบ้านเชื่อว่าถ้าหากพึงเทศน์หกกษัตริย์ตั้งแต่ต้นจนจบ จะได้านิสงส์มาก บุญพระเวสนี้เป็นภาระเน้นย้ำให้ชาวบ้านมีอุดมการณ์ และศรัทธาในเรื่องการให้ทาน ซึ่งเป็นวัตรปฏิบัติของเวสสันดรในชาติภพก่อนที่จะไปเกิดเป็นพระพุทธเจ้า

เดือนห้า บุญสงกรานต์ในปัจจุบันจัดในวันที่ 13 เมษายน ตามกำหนดของทางราชการ ในประเพณีแบบดั้งเดิมนั้นวันแรกจะมีการ “เอาพระลง” คือเอาพระพุทธรูปลงจากหิ้งบูชาก่อน (เพื่อสงวนน้ำ) พอวันต่อมาจึงจะเป็นวันสงกรานต์ติดต่อกัน 3 วัน

เดือนหก บุญบ้องไฟ บุญเบิกบ้าน พิธีกรรมที่สำคัญในประเพณีนี้ คือ การจุดบ้องไฟบูชาพญาแถน เป็นการขอให้ฝนฟ้าตกต้องตามฤดูกาล นอกจากนี้พิธีการที่ต่อเนื่องกัน (ไม่ใช่ในวันเดียวกัน) คือการเลี้ยงผีปูด

เดือนเจ็ด บุญบวชนาค ในช่วงนี้จะมีชาวบ้านบวช ในสมัยก่อนมักจะอยู่ในสมณเพศจนครบพรรษา (3 เดือน) ในเดือนนี้จึงมีการจัดงานบวชและการเฉลิมฉลอง

เดือนแปด บุญเข้าพรรษา พิธีการแบบดั้งเดิม จะมีการทำร้านประทีป (ทำจากต้นกล้วย) ไว้ที่วัดชาวบ้านจะเวียนเทียนที่วัน 3 วัน และจะมีการจุดเทียนที่ร้านประทีปตลอด 3 คืน

เดือนเก้า บุญข้าประดับดิน ชาวบ้านทำบุญให้ญาติพี่น้องผู้ล่วงลับไปแล้ว ในบางแห่งจะทำในวันเพ็ญเดือน 9 แต่บางแห่งก็คือเอาวันแรม 15 ค่ำเดือน 9 เป็นวันทำบุญ ในวันนี้ชาวบ้านจะนำเอาข้าวสารอาหารแห้ง และจะทำกระทง (ภาษาอีสานเรียกว่า “ขวย”) ใส่อาหารชนิดต่าง ๆ ในตอนเช้าวันนั้นจะมีการเจริญพระพุทธมนต์ แล้วให้พระทำพิธีอุปโลกจึงนำกระทงไปวางไว้ตามธาตุที่บรรจุอัฐิของญาติ หรือตามพื้นดินพื้นหญ้า

เดือนสิบ บุญข้าวสาก เป็นการอุทิศส่วนกุศลให้แก่ผีไร้ญาติทั่ว ๆ ไปที่เวียนว่ายอยู่ในโลก และยังไม่ไปเกิด

เดือนสิบเอ็ด ออกพรรษา มีการเวียนเทียน เด็กเล่นประทัด และบางหมู่บ้านมีการลอยกระทงด้วย นอกจากนั้น จะมีการนิมนต์พระมาเทศน์ เป็นนิทาน เรื่องราวต่าง ๆ ตามคติของศาสนาพุทธ และชาวบ้านก็จะจัดภัณฑเทศน์ไปถวายให้พระ การเทศน์ออกพรรษานี้ ไม่จำเป็นต้องทำในวันออกพรรษาก็ได้ และส่วนมากก็จะอยู่ภายในช่วง 15 วันหลังออกพรรษา

เดือนสิบสอง บุญกฐิน ช่วงเวลาที่ทำบุญกฐินอยู่ในช่วงระหว่างวันแรม 1 ค่ำ เดือนสิบเอ็ด ถึงขึ้น 15 ค่ำเดือนสิบสอง บางครั้งชาวบ้านเรียกว่า บุญเดือนสิบสอง ผู้มีสิทธิ์ทอดกฐินเป็นทั้งพฤตสบัติ และพระ แต่จะต้องเป็นผู้ที่มีเครื่อง “อัฐบริวาร” ครบ 8 อย่าง คือ สบง จีวร สังฆาฏิ บาตร มิดโกน เข็มเย็บผ้า ประคดเอว (ผ้ารัดเอว) กระบอกกรองน้ำ ส่วนของใช้อื่น ๆ เรียกว่าเป็นบริวารกฐิน เมื่อตายไปจะไม่ตกนรก

บุญเกิด พิมพ์วรเมธากุล (2544) ได้แบ่งจุดมุ่งหมายของประเพณีฮิตสิบสอง ออกเป็น 4 หมวด คือ หมวดที่ 1 เป็นการผลิตข้าว และสืบทอดอุดมการณ์ศาสนาพุทธ อย่างเช่นออกพรรษา เข้าพรรษา และบุญพระเวส หมวดที่ 2 เพื่อให้มีความอุดมสมบูรณ์และให้ได้ผลผลิตที่ดี อย่างเช่น บุญเบิกบ้าน หมวดที่ 3 เพื่อให้เกิดขวัญและกำลังใจในการดำรงชีวิต และให้คนในหมู่บ้านอยู่เย็นเป็นสุข และสุดท้ายเพื่อดำรงไว้ซึ่งความกตัญญูรู้คุณต่อบรรพบุรุษ อย่างเช่นบุญข้าวประดับดิน บุญสงกรานต์ เป็นต้น

ในปัจจุบัน การเฉลิมฉลองตามประเพณีฮิตสิบสองคงสืบสื ได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมาก อย่างเช่นบุญเข้ากรรม หรือบุญกุ่มข้าวใหญ่ ในทั้งสามหมู่บ้านไม่ได้ทำบุญดังกล่าวนี้มานานหลายปีแล้ว บุญเข้ากรรมในบางที่ ได้เปลี่ยนแนวคิดหลัก ซึ่งเดิมถือว่าเป็นการชำระมลทินของพระสงฆ์ ในปัจจุบันมีการโฆษณาให้เห็นว่า การทำบุญเข้ากรรมเป็นการชุมนุมของเกจิอาจารย์ชื่อดัง และมีพิธีกรรมปัดรังควานต่าง ๆ โดยเกจิอาจารย์เหล่านี้ในระหว่างการทำบุญเข้ากรรมด้วย (บุญเกิด; 2544) บุญพระเวสซึ่งเป็นบุญประเพณีที่สำคัญอย่างหนึ่ง ก็ไม่ได้ทำทุกปี ชาวบ้านได้ให้เหตุผลว่า เนื่องจากมาจากปัญหาทางเศรษฐกิจ จึงไม่สามารถที่จะทำบุญพระเวสติดต่อกันทุกปีได้ การทำบุญพระเวสจึงอาจจะมีขึ้น 3 - 4 ปีครั้ง แต่เมื่อได้จัดชาวบ้านบอกว่าจะต้องทำติดต่อกันอย่างน้อย 3 ปี ชาวบ้านโดยเฉพาะคนแก่บอกว่าในปัจจุบันฮิตสิบสองได้ “เสื่อม” ลงไปมากแล้ว ในทัศนะทางสังคมวิทยา-มานุษยวิทยา เราอาจมองได้ว่าการเสื่อมลงของประเพณีอันนี้เนื่องจาก ประเพณีหรือการเฉลิมฉลองดังกล่าวนี้ ไม่ได้มี “หน้าที่” ที่สำคัญในชุมชนอีกต่อไป การเปลี่ยนแปลงอันนี้เป็นธรรมชาติของสังคม ซึ่งจะต้องมีการปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อม และถ้าหากเราจะมองเช่นนี้ก็จะได้เห็นว่า ฮิตสิบสองคงสืบสืได้มีการเปลี่ยนแปลงมาตลอด ซึ่งการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ก็คือการผลิตซ้ำของฮิตสิบสองนั่นเอง

ดังที่เราได้ยกข้อความมาให้เห็นในตอนต้นประเพณีฮิตสิบสองคงสืบสืได้ถูกปรับเปลี่ยนโดยการรับเอาประเพณีและอิทธิพลของรัฐเข้ามา แต่การรับเอาประเพณีของรัฐเข้ามานี้ยังมี “หน้าที่” ในการยึดเหนี่ยวให้ชุมชนยึดรวมกันอยู่ นอกจากการปรับเปลี่ยนรับเอาประเพณีจากรัฐแล้ว ฮิตสิบสองยังผนวกเอาศาสนาพุทธเข้าไประหว่างกลมกลืน โดยวัดเป็นศูนย์กลางของการทำบุญเฉลิมฉลองประเพณีฮิตสิบสองเป็นส่วนใหญ่แม้ประเพณีบางอย่างจะไม่ได้มาจากรากฐานของศาสนาโดยตรง การที่ฮิตสิบสองมีร่องรอยของประเพณีของรัฐ และการผนวกเอาศาสนาพุทธ เข้ามาเป็นสิ่งที่บ่งชี้ให้เห็นว่า ฮิตสิบสองมีการปรับเปลี่ยนตามเหตุการณ์หรือความเปลี่ยนแปลง ที่เกิดขึ้น

การเฉลิมฉลองในปัจจุบันได้ปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคมมากขึ้น อย่างเช่น การเฉลิมฉลองได้ปรับเข้าหาช่วงวันหยุดสาธารณะทำให้การทำบุญเฉลิมฉลองอย่างเช่นปีใหม่ สงกรานต์ เข้าพรรษา ออกพรรษา มีความสำคัญมากกว่าการทำบุญเฉลิมฉลอง

ช่วงอื่น ๆ เนื่องจากว่าผู้อพยพไปทำงานนอกชุมชนโอกาสเดินทางกลับมาเยี่ยมหมู่บ้านในช่วงวันหยุด การทำบุญผ้าป่าในช่วงเทศกาลวันหยุดสาธารณะ ซึ่งแต่ก่อนไม่ค่อยมีความสำคัญกลับกลายเป็น ประเพณีการทำบุญเฉลิมฉลองที่มีความสำคัญขึ้นมา นอกจากนี้การเฉลิมฉลองที่หลายประเพณี แต่เดิมเป็นการผลิตซ้ำอุดมการณ์ทางศาสนา สอนให้คนเชื่อเรื่องบาปบุญ แต่ในปัจจุบัน ประเพณี ต่าง ๆ เน้นการผลิตซ้ำ หรือตอกย้ำความสัมพันธ์ระหว่างผู้ที่ยังคงอาศัยอยู่ในชุมชนกับผู้ที่ยอพยพ ออกไปทำงานข้างนอก กล่าวคือมีการ "สังสรรค์" (ดื่มสุรา) ในระหว่างสมาชิกครอบครัว ญาติพี่น้อง เดิมทีการมีโอกาสสังสรรค์ตามสาระทุกข์สุขดิบ ระหว่างสมาชิกครัวเรือน และเพื่อนบ้านยังไม่มี ความจำเป็นมาก เนื่องจากทุกคนได้พบปะกันเกือบทุกวันในชุมชน แต่ปัจจุบันสาระของการทำบุญ เฉลิมฉลองแบบนั้น มีความจำเป็น เนื่องจากแต่ละคนทำงานต่างถิ่นต่างที่อยู่ห่างกัน

อีกแง่หนึ่งซึ่งการทำบุญเฉลิมฉลองในประเพณีฮิตสิบสองปรับเปลี่ยนไปคือ การเฉลิมฉลอง ในปัจจุบันมีหลายอย่างที่มี "เจ้าภาพ" เป็นครัวเรือนปัจเจก คือพิธีเฉลิมฉลองจัดขึ้นโดยบุคคล ไม่ว่าจะเป็นภายในหรือภายนอกชุมชนแม้ว่าชาวบ้านจะเข้าร่วมการเฉลิมฉลอง อย่างในกรณีการ ทอดกฐินพบว่าในปัจจุบันการทำบุญกฐินโดยที่ชาวบ้านทุกคนเป็นเจ้าของร่วมกันมีน้อยลง ที่บ้าน เหล่าเกวียนหัก มีการทำบุญเฉลิมฉลองบุญกฐินทุกปี โดยผู้ที่จัดกองกฐินมาทอดถวายวัดเป็นคหบดี ภายนอกชุมชน การทำบุญกฐินจึงเป็นแหล่ง หรือเป็นการผลิตซ้ำเกียรติยศ ชื่อเสียง ให้แก่ผู้มีฐานะ ทางเศรษฐกิจ นอกเหนือจากนั้นการเฉลิมฉลองในบางครั้งกลายเป็นเครื่องมือในการระดมทรัพยากร ของวัด

กล่าวโดยสรุป แม้ชาวบ้านจะมองว่าการทำบุญเฉลิมฉลองตามประเพณีฮิตสิบสอง จะเสื่อมลงไปมากแต่หลายอย่างยังคงมีการปฏิบัติสืบทอดมา เพียงแต่ว่าสาระสำคัญได้มีการ ปรับเปลี่ยนไปตามสถานการณ์ปัจจุบัน

การเสื่อมลงของ "คองสิบสี่" เห็นได้ชัดเจนยิ่งกว่าการเสื่อมสลายลงของประเพณีการเฉลิมฉลองต่าง ๆ ในรอบ 12 เดือน คองสิบสี่เป็นกฎที่ควบคุมกำกับพฤติกรรม และการปฏิบัติของบุคคล (Rule of Conduct) ในปัจจุบัน เป็นเรื่องยากจะหาคนในชุมชนที่จดจำเนื้อหาของคอง 14 ได้ครบถ้วน แม้ในประเด็นหลัก ๆ เท่านั้นก็เป็นเรื่องยาก⁶ การวิเคราะห์ในที่นี้ ผู้วิจัยได้อาศัยเอกสารมือสอง ประกอบไปด้วย คองสิบสี่ที่มาจากคำบอกเล่าของชาวบ้าน และจากเอกสารที่ปรากฏ อาจจะแบ่งได้ เป็นสองลักษณะ คือ ลักษณะแรก เป็นกฎที่ควบคุมการปฏิบัติสำหรับกรณีทั่วไป รายละเอียดในเรื่องนี้ อาจจะมีแตกต่างกันออกไป อย่างเช่น บางตำราอาจจะรวมถึงข้อปฏิบัติในการการทำพิธีกรรม

⁶ ผู้วิจัยได้สัมภาษณ์คนแก่อายุ 60 ปีขึ้นไปกว่า 10 คน คนแก่เหล่านี้สามารถที่จะบอกหัวเรื่องหรือประเด็นที่คองสิบสี่กล่าวถึงได้บ้าง อย่างเช่นฮิตพระ คองลงม หรือฮิตป่า คองลง แต่ไม่มีคนแก่ที่สามารถจำและบอกรายละเอียดของคองสิบสี่ได้ครบ

ประเพณีต่าง ๆ เช่น การบายศรีสู่ขวัญ การขึ้นบ้านใหม่ ฯลฯ ในที่นี้ผู้วิจัยใคร่ขอยกเอาคองสิบสี่ที่รวบรวมไว้โดย บุญเกิด พิมพ์รเมธากุล (2544-น.294-304) มาแสดงไว้โดยย่อดังนี้

คองที่ 1 เมื่อได้ข้าวใหม่ และได้ผลผลิตจากพืชที่คนปลูกครั้งแรกเจ้าของจะต้องไม่กินเอง แต่ให้นำผลผลิตใหม่ไปทำทานให้ผู้มีศีล คือภิกษุสามเณรฉันก่อน แล้วตนจึงกิน นอกจากนั้นต้องนำไปแจกแบ่งให้แก่ญาติพี่น้อง

คองที่ 2 ไม่เป็นคนโลกคนโกงตาชั่ง ไม่จ่ายเงินกู้ ไม่ปลอมแปลงเงินตรา และไม่กล่าวคำหยาบชากล้าแข่งต่อกัน

คองที่ 3 ให้พร้อมกับทำไร่หรือทำแก่งล้อมวัดวาอาราม และบ้านเรือนของตน แล้วให้ปลูกหอยูชาเทวดาไว้สี่มุมบ้าน (ห่มบ้าน) และสี่มุมเรือน (บ้านของแต่ละครอบครัว)

คองที่ 4 ล้างเท้าก่อนขึ้นบ้านเรือน

คองที่ 5 เมื่อถึงวัน 7 คำ 8 คำ 14 คำ และ 15 คำ ไม่ว่าข้างขึ้นข้างแรม ให้ขอมาก่อนเส้า (หินหรือดินใช้สำหรับตั้งหม้อข้าวปรุงอาหาร) เรือนไฟ แม้ขึ้นบันได และประตูเรือนที่ตนอยู่อาศัย

คองที่ 6 ล้างเท้าก่อนเข้านอนกลางคืนทุกครั้ง

คองที่ 7 เมื่อถึงวันพระ ให้ภรรยาจัดดอกไม้ธูปเทียน ขอบมาสามี่ของตน และจัดดอกไม้ธูปเทียนไปถวายภิกษุสงฆ์

คองที่ 8 เมื่อถึงวันศีลดับ (แรม 15 คำ) และวันเพ็ญ (ขึ้น 15 คำ) ในนิพนธ์พระมาเจริญพระพุทธรูปที่เรือนของตน แล้วทำบุญตักบาตรเลี้ยงพระ

คองที่ 9 เมื่อภิกษุมาใส่บาตรอย่าปล่อยให้ท่านยืนคอย เวลาใส่บาตรอย่าให้มีอุกบาตรอย่าถูกตัวภิกษุสามเณร

คองที่ 10 เมื่อภิกษุเข้าบิณฑบาตรให้นำขันดอกไม้ธูปเทียน และเครื่องอัฐบริขารไปถวายก่อน

คองที่ 11 เมื่อเห็นภิกษุผ่านมาจงนั่งลงยกมือไหว้ แล้วจึงเจรจากับท่าน

คองที่ 12 อย่าเหยียบเงาภิกษุผู้มีศีลบริสุทธิ์

คองที่ 13 อย่านำอาหารที่เป็นเศษ ซึ่งตนหรือคนอื่นกินแล้วไปถวายภิกษุ และอย่านำอาหารดังกล่าวไปให้สามเณรด้วย

คองที่ 14 อย่างเสพกามคุณในวันศีล วันเข้าพรรษา วันมหาสงกรานต์ และวันเกิดของตน

ลักษณะที่สอง คองสิบสี่ที่เป็นกฎหรือข้อกำหนดความสัมพันธ์ทางสังคม ที่กำหนดคู่ความสัมพันธ์ไว้ชัดเจน 14 คู่ อย่างไรก็ตาม คู่ความสัมพันธ์ทั้งสิบสี่นั้น อาจจะมีแตกต่างกันออกไปบ้างในแต่ละตำรา หอศิลป์และวัฒนธรรมอีสาน มหาวิทยาลัยขอนแก่น (2544; น. 93-94) ได้รวบรวม

คู่ความสัมพันธ์ทั้งสิบสี่คู่ไว้ดังนี้คือ⁷ 1) ฮีตเจ้าครองขุน 2) ฮีตเจ้าครองเพี้ย 3) ฮีตไพร่ครองนาย 4) ฮีตบ้านครองเมือง 5) ฮีตผัวครองเมีย 6) ฮีตพ่อครองแม่ 7) ฮีตลูกครองหลาน 8) ฮีตไ้้ครองเขย 9) ฮีตป่าครอง
 ลุง 10) ฮีตครองปู่ย่า ตาครองยาย 11) ฮีตเฒ่าครองแก่ 12) ฮีตครองเดือน 13) ฮีตไร่ครองนา 14) ฮีตวัด
 ครองสงฆ์ ทั้งสิบสี่คู่นี้ เมื่อแยกกลุ่มแล้วอาจจะแยกได้เป็นสามกลุ่ม คือกฎที่กำหนดคู่ความสัมพันธ์
 ระหว่างผู้ปกครองและประชาชน ระหว่างภิกษุสงฆ์และฆราวาส และคู่ความสัมพันธ์ในหมู่เครือญาติ
 ในแต่ละกลุ่มก็จะมีรายละเอียดที่แตกต่างออกไป ในนี้นี้จะขอยกตัวอย่างข้อกำหนดคู่ความสัมพันธ์
 ระหว่างสามีและภรรยาจากกองสิบสี่ที่เรียกว่า ฮีตผัวครองเมีย ซึ่งมีรายละเอียดดังข้างล่างนี้

สามี

- จะต้องยกย่องให้เกียรติผู้ที่เป็นภรรยา
- หลีกเลี่ยงการล้อเล่นทางเพศ
- ให้ภรรยามีบทบาทในงานบ้านเรือน
- จัดหาเครื่องประดับที่เหมาะสมให้แก่ภรรยา

ภรรยา

- ต้องดูแลความเรียบร้อยภายในบ้าน
- ต้องสนับสนุน และซื่อสัตย์ต่อสามี และญาติของสามี
- ไม่ประพฤติล้อเล่นทางเพศ
- ดูแลรักษาทรัพย์สินที่สามีหามาได้ให้ดี
- ปฏิบัติตาม "เรือนสามน้ำสี่" ได้แก่ เรือนนอน เรือนไฟ (ครัว) เรือนผม (เรือนกาย) สวนน้ำสี่ ได้แก่ น้ำดื่ม น้ำมือ (ฝีมือในการปรุงอาหาร) น้ำคำ (การพูดจา) และน้ำใจ

กล่าวโดยสรุป ฮีตสิบสองและกองสิบสี่ เป็นสิ่งที่ควบคู่กัน กองสิบสี่นั้นเป็นข้อกำหนด
 เกี่ยวกับเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างคนในสังคม เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม
 การผลิตซ้ำหรือการสืบทอดกฎที่กำหนดความสัมพันธ์อันนี้ จึงขาดหวัง ทั้งนี้ เนื่องจากว่าวิถีชีวิตของ
 ชาวบ้านเปลี่ยนแปลงไป และทำให้ความสัมพันธ์ ทั้งระหว่างชาวบ้านกับผู้ปกครอง ชาวบ้านกับ
 พระสงฆ์ และความสัมพันธ์ในหมู่เครือญาติจำเป็นต้องปรับเปลี่ยนตามไปด้วย ดังได้กล่าวมาแล้วว่า
 คนรุ่นเก่าในชุมชนสังเกตเห็น หรือตระหนักถึงการขาดหวังการผลิตซ้ำและการสืบทอดฮีตสิบสอง

⁷ สำหรับฮีตครองที่สิบสองและสิบสามนั้น ไม่ได้ระบุคู่ความสัมพันธ์ระหว่างคนโดยตรง แต่ก็จะระบุหน้าที่และวิธีปฏิบัติของบุคคล ที่
 เกี่ยวเนื่องกับเรื่องกาลเวลา และเรื่องการเพาะปลูก

ครั้งแรกเลยคือการทำบุญ “เก็บตุก” คือการเก็บกระดูกของผู้ตาย ภายหลังจากการเผาสัปดาห์ เมื่อกองไฟเผาศพมอด โดยทั่วไปจะมีการทำบุญตักบาตรในวันที่ทำการเก็บกระดูก หลังจากนั้นญาติอาจจะรอเวลาอีกปีหนึ่งหรือสองปี (ไม่มีข้อกำหนดเรื่องระยะเวลา แต่โดยทั่วไปแล้วก็อยู่ในช่วงหนึ่งถึงสามปี) ญาติ ๆ ก็จะทำบุญแจกข้าว เพื่ออุทิศส่วนกุศลให้ญาติที่เสียชีวิตไปแล้ว ในกรณีที่ญาติมีฐานะดี อาจจะทำบุญกุศลเพื่ออุทิศส่วนกุศลให้แก่ผู้ตายก็ได้เช่นกัน ซึ่งถือว่าได้อานิสงส์มากกว่า

ในการทำบุญแจกข้าวนี้ ขั้นแรกเลยทีเดียว ญาติของผู้ตายจะต้องประชุมปรึกษาหารือ และตกลงในรายละเอียดกันก่อน โดยเฉพาะในเรื่องวันเวลาและค่าใช้จ่าย ซึ่งเป็นเรื่องใหญ่ในการทำบุญ ญาติพี่น้องในที่นี้ จะรวมถึงพี่หรือน้อง และลูกหลานของผู้ตาย ญาติของผู้ตายจะมีส่วนในการลงขันออกค่าใช้จ่าย ซึ่งขึ้นอยู่กับฐานะและความสามารถของคนนั้น ๆ ในกรณีนี้ อาจ会有ความตึงเครียดระหว่างญาติ ๆ เกิดขึ้น ถ้าหากมีความรู้สึกที่ว่าคนใดคนหนึ่งในกลุ่มญาติ มิได้ลงขันหรือช่วยเหลือค่าใช้จ่ายตามที่ควรจะเป็น ค่าใช้จ่ายหลัก ๆ ที่เกิดขึ้นคือค่าอาหารสำหรับการเลี้ยงแขก และค่ามหรสพ ภายหลังจากตกลงเรื่องวันเวลาและมีการประมาณการค่าใช้จ่ายได้แล้ว เจ้าภาพคือญาติของผู้ที่ตายที่ได้รวมออกค่าใช้จ่ายในการทำบุญ ก็จะพิมพ์การ์ดเพื่อแจกจ่ายให้แก่ญาติมิตรคนรู้จัก เพื่อเชิญให้มาร่วมทำบุญ ของดังกล่าวนี้เรียกว่าของบอกบุญ สำหรับชาวบ้านในหมู่บ้านเดียวกันนั้น ทางฝ่ายเจ้าภาพจะไม่แจกการ์ดเชิญ แต่จะใช้วิธีเดินไปบอกเชิญด้วยวาจา ทั้งนี้ ถือว่าชาวบ้านในหมู่บ้านเป็นญาติใกล้ชิด

ก่อนที่จะถึงวันงานหนึ่งวัน จะมีการเตรียมการต่าง ๆ อย่างคึกคัก คือมีการ “ห่อข้าวต้ม” (นำใบตองมาห่อข้าวต้ม) ไว้สำหรับทำบุญตักบาตร ซึ่งส่วนมากจะเป็นผู้หญิง มีการจัดเตรียมและตกแต่งสถานที่ สำหรับเป็นที่นั่งของพระที่จะนิมนต์มา และเป็นที่นั่งสำหรับแขกที่จะมาในงาน ตลอดจนการเตรียมอุปกรณ์ (ถ้วย ชาม และถุงพลาสติก) และวัตถุดิบ (หอม กระเทียม ผักสด) สำหรับปรุงอาหารและเลี้ยงแขก ส่วนหนึ่งที่เจ้าภาพจะต้องเตรียมก่อนจะถึงวันทำบุญคือข้าวของที่จะนำมาทำบุญ ซึ่งอาจจะมีทั้งข้าวของเครื่องใช้สำหรับพระ หรือเครื่องใช้ส่วนตัวสำหรับอุทิศให้แก่ผู้ตาย อย่างเช่นเสื้อผ้า ตลอดจนไปถึงเฟอร์นิเจอร์ อย่างเช่นชุดรับแขกสำหรับถวายให้วัด ปริมาณของของที่เตรียมทำบุญเหล่านี้ แล้วแต่กำลังทางเศรษฐกิจและศรัทธาของเจ้าภาพ

ในวันที่ทำบุญการเตรียมอาหารสำหรับเลี้ยงแขกและเตรียมทำบุญตักบาตรจะเริ่มตั้งแต่ประมาณตีสอง พอเช้าตรู่พระที่นิมนต์ไว้จากวัดต่าง ๆ ก็จะเดินทางมาถึง (เจ้าภาพจัดรถไปรับ) ในช่วงนี้แขกที่ได้รับของหรือได้รับเชิญด้วยวาจาก็จะทยอยเดินทางมาที่บ้านเจ้าภาพ ทางฝ่ายเจ้าภาพก็จะตั้งโต๊ะที่หน้างานเพื่อรับของ โดยลงชื่อและจำนวนเงินไว้ด้วย สำหรับชาวบ้านในหมู่บ้านหรือญาติที่ใกล้ชิดกับเจ้าภาพ จะมีข้าวสารหรือ/และหมอนมาร่วมทำบุญด้วย ข้าวสารในที่นี้ก็คือสิ่งที่

แทนความอุดมสมบูรณ์นั่นเอง ในตอนนี้เจ้าภาพก็จะจัดทำ “หอ” เพื่อรวบรวมของที่จะบริจาคทำบุญ โดยมีทั้งของที่เจ้าภาพได้จัดเตรียมไว้ก่อน และข้าวของที่ชาวบ้านญาติพี่น้องนำมาร่วมบริจาค

เมื่อเลี้ยงพระเสร็จ รายการต่อมาก็จะเป็นการเลี้ยงอาหารแก่แขกที่มา ทางเจ้าภาพจะจัดโต๊ะสำหรับรับประทานอาหารไว้ โต๊ะอาหาร เต้นผ้าใบขนาดใหญ่ และอุปกรณ์ต่าง ๆ ที่จำเป็นสำหรับการทำบุญและเลี้ยงอาหารผู้คนจำนวนมากนี้ องค์การบริหารส่วนตำบลมีให้บริการยืมฟรี ในบางที่ก็ให้เช่าเพื่อเป็นรายได้ของ อ.บ.ต. การเลี้ยงอาหารนี้ เจ้าภาพจะต้องจัดไว้ให้พอ และจะจัดเตรียมอาหารบางอย่างใส่ถุงพลาสติกสำหรับให้แขกที่มาในงานกลับบ้านไปด้วย การเลี้ยงอาหารแบบนี้ในทัศนะปัจจุบันมองว่า เป็นการฟุ่มเฟือย สิ้นเปลือง แต่สิ่งเหล่านี้มาจากอุดมการณ์ของความอุดมสมบูรณ์และการทำบุญสุนทาน ถ้าหากว่าเจ้าภาพมีอาหารเลี้ยงไม่พอหรือไม่ถูกใจแขกที่เชิญมา เจ้าภาพก็จะ “ไม่ได้บุญ” ในขณะที่เลี้ยงอาหารนี้ ก็จะมีโฆษก หรือพิธีกรในงานคอยอ่านประกาศรายนามผู้บริจาคไปเรื่อย ๆ

ส่วนสำคัญส่วนหนึ่งของการทำบุญแจกข้าวคือการนิมนต์พระมาเทศน์ ซึ่งจะมีขึ้นในตอนบ่ายหลังจากที่ถวายเพลพระเสร็จแล้ว ในกรณี ทางฝ่ายเจ้าภาพมักจะแสวงหา “พระนักเทศน์” ที่มีชื่อเสียงในละแวก ในครั้งที่ผู้วิจัยได้เข้าร่วมทำบุญแจกข้าว เจ้าภาพได้นิมนต์รองเจ้าคณะจังหวัด ซึ่งเป็นพระผู้ใหญ่ที่มีชื่อเสียงด้านการเทศน์ แต่ถึงเช่นนั้นก็ดี ผู้วิจัยสังเกตว่า ในขณะที่ท่านเจ้าคณะจังหวัดได้แสดงธรรมอยู่นั้น มีจำนวนคนฟังเพียงประมาณ 30 คน หรืออาจจะมีเพียงไม่ถึงร้อยละ 10 ของผู้มาร่วมทำบุญ ส่วนมากเป็นคนแก่และผู้หญิง นอกจากนั้นในขณะที่รองเจ้าคณะจังหวัดแสดงธรรมเทศนาอยู่นั้น ก็มีวัยรุ่นในหมู่บ้านที่อยู่ห่างออกไปไม่ถึง 100 เมตรจับวงตี๋มสุรา ร้องคาราโอเกะ ทำให้มีเสียงดังแข่งกับการเทศน์ของพระคุณเจ้า การตี๋มสุรา ร้องรำทำเพลง และความสนุกสนานในรูปแบบอื่น ๆ ถือว่าเป็นเรื่องธรรมดาที่เกิดขึ้นในวันทำบุญเช่นนี้ ไม่ว่าจะเป็นบุญแจกข้าวหรือบุญอื่น ๆ ในการเลี้ยงอาหารก็มักจะมีการเลี้ยงสุราไปด้วย และเมื่อตกกลางคืน เจ้าภาพก็จะมีมหรสพให้ชมอีก แต่ในกรณีที่ได้ยกเอาการเทศน์ของพระที่เกิดขึ้นในลักษณะที่มีการแข่งหรือประชันการร้องคาราโอเกะ ทำให้เห็นว่า ชาวบ้านให้ความสำคัญกับเรื่อง “ความสนุก” ในการทำบุญพอ ๆ กับ หรืออาจจะมากกว่าการได้สงบจิตใจและได้ฟังพระธรรมเทศนาจากพระ

ผู้วิจัยมองว่า การทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้แก่ผู้ตายหรือที่เรียกว่าการทำบุญแจกข้าว ในกรณีที่ได้ยกมาไว้ในตอนต้นนั้น มีหน้าที่ในการผลิตซ้ำทุนทางสังคมที่สำคัญในสองด้าน ด้านแรกเป็นการกระชับเครือข่ายของญาติพี่น้องของผู้ตาย การที่มีญาติตาย เป็นการระหน้าที่และข้อผูกพันสำหรับผู้ที่มีชีวิตอยู่ที่จะต้องทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้แก่ผู้ตายตามประเพณี แต่การทำบุญนี้ ต้องอาศัยความร่วมมือในหมู่ญาติพี่น้อง ดังนั้นการทำบุญจึงทำให้ความสัมพันธ์ในหมู่เครือญาติที่ใกล้ชิดยังคงดำรงสืบเนื่องต่อไปอย่างแน่นแฟ้น ญาติที่ไม่ให้ความร่วมมือ ก็จะถือว่าไม่มีความรักดีต่อกลุ่ม

ความจริงแล้ว การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคมในปัจจุบัน ได้ทำให้ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันระหว่างกลุ่มเครือญาติ ซึ่งเป็นกลุ่มพื้นฐานในชุมชนหมู่บ้านถูกคุกคามและทำลาย การทำบุญประเพณีที่ต้องอาศัยความร่วมมือของญาติพี่น้องที่ใกล้ชิด จึงเป็นความพยายามที่จะผลิตซ้ำความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

ในด้านที่สอง การทำบุญโดยที่เจ้าภาพได้แจกของให้แก่ญาติมิตรที่นอกเหนือไปจากที่น้องกลุ่มเดียวกัน ก็เป็นการผลิตซ้ำเครือข่ายที่ขยายออกไปจากวงของเครือญาติ ภายใต้สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมปัจจุบัน ของบอคนบุญได้มีความหมายใหม่ขึ้นมา ประการแรกในทางเศรษฐกิจ เจ้าภาพที่จัดงานประเพณีต่าง ๆ นี้ มีค่าใช้จ่ายเกิดขึ้นมาก รวมไปถึงค่าจัดเลี้ยงอาหารแขกที่เชิญมาร่วมทำบุญ ดังนั้นแขกที่ได้รับเชิญจึงมักจะเอาเงินใส่ซอง และการเอาเงินใส่ซองไปมอบให้เจ้าภาพในวันงานก็คือความหมายที่แท้จริงของการทำบุญร่วมกับเจ้าภาพ ประเพณีปฏิบัติอันนี้ได้ก่อให้เกิดค่าใช้จ่ายประจำของครัวเรือน ซึ่งพ่อเสาร์ ชาวบ้านกะที่เรียกว่า “เศรษฐกิจสังคม” หรือค่าใช้จ่ายทางสังคม เดิมทีเวลาที่ครัวเรือนจะทำบุญ เจ้าภาพเพียงแค่เดินรอบหมู่บ้านแจ้งข่าวบอกกล่าวครัวเรือนต่าง ๆ ให้มาร่วมทำบุญ แต่ปัจจุบันนี้ใช้วิธีการแจกของ และงานประเพณีที่มีการแจกของมีมากขึ้น

ประการที่สอง ของบอคนบุญ ได้กลายมาเป็นปัจจัยหนึ่งในการนิยาม “เครือข่าย” ระหว่างครัวเรือนนอกเหนือจากความเป็นญาติมิตร และคนรู้จักกัน กล่าวคือการแจกของบอคนบุญได้สร้างความคาดหวัง และการระผูกพันระหว่างผู้ให้และผู้รับ ผู้ให้คาดหวังว่าผู้รับจะบริจาคโดยเอาเงินใส่ซองมามอบให้ในวันจัดงาน หน้าที่หรือภาระผูกพันอันนี้มีขึ้นเฉพาะครั้งหรือปรากฏชั่วคราวเท่านั้น พ่อเสาร์ชาวบ้านกะที่บอกว่า ผู้ที่เป็นเจ้าภาพจัดงานบุญที่มีการแจกของแต่ละครั้ง จะต้องมีบัญชีหรือจดจำว่าได้รับของมาจากผู้ใดบ้าง และจำนวนเงินที่บริจาคในของเป็นเท่าไหร่ เพราะในอนาคต เมื่อครัวเรือนเหล่านั้นจัดงานบุญประเพณี เจ้าภาพงานปัจจุบันสามารถคาดหมายได้ว่าเขาจะส่งของบอคนบุญมาให้ และเจ้าภาพในปัจจุบันก็มีการระผูกพันที่จะต้องทำบุญ โดยเอาเงินใส่ซองในจำนวนที่ไม่น้อยไปกว่าจำนวนเงินที่เขาได้รับจากบุคคลนั้น ๆ ดังนั้น ของบอคนบุญจึงปรากฏรูปแบบเครือข่ายที่มีการปฏิสัมพันธ์ต่อเนื่อง

ของบอคนบุญ ที่ได้อธิบายในกรณีของบุญแจกข้าว มีลักษณะที่เป็นการผลิตซ้ำและการสร้างเครือข่ายของปัจเจกครัวเรือน หรือของกลุ่มเครือญาติกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งโดยเฉพาะ ของบอคนบุญในลักษณะเดียวกันนี้ ก็พบได้ในกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับสาธารณะ หรือเป็นกิจกรรมของชุมชนโดยรวม อย่างเช่นงานผ้าป่า (ปัจเจกครัวเรือนก็สามารถจัดทำผ้าป่าได้ แต่ผ้าป่าส่วนมากเป็นกิจกรรมของส่วนรวม) ความจริงแล้วผ้าป่าเป็นประเพณีที่มีมาแต่ดั้งเดิม ซึ่งเป้าหมายหลักเพื่อให้ชุมชนรวบรวมธัญธูปธูป หรือวัตถุยังชีพ ข้าวของเครื่องใช้ที่จำเป็นนำไปมอบให้แก่พระสงฆ์ นอกเหนือจากฤดูกาล

ทอดกฐินซึ่งสามารถทำได้ในช่วงเวลาที่จำกัดเพียง 1 เดือนเท่านั้น ชาวบ้านกะพีเล่าว่าการทอดผ้าป่าในหมู่บ้าน เริ่มปรากฏมีมาตั้งแต่ราว ๆ พ.ศ.2500 โดยในขณะนั้นชาวบ้านกำลังก่อสร้างวัดมีการเร่งระดมปัจจัย (เงินทุน) เพื่อสนับสนุนการก่อสร้าง โดยผู้นำหมู่บ้านซึ่งมีญาติพี่น้องไปทำงานที่กรุงเทพฯ ได้ขอร้องให้รวบรวมญาติโยมทางกรุงเทพฯ นำเงินมาทอดถวายเพื่อสมทบการก่อสร้าง นอกจากนั้นต่อ ๆ มาชาวบ้าน กะพียังมีโอกาสได้จัดผ้าป่าไปทอดถวายหมู่บ้านอื่น ๆ อย่างเช่นที่จังหวัดเลย มีชาวบ้านจากบ้าน กะพีอพยพไปอยู่ทางโน้น และชาวบ้านกำลังจะก่อสร้างวัดแต่ขาดวัดฤ และปัจจัยจึงขอความช่วยเหลือมายังบ้านกะพี ซึ่งบ้านกะพีนี้ก็ได้ประกาศให้ชาวบ้านร่วมบริจาคตามแต่ศรัทธา แล้วนำเงินไปทอดถวาย ที่บ้านเหล่าเกวียนหักการก่อสร้างศาลาขนาดใหญ่และรั้ววัด ก็เกิดจากการทอดผ้าป่าของคนจากภายนอกชุมชน ผู้ที่นำผ้าป่ามาทอดถวายเป็นทั้งเครือข่ายของชาวบ้านเอง และเครือข่ายหรือผู้ที่เคารพนับถือของพระเจ้าอาวาส

ในช่วงต้นปีนี้บ้านฝางน้อยได้จัดผ้าป่าแต่ผู้ที่เป็นแกนหลักในการจัดงานครั้งนี้มิใช่วัดและพระ แต่เป็นครูใหญ่ของโรงเรียนประถมในหมู่บ้าน ภายหลังจากที่มีการปรึกษาหารือกับชาวบ้านแล้ว ชาวบ้านได้แบ่งออกเป็น "สาย" เพื่อแจ้งข่าวไปยังกลุ่มคนที่คนรู้จักสายต่าง ๆ ซึ่งรวมทั้งชาวบ้านฝางที่ทำงานอยู่ต่างประเทศ (เกาหลีใต้ ไต้หวัน) ทำงานอยู่ที่กรุงเทพฯ และที่อื่น ๆ ในประเทศไทย เป้าหมายของการระดมทุนครั้งนี้ก็เพื่อสนับสนุนให้โรงเรียนจัดซื้อเครื่องคอมพิวเตอร์วันที่มีการนำเงินผ้าป่ามามอบให้ชาวบ้านนั้น ชาวบ้านก็ได้จัดงานต้อนรับผ้าป่าโดยไปจ้างหมอลำซึ่งมาเฉลิมฉลอง (และเป็นเหตุให้วัยรุ่นมีเรื่องชกต่อยทะเลาะวิวาทกันตลอดงาน) การระดมทุนของผ้าป่าในครั้งนี้ทำให้ชาวบ้านได้รับเงินจากผ้าป่าประมาณ 170,000 บาทเศษ และชาวบ้านได้นำเงินไปซื้อเครื่องคอมพิวเตอร์ให้โรงเรียน 2 ชุด เงินที่เหลือได้นำมาสร้างรั้วโรงเรียน และรั้ววัดได้อีก

กล่าวโดยสรุป ของบอกบุญทั้งในกรณีของการทำบุญแจกข้าวและการทอดผ้าป่า ที่ได้อธิบายไว้โดยย่อในตอนต้นเป็นการผลิตซ้ำทุนทางสังคม การผลิตซ้ำดังกล่าวนี้มีรากฐานแนวคิดและอุดมการณ์เกี่ยวกับเรื่อง "การทำบุญ" ของชาวบ้าน อย่างไรก็ตาม ทั้งของบอกบุญซึ่งเป็นสาระสำคัญอย่างหนึ่งในการทำบุญ และวิถีปฏิบัติที่เราได้กล่าวในรายละเอียด แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของ "ทุน" หรือระบบเศรษฐกิจแบบตลาด ซึ่งได้เข้ามาร่วมในการเป็นส่วนหนึ่งในการผลิตซ้ำทุนทางสังคม อย่างไรก็ตาม กระบวนการดังกล่าวนี้ได้ทำให้เกิดเครือข่าย ซึ่งจะเป็นพื้นฐานสำหรับความร่วมมือหรือการแลกเปลี่ยนทรัพยากรในขั้นต่อไป ในด้านแรก ของบอกบุญเป็นการอ้างไว้ซึ่งเครือข่ายความสัมพันธ์ของครัวเรือน ในประเด็นดังเดิมนั้นเมื่อครัวเรือนใดครัวเรือนหนึ่งจะทำบุญขึ้นบ้านใหม่จัดงานแต่งงาน เจ้าภาพหรือครัวเรือนที่เป็นผู้จัดก็เพียงแต่บอกกล่าวด้วยวาจา (ชาวบ้านใช้คำว่าไป "เล่า" หรือไป "คอบ" คือการบอกกล่าว) ชาวบ้าน หรือครัวเรือนอื่น ๆ ที่ได้รับการบอกกล่าวก็จะมาร่วมทำบุญ ในบางกรณีเช่นเมื่อมีคนตาย ครัวเรือนไม่จำเป็นต้องบอกกล่าว

ครัวเรือนอื่น ๆ ในชุมชนถือว่าเป็น “หน้าที่” ของตนเองที่จะต้องไปร่วมครัวเรือนนั้น ๆ “ทำบุญ” การร่วมทำบุญครัวเรือนอื่น ๆ อาจจะมีทั้งสิ่งของ เช่น ข้าวสาร ถั่วลิสง อาหารแห้งอื่น ๆ ตลอดจนแรงงานมาช่วยเจ้าภาพ ในปัจจุบันนี้เมื่อมีงาน เจ้าภาพจะบอกบุญโดยการแจกซอง และถือว่าเป็นภาระหน้าที่ของครัวเรือนที่ได้รับซองจะต้องทำบุญโครงการนำเงินใส่ซองไปมองให้เจ้าภาพด้วยวิธีปฏิบัติแบบนี้เป็นการผลิตซ้ำแนวคิดเรื่องการทำบุญ และทำให้เครือข่ายของครัวเรือนดำรงอยู่

ในด้านที่สอง การทำบุญทอดผ้าป่าเป็นเครือข่ายระหว่างชุมชน และ “ภายนอก” ที่ผลิตซ้ำและสร้างขึ้นมาใหม่จากแนวคิดเรื่องการทำบุญ การทอดผ้าป่าในประเพณีฮิตสิบสอง คองสิบสี่ เดิมที่ไม่ปรากฏ ประเพณีดังกล่าวนี้เพิ่งจะวิวัฒน์ขึ้นมาในช่วงประมาณ 40 ปีที่ผ่านมา โดยเกิดขึ้นในช่วงที่การติดต่อระหว่างชุมชนหมู่บ้าน และภายนอก ภายใต้รูปแบบของการอพยพแรงงาน มีแพร่หลายเพิ่มขึ้น เครือข่ายของการทอดผ้าป่านี้ อยู่นอกกรอบโครงสร้างความสัมพันธ์ของรัฐ ในขณะที่เครือข่ายของ “ซองบอกบุญ” ในด้านหนึ่งได้สร้างภาระของครัวเรือนในการลงทุน (นำเงินใส่ซอง) เพื่อรักษาเครือข่ายของตนเอง แต่การทอดผ้าป่าได้แสดงให้เห็นด้านที่เป็น “พลัง” ของชุมชนซึ่งพลังดังกล่าวนี้มาจากความผูกพันต่อบ้านเกิดหรือชุมชนของตนเอง ของผู้อพยพแรงงานที่อยู่ ณ ที่ต่าง ๆ นอกชุมชน

สรุป

ทั้งความเชื่อเรื่องผี วัดและพระสงฆ์ และธรรมเนียมประเพณีที่ผู้วิจัยได้นำเสนอในบทนี้ ถือได้ว่าเป็นส่วนหนึ่งของ “วัฒนธรรมชุมชน” สิ่งเหล่านี้มีมาก่อนที่จะเกิดรัฐ แม้เผชิญกับการเปลี่ยนแปลง วัฒนธรรมชุมชนก็มีการปรับตัว และยังคงดำรงอยู่มาจนถึงปัจจุบัน สิ่งเหล่านี้เป็นแหล่งที่ทำให้เกิดความร่วมมือระหว่างสมาชิกในชุมชน เป็นแหล่งของศรัทธาและขวัญกำลังใจ ที่เป็นทำให้สมาชิกในชุมชนมีพลังในการทำงาน และต่อสู้ทำมาหาเลี้ยงชีพในโลกปัจจุบัน การปรับปรุงเปลี่ยนแปลง วัฒนธรรมชุมชนนี้ มีแนวโน้มที่แนวคิดในเรื่อง “ทุน” ในทางวัตถุ จะเข้ามาครอบงำแนวคิดเรื่อง “บุญ” ดังที่ได้นำเสนอไว้ในบทที่ 2 แนวคิดของทุนหรือทุนนิยม มุ่งแสวงหาความพึงพอใจส่วนบุคคล ในขณะที่แนวคิดในเรื่องบุญมุ่งสนับสนุนให้คนแสวงหาความสุขโดยการให้หรือการเสียสละ ดังนั้นถ้าหากไม่มีขบวนการที่จะนำไปสู่การรื้อฟื้นแนวคิดเรื่องนี้อย่างจริงจังก็คาดหมายได้ว่า ทุนทางสังคมในรูปนี้จะอ่อนแอและสูญสลายไปในที่สุด

บทที่ 7

บทสรุป

บทนำ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อแสวงหาคำอธิบายในประเด็นคำถามที่สำคัญ 3 ประเด็น คือ ประการแรก ทูทางสังคมในชนบทมีธรรมชาติของการก่อเกิด การผลิตซ้ำ และการขยายตัวอย่างไร ประการที่สอง ทูทางสังคมได้ถูกนำมาใช้ประโยชน์อย่างไรบ้างในหน่วยการกระทำทางสังคมในระดับต่าง ๆ คือ ครัวเรือน ชุมชน และเครือข่ายระหว่างชุมชน และประการสุดท้าย ยุทธศาสตร์การพัฒนาที่ผ่านมาได้ส่งผลให้เกิดการขยายตัวของทูทางสังคมหรือไม่อย่างไร หรือมีแนวทางหรือวิธีการในการนำเอาทูทางสังคมมาใช้ในการกระบวนการพัฒนาอย่างไร ข้อมูลเชิงประจักษ์ที่ใช้สำหรับอธิบายและตอบคำถามในทั้ง 3 ประเด็น โดยหลักแล้วมาจากชุมชนในชนบทภาคอีสาน 3 ชุมชน แต่ในบางบทและบางหัวข้อ ผู้วิจัยได้พยายามที่จะใช้แหล่งข้อมูลมือสองที่มีอยู่เพื่อขยายภาพของประเด็นให้เห็นในภาพที่กว้างขึ้น การศึกษานี้ใช้เวลาทั้งหมด 2 ปี คือเริ่มตั้งแต่เดือนกรกฎาคม 2544 – มิถุนายน 2546

สำหรับทัศนะทางวิชาการ (Perspectives) ที่ผู้วิจัยใช้เป็นกรอบชี้นำในการตีความนอกเหนือไปจากแนวคิดเรื่องทูทางสังคมแล้ว ผู้วิจัยได้ใช้แนวคิดที่เรียกว่า actor – oriented paradigm และ resource prefaces approach โดยหลักคิดที่สำคัญก็คือการมองว่า ผู้กระทำการทางสังคมต่างก็มีความสามารถตระหนักรู้ต่อสิ่งแวดล้อมรอบตัว และจะใช้ทรัพยากรที่มีอยู่เพื่อบรรลุเป้าหมายที่เป็นไปได้ที่ดีที่สุดเท่าที่โอกาสจะอำนวยประการสำคัญคือ คำว่า “ทรัพยากร” ในที่นี้มีได้มีความหมายเพียงแต่ทรัพยากรทางสังคม ทางวัตถุ ตามแนวคิดของนักเศรษฐศาสตร์เท่านั้น แต่หมายความรวมทั้งทรัพยากรที่ไม่ใช่วัตถุ ซึ่งได้แก่ระบบความสัมพันธ์ หรือคุณลักษณะทางสังคม และวัฒนธรรมของหน่วยกระทำการทางสังคมนั้น ๆ ด้วย

ในบทสุดท้ายนี้ มีองค์ประกอบสามส่วน ส่วนแรกผู้วิจัยจะได้สรุปประเด็นต่าง ๆ ที่ผู้วิจัยได้พยายามตอบคำถามการวิจัย โดยจะนำเอาประเด็นหลักที่มีความสำคัญในแต่ละบทมาเน้นให้เห็น พร้อมทั้งอภิปรายเพิ่มเติม ส่วนที่สองพยายามที่จะแสวงหาคำอธิบายทางทฤษฎีต่อประเด็นที่ได้จากการวิจัยครั้งนี้ และสุดท้ายผู้วิจัยพยายามที่จะนำเสนอประเด็นทางด้านนโยบายสำหรับการพัฒนาดังจะได้กล่าวเป็นลำดับต่อไป

แนวคิดเรื่องทุนทางสังคม : ความเจริญเติบโต ตลาดและทุนนิยม

ในบทที่ 2 ผู้วิจัยได้ทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับทุนทางสังคมทั้งที่เป็นแนวคิดทางด้านสากล (แนวคิดตะวันตก) และแนวคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมวงวิชาการไทย การทบทวนวรรณกรรมในบทนี้มีได้มีจุดมุ่งหมายเพื่อกำหนดกรอบแนวคิด หรือตัวแปรที่จะทำการทดสอบแบบตายตัว แต่เพื่อที่จะเป็นทิศทางหรือแนวทางกว้าง ๆ ที่ผู้วิจัยจะดำเนินการวิจัยในต่อไป นอกจากนั้นการสำรวจเอกสารในที่นี่ก็ได้รวบรวมเอาเอกสารเกี่ยวกับทุนทางสังคมมาไว้ทั้งหมด แต่ได้คัดเลือกเอาเอกสารที่ผู้วิจัยมองว่ามีความสำคัญขึ้นมาพิจารณา

ในการวิเคราะห์แนวคิดทุนทางสังคมที่มาจากสากลนั้น ผู้วิจัยได้หยิบยกเอาแนวคิดของนักวิชาการ 3 คน (กลุ่ม) ขึ้นมาพิจารณา คือแนวคิดนักเศรษฐศาสตร์สถาบันใหม่ แนวคิดนักสังคมวิทยา และแนวคิดของนักรัฐศาสตร์ แนวคิดของนักวิชาการตะวันตกที่น่าเสนอมาจจะมีรายละเอียดปลีกย่อยแตกต่างกันออกไป แต่ประเด็นร่วมที่สำคัญอย่างหนึ่งคือ การมองว่าทุนทางสังคมจะเป็นปัจจัยที่นำไปสู่ประสิทธิภาพของสังคม Douglas North ได้ชี้ให้เห็นถึงทัศนะที่ไม่ถูกต้องของนักเศรษฐศาสตร์แบบดั้งเดิม เกี่ยวกับคำว่า “สถาบัน” โดยมองว่าสถาบันแบบดั้งเดิมมิใช่สถาบันตลาด และเป็นปัญหาอุปสรรคต่อการพัฒนา นักเศรษฐศาสตร์สถาบันใหม่มองว่า สถาบันที่มีอยู่ในสังคมไม่ว่าจะเป็นแบบเก่าหรือแบบใหม่ ก็จะช่วยลดต้นทุนในการโยกย้ายทรัพยากร (transaction costs) ส่วน James Coleman ซึ่งเป็นนักสังคมวิทยาได้เน้นให้เห็นถึงความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีอยู่ในสถาบันที่ทำให้เกิดประสิทธิภาพของการบังคับใช้กฎหมาย ข้อผูกพัน หรือพันธะสัญญาต่าง ๆ ที่คนในสังคมมีต่อกัน ในขณะที่ Robert D. Putnam สนใจประสิทธิภาพสถาบันการปกครองในระบอบประชาธิปไตย ผู้วิจัยมองว่า การขยายตัวหรือการเติบโตของโคททรัพย์หรือการเติบโตทางด้านอื่น ๆ ของมนุษยชาติ เป็นเรื่องที่สำคัญและมีความสำคัญ แต่ความเติบโตดังกล่าวนี้ ไม่จำเป็นต้องเป็นแบบเดียวกับสิ่งที่เราเรียกว่า “ทุนนิยม” ในขณะนี้ ดังนั้นข้อสงสัยต่อทฤษฎีทุนทางสังคมจากกระแสสากลในที่นี้คือ ประสิทธิภาพของความเจริญเติบโตในที่นี้ อาจจะมีความหมายเพียงการเร่งรัดในการก้าวเข้าไปสู่ทุนนิยม เมื่อเป็นเช่นนี้ทฤษฎีทุนทางสังคมจากตะวันตกจึงอาจจะไม่ได้เสนอการอธิบายและการทำนายใหม่ต่อปรากฏการณ์การพัฒนา ที่นอกเหนือไปจากแนวคิดในเรื่อง “ทุน” ของนักเศรษฐศาสตร์ที่มีมาแต่เดิม ประเด็นสำคัญก็คือ แนวคิดในเรื่องทุนทางสังคมที่เป็นกระแสสากลได้รับการสนับสนุนและนำไปขยายโดยสถาบันเหนือรัฐ อย่างเช่นธนาคารโลก ซึ่งทำให้แนวคิดแบบนี้มีการเผยแพร่อย่างกว้างขวาง

การทบทวนเอกสารเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมในวงวิชาการไทยพบว่า ข้อเสนอหลักกลับมิใช่เรื่องการสร้างเสริมความเจริญเติบโตและการเร่งรัดก้าวไปสู่ทุนนิยม สิ่งที่จะต้องชี้แจงอีกครั้งในการทบทวนเอกสารวิชาการไทยในที่นี้ก็คือ ผู้วิจัยได้รวมเอาแนวคิดต่าง ๆ ที่มองหรือมีข้อเสนอ

เกี่ยวกับเรื่องการพัฒนาที่นอกเหนือไปจากเรื่อง “ทุนกายภาพ” เข้าไว้ด้วย แม้ว่าแนวคิดเหล่านั้นจะไม่ใช่คำว่า “ทุนทางสังคม” โดยตรงก็ตาม คำว่าทุนทางสังคมเพิ่มจะเข้ามาปรากฏในวงวิชาการไทยอย่างชัดเจน ภายหลังจากวิกฤติเศรษฐกิจในปี 2540 นี้เอง และถ้าหากเรานึกย้อนหลังไปอีกประมาณ 40 ปี ในประวัติศาสตร์การพัฒนาประเทศไทย เรามิได้ประสบปัญหาเรื่องอัตราการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ คือโดยภาพรวมแล้วในช่วง 4 ทศวรรษที่ผ่านมาเศรษฐกิจของประเทศมีการเติบโตและขยายตัวโดยเฉลี่ยอยู่ในอัตราที่สูง สิ่งที่เป็นปัญหาอันเป็นพื้นฐานของเราจึงเป็นเรื่องอัตราการเปลี่ยนแปลงที่รวดเร็วเกินไป แนวคิดหลักในเรื่องทุนทางสังคม จึงมองเรื่องความเป็นธรรม การกระจาย (สิทธิ อำนาจของชุมชน วัฒนธรรมชุมชน) จริยธรรม (พุทธเศรษฐศาสตร์) หรือในบางระดับ แนวคิดเรื่องทุนทางสังคมอาจจะก้าวไปถึงการต่อต้านระบบทุนนิยม

สิ่งที่ผู้วิจัยมองว่า มีความจำเป็นที่จะต้องจำแนกแยกแยะให้ชัดเจน เมื่อพิจารณาทฤษฎีทุนทางสังคมก็คือ ความแตกต่างระหว่างความเจริญเติบโต (ทางเศรษฐกิจ) ตลาด และทุนนิยม ในปัจจุบันนี้ ความหมายของคำดังกล่าวไม่ว่าจะในหมู่มนุษย์ทั่วไปหรือในหมู่นักวิชาการ ยากที่จะแยกจากกัน อันที่จริงคำทั้งสามคำนี้ โดยพื้นฐานแล้วแม้ว่าจะมีความเกี่ยวเนื่องกัน แต่ก็มีได้มีความหมายเหมือนกันเลยทีเดียว ความเจริญเติบโตเป็นการเพิ่มขึ้นของโภคทรัพย์ อาจจะเป็นผลมาจากทั้งตลาดและทุนนิยม แต่ตลาดและทุนนิยมก็มีสาระหลักที่แตกต่างกันอยู่ กล่าวคือตลาดเป็นชุดของกฎที่ควบคุมและกำกับการแลกเปลี่ยน (สินค้าและบริการ) ระหว่างมนุษย์ กฎดังกล่าวนี้ตั้งอยู่บนหลักการของการแข่งขันโดยเสรี กฎของการแข่งขันนี้ อยู่ภายใต้การควบคุมของจริยธรรมทางสังคม คือการแข่งขันจะต้องอยู่ภายใต้การกำกับของค่านิยมในเรื่องความดีงาม ความถูกต้องหรือความเป็นธรรมด้วย ส่วนทุนนิยมมีสาระหลักอยู่ที่การแสวงหากำไร ซึ่งการแสวงหากำไรนี้ ไม่จำเป็นที่จะต้องยึดหลักของการแข่งขันกันโดยเสรี ในทางตรงกันข้าม ทุนนิยมกลับมีแนวโน้มที่จะจำกัดการแข่งขัน เพื่อที่จะเป็นหลักประกันของการแสวงหากำไร ทุนนิยมมักจะสร้างการผูกขาด (ดู Korten; 1999) การแข่งขันในระบบทุนนิยมจึงมิใช่การแข่งขันที่แท้จริง หากเป็นวิธีการทำลายล้างคู่แข่งเพื่อให้ตนเองได้กำไรสูงสุด ในปัจจุบัน รัสเซลล์ ธนะพรพันธุ์ ได้ชี้ให้เห็นถึงระดับขั้นการพัฒนาของทุนนิยม ซึ่งก้าวเข้ามาสู่ยุคของทุนการเงินและการบริการ ผู้วิจัยมองว่าแนวคิดเรื่องทุนทางสังคม จำเป็นที่จะต้องเสนอการอธิบายและการทำนายที่แตกต่างออกไปจากตรงนี้ การศึกษาในเชิงประจักษ์ในการวิจัยนี้จึงเป็นการค้นหาพลังในทางสร้างสรรค์ที่มีอยู่ในสังคม พลังดังกล่าวนี้อาจจะนำไปสู่การขยายตัวของโภคทรัพย์ เพื่อให้มนุษย์สามารถที่จะหลุดพ้นออกมาจากการขาดแคลนโภคทรัพย์ที่จำเป็น แต่น่าจะหลีกเลี่ยงการก้าวเข้าไปสู่การแข่งขันแบบทำลายล้างของระบบทุนนิยมด้วย

ข้อสรุปจากการศึกษาเชิงประจักษ์

การศึกษาในครั้งนี้ มิได้เป็นการศึกษาวิจัยทดลอง หรือเป็นการวิจัยที่มีการตั้งสมมติฐาน (การตอบคำถามล่วงหน้า) และค้นหาข้อมูลเชิงประจักษ์เข้ามาบรรจุในกรอบคิด แล้วสรุปข้อค้นพบตามกรอบที่ได้กำหนดไว้ล่วงหน้า เหตุผลประการหนึ่งก็เนื่องจากว่าแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมยังคงเป็นเรื่องใหม่ แม้คำนิยามพื้นฐานก็ยังคงไม่เป็นที่ตกลงร่วมกันในหมู่นักวิชาการและสาขาวิชาที่เกี่ยวข้อง การวิจัยในครั้งนี้จึงเลือกใช้วิธีการแบบพรรณนา (descriptive) เป็นหลัก ในที่นี้ ผู้วิจัยจะได้สรุปสาระสำคัญที่ได้จากการศึกษาเชิงประจักษ์ที่ได้อธิบายไว้ในบทที่ผ่านมาดังนี้

ก. การดำรงสถานะของชุมชนในฐานะที่เป็นบริบทของการผลิตซ้ำทุนทางสังคม

ในบทที่ 3 ผู้วิจัยเริ่มนำเสนอและวิเคราะห์ข้อมูลเชิงประจักษ์ที่ได้จากการศึกษาชุมชน 3 ชุมชนชนบทในเขตจังหวัดขอนแก่น โดยเริ่มจากการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ ชุมชนหมู่บ้านทั้ง 3 แห่ง เริ่มก่อตั้งเมื่อกว่า 100 ปีเศษ ๆ ที่ผ่านมา ในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สอง พลังที่เข้าไปผลักดันทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของชุมชนก็คือ กระบวนการพาณิชย์กรรมเกษตร และการแพร่เข้าไปของรัฐสู่ชุมชนอันเป็นการสนองตอบต่อปัญหาความมั่นคงของรัฐ พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ในช่วงนี้ได้ทำให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับกลุ่มคนข้างนอกชุมชนแบบใหม่ขึ้นมา ซึ่งมีลักษณะเป็นความสัมพันธ์ในแนวดิ่ง (Vertical Link) ทั้งกับรัฐและธุรกิจเอกชน การเกิดขึ้นของความสัมพันธ์แบบนี้ ในด้านหนึ่งได้ทำให้เกิดความสัมพันธ์ในแนวนราบ (เช่นการค้าขาย แลกเปลี่ยน รวมไปถึงความร่วมมือ การช่วยเหลือซึ่งกันและกัน) ระหว่างชุมชนอ่อนแอลงไป และอีกด้านหนึ่งภายในชุมชนเองก็เกิดกลุ่มย่อย (fractions) ต่าง ๆ ขึ้นมาเกิดการแข่งขันระหว่างกลุ่มย่อย เพื่อที่จะเข้าไปเป็นเครือข่ายของรัฐหรือธุรกิจเอกชน

การเปลี่ยนแปลงในชุมชนอีกสองประการที่ผู้วิจัยนำมาพิจารณาในบทนี้คือ ประชากรและที่ดินทำกิน ในแง่ของประชากรนั้น พบว่าหมู่บ้านที่อยู่ใกล้เมือง คือบ้านเหล่าเกวียนหัก มีอัตราการเพิ่มของประชากรน้อยมาก (แต่มีจำนวนครัวเรือนเพิ่มมากขึ้น) ส่วนบ้านฝางน้อย ซึ่งอยู่ไกลศูนย์กลางเมืองที่สุดในการศึกษาครั้งนี้พบว่า มีอัตราการเพิ่มของประชากรมากที่สุด กลุ่มประชากรอายุแรกเกิด - 14 ปี มีแนวโน้มที่จะลดลงไปด้วย ในด้านการเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดินนั้น พบว่าหมู่บ้านใกล้เมืองมีการเพิ่มขึ้นของจำนวนผู้ไร้ที่ดินทำกินอย่างชัดเจน ในขณะที่หมู่บ้านไกลเมืองมีสัดส่วนการเพิ่มขึ้นของผู้ไร้ที่ดินทำกินเพียงเล็กน้อยเท่านั้น

ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ชุมชนหมู่บ้านก็ยังสามารถดำรงอยู่และสืบทอดต่อมาได้ การดำรงอยู่ของหมู่บ้าน มีความสำคัญต่อการผลิตซ้ำของทุนทางสังคมที่ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ในบทต่อ ๆ มา ไม่ว่าจะเป็นทุนที่อยู่ในระดับครัวเรือน หรือกลุ่ม องค์กร ตลอดจนธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ

ล้วนแต่ดำรงอยู่ และผลิตซ้ำภายใต้พื้นที่ทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนหมู่บ้าน การวิเคราะห์ในบทนี้จึงเป็นการฉายภาพให้เห็นถึง “บริบท” ของการผลิตซ้ำทุนทางสังคมนั่นเอง

ข. ครัวเรือน ทรัพยากร และการแปลงรูปของทุนทางสังคม

ทุนทางสังคมมีสถานะเป็นนามธรรม อย่างไรก็ตามทุนทางสังคมก็สามารถที่จะแปลงรูปไปอยู่ในสภาพที่มนุษย์จะบริโภคได้โดยตรง นั่นก็คือทุนทางสังคมอาจจะแปลงสภาพเป็นทรัพยากรหรือวัตถุดิบ การบริโภคทุนสังคมโดยตรง หรือการบริโภคทรัพยากรหรือวัตถุดิบที่แปลงรูปมาจากทุนทางสังคม ย่อมส่งผลต่อสถานะความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือน ความพยายามที่จะพิจารณาว่าทุนทางสังคมเกี่ยวข้องกัน หรือส่งผลต่อสถานะความเป็นอยู่ของคนอย่างไรมีความจำเป็นที่จะต้องทำความเข้าใจเกี่ยวกับสถานะของทรัพยากรครัวเรือน และสมาชิกของครัวเรือนในชนบท ในบทที่ 4 ผู้วิจัยได้นำเสนอผลการวิเคราะห์สถานะของทรัพยากรของครัวเรือนใน 3 ชุมชน โดยแนวคิดเบื้องต้นก็คือทรัพยากรที่ครัวเรือนมีอยู่ สามารถที่จะนำมาใช้ประโยชน์ และแปลงรูปไปเป็นวัตถุดิบหรือใช้ประโยชน์ในแง่ต่าง ๆ ได้ ที่สำคัญก็คือเรามองว่า ครัวเรือนมิได้ครอบครองและกำกับทรัพยากรในทางวัตถุเท่านั้น แต่มีทรัพยากรทางสังคม และวัฒนธรรมด้วย

ประเด็นแรกที่ผู้วิจัยได้ชี้ให้เห็นในบทที่ 5 ก็คือครัวเรือนในชนบทมีชื่อ “ชาวนา” ตามนิยามของนักสังคมศาสตร์ซึ่งมองว่าเขากำลังยืนอยู่ระหว่างเส้นแบ่งของโลก 2 โลก คือโลกของวิถีการผลิตแบบดั้งเดิม และวิถีการผลิตแบบใหม่ ครัวเรือนเหล่านี้มีชาวนาในแง่ที่ว่า เขามีได้ยังชีพโดยการทำนาหรือโดยการทำการเกษตรเท่านั้น แต่มีวิธีการและแหล่งยังชีพที่หลากหลายหลากหลายของการยังชีพของชาวนา (diversities of livelihood) เป็นเรื่องที่วงวิชาการทางสังคมศาสตร์ในปัจจุบันตระหนักอยู่แล้ว แต่ในการวิจัยนี้ต้องการชี้ให้เห็นว่าความหลากหลายเหล่านี้ เกี่ยวข้องกับทรัพยากรของครัวเรือนชาวนาชนบท และยุทธวิธีต่าง ๆ ที่เขานำมาใช้ในการจัดการทรัพยากรของครัวเรือน เพื่อให้ได้ผลลัพธ์ (ซึ่งได้แก่ความอยู่ดีมีสุขของสมาชิกของครัวเรือน) ที่ดีที่สุดที่เป็นไปได้

ทรัพยากรประเภทแรกของครัวเรือนในชนบท ที่งานวิจัยนี้ทำการสำรวจคือทรัพยากรทางวัตถุ ซึ่งรวมถึงที่ดิน ทรัพย์สิน และกระแสการไหลเวียนของรายได้ (รายได้ รายจ่าย และหนี้สิน) ผลการสำรวจพบว่า ครัวเรือนไร้ที่ดินใน 3 ชุมชน มีสัดส่วนที่สูงกว่าภาพรวมของภาคอีสาน คือในสามชุมชนที่ทำการสำรวจในการวิจัยครั้งนี้ มีผู้ไร้ที่ดินทำกินประมาณร้อยละ 38 ในขณะที่ครัวเรือนเกษตรกรที่ไร้ที่ดินทำกินในทั้งภาคอีสาน มีประมาณร้อยละ 18 เท่านั้น แหล่งรายได้ที่เป็นเงินสดของครัวเรือนมาจากกิจกรรมหรือการจ้างแรงงานนอกภาคเกษตรเป็นหลัก รายได้เฉลี่ยของครัวเรือนนั้นมีสัดส่วนที่ใกล้เคียงกัน รายจ่ายประจำเดือนของครัวเรือนที่มีสัดส่วนมากที่สุดได้แก่ รายจ่ายในการซื้ออาหาร รองลงไปได้แก่ค่าใช้จ่ายเกี่ยวกับการศึกษาเล่าเรียนของสมาชิกวัยเยาว์

ภายใต้สภาพของการเปลี่ยนแปลงของสังคมที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วนั้น ทรัพยากรมนุษย์ของครัวเรือนถือว่ามีความสำคัญยิ่ง การที่ครัวเรือนสามารถใช้ทรัพยากรในการยังชีพที่หลากหลายได้ย่อมขึ้นอยู่กับทักษะ ความสามารถของทรัพยากรมนุษย์ของครัวเรือน ครัวเรือนชนบทเองก็ตระหนักในเรื่องนี้ดี จะเห็นได้จากการลงทุนในทรัพยากรมนุษย์คือค่าใช้จ่ายการศึกษาของสมาชิกของครัวเรือน เป็นค่าใช้จ่ายที่สูงรองจากค่าใช้จ่ายสำหรับอาหาร การพิจารณาสถานะทรัพยากรมนุษย์ในการวิจัยนี้ ครอบคลุมถึง ขนาดของครัวเรือน กำลังแรงงาน การศึกษา และภาวะทางสุขภาพของสมาชิกครัวเรือน กล่าวโดยรวมก็คือ ครัวเรือนของชาวชนบทมีแนวโน้มที่จะมีขนาดเล็กลง มีสัดส่วนของคนที่อยู่ในวัยทำงาน (อายุ 15-60 ปี) มากขึ้น สำหรับครัวเรือนที่ทำการเกษตรเนื่องจากว่าครัวเรือนมีขนาดเล็กลง และแรงงานส่วนหนึ่งได้หันไปทำงานนอกภาคเกษตร ทำให้แรงงานของครัวเรือนสำหรับทำการเกษตรไม่เพียงพอ จึงหันไปใช้แรงงานรับจ้างมากขึ้น

ส่วนทรัพยากรทางสังคม และวัฒนธรรมนั้น ในการวิจัยครั้งนี้ได้ให้ความสำคัญต่อสถานะตำแหน่งของหัวหน้าครัวเรือน เครือข่ายครัวเรือนของพี่น้องและบุตร การรับรู้เกี่ยวกับตำแหน่งแห่งที่ของครัวเรือนในสังคมโดยกว้าง และในเฉพาะชุมชน ตลอดจนการให้ความสำคัญต่อสถาบันทางวัฒนธรรมต่าง ๆ เช่นวัด ประเพณี ความเชื่อเรื่องผี ถ้ำมองในแง่ของ "จำนวน" แล้วครัวเรือนในชนบทยังมีเครือข่ายครัวเรือนที่เป็นพี่หรือน้องของหัวหน้า และภรรยาของหัวหน้าครัวเรือนอยู่มาก ทั้งนี้เนื่องจากว่าคนรุ่นนั้นยังนิยมมีบุตรมาก นอกจากนั้น ยังมีบุตรที่ แยกครอบครัวออกไปเป็นอิสระ ซึ่งทั้งครอบครัวพี่น้องและครอบครัวบุตรถือว่าเป็นเครือข่ายที่มีความใกล้ชิด และสามารถจะได้รับความช่วยเหลือในยามที่ครัวเรือนต้องการ ส่วนในแง่ของความศรัทธา เชื่อมมั่นต่อสถาบันทางวัฒนธรรมต่าง ๆ จากการสัมภาษณ์ตัวแทนของครัวเรือนพบว่า ยังคงมีอยู่ในระดับสูง ถ้าหากนำเอาภาพที่เราพบในระดับครัวเรือน ไปต่อกับภาพที่เราศึกษาในระดับชุมชน เกี่ยวกับประเพณี ผี และพระ นั้น เราจะพบว่าครัวเรือนในชนบทได้มอง "สินค้าสาธารณะ" เหล่านี้ในแง่ที่เขาจะเข้าไปเอาประโยชน์เท่านั้น แต่เขาก็พร้อมที่ลงทุนในการทำนุบำรุงรักษา (อย่างเช่นการช่วยแรงงาน การออกเงิน) ซึ่งผลก็คือ สถาบันต่าง ๆ ยังคงดำรงอยู่ และมีการปรับเปลี่ยนตามสถานการณ์แวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป

ค. การผลิตซ้ำกลุ่ม องค์กร และเครือข่าย

ทัศนะในทางสังคมศาสตร์แบบดั้งเดิมโดยทั่วไปแล้วมองว่า ในชุมชนชนบทขาดแคลนกลุ่มหรือองค์กร ที่จะทำหน้าที่ในการรวบรวมเอาทรัพยากร หรือความร่วมมือระหว่างปัจเจกในชุมชนมาใช้ให้เกิดประโยชน์ โดยเฉพาะภายใต้สถานการณ์หรือสภาพแวดล้อมแบบใหม่ ดังนั้นการพัฒนาในแง่นี้จึงเป็นความพยายามที่จะปลูกถ่าย (transplant) สถาบันสมัยใหม่ให้เข้าไปอยู่ในภาคชนบท

แนวคิดที่มองว่าชนบทขาดกลุ่ม และองค์กรนี้มีได้มีเฉพาะในกลุ่มแนวคิดกระแสหลักเท่านั้น แต่ในกลุ่มนักคิดทางมาร์กซิสต์ก็มีแนวโน้มที่จะมองว่าชาวนาชาดการจัดตั้งองค์กรทางชนชั้น หรือชาดจิตสำนึกทางชนชั้น ในบทที่ 5 ผู้วิจัยได้สำรวจกลุ่ม องค์กร และเครือข่าย โดยในขั้นแรกได้นำเอาประเด็นข้อถกเถียงทางด้านแนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับกลุ่มและองค์กรขึ้นมาพิจารณาโดยย่อ ๆ

ในการวิเคราะห์เกี่ยวกับกลุ่มและองค์กรในชุมชน 3 แห่งผู้วิจัยได้เน้นใน 3 ประเด็นคือ ปัญหาในเรื่องการก่อตั้งและการเลิกกลุ่ม อันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมชนบท ที่ทำให้ปัญหาและความต้องการของชาวบ้านเปลี่ยนแปลงไปด้วย ประเด็นต่อมาคือเรื่องกลุ่มและองค์กรภายในกับการสร้างทุนมนุษย์ และประเด็นสุดท้ายเป็นเรื่องกลุ่มการเงินและทุนทางสังคม ในประเด็นแรกเราได้วิเคราะห์กรณีธนาคารข้าว ที่ชาวบ้านมีแนวคิดที่จะจัดตั้งสถาบันสวัสดิการของชุมชน โดยอาศัยการระดมทรัพยากรคือข้าว ซึ่งมีอยู่ในชุมชน เราพบว่ากลุ่มดังกล่าวอยู่ในภาวะชะงักงัน ส่วนหนึ่งเพราะสมาชิก หรือชาวบ้านมองว่า ธนาคารข้าวเป็นทรัพย์สินส่วนรวม อีกส่วนหนึ่งเป็นเพราะว่าปัญหาการขาดแคลนข้าว (หรือปัญหาสวัสดิการพื้นฐาน) ของชาวบ้านเปลี่ยนแปลงไป ในประเด็นที่สอง ผู้วิจัยได้หยิบยกกลุ่มสตรีทอผ้าขึ้นมาพิจารณา และชี้ให้เห็นว่า กลุ่มสตรีทอผ้าสร้างขึ้นมาจากรากฐานทางทักษะการทอผ้าของสตรีที่มีมาแต่ดั้งเดิม และความรักในงานทอผ้าของสตรี นอกจากนั้น กลุ่มสตรีช่วยให้เกิดการผลิตซ้ำและการพัฒนาทุนมนุษย์ อย่างเช่นการมีทักษะการทอผ้าแบบใหม่ การมีความรู้ในเรื่องตลาดและการจัดการ เป็นต้น ดังนั้น ทรัพยากรมนุษย์ จึงเป็น “สต็อก” ของมูลค่า และคุณค่าที่เกิดจากกลุ่มและองค์กร

ในประเด็นที่สาม ผู้วิจัยได้หยิบยกเอากลุ่มทางการเงินขึ้นมาวิเคราะห์ ในอดีตการจัดการทุนทางการเงินของชุมชน ถือว่าเป็นข้ออ่อน หรือจุดบอดของชุมชนเลยทีเดียว ในทัศนะทางวิชาการยังมองว่า ทุนการเงินเป็นปฏิปักษ์ต่อทุนทางสังคมในชุมชนชนบทด้วย อย่างไรก็ตามในช่วง 3-4 ปีที่ผ่านมาชุมชนทั้ง 3 แห่งได้ก่อตั้งกลุ่มองค์กรทางการเงินขึ้นมา ถ้าหากมองจากจำนวนสมาชิก และจำนวนเงินทุน กลุ่มการเงินใน 3 ชุมชน มีการขยายตัวที่รวดเร็วมาก นอกจากนั้นสต็อกของทุนที่เกิดจากการดำเนินการของกลุ่มต่าง ๆ ในชุมชนในระยะก่อนหน้านี้ทั้งในรูปทรัพยากรมนุษย์ หรือเงินทุนก็ถูกนำมาใช้ในการสร้างกลุ่มทางการเงินด้วย

ประเด็นต่อมาที่เราได้วิเคราะห์ในบทที่ 5 คือการขยายตัวของเครือข่ายระหว่างหมู่บ้าน โดยผู้วิจัยได้หยิบยกเอาเครือข่ายที่พบในทั้ง 3 หมู่บ้านและกำลังดำเนินการอยู่สองเครือข่ายขึ้นมาพิจารณา เครือข่ายแบบแรกเป็นเครือข่ายที่มองว่า “ชุมชน” เป็นสมาชิกของเครือข่าย ส่วนแบบที่สองมองว่า “กลุ่มหรือครัวเรือน” ที่มีอยู่ในชุมชนเป็นสมาชิกของเครือข่าย ถึงแม้ว่าเครือข่ายทั้งสอง จะมีกิจกรรม และมีการจัดระเบียบความสัมพันธ์ แต่ในเรื่องอุดมการณ์ ซึ่งเป็นเรื่องกำกับทิศทางการดำเนินงานของเครือข่ายยังไม่ปรากฏชัด สมาชิกของเครือข่ายมีความคาดหวังเพียงให้เครือข่าย

เป็นข้อต่อให้ชุมชนสามารถเข้าถึงทรัพยากรที่มีอยู่ภายนอก ถึงแม้ว่าความคาดหวังนี้จะมีข้อเรื่องที่ผิด แต่เครือข่ายก็มีความจำเป็นที่จะต้องมียุทธศาสตร์หรือมีเป้าหมายที่ไกลออกไป มากกว่าการสนองตอบความต้องการเป็นครั้งคราว อย่างไรก็ตามความไม่ชัดเจนในเชิงยุทธศาสตร์นี้ เป็นเรื่องที่ยธิบายได้ เนื่องจากการรวมตัวเป็นเครือข่ายที่มีเป้าหมายเพื่อการพัฒนาเป็นเรื่องใหม่สำหรับชาวบ้าน จึงยังต้องอาศัยเวลาอีกระยะหนึ่งที่จะทำความเข้าใจในเรื่องนี้

ประเด็นที่เกี่ยวข้องกับเรื่องยุทธศาสตร์ที่ผู้วิจัยได้ตั้งเป็นข้อสังเกตไว้ในบทนี้คือ ผู้วิจัยมองว่าการสร้างกลุ่มและองค์กรโดยการ “ปลูกถ่าย” องค์กรที่มีอยู่ในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ อาจจะเป็นเรื่องที่ทำได้ไม่ยาก แต่สิ่งที่สำคัญคือ กลุ่มและองค์กรเหล่านี้ต้องการ “ความรู้” ทางด้านการจัดการที่แตกต่างออกไปจากความรู้ที่มีอยู่ในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ ทั้งนี้เนื่องจากว่า ชุมชนและองค์กรหรือกลุ่มของชุมชน มีเป้าหมายในการดำเนินงานที่แตกต่างออกไปจากเป้าหมายในทางธุรกิจ เมื่อเป็นเช่นนั้น องค์กรหรือกลุ่มในชนบท จึงต้องการ “ปัญญาชน” ที่จะต้องทำงานในการผลิตหรือสร้างความรู้ขึ้นมาใช้ ควบคู่ไปกับการสร้างองค์กร ผู้วิจัยมองว่า ประเด็นดังกล่าวนี้ มีความสำคัญในเชิงยุทธศาสตร์การพัฒนาที่จะส่งผลต่อการสร้างใหม่ของทุนทางสังคมในชุมชนชนบทอย่างสำคัญ

ในตอนสุดท้ายของบทที่ 5 นี้เราได้ขยายภาพของกลุ่ม องค์กร และเครือข่ายออกไป เพื่อให้สามารถมองเห็นภาพด้านกว้าง นับตั้งแต่ ปี 2525 หรือในช่วงเริ่มต้นแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 5 เป็นต้นมา มีสถานการณ์ 2 อย่างที่เกี่ยวข้องกับการชักกลุ่มองค์กร และเครือข่ายสถานการณ์อย่างแรกคือทางราชการได้เปลี่ยนวิธีการทำงานพัฒนาชนบท โดยหันมายอมรับวิธีการพัฒนาจากล่างขึ้นบนมากขึ้น แม้ว่าจะถูกกล่าวหาว่าแท้จริงแล้ว รัฐมิได้เปลี่ยนแนวคิดหรือวิธีการทำงาน แต่การพัฒนาของรัฐนับตั้งแต่ช่วงนั้นเป็นต้นมาก็ได้ก่อให้เกิดกลุ่มองค์กรในระดับชุมชนขึ้นมาเป็นจำนวนมาก สถานการณ์อย่างที่สองก็คือ ได้เกิดขบวนการ (Movements) ของชาวชนบทหลายครั้ง อย่างเช่น ขบวนการ ค.จ.ก., สมัชชาคนจน, สมัชชาเกษตรกรรายย่อย เป็นต้น ถึงแม้ว่าในช่วงกว่า 2 ทศวรรษที่ผ่านมาจะยังบอกไม่ได้ว่าขบวนการเหล่านี้จะผนึก หรือประสานกันในแนวราบได้อย่างกว้างขวางและถาวรขึ้น แต่เราก็ได้เห็นศักยภาพหรือพลังของขบวนการเหล่านี้ ถ้าหากเรามองในแง่ปริมาณทั้ง จำนวนกลุ่ม จำนวนคน (สมาชิก) จำนวนคน แม้ว่าจะเป็นการยากที่จะได้ตัวเลขมาแสดงฐานะที่ถูกต้องของกลุ่ม แต่จากแหล่งที่มีข้อมูลก็ทำให้เห็นได้ว่ามีกลุ่ม องค์กร และสมาชิกของกลุ่ม องค์กรกระจายอยู่ในชุมชนเป็นจำนวนมากในประเภทกลุ่มต่าง ๆ ที่มีอยู่ในชุมชน กลุ่มทางการเงินกำลังเป็นกระแสหลัก คือเป็นรูปแบบของกลุ่มที่พบมากที่สุดในชุมชน

ง. วัฒนธรรมชุมชนและทุนทางสังคม

สถาบันทางวัฒนธรรมของชุมชนที่ยังคงมีพลัง เป็นรากฐานหรือที่มาของความร่วมมือระหว่างสมาชิกในชุมชน ที่สำคัญคือประเพณีฮิตสิบสองคองสิบสี่ ความเชื่อเรื่องผี และความศรัทธาในพระพุทธศาสนาของคนในชุมชน สถาบันทั้ง 3 นี้ ผู้วิจัยมองว่าเป็นมรดกเก่าทางวัฒนธรรม เนื่องจากว่า เป็นสิ่งที่คนรุ่นก่อนได้สร้างไว้ (มิใช่สิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติ) และมีการเปลี่ยนแปลงและสืบทอดมาสู่คนรุ่นต่อ ๆ มา ในบทที่ 6 ของงานวิจัยจึงได้วิเคราะห์เรื่องนี้

จากข้อมูลเชิงประจักษ์ที่เราพบในชุมชนทั้ง 3 แห่ง เราสามารถที่จะบอกได้ว่าระเบียบประเพณี ความเชื่อเรื่องผี และแนวปฏิบัติในทางพระพุทธศาสนา พระและวัด ยังคงมีอยู่ในชุมชน ถึงแม้ว่าในบางด้านจะเสื่อมสลายลงไปมาก อย่างเช่น “คองสิบสี่” อย่างไรก็ตามข้อสรุปอันนี้จำเป็นที่จะต้องตั้งข้อสังเกตกำกับไว้ด้วย 2 ประการ *ประการแรก* การที่เราพบว่าธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อเรื่องผี และแนวปฏิบัติต่อพระและวัด ของชุมชน ยังคงมีอยู่ในชุมชนนี้ มิได้หมายความว่าสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้มีสถานะ “สถิต” (static) หรือดำรงอยู่อย่างไม่เปลี่ยนแปลงอะไรเลย แท้ที่จริงแล้วงานบุญประเพณี ความเชื่อเรื่องผี และแนวปฏิบัติในทางพระพุทธศาสนา และพระ มีการคลี่คลายเปลี่ยนแปลงมาตลอด อย่างเช่นประเพณีสงกรานต์ที่แต่เดิมนั้นในเรื่องการผลิตข้าว ความสัมพันธ์ระหว่างผู้อาวุโส และกลุ่มผู้ต่ำอาวุโสในชุมชนมาเป็นการเน้นหรือการตอกย้ำความสัมพันธ์ระหว่างผู้ที่ทำมาหากินในชุมชนกับผู้ออกไปทำมาหากินนอกชุมชน การคลี่คลายหรือการเปลี่ยนแปลงของธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อเรื่องผี และแนวปฏิบัติในทางพระพุทธศาสนา มิใช่เป็นไปตามพลังข้างนอกของรัฐและตลาดเท่านั้น แต่คนในชุมชนเองก็มีส่วนในการสร้างสิ่งเหล่านี้ขึ้นมาใหม่ด้วย

ประการที่สอง การที่ธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อเรื่องผี และแนวปฏิบัติในทางพระพุทธศาสนา มีอยู่มากในชุมชนอาจเป็นเครื่องชี้ว่า ชุมชนนั้น ๆ มีทุนทางสังคม หรือบ่งบอกถึงสถานะของทุนทางสังคมของชุมชนได้ แต่ธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อเรื่องผี และแนวปฏิบัติในทางพระพุทธศาสนา อาจจะมีข้อด้อยที่ถึงความอยู่ดีมีสุขของคนในชุมชนโดยตรง เช่นว่า ชุมชนมีทรัพยากร ป่าไม้ ดิน และแหล่งน้ำที่อุดมสมบูรณ์ ก็มีได้หมายความว่า คนในชุมชนนั้นจะมีคุณภาพชีวิตที่ดีเสมอไป การที่ธรรมเนียมประเพณีความเชื่อเรื่องผี และแนวปฏิบัติในทางพระพุทธศาสนา จะส่งผลต่อความอยู่ดีมีสุขของคนอย่างไร ย่อมขึ้นอยู่กับว่าทุนทางสังคมเหล่านั้นดำรงอยู่ภายใต้ระบบความสัมพันธ์แบบใดของสังคม และสมาชิกของชุมชนได้เข้าใช้ประโยชน์ หรือมีความสามารถที่จะเข้ามาใช้ประโยชน์ได้อย่างไร หรือไม่ ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตนี้ไว้ จากข้อมูลเชิงประจักษ์ที่ว่า ธรรมเนียมประเพณีบางอย่าง ได้กลายมาเป็นเครื่องหมายของฐานะตำแหน่งทางสังคมของปัจเจก อย่างเช่นการจัดงานบุญกฐินโดยคหบดีจากภายนอก (หรือภายใน) ชุมชน ปัญหาอันนี้ก็คือการที่

สำนึกร่วมได้ตกอยู่ภายใต้การครอบครองหรือกำกับของปัจเจก (collective awareness and individual possession) (Buapun 2000) แต่ปัญหาของทุนทางสังคมในเรื่องนี้มีความซับซ้อนมากกว่าทุนทางกายภาพอย่างมาก ในแง่หนึ่งคือปัญหาไม่ได้อยู่ที่ว่าธรรมเนียมประเพณีมี และพระ มีอยู่จริงหรือไม่ แต่อยู่ที่ว่าคนในชุมชนมีความเชื่อร่วมกันว่าสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้มีอยู่หรือไม่ และมีความหมายต่อตัวเขาอย่างไรด้วย

คำอธิบายทางทฤษฎี

ดังได้กล่าวแล้วว่า การวิจัยในครั้งนี้ มิได้มีวัตถุประสงค์เพื่อทดสอบตัวแบบทางทฤษฎี หรือสมมติฐานที่จำเพาะเจาะจง ทั้งนี้เนื่องจากว่า แนวคิดทฤษฎีเรื่องทุนทางสังคม ยังเป็นเรื่องใหม่ถึง แม้ว่าองค์ประกอบหลักในทฤษฎี จะเป็นการกลั่น (refine) เอาแนวคิดทฤษฎีทางสังคมหลายด้านเข้ามาไว้ แต่ข้อเสนอทางทฤษฎีทางสังคมก็วางอยู่บนฐานราก (foundation) ทางความคิดที่ยังไม่คงรูป นับตั้งแต่เรื่องขอบเขตความหมายของคำว่า “ทุนทางสังคม” นักวิชาการบางคนมองว่า หมายรวมถึงทุนมนุษย์ ทุนทางวัฒนธรรม และเครือข่ายทางสังคมเข้าไว้ด้วย ในขณะที่นักวิชาการบางคนมองว่า ทุนทางสังคมมีความหมายจำเพาะ จำกัดอยู่ที่เครือข่ายทางสังคม เป้าหมายหลักของผู้วิจัย มิใช่อยู่ที่การแสวงหาข้อยุติในเรื่องกรอบความหมายของทุนทางสังคม แต่เพื่อทำความเข้าใจชีวิตของชาวบ้านในด้านต่าง ๆ ที่พอจะตกลงกันได้ในเบื้องต้นว่า หมายถึงทุนทางสังคม แล้วสร้างชุดของคำอธิบายชั่วคราวขึ้นมา ซึ่งผู้วิจัยเรียกว่าคำอธิบายทางทฤษฎี การวิจัยนี้จึงน่าจะเป็นส่วนหนึ่งในการสร้างรากฐานทางความคิดในการที่จะทำความเข้าใจในเรื่องทุนทางสังคม

สิ่งที่เป็แรงดลใจให้ผู้วิจัยได้คิดถึงคำอธิบายพื้นฐานในทางทฤษฎี มาจากความฉงนใจ ที่ได้เห็นชาวบ้านกลุ่มหนึ่ง ได้ใช้ชีวิตโดยการก้าวข้ามไปมาระหว่างสองโลก กล่าวคือชุมชนทั้งสามแห่งที่ผู้วิจัยทำการเก็บข้อมูลเชิงประจักษ์ในครั้งนี้ กำลังอยู่ในช่วงของการเปลี่ยนผ่าน (transform) อย่างไรก็ตาม ในช่วงของการเปลี่ยนผ่านนี้เอง ทำให้ชีวิตของชาวบ้านได้สัมผัสกับสังคมและความเป็นจริงต่าง ๆ ของชีวิตของเขา ซึ่งถ้าหากเรามองจากภายนอก สิ่งต่าง ๆ ที่ชาวบ้านได้เข้าไปร่วมหรือไปสัมผัส ยังไม่ได้หลอมรวมกัน ในบางครั้งผู้วิจัยมองว่า เป็นคนละโลกกับชีวิตของชาวบ้าน สิ่งที่เป็นรูปธรรมของความคิดที่ว่า ชาวบ้านก้าวข้ามไปมาระหว่างโลกสองโลกคือ อาจยกตัวอย่างได้เช่น หนุ่มสาวหลายคนในหมู่บ้านที่ได้เดินทางไปทำงานต่างถิ่น หรือบางคนไปทำงานต่างประเทศ การเดินทางไปทำงานในถิ่นที่ดังกล่าวนี้ ก็คือการได้ไปสัมผัสกับความเป็นไปของโลกที่แตกต่างไปจากสิ่งที่เขาประสบโดยสิ้นเชิง แต่ผู้อพยพเหล่านี้มิได้ละทิ้งหรือตัดขาดไปจากชุมชนเลย ยังคงมีการติดต่อกันในรูปแบบต่าง ๆ หรือหลายคนก็กลับมาใช้ชีวิตในบ้านปลายที่ชนบท แน่แน่นอนที่สุดว่า การได้ไปสัมผัสกับสิ่งเหล่านี้ เป็นปัจจัยหนึ่งที่จะนำไปสู่การเปลี่ยนผ่านในช่วงต่อไปของชุมชน แต่ในช่วงที่โลก

ของชาวบ้านและโลกอื่นที่เขาได้ไปสัมผัส ยังไม่ได้หลอมรวมเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันนี้ การใช้ชีวิตของชาวบ้านจึงอาจเปรียบเปรยได้กับการก้าวข้ามไปมาระหว่างสองโลก แม้ว่าชีวิตบางด้าน บางช่วงเวลา หรือบางฤดูกาล ชาวบ้านได้เข้าไปสัมผัสกับความก้าวหน้าในทางวัตถุ อย่างเช่นการเป็นผู้อพยพไปต่างประเทศ การไปทำงานในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ แต่ในอีกด้านหนึ่ง ชาวบ้านยังคงไปไหว้ศาลปู่ตา ยังคงขึ้นสังกัดกับผีฟ้า เป็นต้น ชีวิตของคนที่อพยพจากหมู่บ้านเข้าไปทำงานในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ แต่ในขณะเดียวกันก็ยังคงระบบคุณค่าบางด้านไว้ ถ้าหากเราจะกล่าวอีกในแง่หนึ่ง โลกสองโลกนี้ ก็อาจจะแทนได้ว่า โลก “อัตตวิสัย” และโลก “ภาวะวิสัย” นั่นเอง

ข้อเสนอหลักของทฤษฎีทุนทางสังคม ตั้งอยู่บนพื้นฐานที่ว่า ระบบความสัมพันธ์ทางสังคม เครือข่าย ตลอดจนความเชื่อและระบบค่านิยม จะสามารถแปลงไปเป็นวัตถุดิบ ซึ่งตลอดจนสร้างความเจริญเติบโตในชีวิตของมนุษย์ในด้านต่าง ๆ ขึ้นมาได้ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ระบบความสัมพันธ์ทางสังคม เครือข่าย ความเชื่อหรือระบบค่านิยม อาจจะเรียกได้ว่าเป็นโลกอัตตวิสัย ส่วนวัตถุดิบซึ่งก็คือโลกภาวะวิสัยนั่นเอง ในชีวิตจริงของมนุษย์ โลกอัตตวิสัยและโลกภาวะวิสัยเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน หรือกล่าวในอีกแง่หนึ่ง สภาวะทางจิตใจ (state of mind) และสภาวะวัตถุล้อมรอบตัวมนุษย์ ดำรงอยู่ควบคู่กัน ความพยายามที่จะทำความเข้าใจในเรื่องนี้ในทางวิชาการ (ตามวิธีทางวิทยาศาสตร์) ทำให้เราแยกโลกทั้งสองออกจากกัน และมักจะตั้งคำถามว่า จิตกำหนดวัตถุ หรือสภาพการดำรงอยู่ของวัตถุ กำหนดวิธีคิดของมนุษย์ ปัญญาทางวิทยาศาสตร์แบบนี้ ทำให้เรามองโลกออกเป็นขั้ว ขั้วหนึ่งเป็นโลกของการพัฒนาซึ่งอุดมไปด้วยวัตถุ อีกโลกหนึ่งเป็นโลกที่ยังพัฒนาน้อย ขาดแคลนวัตถุ (แต่มีความแข็งแกร่งทางด้านจิตวิญญาณ) ทรรศนะแบบนี้ ทำให้เรามองโลกเป็นลักษณะที่อาจเรียกได้ว่า เป็น “คู่ตรงกันข้าม” (binary opposition) ในที่นี้ โลกในทางภาวะวิสัยจึงยืนอยู่ตรงข้ามโลกทางอัตตวิสัยของมนุษย์ การยืนอยู่ตรงข้ามกันของโลกสองโลกนี้ มีลักษณะเป็นภาพสะท้อนซึ่งกันและกัน การมองโลกแบบคู่ตรงกันแบบนี้ มีอยู่ในแนวคิดทางวิทยาศาสตร์ ซึ่งได้ก้าวมาสู่พรมแดนใหม่ของความรู้ใหม่ซึ่งเรียกว่าระบบดิจิทัล ความสลับซับซ้อนของโลก สามารถลดทอนให้มาอยู่ในรูปของตัวเลขเพียงสองตัว คือ 1 หรือ 0 เท่านั้น เมื่อความรู้ในเรื่องนี้ถูกนำมาแปลงเป็นเทคโนโลยี ได้ทำให้มนุษย์มีความสามารถที่จะประมวลข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับโลก ซึ่งมีมากมายมหาศาลได้รวดเร็วและง่ายขึ้น ผลก็คือขอบเขตอาณาบริเวณของความรู้ได้ขยายออกไปกว้างขวางมาก จากตัวเลขเพียงสองตัวซึ่งมีลักษณะกับแนวคิดในเรื่องคู่ตรงกันข้ามนี้ ในอนาคตในด้านหนึ่งมนุษย์อาจจะสามารถส่งยานออกไปยึดครองจักรวาลที่อยู่นอกโลก ในอีกด้านหนึ่งมนุษย์อาจจะสามารถที่จะส่งยานที่มีขนาดจิ๋วเข้าไปสำรวจส่วนประกอบส่วนใดส่วนหนึ่งของ DNA ซึ่งเป็นองค์ประกอบบางส่วนของคุณสมบัติของสิ่งที่มีชีวิตได้

ถึงแม้ว่าแนวคิดเรื่องคู่ตรงกันข้ามของระบบดิจิทัล จะจุดนำให้โลกทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีก้าวหน้าไปได้ อย่างน่าพิศวงเพียงใดนั้น แต่ในทางสังคมศาสตร์ แนวคิดในลักษณะที่เรียกว่า “คู่ตรงข้าม” ดังกล่าวนี้นี้ยังมีข้อจำกัดอยู่มาก ข้อตระหนักดังกล่าวนี้ ทำให้เราต้องกลับไปพิจารณาข้อเสนอพื้นฐานของแนวคิดเรื่องทุนทางสังคม คือที่เรามอง “ทุนทางสังคม” ที่แยกออกมาจาก “ทุนทางกายภาพ” อย่างเด็ดขาดและชัดเจน การจำแนกดังกล่าวนี้ แม้จะมีความจำเป็นที่จะทำความเข้าใจสิ่งต่าง ๆ ที่มีอยู่ในโลก แต่อาจจะไม่ทำให้เราสามารถทำความเข้าใจสิ่งที่ เป็น “ความเป็นจริง” ในระดับที่ลึกลงไปกว่าการจำแนกแจกแจง โดยเฉพาะเมื่อเราจำเป็นจะต้องขยายกรอบของพื้นที่และกาลเวลาที่ห่อหุ้มความเป็นจริงอยู่ ในห้วงเวลาหนึ่ง ๆ โดยธรรมชาติทุนทั้งสองอย่าง ไม่ว่าจะ เป็นทุนทางสังคม ซึ่งเป็นนามธรรมและทุนทางกายภาพซึ่งเป็นรูปธรรม มีการแปลงรูปหรือก้าวข้ามกลับไปมาระหว่างกัน อย่างเช่นความเชื่อในเรื่องผีปอบ ก็มีรากฐานมาจากทุนหรือทรัพยากรทั้งทรัพยากรทั้งที่ดิน ป่าไม้ และสัตว์เลื้อย โดยความเชื่อเรื่องผีปอบทำให้เกิดการจัดระเบียบในเรื่องนั้น ๆ เป็นต้น

ทุนทางสังคมและพลังงานทางสังคม

การก้าวข้ามไปข้ามมาระหว่างสภาวะที่เรียกว่าอัตตวิสัยและภาวะวิสัยนี้ อาจจะทำให้เรานึกถึงการแปลงรูปของสสารไปเป็นพลังงานในทฤษฎีทางวิทยาศาสตร์ ความจริงแล้ว ความพยายามที่จะนำเอาแนวคิดทางวิทยาศาสตร์ มาใช้อธิบายปรากฏการณ์ทางสังคม มีมาตั้งแต่ช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 17 อย่างเช่นแนวคิดของนิวตัน กาลิเลโอ โคเปอร์นิคัส และคนอื่น¹ ๆ แต่ที่เห็นได้ชัดเจนก็คือ การรับเอาแนวคิดวิทยาศาสตร์ฟิสิกส์นิวตันเข้ามาใช้ โดยมนุษย์ถูกมองว่ามีสภาวะเช่นเดียวกันวัตถุ ซึ่งมีการกระทำต่อกันภายใต้กฎเกณฑ์ทฤษฎีระบบ ที่สำคัญก็คือ การเคลื่อนที่ของมวลวัตถุ หรือการพัฒนาตามแนวคิดของนักสังคมศาสตร์กระแสหลัก เป็นไปตามกฎของแรงโน้มถ่วง หรือเมื่อมีพลังจากข้างนอกตัววัตถุนั้นมากระทบหรือมากระทำต่อวัตถุ ก็จะทำให้วัตถุนั้นเคลื่อนไหวได้ ในแง่นี้การพัฒนาจึงเป็นเรื่องของการแพร่กระจาย หรือเป็นเรื่องของพลังของระบบเศรษฐกิจสังคมแบบทุนนิยมตะวันตก ที่ได้เข้าไปกระทบ กระทำต่อสังคมอื่น ๆ แล้วทำให้สังคมนั้น ๆ เปลี่ยนแปลงไป ปัญหาวิทยาศาสตร์แบบนิวตันนี้ได้ทำให้สังคมศาสตร์กระแสหลักมองว่า วัตถุ หรือทุนทางกายภาพเป็นปัจจัยหลักที่สำคัญ ที่กำหนดหรือก่อให้เกิดการพัฒนา ความจริงแล้วแนวการวิเคราะห์ที่มองว่าพลังข้างนอกเป็นปัจจัยหลักขับเคลื่อนให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสังคมนี้นี้มิได้มีเฉพาะสังคมศาสตร์กระแส

¹ Hirschman, A.O. 1977 *The Passions and The Interests : Political Arguments for capitalism before its Triumph*, Princeton: Princeton U Press

หลัก แต่แนวคิดสังคมศาสตร์กระแสวิพากษ์ ตามแนวคิดของมาร์กซิสต์แบบดั้งเดิม ก็มีวิธีการวิเคราะห์แบบเดียวกันนี้

สิ่งที่เราได้ศึกษาและพยายามที่จะค้นหาในการศึกษานี้ก็คือ พลังที่ขับเคลื่อนให้เกิดการเปลี่ยนแปลง มิได้มาจากภายนอกเท่านั้น แต่เป็นพลังที่มีอยู่ในสังคมนั้น ๆ ด้วย สิ่งเหล่านี้รวมไปถึงทรัพยากรที่ครัวเรือนมีอยู่ ซึ่งรวมไปถึงทรัพยากรที่ไม่ใช่วัตถุ กลุ่ม องค์กร เครือข่าย ธรรมเนียม ประเพณี วัฒนธรรม เป็นต้น การศึกษาเรื่องการก่อเกิด การผลิตซ้ำ และการขยายตัวทุนทางสังคม ในชนบทอีสานที่เราได้ใช้ข้อมูลเชิงประจักษ์จาก 3 ชุมชน พบว่าการเปลี่ยนแปลงไม่ได้เกิดขึ้นในลักษณะที่ว่า เมื่อเผชิญกับพลังทางเศรษฐกิจสังคมจากข้างนอก ชุมชนยอมจำนนและเปลี่ยนแปลงไปตามกระแสของรัฐและทุนนิยม ครัวเรือนยังคงมีที่ดิน แต่มีผืนเล็กลงกว่าเมื่อก่อน ครัวเรือนยังมีการผลิตบนที่ดิน และใช้แรงงานของครัวเรือน ควบคู่กับแรงงานรับจ้างในท้องถิ่น พร้อม ๆ กันนั้น ครัวเรือนก็แสวงหาแหล่งยังชีพที่หลากหลายมากขึ้น สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นควบคู่กับการแก้ไขเปลี่ยนแปลงของสถาบันชุมชน ซึ่งทำให้สถาบันดังกล่าวผลิตซ้ำและสืบทอดต่อมา อย่างเช่นความเชื่อเรื่องผีปู่ตา ธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อเรื่องผี และบทบาทของพุทธศาสนา การเปลี่ยนแปลงนี้ มิได้เป็นเพียงการตอบสนองต่อพลังที่มาจากภายนอกชุมชน แต่สิ่งเหล่านี้ล้วนแต่เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากการต่อสู้เพื่อให้สามารถดำรงอยู่ต่อไปของคนในชุมชนเอง เมื่อเป็นเช่นนี้เราจึงไม่อาจที่จะมองว่าพลังหลักของการเปลี่ยนแปลงและการคลี่คลายขยายตัวของชุมชน เป็นพลังที่มาจากข้างนอก ตามกฎการเคลื่อนที่ของวัตถุตามทฤษฎีวิทยาศาสตร์ฟิสิกส์ พลังของทุนนิยมและรัฐเป็นเพียงส่วนหนึ่ง แต่การเคลื่อนที่หรือการเปลี่ยนแปลงของชุมชนนั้น เป็นผลมาจากการยอมรับ ปรับตัว เจริญ ตลอดจนไปถึงการต่อต้านขัดขืน สิ่งเหล่านี้เป็นพลังที่มีอยู่ภายในชุมชนเอง และพลังเหล่านี้ ส่วนหนึ่งเราก็สามารถที่จะทำความเข้าใจได้ในรูปของทุนทางสังคมนั่นเอง

การมองว่าทุนทางสังคม เป็นปัจจัยที่ก่อให้เกิดการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง คำว่า "พลังทางงานสังคม" (social energy) เป็นคำที่ Norman Uphoff ได้อธิบายและนำมาเป็นกรอบในการวิเคราะห์ในหนังสือของเขาชื่อ Learning from Gal Oya: Possibilities for Participatory Development and Post-Newtonian Social Sciences โดยเขาได้แนวคิดนี้ มาจากข้อเขียนของ Hirschman (1984) แนวคิดนี้ เป็นความพยายามของนักสังคมศาสตร์ที่จะตีแผ่วงล้อมของทฤษฎี "ดุลยภาพ" (equilibrium) ที่มองการเคลื่อนไหวของบุคคล สังคม เช่นเดียวกับการเคลื่อนไหวของดวงดาวที่โคจรไปรอบดวงอาทิตย์ และมีวงโคจรที่แน่นอน ตายตัว ตรงกันข้าม แนวคิดเรื่องพลังงานทางสังคมมองว่า การเคลื่อนไหวของบุคคลและสังคม น่าจะมีลักษณะแบบฟิสิกส์คว้นดัม กล่าวคือ การเคลื่อนไหวของมนุษย์และสังคม น่าจะเปรียบได้กับวงประจุไฟฟ้า (electrons) ที่เคลื่อนอยู่รอบนิวเคลียส (nucleus) ซึ่งมีวงโคจรที่สามารถเคลื่อนที่ไปมาไม่ตายตัว และโดยการเคลื่อนที่นี้ ก็จะทำ

ให้มันได้รับหรือสูญเสียพลังงาน ดังนั้น สังคมศาสตร์ยุคหลังฟิสิกส์นิวตัน จึงให้ความสำคัญกับเรื่อง การกระทำร่วมและความเป็นจริงที่มีใช้วัตถุ สิ่งเหล่านี้คือเรื่องที่ถูกวิจัยได้พยายามพรรณนาในการวิจัย ครั้งนี้ โดยใช้ข้อมูลเชิงประจักษ์จากสามชุมชนในภาคอีสาน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ทรัพยากรของ คริวเรือน (วัตถุและมีใช้วัตถุ) กลุ่ม องค์กร เครือข่าย ตลอดจนวัฒนธรรมชุมชน อาจจะเปรียบได้กับ วงโคจรของประจุไฟฟ้า โดยมี "ชีวิต" เป็นศูนย์กลางของวงจรการเคลื่อนไหว ในแง่นี้ ทุนทางสังคมจึง เป็นพลังงานทางสังคม แต่สิ่งที่ผู้วิจัยอยากจะเพิ่มเติมและเน้นในที่นี้ก็คือ การเคลื่อนไหวดังกล่าวนี้นอกจากจะมองในลักษณะของวงจรประจู่อิเล็กทรอนิกส์แล้ว ยังสามารถที่จะมองได้ในลักษณะของการก้าวข้ามช่องว่างระหว่าง "รูปธรรม" และ "นามธรรม" ซึ่งการเคลื่อนไหวดังกล่าวนี้นอกจากจะทำให้วัตถุแปลงรูปเป็นความคิด และ/หรือความคิดแปลงรูปเป็นวัตถุแล้ว ผลของการเคลื่อนที่อันนี้ยังทำให้เกิดพลังงานทางสังคมด้วย

ข้อเสนอเชิงนโยบาย

ดังได้กล่าวมาแล้วในบทที่ผ่านมา ๗ มาว่าแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมได้เข้ากลายเป็นวาทกรรมหลักอย่างหนึ่งในหมุดกันนโยบาย ในกรณีของประเทศไทย แนวความคิดดังกล่าวนี้เริ่มปรากฏอย่างชัดเจน ภายหลังจากวิกฤติทางเศรษฐกิจ โดยมีหน่วยงาน และองค์กรทั้งที่เป็นองค์กรระหว่างประเทศ และองค์กรของรัฐ รับเอาแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมมากำหนดเป็นยุทธศาสตร์และนโยบายการพัฒนา หน่วยงานหรือองค์กรระหว่างประเทศที่สนับสนุนการใช้ทุนทางสังคมเป็นยุทธศาสตร์ในการพัฒนาคือธนาคารโลก ซึ่งได้ให้ความช่วยเหลือประเทศไทยในการแก้ไขปัญหาวิกฤติเศรษฐกิจ ภายใต้งบการเงินกู้ที่เรียกว่ากองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม (Social Investment Fund – SIF) สำหรับแนวคิดหลักเกี่ยวกับทุนทางสังคม เราได้พิจารณาแล้วในบทที่สอง ซึ่งส่วนมากจะตกอยู่ภายใต้อิทธิพลแนวคิดของนักเศรษฐศาสตร์ ถ้าหากพิจารณาจากโครงการหรือกิจกรรมภายใต้งบกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม นโยบายหลัก ๆ ที่ World Bank ให้การสนับสนุนก็คือ 1) การเสริมสร้างกระบวนการเรียนรู้เพื่อให้เกิดการพัฒนาอาชีพและเศรษฐกิจชุมชน 2) การสร้างสวัสดิการและโครงข่ายความปลอดภัยของชุมชน 3) การอนุรักษ์ฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม 4) การสร้างเสริมศิลปวัฒนธรรม และ 5) การเสริมสร้างศักยภาพหรือขีดความสามารถของกลุ่ม องค์กร และเครือข่าย พื้นฐานแนวคิดทางนโยบายที่ World Bank ให้การสนับสนุนทุนทางสังคมภายใต้งบการเงินนี้ก็คือ ชนบทจะสามารถรับมือกับปัญหาต่าง ๆ ของวิกฤติเศรษฐกิจ โดยเฉพาะปัญหาการปลดคนงานในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ และจะทำให้ปัญหาบรรเทาเบาบางลงไป

ในระดับรัฐบาล แนวคิดเรื่องทุนทางสังคม ได้เป็นที่ยอมรับและนำมาใช้โดยสภาพพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ โดยพื้นฐานแล้วแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาของสภาพพัฒนาฯ เน้นในเรื่อง

เศรษฐกิจ คือการสร้างเสริมความเจริญเติบโตโดยใช้ทุนทางกายภาพ ในแง่นี้สภาพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติจึงถูกมองว่า ตัวแทนทางความคิดของระบบทุนนิยม และเป็นแหล่งหรือเป็นสาเหตุให้เกิดความเสื่อมของทุนทางสังคม แต่ต้องยอมรับว่านับตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 5 สภาพัฒน์ฯ ได้แสดงบทบาทอย่างสำคัญในด้านการวางนโยบายการพัฒนาที่รับเอาแนวคิดทางสังคมเข้าไปมากเพิ่มขึ้น ในกรณีนี้ทุนทางสังคมก็เป็นเรื่องหนึ่งที่สภาพัฒน์ฯ ได้รับเอาเข้าไปไว้เป็นส่วนหนึ่งของนโยบายการพัฒนาด้วยในปัจจุบันทุนทางสังคมถือว่าเป็น 1 ใน 4 เรื่องที่เป็นวาระแห่งชาติซึ่งสภาพัฒน์ฯ รับผิดชอบในการจัดวางกลไกนโยบายอยู่

ในทางปฏิบัติ สิ่งที่สภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ได้ดำเนินการก็คือ การพยายามที่จะกำหนดนิยามเชิงปฏิบัติการของคำว่าทุนทางสังคม เพื่อที่จะให้สามารถระบุกลุ่มคนเป้าหมายและแนวทางหรือวิธีการที่จะใส่ inputs เข้าไปในระบบ เพื่อให้เกิดการพัฒนา ตัวชี้วัดที่สภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ พยายามพัฒนาขึ้นมาและอยู่ภายใต้กรอบแนวคิดเรื่องทุนทางสังคม อย่างเช่น ตัวชี้วัดเรื่องความสุขของคนไทย หรือตัวชี้วัดเรื่องความอยู่ดีมีสุขของครอบครัวไทย เป็นต้น ถ้าหากเราจะพิจารณาจากตัวชี้วัดต่าง ๆ ที่สภาพัฒน์ฯ กำลังพัฒนาขึ้นมาตอนนี้ เราจะพบว่าแนวนโยบายที่อยู่ภายใต้แนวคิดเรื่องการพัฒนา และให้ความสำคัญในเรื่องทุนทางสังคมได้วางเป้าหมายหลัก ๆ ไว้ 7 เรื่อง (ด้าน) คือ 1) การสร้างสังคมแห่งความรู้ 2) การสร้างสภาพแวดล้อม ชีวิตการทำงานให้คนมีความสุข 3) การสร้างความเป็นธรรมในเรื่องการกระจายรายได้ 4) การเสริมสร้างความเข้มแข็งของครอบครัว 5) การอนุรักษ์บำรุงรักษาสีงแวดล้อม 6) การพัฒนาการบริการและการจัดการของรัฐ และ 7) สุขภาพอนามัย

การที่เรายกเอาแนวนโยบายของสองหน่วยงานขึ้นมากล่าวไว้ในที่นี้มิได้มีเป้าหมายเพื่อที่จะประเมินหรือวิพากษ์วิจารณ์ว่า แนวนโยบายต่าง ๆ เหล่านั้น มีประสิทธิผลมากน้อยแค่ไหนหรือไม่ แต่จากที่ผู้วิจัยได้นำเสนอการวิเคราะห์ในประเด็นต่าง ๆ ไว้ในบทที่ 2-6 นั้น ทำให้เห็นได้ว่าทุนทางสังคมมีความหมายและความสำคัญต่อการพัฒนา ความสำคัญของทุนทางสังคมนี้ มิได้มีเพียงแคในระดับที่ว่า การมีหรือไม่มีทุนทางสังคม จะส่งผลต่อ "ประสิทธิภาพ" ของการสร้างเสริมเจริญเติบโตเท่านั้น แต่ทุนทางสังคมมีความหมายและความสำคัญในฐานะที่เป็นรากฐานของสังคม มีประเด็นซึ่งผู้วิจัยอยากจะเสนอให้เป็นข้อพิจารณาเชิงนโยบายดังนี้

1. การสานกันแน่นในแนวราบของชุมชน ดังที่ผู้วิจัยได้กล่าวไว้ว่า การแทรกแซงหรือการเข้าไปปรากฏตัวของรัฐและทุนนิยมในชุมชน ได้ทำให้เกิดเครือข่ายในแนวตั้ง เครือข่ายแบบนี้แม้ว่าจะเป็นทุนทางสังคมรูปแบบหนึ่งตามนิยามที่ใช้โดยทั่วไปแต่ก็ได้ส่งผลในทางลบสำหรับคนที่อยู่นอกเครือข่าย ทำให้คนที่ไม่ได้อยู่ในกลุ่มเครือข่ายแนวตั้ง ถูกกีดกันออกจากบริการของรัฐหรือข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ หรืออาจจะเข้าถึงได้แต่มีต้นทุนที่สูง การปรากฏตัวหรือการแทรกตัวเข้าไปของรัฐ

และระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม แล้วส่งผลให้เกิดการพัฒนาเครือข่ายความสัมพันธ์ หรือโครงสร้างของระบบกระทำการทางสังคมในแนวตั้งนี้ ได้ก่อให้เกิดคำถามในทางยุทธศาสตร์และปัญหาในเชิงนโยบายว่า การพัฒนาโดยรัฐหรือการพัฒนาโดยใช้พลังจากข้างนอก จะสามารถที่จะสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ในแนวราบได้หรือไม่ (เพราะโดยข้อมูลเชิงประจักษ์ที่ผ่านมา ทั้งรัฐและตลาดทำให้เกิดความสัมพันธ์ในแนวตั้ง) ผู้วิจัยมีประสบการณ์ในการประเมินผลโครงการพัฒนาของสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (พอช.) ซึ่งสถาบันดังกล่าวมีแนวนโยบายที่จะให้เกิดเครือข่ายในแนวราบ โดยกำหนดให้กลุ่มและองค์กรที่จะขอรับการสนับสนุนจาก พอช. รวมตัวกันเป็นเครือข่าย และสนับสนุนให้เครือข่ายต่าง ๆ ภายในจังหวัดรวมตัวกันเป็นสภาเครือข่ายในระดับจังหวัด หรือที่เรียกว่า “กลไกจังหวัด” เราพบว่ากลไกจังหวัดเกิดการแข็งตัวมีการสร้างระเบียบต่าง ๆ ขึ้นมาเพื่อให้งานไปรุ่งใส แต่ในขณะเดียวกันระเบียบต่าง ๆ เหล่านี้กลับกลายเป็นอุปสรรคกีดกันมิให้เครือข่ายที่อ่อนแอ มีโอกาสได้รับการช่วยเหลือที่สำคัญคือได้เกิดเครือข่ายแนวตั้งซ้อนขึ้นมาภายใต้กลุ่มเครือข่ายในแนวนอนระดับจังหวัดอีก²

ผู้วิจัยมองว่าการสร้างเครือข่ายหรือความสัมพันธ์ในแนวนอน สามารถที่จะเกิดได้โดยนโยบายของรัฐและกลไกตลาด ประการแรกเลยทีเดียว รัฐควรจะต้องมองชุมชนหมู่บ้านในทัศนะใหม่ คือ ชุมชนไม่ได้เป็นหน่วยทางด้านการปกครองเพียงอย่างเดียว แต่เป็นทั้งหน่วยในทางเศรษฐกิจและหน่วยในทางวัฒนธรรม เมื่อมองเช่นนั้น ประเทศไทยก็อาจจะไม่มีหน่วยทางเศรษฐกิจที่เป็น “เศรษฐกิจชาติ” เพียงหน่วยเดียว แต่จะมีเศรษฐกิจชุมชน ซึ่งมีลักษณะที่เฉพาะ และมีเขตเศรษฐกิจชุมชนหลายเขต ที่เกิดจากการรวมเอาเครือข่ายของชุมชนหลาย ๆ ชุมชนเข้ามาอยู่ในเขตเดียวกัน ในทำนองเดียวกัน วัฒนธรรมก็ควรจะไม่ใช่เพียงวัฒนธรรมของชาติเพียงหน่วยเดียว แต่มีวัฒนธรรมชุมชนที่แตกต่างออกไปจากวัฒนธรรมของชาติ มีความหลากหลาย และมีเขตทางวัฒนธรรมอาจจะ เป็นเครือข่ายของชุมชนหลายชุมชน และเขตวัฒนธรรมดังกล่าวนี้ ก็ไม่ได้ซ้อนทับอยู่กับเขตของหน่วยทางด้านการปกครองของรัฐ³ ถ้าหากรัฐมีทัศนะแบบนี้ ก็อาจจะทำให้บทบาทของรัฐในการที่จะส่งเสริมการสานกันแนวนอนของชุมชนเป็นเรื่องที่เป็นไปได้ สำหรับรูปแบบของการสานกันแนวนอนก็อาจจะเกิดขึ้นได้หลายแบบ อย่างเช่น 1) สนับสนุนให้องค์กรชุมชน ทำทำหน้าที่เหมือนกันใน แต่ละชุมชน รวมตัวกันเป็นเครือข่าย 2) สนับสนุนครัวเรือนที่มีกิจกรรมการยังชีพแบบเดียวกัน แต่อยู่ต่างหมู่บ้านและท้องถิ่น ให้รวมตัวกันเป็นเครือข่าย กลุ่มหรือองค์กร ทั้งสองรูปแบบนี้ มีการดำเนิน

² ทีมประเมินผลภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, 2545 “การติดตามประเมินผลโครงการเสริมสร้างความเข้มแข็งขององค์กรชุมชนเมือง และชนบทภาคตะวันออกเฉียงเหนือเอกสารรายงานการวิจัยประเมินผลเสนอต่อสถาบันองค์การพัฒนาองค์กรชุมชน

³ ร้อยเสนอในเรื่องเขตเศรษฐกิจ และเขตวัฒนธรรมนี้ มาจากแนวคิดของศาสตราจารย์ ดร.จักรทิพย์ นาคสุภา

การอยู่ข้างแล้วในรูปของสหพันธ์ สหภาพ หรือกลุ่มองค์กร แต่รูปแบบที่ 3) การสร้างเครือข่ายระหว่าง “หมู่บ้าน” เพื่อให้เกิดสมาคมความร่วมมือ ความช่วยเหลือซึ่งกันและกันในขอบเขตที่กว้างขวางไปมากกว่าหมู่บ้านแต่ละหมู่บ้าน โดยให้หมู่บ้านเป็นหน่วยของการกระทำ ยังไม่ค่อยปรากฏมากนัก ผู้วิจัยมองว่า เครือข่ายระหว่างหมู่บ้านที่อาจจะเกิดขึ้นได้ อาจจะเป็นการสร้างเครือข่ายสถาบันสวัสดิการของชุมชน หรือเครือข่ายที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ป่าไม้ ลุ่มน้ำ ที่มีความเกี่ยวข้องกับชุมชนหลายชุมชน การสร้างเครือข่ายในแบบนี้ ยังคงต้องการการลงทุนหรือการสนับสนุนอยู่มาก

สิ่งที่ผู้วิจัยมองว่า ตลาดจะสามารถสนับสนุนการสานกันในแนวราบของชุมชนได้นั้น ผู้วิจัยมองว่า คำว่า “ตลาด” ไม่ได้มีความหมายเท่ากับ “ทุนนิยม” ตลาดเป็นเรื่องของการแลกเปลี่ยน ส่วนทุนนิยมมุ่งแสวงหากำไรสูงสุด สิ่งที่ผู้วิจัยพบก็คือ การแลกเปลี่ยนกันในแนวราบระหว่างผู้กระทำการทางเศรษฐกิจที่เป็นปัจเจกก็ดี เป็นกลุ่มหรือชุมชนก็ดี ยังมีอยู่น้อย แม้มีการรวมตัวกันระหว่างชาวบ้าน ก็เป็นการแสวงหาโอกาสที่จะแลกเปลี่ยนกับภายนอก หรือเป็นการ “ต่อท่อ” เพื่อให้เกิดการไหลของทรัพยากรระหว่างระหว่างภายในกับภายนอก ดังนั้นการส่งเสริมให้เกิดการสานกันในแนวราบของชุมชน จึงน่าจะต้องส่งเสริมให้เกิดการแลกเปลี่ยนระหว่างกันและกันด้วย ซึ่งการแลกเปลี่ยนนี้ อาจจะมีได้มีเพียงทรัพยากรทางวัตถุ แต่อาจจะรวมถึงความรู้ต่าง ๆ ของชุมชนด้วย การส่งเสริมให้เกิดการแลกเปลี่ยนนี้ จำเป็นต้องอาศัยตลาด แต่แน่นอนที่สุดว่า การแลกเปลี่ยนหรือตลาดนี้ จำเป็นที่จะต้องมียุทธการณ หรือจริยธรรมเป็นเครื่องกำกับ กล่าวคือไม่ใช่การแสวงหากำไรสูงสุดของผู้ที่เข้าสู่คู่ความสัมพันธ์ของการแลกเปลี่ยนเท่านั้น แต่จำเป็นต้องคำนึงถึงความดีงาม ความถูกต้อง และความเป็นธรรมด้วย

2. การลงทุนทางวัฒนธรรม ในปัจจุบันรัฐมีโครงการในการสนับสนุนให้ชาวชนบท ผลิตสินค้าขึ้นมาจากภูมิปัญญา ทักษะดั้งเดิมที่มีอยู่ แล้วนำมาปรับปรุง พร้อมกับนำเอาวิธีการจัดการหรือเทคโนโลยีสมัยใหม่เข้าไปใช้ด้วย วิธีการแบบนี้ อาจจะเรียกได้ว่าเป็นทำให้วัฒนธรรมกลายเป็นสินค้า มีการผลิตและการบริโภคที่กว้างขึ้น โดยวิธีการแบบนี้ จะทำให้วัฒนธรรมซึ่งเป็นรูปแบบหรือแหล่งของทุนทางสังคม มีการผลิตซ้ำและการขยายตัวที่รวดเร็วและกว้างขวางตามไปด้วย

อย่างไรก็ตาม การทำวัฒนธรรมให้กลายเป็นสินค้าแบบนี้ ก็อาจจะนำไปสู่ปัญหา ซึ่งในทางสังคมวิทยา อาจจะเรียกว่าเป็นลัทธิบูชาสินค้า (commodity fetishism) ซึ่งทั้งผู้ผลิตและผู้บริโภคต่างก็มอง “มูลค่า” เป็นเรื่องหลัก แต่มองไม่เห็น “คุณค่า” ที่มีอยู่ในตัวสินค้านั้น ปัญหาต่อมาก็คือ วัฒนธรรมหรือธรรมเนียมประเพณีบางอย่าง ไม่สามารถที่จะผลิตขึ้นมาเป็นตัวสินค้าแบบนั้นได้ และการบริโภควัฒนธรรม ธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ มิได้เกิดหรือกระทำในฐานะที่เป็นปัจเจก แต่กระทำ

ในฐานะที่เป็นชีวิตส่วนรวม ผู้วิจัยมองว่า การส่งเสริมให้ชาวชนบท ผลิตสินค้าขึ้นมาจากภูมิปัญญา ไม่ครอบคลุมเรื่องเหล่านี้

ปัญหาพื้นฐานที่สำคัญอย่างหนึ่ง ที่เกิดจากการที่ชาวชนบท ไม่สามารถที่จะบริโภค "คุณค่า" ของวัฒนธรรมของเขาเองก็คือ การจัดการเฉลิมฉลอง หรือการดำรงธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ มีต้นทุนที่สูงขึ้น ธรรมเนียมประเพณีที่สำคัญอย่างเช่นบุญพระเวส ซึ่งถ่ายทอดผลิตซ้ำอุดมการณ์ เรื่องการให้ทาน ได้ขาดหายไป วัฒนธรรมการ "ให้" ของชาวบ้านในหมู่บ้านเริ่มเลือนลาง แต่จะหัน มาให้ความสำคัญในเรื่องของการเป็น "ผู้รับ" ผู้วิจัยมิได้กำลังเสนอให้รัฐเข้าไปแทรกแซง หรือ รับผิดชอบในเรื่องการรื้อฟื้น หรือการจัดงานบุญพระเวส หรือประเพณีต่าง ๆ ขึ้นมาอีก เพราะการ แทรกแซงโดยรัฐในรูปแบบเช่นนี้ จะส่งผลในทางลบมากกว่า แต่ถ้าหากเรามองว่า อุดมการณ์ในการ ให้ ความโอบอ้อมอารีระหว่างผู้คน ความเมตตากรุณา เป็นทุนทางสังคม หรือเป็นของส่วนรวมที่ เมื่อเรามีทุนเหล่านี้แล้ว ชีวิตของสังคมโดยรวมจะมีความสุข ก็มีเหตุผลที่สังคมจะต้องมีส่วนร่วมใน การรับผิดชอบต่อเรื่องค่าใช้จ่ายหรือการลงทุน ที่สำคัญก็คือ การดำรงธรรมเนียมประเพณี การบริโภค วัฒนธรรมในด้านที่เป็น "คุณค่า" จะต้องไม่ทำให้ชาวชนบท "ตกเป็นเหยื่อ" กล่าวคือเป็นเพียง แรงงานผู้ซื้อสตัยให้กับภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ ดังนั้น การผลิตและการบริโภควัฒนธรรมในด้านที่ เป็นคุณค่า จึงเป็นเรื่องที่สังคมจะต้องลงทุน

ในเมื่อการผลิตซ้ำและการสร้างเพิ่มเติมและการสืบทอดทางวัฒนธรรม เป็นเรื่องจำเป็นที่จะ ต้องมีการลงทุน แต่ก็มีปัญหาว่า รัฐไม่ควรที่จะเข้าไปดำเนินการโดยตรง ปัญหาก็คือว่า ใครควรจะเป็น ผู้ดำเนินการ และใครจะเป็นผู้ลงทุน เมื่อเร็ว ๆ มาแล้วผู้วิจัยได้มีโอกาสเข้าร่วมสัมมนาของ องค์การบริหารส่วนตำบลที่ได้รับรางวัลธรรมาภิบาลจากสถาบันพระปกเกล้า และพบสิ่งหนึ่งที่ น่าสนใจคือ องค์การบริหารส่วนตำบล มีการสนับสนุนกิจกรรมทางวัฒนธรรม และมีงบประมาณ ค่าใช้จ่ายในการลงทุนทางด้านนี้ มากพอสมควรผู้วิจัยมองว่า องค์การปกครองส่วนท้องถิ่นเหล่านี้ให้ การสนับสนุนแก่ชุมชนในท้องถิ่นในการลงทุนทางวัฒนธรรม เป็นเรื่องที่ถูกต้อง และน่าจะเหมาะสม กว่าที่การมีนโยบายจากส่วนกลาง โดยรัฐอาจจะมีส่วนในการสนับสนุนงบประมาณได้ ส่วนปัญหาที่ว่า ใครควรจะเป็นผู้ลงทุนนอกเหนือไปจากรัฐนั้น ผู้วิจัยมองว่า เราอาจจะใช้แรงจูงใจทางด้านภาษี เช่นเดียวกันกับการส่งเสริมการลงทุนทางด้านอื่น ๆ อย่างเช่นถ้าเอกชนในท้องถิ่น บริจาคเงินสำหรับ ทำบุญพระเวสของชุมชน ก็สามารถที่จะได้รับการยกเว้นภาษีสำหรับ เอกชนในส่วนที่เป็นค่าใช้จ่าย ในการลงทุนทางวัฒนธรรมในส่วนนั้น ๆ

3. การสร้างทรัพยากรมนุษย์ ทุนทางสังคมเป็นเรื่องนามธรรม เป็นบรรทัดฐานร่วม (shared norm) เป็นเครือข่ายความสัมพันธ์ การดำรงสถานะ การผลิตซ้ำและการขยายตัวของทุนทางสังคม จำเป็นต้องมีส่วนประกอบ 2 ด้าน ด้านแรกก็คือ สิ่งที่เราเรียกว่าบรรทัดฐานร่วม หรือเครือข่ายความ

สัมพันธ์ ด้านที่สองคือ ภาคปฏิบัติการของบรรทัดฐานร่วม และเครือข่ายความสัมพันธ์ กล่าวอีกอย่างหนึ่งคือ การนำเอาบรรทัดฐานร่วมหรือเครือข่ายความสัมพันธ์ มาปฏิบัติในชีวิตประจำวัน หรือมาใช้ประโยชน์ในการยังชีพนั่นเอง การที่ทุนสังคมจะมีภาคปฏิบัติการหรือไม่อย่างไร ขึ้นอยู่กับว่าสมาชิกในชุมชนรับรู้ หรือให้คุณค่าต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างไรบ้าง ซึ่งก็คือปัญหาในเรื่องทุนทางสังคม จะเข้าไปสะสมอยู่ใน "ทุนมนุษย์" ได้มากน้อยแค่ไหนนั่นเอง

การนำเอาทุนทางสังคม มาสร้างทุนมนุษย์นี้มิได้มีความหมายแคบเพียงแค่เรื่องกระบวนการขัดเกลาทางวัฒนธรรม (Socialization) ซึ่งมนุษย์ในฐานะที่เป็นปัจเจกซึมซับเอา (internalized) ระบบโครงสร้าง แล้วมีการกระทำหรือพฤติกรรมที่สอดคล้องกับบรรทัดฐานร่วมเท่านั้น สิ่งที่เราเรียกว่าบรรทัดฐานร่วม เครือข่ายความสัมพันธ์ หรือระบบค่านิยม มิใช่สิ่งที่มีอยู่โดยธรรมชาติ และไม่มี การเปลี่ยนแปลง สิ่งเหล่านี้ล้วนแต่ถูกสร้างและปรุงสรค์ปั้นแต่งขึ้นมาโดยมนุษย์ในสังคมนั้น (social construction) ดังนั้นนอกจากมนุษย์จะซึมซับเอาปทัสฐานทางสังคมความเชื่อระบบคุณค่าต่าง ๆ แล้ว เขาจะต้องสามารถที่จะปรับแต่งและสร้างเพิ่มเติมขึ้นมาใหม่ เพื่อใช้ประโยชน์และดำรงฐานะความเป็นมนุษย์เขาเอง

ปัญหาที่เราพบจากการวิจัยในครั้งนี้ก็คือ มิใช่เรื่องที่ชาวชนบทประสบความล้มเหลวในการถ่ายทอดทางวัฒนธรรม ความจริงแล้ว เรายังพบว่าการสืบทอด และการปรุงแต่งเพิ่มเติมขึ้นมาอยู่เสมอ แต่สิ่งที่เราคิดว่ายังมีความจำเป็นที่จะต้องให้การสนับสนุนในเชิงนโยบาย คือ การยกระดับสิ่งที่ชาวชนบทสืบทอดสร้างเสริมเพิ่มเติมให้เป็น "ความรู้" หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งการเสริมสร้างทุนทางสังคมในชนบทจำเป็นที่จะต้องกระทำผ่านผู้นำทางปัญญา หรือสร้างปัญญาในชนบทให้เกิดขึ้น และแพร่ขยาย "ความรู้" ที่ปัญญาชนบทเหล่านี้ผลิตขึ้นมา

ความจริงแล้วขอเสนอในเรื่องการสร้างทุนมนุษย์ มิใช่เรื่องใหม่ ในวงการพัฒนาปัจจุบันก็มีการให้ความสำคัญเรื่อง "ภูมิปัญญาชาวบ้าน" หรือมีการยกย่องและให้บทบาทของ "ปราชญ์ชาวบ้าน" อย่างไรก็ตามผู้วิจัยมีความเป็นห่วงว่า นโยบายเกี่ยวกับเรื่องนี้จะมองปัญหาหรือความรู้ของชาวบ้าน ในสภาพสถิต โดยเฉพาะมองว่าเป็น "ของเก่า" ที่ควรที่จะสงวนหรือเก็บรักษา ผู้วิจัยมองว่าความรู้หรือปัญญาเหล่านี้จะต้องมีภาคปฏิบัติ คือนำเอาไปใช้ประโยชน์ได้ความสำเร็จในเรื่องนี้จึงมิใช่ขึ้นอยู่กับตัว "ความรู้" แต่ขึ้นอยู่กับการสร้างทุนมนุษย์ หรือปัญญาชนขึ้นมานั่นเอง

ผู้วิจัยมองว่า การสนับสนุนให้เกิดการสานกันในแนวราบ การขยายการลงทุนทางวัฒนธรรมขององค์กรท้องถิ่น และการสร้างทุนมนุษย์ เป็นหัวใจสำคัญของการสร้างและการขยายทุนทางสังคม และทุนทางสังคมเหล่านี้ ก็จะเป็นสิ่งที่ทำให้เราบรรลุถึงสิ่งที่เราเรียกว่า "การพัฒนา" ได้

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- คริสต์ เบอเกอร์ 2546 "อนาคตสังคมไทย: ข้อคิดเพื่อพิจารณา" รายงานการวิจัย ขุดโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย (ศ. ดร. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา หัวหน้าโครงการ) สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย กรุงเทพฯ ฯ
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2534 วัฒนธรรมไทยกับกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคม กรุงเทพฯ; สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ, 2541 ทฤษฎีและแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนชาวนา กรุงเทพฯ; สำนักพิมพ์วิถีทรรศน์
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2543 ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย กรุงเทพฯ; สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2542 "เศรษฐกิจศาสตร์บนรากฐานทางวัฒนธรรม" ปรับปรุงจากคำบรรยายนำในการสัมมนาเครือข่ายชาวบ้านระดับชาติเรื่อง "เศรษฐกิจศาสตร์วัฒนธรรม" 10 พฤศจิกายน 2542 และรวบรวมพิมพ์อยู่ใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2544 แนวคิดเศรษฐกิจชุมชน: ข้อเสนอทางทฤษฎีในบริบทต่างสังคม (ม.ป.ท.)
- ชัยอนันต์ สมุทวณิช, 2544 จากรัฐชาติ สู่อุตสาหกรรม : แนวความคิดเกี่ยวกับรัฐและสังคมในยุคโลกาวัต กรุงเทพฯ ฯ; สำนักพิมพ์บ้านพระอาทิตย์
- ชัยอนันต์ สมุทวณิช 2540 วัฒนธรรมคือทุน สำนักพิมพ์สุชมและบุตรจำกัด กรุงเทพฯ
- บุญเกิด พิมพ์วรรณธากุล, 2544 "ประเพณีอีสาน และเกร็ดโบราณคดีอีสาน" ขอนแก่น ; ขอนแก่น คลังนานาจำกัด
- ธนาคารโลก 2544 "ความยากจนและนโยบายสาธารณะ" เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องยุทธศาสตร์การขจัดปัญหาความยากจน จัดโดยมูลนิธิชัยพัฒนาสถาบันองค์การชุมชน สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจ และสังคมแห่งชาติ สำนักงบประมาณ และสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย วันที่ 24-25 พฤศจิกายน 2544
- บัวพันธ์ พรหมพักพิง 2543 "เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทยห้าทศวรรษ หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 กรณีศึกษาบ้านท่า" รายงานการวิจัย โครงการย่อยของ เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน : ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ถึงปัจจุบัน (สุวิทย์ ชีรสาดวัต หัวหน้าโครงการ) ขุดโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย (ศ. ดร. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา หัวหน้าขุดโครงการ) สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย กรุงเทพฯ ฯ

- ประเวศ วะสี 2542 ปาฐกถาพุทธทาสภิกขุมหาเถระ ครั้งที่ 1 ธรรมิกสังคม กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง
- ประเวศ วะสี 2542 เศรษฐกิจพอเพียง และประชาสังคม : แนวทางพลิกฟื้นเศรษฐกิจสังคม กรุงเทพฯ : หมอชาวบ้าน
- ประเวศ วะสี 2541 ปาฐกถา ป่วย อีกรากร : ยุทธศาสตร์เพื่อความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจ สังคม และศีลธรรม กรุงเทพฯ : หมอชาวบ้าน
- ยศ สันตสมบัติ "พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชาวนา เศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือ และการปรับกระบวนการทัศน์ว่าด้วยชุมชนในประเทศโลกที่สาม" ศูนย์ศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น เพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ (รายงานการวิจัย โครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย ซึ่งมี ศ. ดร. จักรทิพย์ นาถสุภา เป็นหัวหน้าโครงการ)
- รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ 2546 ทุนวัฒนธรรม: วัฒนธรรมในระบบทุนนิยมโลก เล่ม 1 กรุงเทพฯ; สำนักพิมพ์ มติชน
- สุวิทย์ อธิศาสตร์, 2533 "ศักยภาพของชุมชนอีสาน : กรณีศึกษาบ้านฝาง" (รายงานการวิจัยสนับสนุนโดยสถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา และสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนา)
- สุวิทย์ อธิศาสตร์ เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน : ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ถึงปัจจุบัน (2488-2544) รายงานการวิจัย ชุดโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย (ศ. ดร. จักรทิพย์ นาถสุภา หัวหน้าโครงการ) สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย กรุงเทพฯ
- สำนักงานกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม 2545 เล่ม 2 รายงานการดำเนินงาน 37 เดือน กองทุนทางสังคม
- อดิน รพีพัฒน์ 2518 สังคมไทยสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ (แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และพรรณี จัตรพลรักษ์) มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และสังคมศาสตร์ กรุงเทพฯ; สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- อดิน รพีพัฒน์ 2531 ปัญหาการพัฒนาชนบท : บทเรียนกระบี่ ; แปลจาก The Transformation of Tambon Yokkrabat และ Problem in Rural Development work : The Case of Maeklong Integrated Rural Development Project แปลโดย จารุภรณ์ เฝาระหัด
- อมรา พงศาพิชญ์ มุมมองเรื่อง "ทุนทางสังคม" "ทุนวัฒนธรรม" และ "ทุนมนุษย์" ในบริบทของวิกฤติเศรษฐกิจและผลกระทบทางสังคม บทความนำเสนอในการประชุมสมาคมวิจัยเชิงคุณภาพ ประจำปี 2543 ณ ศูนย์สารนิเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ 18 พฤษภาคม 2543

- อภิชัย พันธเสน, 2544. พุทธเศรษฐศาสตร์: วิวัฒนาการ ทฤษฎีและการประยุกต์กับเศรษฐศาสตร์
สาขาต่าง ๆ กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
- อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544) "ทุนทางสังคมกับสิทธิชุมชน" ใน อานันท์ กาญจนพันธุ์ มิติชุมชน: วิธี
คิดท้องถิ่นว่าด้วยสิทธิ อำนาจ และการจัดการทรัพยากร กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุน
สนับสนุนการวิจัย น. 127 - 164

ภาษาอังกฤษ

- Bowie, C. A. (1992). 'Unraveling the myth of subsistence economy: textile production in
nineteenth century Northern Thailand' in Journal of Asian Studies, 51 (4), pp. 797 –
- Bourdieu Pierre (1988). Homo Academicus. Cambridge: Polity Press.
- Buapun Promphakping, 2000. "Rural Transformation and Gender Relations in the
Northeast of Thailand" Unpublished Ph.D. Dissertation, University of Bath.
- Chambers, R. 1994. "Participatory Rural Appraisal (PRA): Challenges, Potentials and
Paradigm" in World Development, 22(10), pp. 1437 – 1454.
- Coleman, J. S. (1988). 'Social capital in the creation of human capital', in American Journal
of Sociology, 94, 95-120.
- Coleman, J. S. (1990). Foundations of Social Theory. London: The Belknap Press of
Harvard University Press.
- Dasgupta, Patha and Ismail Serageld Social capital A Multifaceted Perspective World
Bank Washington D.C.
- Ellis, F. (1998). 'Household strategies and rural livelihoods diversification', in The Journal of
Development Studies, Vol. 35, no. 1, October, pp 1 – 38.
- Fukuyama, F. (1995). Trust: The Society Virtues and the Creation of Prosperity. London:
Hamilton.
- Giddens, A. (1984). The Constitution of Society: an Outline of the Theory of Structuration.
Cambridge: Polity Press
- Giddens, A. (1987). Social Theory and Modern Sociology. Cambridge: Cambridge
University Press.
- Goulet, D. 1978. The Cruel Choice: A New Concept in the Theory of Development. New
York: Athensum

- Hafner, J. A. and Samroeng Chantrasuwan (1995). Rural – Rural Migration to Loie Upland in the Northeast Region of Thailand. Khon Kaen: Faculty of Humanity and Social Sciences, Khon Kaen University.
- Hirsch, P., 1993. The Village in Perspective: Community and Locality in Thailand. Chiang Mai, Social Research Institute, Chiang Mai University.
- Hirschman, A, 1970 Exit, Voice and Royalty : Response to the Decline in Firm, Organization and the State. Massachusetts : Harvard University Press
- Hirschman, A.O.1977 The Passions and The Interests : Political Arguments for capitalism before its Triumph, Princeton; Princeton U Press
- Hirschman, A. O., 1984. Getting Ahead Collectively: Grassroots Experience in Latin America. New York; Pergamon Press.
- Israell.C. 1971. Aleination: From Marx to Modern Sociology. Boston; Allyn and Bacon Inc.
- Kemp, J. H. (1988). Seductive Mirage: The Search for the Village Community in South East Asia. As3, Dordrecht: Foris Publications.
- Kemp, J. H. (1991). 'The dialectic of village and state in Thailand' in Journal of Southeast Asian Studies. 22 (2), pp. 312 – 26.
- Keyes, C. F. (1976). 'In search of land: Village formation in the central Chi Valley North-eastern Thailand', in Contribution to Asian Studies, vol. IX, pp. 45 – 63.
- Khon Kaen University (1987) Rapid Rural Appraisal Khon Kaen; Khon Kaen University.
- Kuhn, Thomas H. 1962. The Structure of Scientific Revolution. Chicago: University of Chicago Press.
- Lamde 1977 "The Dyadic Basis of Clientelism" in Schmidt et at, (eds). Friends. Followers. Fractions : A Resder in Politicul Clientelisim; Los Angeles : University of-California Press.
- Long, N. (1992). 'From paradigm lost to paradigm regained?' in Long, N., and Ann Long (eds.) Battlefields of Knowledge: The Interlocking of Theory and Practice in Social Research and Development. London: Routledge, pp. 16 – 46.
- Lewis, A. 1955. The Theory of Economic Growth. London: Allen and Unwin

- McGregor, J. A. 1998 A Poverty of agency : Resource management amongst the poor in Bangladesh ; Paper submitted to the Fifth Workshop of the European Network of Bangladesh Studies ; 18-20 April, 1998
- North, D. C. (1990). Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge: Cambridge University Press.
- Opart Panya, 1995 Change From Within: Adaptation and Self - Determination in Three Rural Communities of the Northeast Thailand 1900 – 1992. Ph.D. Thesis: The Victoria University of Wellington.
- Ostrom, V., D. Feeny and H. Picht, eds. (1988). Rethinking Institutional Analysis and Development: Issues, Alternatives and Choices. California: ICS Press.
- Ostrom, V., 1999. "Social Capital: A Fad or Fundamental Concept" in Dasgupta, P. and Serageldin, I. (eds) Social Capital : A Multifaceted Perspective. Washington: World Bank.
- Putnam, D. R. (1993). Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. Princeton: Princeton University Press.
- Rigg, J. (1997). Southeast Asia: The Human Landscape of Modernisation and Development. London: Routledge.
- Uphoff, N. (1996). Learning From Gal Oya: Possibilities for Participatory Development and Post-Newtonian Social Sciences. London: IT Publications Ltd.
- World Bank 2000 Thailand Social Monitor: SOCIAL CAPITAL AND THE CRISIS Bangkok
World Bank Thailand office

ภาคผนวก ก.

ก. ข้อมูลพื้นฐานของครัวเรือน และรายละเอียดหัวหน้าครัวเรือน - ภรรยาครัวเรือน
ชื่อชุมชน.....

บ้านเลขที่..... ซอย..... ถนน..... ตำบล..... อำเภอ..... จังหวัด.....

หัวหน้าครัวเรือนชื่อ..... อายุ..... ปี

ผู้ให้สัมภาษณ์ชื่อ..... อายุ..... ปี

รายละเอียดของหัวหน้าครัวเรือนและภรรยา

1. ประวัติหัวหน้าครัวเรือน

1.1 หัวหน้าครัวเรือน เพศ ☐ ชาย
☐ หญิง
อายุ..... ปี

1.2 หัวหน้าครัวเรือน ☐ เกิดในชุมชนนี้
☐ เกิดที่อื่น ระบุ.....

1.3 ถ้าหากเกิดที่อื่นบอกสาเหตุที่อพยพเข้ามาในชุมชนนี้

.....
.....
.....

1.4 การศึกษาของหัวหน้าครัวเรือน

- ☐ ไม่ได้เรียนหนังสือ
- ☐ จบชั้นประถม
- ☐ จบชั้นมัธยม
- ☐ จบอนุปริญญา.....
- ☐ จบอุดมศึกษา (ปริญญาตรี)
- ☐ อื่นๆ ระบุ.....

1.5 ในกรณีที่หัวหน้าครัวเรือนเป็นชาย

ก. ท่านเคยบวชหรือไม่

- ☐ ไม่เคย
- ☐ เคย ระยะเวลา.....

ข. ท่านเคยผ่านการเกณฑ์ทหารหรือไม่

- ☐ ไม่เคย
- ☐ เคย

1.6 ประสบการณ์ของหัวหน้าครัวเรือน

หัวหน้าครัวเรือนเคยอพยพไปทำงานต่างจังหวัดหรือไม่

- ☐ ไม่เคย
- ☐ เคย แต่ปัจจุบันเลิกไปแล้ว
- ☐ เคย และปัจจุบันก็ยังไปทำงานต่างจังหวัดอยู่
- ไปเป็นครั้งคราว
 - ไปแบบถาวร

- ในกรณีที่เคยอพยพ โปรดให้รายละเอียดในเรื่องสถานที่อพยพ และประเภทของงานที่ทำ

.....

.....

.....

1.7 อาชีพปัจจุบันของหัวหน้าครัวเรือนคือ (ตอบได้หลายอย่างในกรณีที่หัวหน้าครัวเรือนทำหลายอย่าง)

- ☐ เกษตรกรรม
- ☐ รับจ้าง (อธิบายว่ารับจ้างทำอะไรบ้าง)
- ☐ ค้าขาย (อธิบายว่าค้าขายอะไรบ้าง)
- ☐ รับราชการ.../รัฐวิสาหกิจ
- ☐ อื่นๆ
- ☐ ไม่มีอาชีพ

1.8 สุขภาพของหัวหน้าครัวเรือนเป็นอย่างไรบ้าง

- ☐ แข็งแรงและทำงานได้ปกติ
- ☐ มีโรคประจำตัวแต่ยังทำงานได้.....
- ☐ ไม่สามารถทำงานได้

อธิบาย.....

.....

1.9 หัวหน้าครัวเรือนมีญาติพี่น้องที่ยังมีชีวิตอยู่ และมีครอบครัวของตนเองแล้วกี่คน

..... คน (ครอบครัว)

-อาศัยอยู่ในบ้านเดียวกัน ครอบครัว

-อาศัยอยู่ที่อื่นๆครอบครัว

ญาติพี่น้องประกอบอาชีพอะไรบ้าง

-ข้าราชการ รัฐวิสาหกิจ ครอบครัว

-ลูกจ้างบริษัท พนักงาน ครอบครัว

-อาชีพอิสระ ครอบครัว

-ค้าขาย ครอบครัว

-เกษตรกร ครอบครัว

(กรณีที่หัวหน้าครัวเรือนเป็นหญิงหรือหัวหน้าครัวเรือนชายไม่มีภรรยา ไม่ต้องตอบข้อ 2.1-2.6

ข้ามไปตอบข้อ 3 เลย)

2. ประวัติภรรยา

- 2.1 ภรรยา ☐ เกิดในชุมชนนี้
- ☐ เกิดที่อื่น ระบุจังหวัด.....

2.2 ถ้าหากเกิดที่อื่นบอกสาเหตุที่อพยพเข้ามาในหมู่บ้านนี้

.....

.....

2.3 การศึกษาของภรรยา

- ☐ ไม่ได้เรียนหนังสือ
- ☐ จบชั้นประถม

- ☐ จบชั้นมัธยม
- ☐ จบอนุปริญญา.....
- ☐ จบอุดมศึกษา (ปริญญาตรี)
- ☐ อื่นๆ ระบุ.....

2.4 ประสบการณ์ของภรรยา

-ภรรยาเคยอพยพไปทำงานต่างจังหวัดหรือไม่

- ☐ เคย และปัจจุบันก็ยังไปทำงานต่างจังหวัดอยู่

-ไปแบบถาวร.....

-ไปแบบชั่วคราว.....

- ☐ เคย แต่ปัจจุบันเลิกไปแล้ว

- ☐ ไม่เคย

- ในกรณีที่เคยอพยพ โปรดให้รายละเอียดในเรื่องสถานที่ทำงาน และประเภทของงานที่ทำ

.....

.....

.....

2.5 อาชีพปัจจุบันของภรรยา คือ (ตอบได้หลายอย่างในกรณีที่ภรรยาทำหลายอย่าง)

- ☐ เกษตรกรรม
- ☐ รับจ้าง (อธิบายว่ารับจ้างทำอะไรบ้าง)
- ☐ ค้าขาย (อธิบายว่าค้าขายอะไรบ้าง)
- ☐ รับราชการ.../รัฐวิสาหกิจ
- ☐ อื่นๆ
- ☐ ไม่มีอาชีพ

2.6 สุขภาพของภรรยาเป็นอย่างไรบ้าง

- ☐ แข็งแรงและทำงานได้ปกติ
 - ☐ มีโรคประจำตัวแต่ยังทำงานได้.....
 - ☐ ไม่สามารถทำงานได้
- อธิบาย.....

3.2 ท่านและสมาชิกในครัวเรือน มีบัตรประกันสุขภาพหรือไม่

☐ ไม่มี

☐ มี.....

3.3 สมาชิกในครัวเรือนของท่านมีการบริโภคต่างๆ ต่อไปนี้ที่อาจเป็นอันตรายต่อสุขภาพหรือไม่

ประเภทการบริโภค	ความถี่	ผู้ที่บริโภคคือ	ค่าใช้จ่าย / วันหรือเดือน
สูบบุหรี่			
ยาแก้ปวด			
เครื่องดื่มบำรุงกำลัง			
สุรา ยาอดอง เครื่องดื่มแอลกอฮอล์			
ยาเสพติดอื่นๆ			

3.4 ท่านมีความคิดเห็นอย่างไร เกี่ยวกับยาเสพติดในชุมชนของท่าน

☐ ไม่มีปัญหา

☐ ยังคงมีปัญหายู้งบบ้างแต่ไม่มาก

☐ มีปัญหามากต้องแก้ไข

3.5 ถ้าท่านมีบุตรที่ยังไม่เข้าเรียน หรือกำลังเรียนอยู่

• ท่านจะส่งให้เขาเรียนถึงระดับไหน

☐ เรียนเพียงแค่ชั้นบังคับพอ

เหตุผล.....

☐ เรียนชั้นมัธยมหรือสายอาชีพก็พอ

เหตุผล.....

☐ เรียนสูงสุด เท่าที่เขาจะสามารถเรียนได้

3.6 ในปัจจุบันครัวเรือนของท่านมีความสามารถในการสนับสนุนด้านการศึกษาของบุตรมากน้อยเพียงใด

- ☐ มีความสามารถในการสนับสนุนอย่างเพียงพอ
- ☐ ไม่มีเงินทุนพอจะส่งลูกเรียน

3.7 ท่านเคยกู้เงินมาใช้จ่ายในการศึกษาของบุตรหรือไม่

- ☐ เคย.....
- ☐ ไม่เคย

3.8 ในอนาคตท่านอยากให้บุตรหลานของท่านประกอบอาชีพอะไร

- ☐ เกษตร ☐ รับจ้าง / กรรมกร
- ☐ รับราชการ
- ☐ ทำงานโรงงาน.....
- เหตุผล.....

ข. สภาพที่อยู่อาศัยและทรัพย์สิน

4.1.สภาพที่อยู่อาศัยในปัจจุบัน

- ☐ เป็นตึกบ้านชั้นเดียว ขนาดกว้าง.....เมตร ยาว.....เมตร
- ☐ เป็นตึก - บ้านสองชั้น ขนาดกว้าง.....เมตร ยาว.....เมตร
- ☐ เป็นกระท่อม หรืออาศัยเพิงชั่วคราว
- ☐ อื่นๆ ระบุ.....

4.2 สภาพความมั่นคงถาวร

- ☐ มีความมั่นคงถาวรดี
- ☐ ไม่มีความมั่นคงถาวร

4.3 บ้านและที่ดินที่ท่านอาศัยอยู่ในปัจจุบัน

- ☐ เป็นกรรมสิทธิ์ของตัวเอง
- ☐ เป็นที่เช่า - บ้านเช่า โดยจ่ายค่าเช่าเดือนละ..... บาท
- ☐ เป็นที่ของคนอื่นแต่ท่านไม่ได้จ่ายค่าเช่า โปรดระบุ.....
- ☐ อื่นๆ.....

4.4 ในกรณีที่ดินเป็นของท่านเอง

ที่ดินมีขนาด..... ตารางวา

มูลค่าของที่ดินปัจจุบัน..... บาท (ตามที่ผู้สัมภาษณ์ประเมิน)

4.5 ในกรณีที่บ้านเป็นของท่านเอง ตัวบ้านมีมูลค่าประมาณ..... บาท
(ตามที่ผู้สัมภาษณ์ประเมิน)

4.6 ทรัพย์สินอื่นๆ ที่ท่านมีในปัจจุบัน

ประเภททรัพย์สิน	มี / ไม่มี	จำนวน	ราคาประมาณ
รถยนต์			
รถจักรยานยนต์			
รถเข็น (ขายของ)			
โทรทัศน์			
พัดลม			
ตู้เย็น			
สเตอริโอหรือวิทยุเทป			
จักรยาน			
รถสามล้อ			
รถตุ๊กๆ			
อื่นๆ.....			

4.7 คราวเรือนของท่านมีสัตว์เลี้ยงต่อไปนี้หรือไม่

☐ เป็ด ไก่ จำนวน..... ตัว

ท่านมีรายได้จากสัตว์เลี้ยงเหล่านี้ ประมาณเดือนละ..... บาท

☐ หมูจำนวน..... ตัว

ท่านมีรายได้จากเลี้ยงหมู ปีละ..... บาท

☐ อื่นๆ.....

☐ วัว..... ตัว

☐ ควาย.....ตัว

4.8 ในรอบ 2 ปีที่ผ่านมาในกรณีที่ครัวเรือนของท่านประสบปัญหาด้านการเงิน ท่านได้นำทรัพย์สินในครัวเรือนของท่านมาใช้ประโยชน์หรือไม่ อย่างไร

- ☐ ไม่ได้ใช้
- ☐ ใช้ (ท่านนำมาใช้ประโยชน์อย่างไร)
- ☐ ขาย ของที่ขายคือ.....
รวมเป็นเงิน.....บาท
- ☐ จำนำ
- ☐ จำนอง

ค. เศรษฐกิจ

5.1 ที่ดินและการใช้ประโยชน์

5.1.1 ในปัจจุบันครัวเรือนของท่าน

- ☐ มีที่ดินทำกินของตนเอง.....ไร่
เอกสารการถือครองเป็น
- ☐ นส.3 ,นส.3 ก
- ☐ โฉนด
- ☐ อื่นๆ ระบุ.....
- ☐ เช่าที่ดินทำกิน.....ไร่
- เจ้าของที่ดิน
- ☐ เป็นคนในหมู่บ้าน
- ☐ เป็นคนนอกหมู่บ้าน
- ท่านเช่าที่ดินของเจ้าของคนเดิมติดต่อกันมาหลายปีหรือไม่
- ☐ เช่าของคนเดิมติดต่อกันมาหลายปี
เพราะ.....
.....
- ☐ ไม่ใช่ เพราะ.....
- ☐ ใช้ที่ดินของคนอื่นโดยไม่ได้จ่ายค่าเช่า จำนวน.....ไร่
- เป็นที่
- ☐ สาธารณะ
- ☐ ญาติฝ่ายสามี

- ☐ ญาติฝ่ายภรรยา
- ☐ อื่นๆ

- ☐ ยังคงทำกินร่วมกับครัวเรือนของพ่อแม่โดยแบ่งผลผลิต

5.2 กิจกรรมในการเกษตรของท่าน

- ☐ ทำนา
 - ☐ อาศัยน้ำฝนอย่างเดียว
 - ☐ อาศัยน้ำชลประทาน
 - ☐ อาศัยน้ำจากแหล่งน้ำสร้างขึ้นเอง หรือแหล่งน้ำธรรมชาติ
 อธิบาย.....
- ☐ ทำเกษตรผสมผสาน
 - ☐ มีสระน้ำ จำนวน..... สระ ขนาด.....
 - ☐ พืชที่ปลูก.....
 - ☐ เลี้ยง (ปล่อย) ปลา จำนวน..... ตัว
 - ☐ กิจกรรมอื่นๆ ที่รวมอยู่ในการเกษตรแบบผสมผสาน.....
- ☐ เลี้ยงโค จำนวน ตัว
- ☐ เลี้ยงกระบือ จำนวน.....ตัว
- ☐ เลี้ยงไก่ , เป็ด จำนวน (ประมาณ) ตัว
- ☐ ปลูกพืชไร่
 - ☐ มันสำปะหลัง.....ไร่
 - ☐ อ้อย.....ไร่
 - ☐ อื่นๆไร่
- ☐ ปลูกพืชผัก (นอกเหนือจากในแปลงเกษตรผสมผสาน)
 -

5.3 ในการ

-ทำนา

- ☐ ใช้แรงงานครอบครัวจำนวน.....คน

- ☐ ไม่ได้ใช้
- ☐ ใช้แรงงานรับจ้าง จำนวนคน
- ☐ ใช้การแลกเปลี่ยนแรงงาน จำนวน.....คน

ถ้ามีการแลกเปลี่ยนแรงงานด้านการเกษตรให้รายละเอียดเพิ่มเติมอย่างเช่นเกี่ยวข้องกับกิจกรรมอะไร ทำช่วงไหน มีกลุ่มที่ชัดเจนหรือไม่.....

.....

.....

.....

-การลงทุนทางด้านอื่นๆ

-ซื้อปุ๋ย.....บาท

-ซื้อยาฆ่าแมลง.....บาท

-ซื้อเมล็ดพันธุ์.....บาท

-ค่าจ้างรถนวด.....บาท

-ค่าใช้จ่ายอื่นๆบาท

รวม..... บาท

-ผลผลิตที่ได้จากการทำนา

-เก็บไว้บริโภค จำนวน.....ถึง

-ขาย จำนวน.....ถึง

5.4 กิจกรรมการยังชีพอื่นๆ (ไม่ได้ซื้อ)

- ☐ หาพืชผักพื้นบ้าน บอกชื่อ.....
และฤดูกาลที่เก็บ.....

☐ การหาปลา

- ☐ ฤดูฝนหาที่ไหน ไปบ่อยไหม.....

- ☐ นอกฤดูฝน.....

☐ เหน็ด.....

☐ ลำไส้.....

○ แลดู.....

รายได้ของครัวเรือนในรอบปี

1. รายการเกษตร

1.1 ขายข้าว.....กก. /เป็นเงิน.....บาท

1.2 ขายพืชผัก ระบุ

.....เป็นเงิน.....บาท

.....เป็นเงิน.....บาท

.....เป็นเงิน.....บาท

.....เป็นเงิน.....บาท

.....เป็นเงิน.....บาท

1.3 ขายปศุสัตว์

เปิด / ไก่.....ตัว เป็นเงิน.....บาท

วัว.....ตัว เป็นเงิน.....บาท

ควาย.....ตัว เป็นเงิน.....บาท

1.4 ขายปลา (เลี้ยงในสระ) เป็นเงิน.....บาท

(หาตามแหล่งน้ำธรรมชาติ).....บาท

1.5 ขายพืชผักที่หาได้จากธรรมชาติ

ระบุ.....

2. รายได้นอกการเกษตร

2.1 เงินเดือนประจำของสมาชิก (ทำงานอยู่ที่บ้าน หรือไป - กลับ รวมผู้อพยพ)

ชื่อ.....เงินเดือน / ปี.....บาท

ชื่อ.....เงินเดือน / ปี.....บาท

ชื่อ.....เงินเดือน / ปี.....บาท

2.2 การรับจ้าง

รับจ้างการทำเกษตร

ชื่อ.....รายได้ / ปี.....บาท

ชื่อ.....รายได้ / ปี.....บาท

ชื่อ.....รายได้ / ปี.....บาท

[illegible]

ง.ค่าใช้จ่ายของครัวเรือน

6.1 ท่านพอที่จะประมาณค่าใช้จ่ายในรายการต่างๆ ต่อไปนี้

รายการ	ค่าใช้จ่าย / วัน	ค่าใช้จ่าย / เดือน
ซื้อข้าว/กับข้าว		
เสื้อผ้า		
ค่าน้ำ		
ค่าไฟฟ้า		
ค่าน้ำมันรถ		
ค่าพาหนะเดินทาง		
ค่าซื้อหอย		
ค่าดอกเบี๋ยเงินกู้		
ค่าเช่าบ้าน		
ค่าเช่าที่ดิน		
ค่าใช้จ่ายการศึกษาบุตร		
ค่าใช้จ่ายทางสังคม(ของผ้าป่า กุฐิน และอื่นๆ)		
ค่าใช้จ่ายอื่นๆ		

6.2 หากนับเฉพาะอาหาร จงบอกประเภทของอาหารที่ท่านต้องซื้อและมีมูลค่าสูงสุดเรียงตามลำดับ

- 1.....
- 2.....
- 3.....
- 4.....
- 5.....
- 6.....

ทรัพยากรสังคมและวัฒนธรรม

1.ความสัมพันธ์ภายในครัวเรือน

1.1 ถ้าให้ท่านอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างหัวหน้าครัวเรือนและภรรยาในครัวเรือนของท่าน ท่านจะคิดว่าหัวข้อไหนตรงที่สุด

- ☐ ไม่มีปัญหาความสัมพันธ์ดี ถ้อยทีถ้อยอาศัย.....
-
- ☐ กระทบกระทั้งเป็นบางครั้ง (นานๆ).....
-
- ☐ มีปัญหาความตึงเครียดอยู่บ่อย ๆ.....
-

1.2 ในกรณีที่ครัวเรือนท่านมีลูกและโตแล้ว (แต่ยังไม่ได้แยกครัวเรือน) คำอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างพ่อแม่ และลูกๆ ใครรอบครัวของท่าน คิดว่าข้อไหนตรงที่สุด

- ☐ พ่อ-แม่ลูกเข้าใจกันดี มีการปรึกษาหารือกันทุกๆ เรื่อง.....
-
- ☐ พ่อแม่ก็อยู่ส่วนพ่อแม่ ลูกก็ทำงานของเขาไปเป็นอิสระ.....
-
- ☐ เข้ากันไม่ค่อยได้ ไม่ค่อยลงรอยกัน

1.3 ท่านใช้หลักอะไร ในการบริหารครอบครัวและการปกครองลูก.....

.....

.....

1.4 ท่านคิดว่าลูกๆ ให้ความเคารพเชื่อฟังท่านหรือไม่

.....

.....

1.5 ท่านคิดว่าความสัมพันธ์ระหว่างลูกๆ ของท่านเป็นอย่างไร

- ☐ รักกันดี
- ☐ ต่างคนต่างไป
- ☐ ไม่ค่อยถูกกัน.....
-

1.6 ถ้าหัวหน้าครัวเรือน หรือภรรยาของหัวหน้าครัวเรือนมีลูกแต่งงาน และแยกครอบครัวไปแล้ว

- มีจำนวนกี่ครัว.....ครอบครัว
 - ☐ อยู่หมู่บ้านเดียวกัน.....ครอบครัว
 - ☐ อยู่หมู่บ้านอื่น.....ครอบครัว
- ฐานะครอบครัวของลูกๆ เป็นอย่างไรบ้าง
 - ☐ ฐานะดีทุกคน.....

- ☐ ปานกลาง.....
- ☐ ฐานะไม่ค่อยดี
- ท่านได้รับความช่วยเหลือจากลูกๆ ของท่านที่แยกครอบครัวไปแล้วบ้างหรือไม่ อย่างไรบ้าง
 - ☐ มีบ้าง ☐ ช่วยเงิน
 - ☐ มีบ่อย ☐ ช่วยด้านอื่นๆ.....
 - ☐ ไม่เคย
 - ครีวเรือนท่านยังคงต้องช่วยเหลือครีวเรือนที่แยกครอบครัวออกไปแล้วหรือไม่
 - ☐ ช่วยเหลือประจำ.....
 - ☐ ช่วยบางครั้ง.....
 - ☐ ไม่เคย
2. ทิศนะต่อสังคมโดยรวม
- 2.1 เมื่อมองเปรียบเทียบฐานะของคนโดยรวมในสังคมไทย ท่านคิดว่าฐานะตำแหน่งของเราควรจัดอยู่ชั้นไหน
- ☐ สูง
- ☐ กลาง
- ☐ ล่าง
- เหตุผล.....
- 2.2 ถ้าหากมองแคบลงมาในชุมชน ท่านคิดว่าฐานะของท่านเปรียบเทียบกับคนอื่นเป็นอย่างไร
- ☐ ดีกว่าคนอื่นบ้าง
- ☐ พอๆ กันกับชาวบ้านส่วนใหญ่
- ☐ ด้อยกว่าชาวบ้านส่วนใหญ่
- 2.3 ถ้าจะให้มองถึงข้อแข็งหรือข้อดีของท่าน หรือครีวเรือนท่าน ท่านคิดว่าเป็นอะไร
-
-
- 2.4 ครีวเรือนของท่านไปทำบุญ (ใส่บาตร ไปเพล) เป็นประจำหรือไม่
- ☐ ประจำ ใครเป็นคนไป.....
- ☐ บางครั้ง
- ☐ ไม่ได้ไปเลย

2.5 เมื่อมีงานบุญประจำปีอย่างเช่น บุญเวส บุญออกพรรษา ท่านและครัวเรือนของท่านได้มีส่วนร่วมอย่างไร

- ☐ ออกเงิน ครั้งละประมาณ.....บาท
- ☐ ช่วยแรง
- ☐ เป็นผู้นำในการทำบุญ

2.6 ท่านมีความคิดเห็นอย่างไรต่อการจัดงานบุญประเพณี

.....

.....

2.7 ท่านมีความคิดอย่างไรต่อพระสงฆ์ที่วัดในปัจจุบัน

.....

.....

2.8 ท่านมีความคิดเห็นอย่างไรต่อสังคมไทยโดยรวมในปัจจุบัน

.....

.....

3. ญาติพี่น้อง

3.1 ถ้าเปรียบเทียบกับญาติพี่น้องคนอื่นๆ ลำดับความอาวุโสของครัวเรือนของท่านควรอยู่ในระดับใด

- ☐ อาวุโสสูงสุด
- ☐ อาวุโสระดับกลางๆ
- ☐ อาวุโสน้อย

3.2 ท่านเคยขอความช่วยเหลือจากญาติพี่น้องในเรื่องด้านต่างๆ เหล่านี้หรือไม่

- ☐ การกู้ยืมเงิน
- ☐ เคย ถ้าเคยส่วนมากกู้มาเพื่อทำอะไร.....
- ☐ ไม่เคย
- ☐ ยืมข้าวของเครื่องใช้.....
-
- ☐ ความช่วยเหลืออย่างอื่น.....
-

3.3 ในกรณีที่ท่านมีความทุกข์ร้อนภายในครัวเรือน ท่านคิดว่าบุคคลที่จะให้ความช่วยเหลือท่านได้เป็นใคร เรียงลำดับจากน้อยไปหามาก

- 1.....
- 2.....
- 3.....
- 4.....
- 5.....
- 6.....

3.4 ถ้าให้ท่านอธิบายความสัมพันธ์ในหมู่เครือญาติของท่าน ท่านจะอธิบายเรื่องเหล่านี้อย่างไร

- ☐ ประสงค์สามัคคีกันดีมาก
- ☐ ประสงค์อยู่ในระดับกลางๆ
- ☐ ไม่ค่อยสามัคคีกัน.....

3.5 ถ้าให้ท่านอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชน ข้อไหนที่ใกล้เคียงที่สุด

- ☐ ร่วมมือกันดีมาก
- ☐ ร่วมมือกันบ้าง เป็นอย่าง.....
- ☐ แก่งแย่ง แข่งขันกัน.....

3.6 กิจกรรมการพัฒนาหรือกิจกรรมส่วนรวมในหมู่บ้านของท่านที่ท่านมองว่าประสบความสำเร็จมากที่สุด คืออะไร

.....

.....

เหตุผลอะไรที่ท่านคิดว่ากิจกรรมนี้ประสบความสำเร็จมาก.....

.....

ท่านได้เข้าร่วมในกิจกรรมดังกล่าวมาน้อยแค่ไหน

- ☐ เข้าร่วมมาก.....
- ☐ เข้าร่วมปานกลาง.....
- ☐ เข้าร่วมน้อย / ไม่ได้ร่วมเลย.....

3.7 กิจกรรมที่ท่านมองว่าประสบความสำเร็จมากที่สุดของหมู่บ้านคืออะไร.....

.....

ท่านคิดว่าเหตุผลอะไรที่ทำให้กิจกรรมดังกล่าวประสบความสำเร็จ.....

.....

3.8 ในปีที่ผ่านมาท่านได้รับ "ซอง" จากญาติพี่น้องไปร่วมงานบุญประเพณีพิธีการต่างๆ ก็ครั้ง
 งาน..... จำนวนครั้ง.....ครั้ง
 จำนวนเงินที่ใส่ซอง / ครั้ง.....บาท
 งาน..... จำนวนครั้ง.....ครั้ง
 จำนวนเงินที่ใส่ซอง / ครั้ง.....บาท
 งาน..... จำนวนครั้ง.....ครั้ง
 จำนวนเงินที่ใส่ซอง / ครั้ง.....บาท
 งาน..... จำนวนครั้ง.....ครั้ง
 จำนวนเงินที่ใส่ซอง / ครั้ง.....บาท

3.9 ถ้าให้ท่านจัดลำดับตาม "คุณค่า" สำหรับท่านหรือครัวเรือนของท่าน ของสิ่งต่างๆ เหล่านี้
 ท่านจะจัดลำดับอย่างไร

- ☐ เงินทอง / ทรัพย์สิน
☐ เพื่อนฝูง
☐ คนในครอบครัว
☐ ญาติพี่น้อง
☐ คนในหมู่บ้านเดียวกัน

3.10 ถ้าให้ท่านมองโดยภาพรวม สิ่งเหล่านี้มีความสำคัญต่อตัวท่านมากน้อยแค่ไหน

	สำคัญมาก	มีความสำคัญบ้าง	ไม่มีความสำคัญเลย
ประเพณี / ฮีตคอง			
ศาสนา / วัดวา			
ความสัมพันธ์กับเพื่อนบ้าน			
ผีปอบดา			
ผีตาแฮก			
กลุ่มองค์กรในชุมชน			

บันทึกข้อมูลอื่น ๆ ของผู้สัมภาษณ์

[illegible]**บันทึกการตรวจแบบสัมภาษณ์**This image shows a single sheet of white paper with ten evenly spaced horizontal dotted lines, typical of primary school handwriting practice paper. The lines are light gray and extend across the full width of the page. There is no text or other markings on the paper.

กลุ่ม องค์กร และเครือข่าย : ทูทางสังคมในชุมชน¹

บัวพันธ์ พรหมพักพิง

ภาควิชาพัฒนาสังคม คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

มหาวิทยาลัยขอนแก่น 40002

โทร. 043 362039 e-mail buapun@kku.ac.th

บทคัดย่อ²

บทความนี้วิเคราะห์กลุ่ม องค์กร และเครือข่ายในฐานะที่เป็นทูทางสังคมของชุมชนชนบท โดยแยกพิจารณาเป็น ๒ ด้าน ด้านแรกพิจารณาถึงสาระหรือรูปแบบของกลุ่มและองค์กรภายในชุมชน อีกด้านหนึ่งวิเคราะห์การขยายเครือข่ายของกลุ่มและองค์กรออกไปนอกชุมชน ข้อมูลเชิงประจักษ์สำหรับการวิเคราะห์มาจากการศึกษาชุมชนชนบท ๓ ชุมชนในจังหวัดขอนแก่น ภายใต้โครงการการก่อเกิด การผลิตซ้ำและการขยายตัวของชุมชนชนบทในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (ทุนสนับสนุนจาก สกว.) ในแง่ของรูปแบบหรือสาระของกลุ่มและองค์กรภายในชุมชนนั้น บทความนี้เสนอไว้ใน ๓ ประเด็น ประเด็นแรก กลุ่มที่ตั้งขึ้นมาแล้วย่อมมีการระดมทุนที่จะธำรงค้ำให้กลุ่มอยู่ต่อไป ในกรณีปัญหาพื้นฐานอันเป็นวัตถุประสงค์ที่กลุ่มตั้งขึ้นมาได้คลี่คลายไป การธำรงค้ำกลุ่มต่อไปอาจจะมีต้นทุนสูง ทำให้กลุ่มต้องหยุดดำเนินการหรือไม่ก็ปรับเปลี่ยนวัตถุประสงค์ ประเด็นที่สอง ทูทางสังคมที่เกิดจากการดำเนินงานของกลุ่มหรือองค์กร อาจจะปรากฏในรูปของทุนมนุษย์ โดยเฉพาะการพัฒนาทักษะ ยกกระตือรือร้น และอื่น ๆ ประเด็นที่สาม กลุ่มองค์กรในชุมชนมีแนวโน้มที่จะเข้ามาทำหน้าที่ในการบริหารจัดการด้านการเงิน หรือเกี่ยวข้องกับเงินมากขึ้น ในด้านที่เกี่ยวกับการขยายเครือข่ายของกลุ่ม องค์กรออกไปนอกชุมชนนั้น บทความนี้ชี้ให้เห็น ๒ รูปแบบ รูปแบบแรกคือเครือข่ายระหว่างหมู่บ้านที่ถือว่า "หมู่บ้าน" เป็นสมาชิกของกลุ่มเครือข่าย รูปแบบที่สองคือเครือข่ายที่มีกลุ่มกิจกรรมและสมาชิกของกลุ่มกิจกรรมนั้น ๆ ภายในหมู่บ้านเป็นสมาชิกเครือข่าย เครือข่ายแบบแรกมุ่งทำหน้าที่ในแง่ของสวัสดิการ อย่างเช่นการมีโครงการสำหรับช่วยเหลือคนจน ส่วนเครือข่ายแบบที่สองทำหน้าที่ในการยกระดับรายได้ให้แก่ครัวเรือนสมาชิก

Abstract

This article offers an analysis of groups, organizations and networks in the light of social capital of rural villages. It considers groups, organizations and networks in two aspects; first is the manifestations of these types of social capital in rural villages, and second is the extension of groups and organizations beyond the villages. Empirical data of this analysis is based on

¹บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยที่ผู้เขียนได้รับการสนับสนุนจาก สกว. ภายใต้โครงการชื่อ "การก่อเกิด การผลิตซ้ำและการขยายตัวของทูทางสังคมในชนบทอีสาน" โดยมี ศ.ดร. จักรทิพย์ นาถสุภา เป็นอาจารย์ที่ปรึกษา (mentor) ผู้เขียนขอขอบคุณ สกว. ที่ได้ให้การสนับสนุน และขอขอบคุณ ศ.ดร. จักรทิพย์ ที่ได้ให้ข้อเสนอแนะตลอดจนได้ให้โอกาสผู้วิจัยได้เข้าร่วมในกิจกรรมการสัมมนาในโอกาสต่าง ๆ ที่ท่านได้เป็นผู้จัด

² บทความฉบับเต็ม นำเสนอในการประชุมทางวิชาการระดับชาติ สาขาสังคมวิทยา จัดโดยสภาวิจัย เมื่อวันที่ 18

community study of three villages of the Reproduction and Recreation of Social Capital in Rural the Northeast of Thailand research project (TRF). In respect to the manifestation of groups and organization in the villages, this article discussed three aspects. Firstly, a rapid change of wider socio-economic, resulting changes in problems of rural villages that the groups and organizations formulated aimed to address, made number of groups and organizations rapidly inactive. The maintenance of these groups and organizations involves costs. Secondly, the articulation of social capital through the formulation of groups and organizations in a form of human capital is essential. Thirdly, groups and organizations in rural areas have been increasingly involved with financial management of the village. In respect with the extension of groups and organization beyond the village, this article identified two types of network. First is the network that held rural village as a member unit. This type of network tends to perform the roles in enhancing of welfare of rural people, especially the poor. The second type of network regards specific groups and members of groups in the village as the member of network. This type of network tend to perform roles in generating income along with ensuring security of the groups and its members.